

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

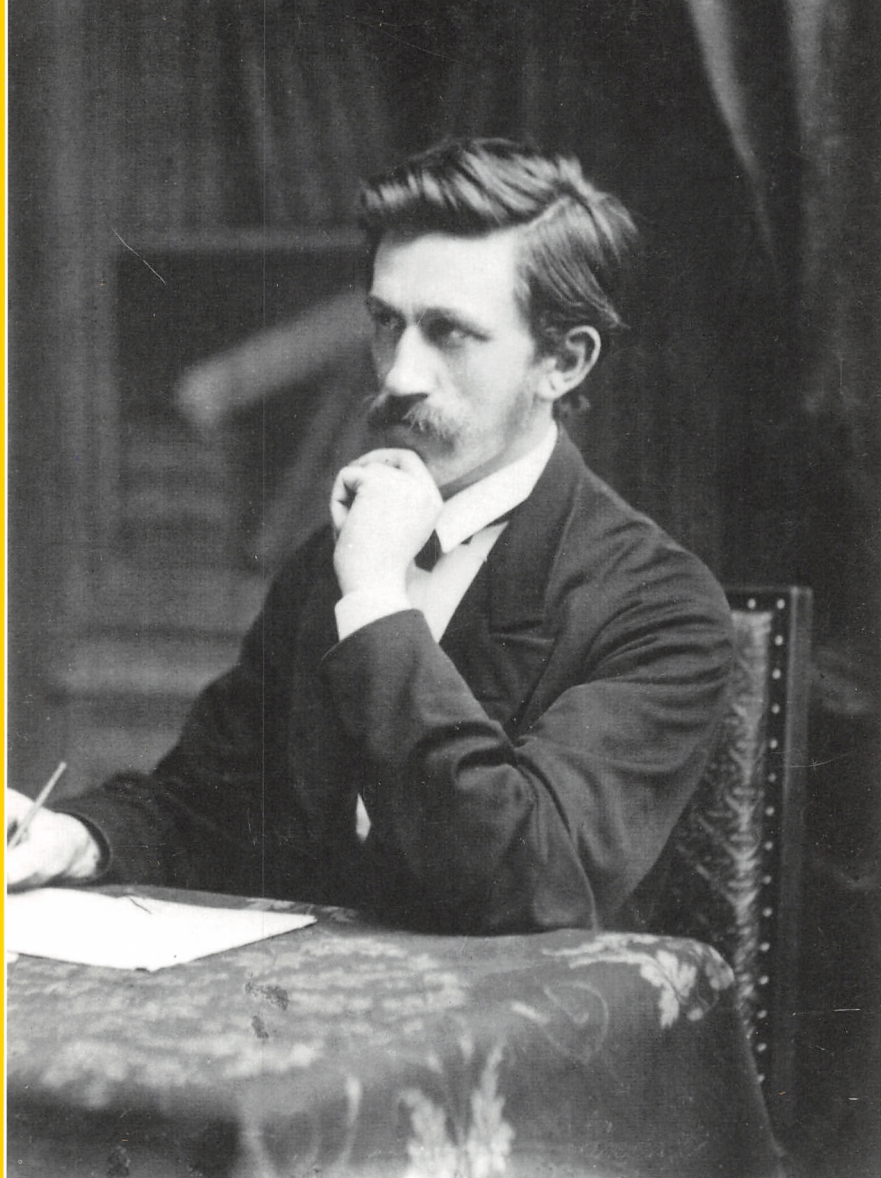
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORIE

2006, 2

HISTORIE

Udgivet af Jysk Selskab for Historie med støtte fra Forskningsrådet for Kultur og Kommunikation

Redigeret af Michael Bregnsbo, Torben K. Nielsen (ansv.) og Søren Hein Rasmussen

Engelske summaries ved Jørgen Peder Clausager

ISSN 0107-4725

Jysk Selskab for Historie, der er stiftet i 1866, udgiver tidsskrifterne *Historie* og *Nyt fra Historien*, begge med to numre om året. Abonnementsprisen for de to tidsskrifter under ét er 380 kr. Abonnenter kan til meget fordelagtige priser købe en række ældre udgivelser fra selskabet. En liste herover fås ved henvendelse til Aarhus Universitetsforlag.

Abonnement tegnes ved henvendelse til: Aarhus Universitetsforlag, Langelandsgade 177, 8200 Århus N., tlf. 89 42 53 70.

Manuskripter og bøger til anmeldelse sendes til: Redaktionen af *Historie*, Aarhus Universitetsforlag, Langelandsgade 177, 8200 Århus N.

Henrik Scharling (1836-1920) var i sit lange liv både teologisk og æstetisk forfatter, modstander af både den nye ateisme og af vækkelsesbevægelserne, som han frygtede kunne true Folkekirken indefra. Jon A.P. Gissel analyserer i dette nummer bl.a. Scharlings hovedværk Menneskehed og Christendom. Ungdomsfoto. Det kongelige Bibliotek.

HISTORIE

2006

2. del

UDGIVET AF

JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

REDIGERET AF

MICHAEL BREGNSBO,
TORBEN KJERSGAARD NIELSEN (ansv.)
OG SØREN HEIN RASMUSSEN

HISTORIE

Copyright © 2006

by Jysk Selskab for Historie

Trykt hos Special-Trykkeriet Viborg a-s

Udgivet med støtte fra
Forskningsrådet for Kultur og Kommunikation

ISSN 0107-4725

Indhold

Artikler

- Barbara E. Crawford: *The Cult of Clement in Denmark* 235
- Steen Bo Frandsen: *Helstatens første opinionsavis: Theodor Olshausens Kieler Correspondenz-Blatt som forum for en liberal holstensk regionalisme (1830-1848)* 283
- Søren Nielsen-Man: *Var befrielsesårenes danske kommunister anti-demokrater? – Udviklingen i DKP's demokratisyn indtil 1948* 318
- Jon A.P. Gissel: *En historieteologisk syntese: Henrik Scharlings Menneskehed og Christendom og dens betydning for kritik af moderne Historieopfattelse* 387

Review-artikel

- Jeppe Nevers: *Klassernes kulturkamp. Om Jens Engberg: Magten og kulturen: Dansk kulturpolitik 1750-1900, bd. I-III.*
København, Gads Forlag 420

Debat

- Steen Busck: *Et forsvar for kildekritikken* 427

Anmeldelser

Arnorsdottir, Agnes & Jens A. Kra-silnikoff (red.): <i>Køn i historien</i> (Aarhus Universitetsforlag 2004) 443	Jensen: <i>Det danske imperium. Storhed og fald</i> (Aschehoug 2004) 440
Barfoed, Niels, (red.): <i>Samarbejde/ Modstand – et stadigt dilemma</i> (Gyldendal, 2006) 488	Carelli, Peter, Lars Hermanson & Hanne Sanders (red.): <i>Ett annat 1100-tal. Individ, kollektiv och kulturelle mønster i medeltidens Danmark</i> (Makadam Förlag, 2004) 463
Bisgaard, Lars og Sven Rask (red.): <i>Fynske myter – sagn og sandheder</i> (Historisk samfund for Fyns amt og Odense Universitetsforlag, 2005) 448	Danmarks Kirker. Århus Amt, hefte 55-57: <i>Horsens Vor Frelzers Kirke</i> (Nationalmuseet, 2004) . . 471
Boje, Per: <i>1909-1993. Villum Kann Rasmussen. Opfinder og entreprenør</i> (Gyldendal, 2004) 481	Danske Kancellis Supplikprotokoller. <i>Udvalg 1705-1795</i> (Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 2005) 473
Bregnsbo, Michael & Kurt Villads	

- Enemark, Poul: *Dansk oksehandel 1450-1550. Fra efterårsmarkeder til forårsdrivning* (Aarhus Universitetsforlag 2003) 468
- Epelmann, Benzion: *Ghettodagbog. Fange i Theresienstadt* (Forlaget Kay Holkenfeldt, 2005) . . 489
- Erichsen, John og Mikkel Venborg Pedersen (red.): *Herregården. Menneske – samfund – landskab – bygninger. Bind III. Drift og Landskab* (Nationalmuseet, 2005) 454
- Ethelberg, Per, Nis Hardt, Bjørn Poulsen & Anne Birgitte Sørensen: *Det Sønderjyske landbrugs historie 2. Jernalder, vikingetid & middelalder* (Haderslev Museum & Historisk Samfund for Sønderjylland,) 459
- Haxen, Ulf: *Det lille mirakel. Jødisk bogkunst i 1000 år* (Gyldendal i samarbejde med Det kongelige Bibliotek, 2003) 457
- Jensen, Jens Toftgaard & Jeppe Norskov: *Købstadens metamorfose. Byplanlægning og byplanudvikling i Århus 1880-1920* . . 491
- Jensen, Ole Brandenborg: *Besættelsestidens økonomiske og erhvervs-mæssige forhold. Studier i de økonomiske relationer mellem Danmark og Tyskland 1940-1945* 485
- Jürgensen, Jørgen: *Brudstykker af en selvbiografi. En eventyrers og straffefanges erindringer fra København, London, Island og Tasmanien, med refleksioner over ret, straf, fængsler, deportation og kolonisering* (på dansk ved Jørgen Jensen og Marie Friis Kel) (Museum Tusulanums Forlag, 2006) 476
- Karlsdóttir, Hrefna: *Fishing on common grounds. The consequences of unregulated Fisheries of North Sea Herring in the Post War Period* (Publications of the Department of Economic History, School of Economics and Law, Göteborgs Universitet, nr. 94) 479
- Kragh, Jesper Vaczy: *Kampen om livsanskuelse* (Syddansk Universitetsforlag, 2005) 484
- Nagashima, Yoichi: *Dødens købmand* (Gyldendal, 2006) 477
- Nielsen, Gitte Werner: *Schau-manns Klædefabrik i Haderslev 1872-1995* (Museum Sønderjylland Cathrinesminde og Cathrinesmindes Venner, Årsskrift XIX 2006) 483
- Nielsen, Lis Ekelund og Palle Tolstrup Nielsen: *Danmarks værste fængsel: Om krudttårnsfangerne i Kastellet 1817-47* (Gyldendal, 2005) 475
- Olesen, Thorsten Borring og Paul Villaume: *Dansk Udenrigspolitik Historie. Bind 5: I Blokopdelingens Tegn, 1945-1972. Danmarks Nationalleksikon* (Gyldendal, 2005) 493
- Rasmussen, Carsten Porskrog, Inge Adriansen & Lennart S. Madсен (red.): *De slesvigske hertuger* (Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 92, 2005) 451

Sørensen, Lars Hovbakke: <i>Norden-forestillinger i Dansk Politik 1945-1968</i> (Forlaget HISTORIA, 2005)	500
Thomsen, Asbjørn Romvig: <i>Uægte børn og ugifte forældre – udstødte eller integrerede? Illegitimitetens sociale årsager og konsekvenser i tre jyske landsogne 1750-1830</i> (Landbohistorisk Selskab, 2005)	471

The Cult of Clement in Denmark

By Barbara E. Crawford

Introduction

In looking at the churches dedicated to Clement in medieval Denmark (which included Skåne in present-day Sweden and Sleswig in present-day Germany – see Illustration 1) it is intended primarily to examine the situation of the urban churches, many of which are no longer in existence. First of all it will be important to ascertain the earliest evidence for these churches, then to examine the location of the churches in relation to the urban centre, and their proximity to harbours and waterways: also how they relate to other churches in the towns, in an attempt to define their social and economic circumstances. Because so many of them are no longer in existence it is essential to assess any new – and old – archaeological evidence which can help in ascertaining the exact position and earliest dating for the building/foundation remains, or the associated burial ground.

Although the main focus is on the urban situation and how these churches fit into the chronology of the earliest towns in Denmark, it may be relevant also to visit the location of rural churches and their relationship to the urban examples. In this case it will be noted whether they are coastal or on estuaries and waterways (as so many of the eastern English ones are), and subject to inundation, which is a feature noted in relation to some of the English examples.¹ Dating rural parish churches is, however, a very difficult matter.

Essentially I am raising again the issues raised by Erik Cinthio in his 1968 seminal publication on the vexed question of the date and significance of churches dedicated to Clement in north Europe (»The Churches of St. Clemens in Scandinavia«, *Archaeologia Lundensia*, III, 103-16). Having looked at the Norwegian churches² I am coming back to the heart-

1. This study of the Churches dedicated to St Clement in Denmark is part of a long-running research project into the cult of St. Clement in England and the situation of the churches dedicated to the early pope and martyr, many of which have also disappeared.

2. Barbara E. Crawford, 'The churches dedicated to St. Clement in Norway. A discussion of their Origin and Function', *Collegium Medievale*, (2004) 17, 100-31.

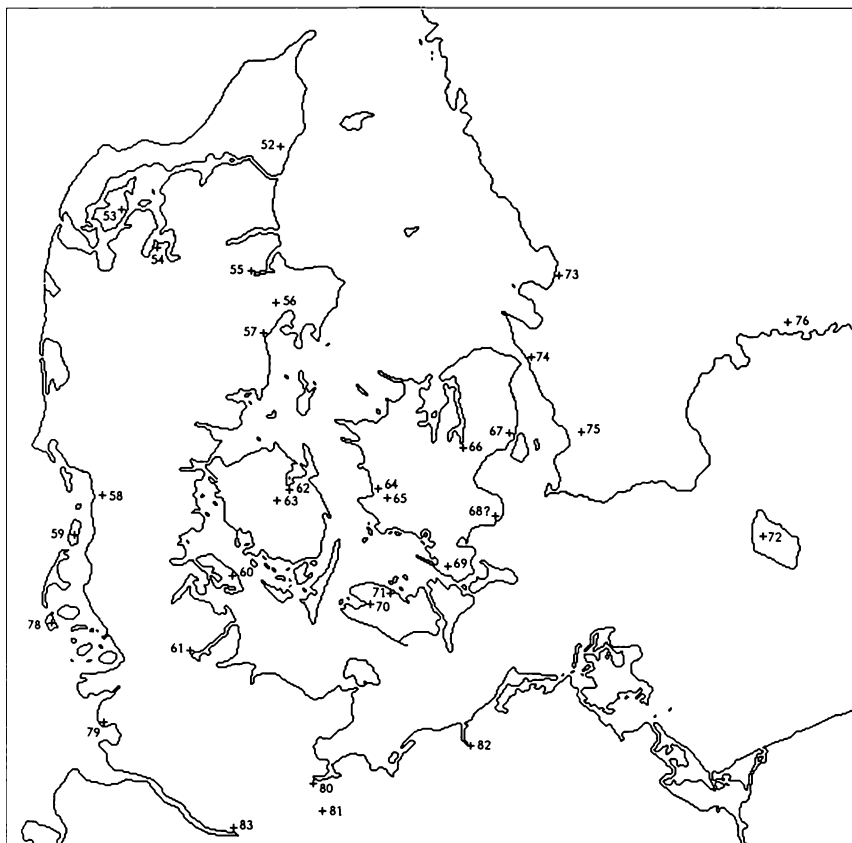

Illustration 1. Distribution of Clement dedications in medieval Denmark (and north Germany) (from Hofmann, 1997, p. 213). Numbers relate to Hofmann's list of Clement churches.

land of his assessment of the Clement churches, for it was the Danish examples which stimulated him to develop his ideas about the political significance of the cult in Cnut's reign (1968, 113). It is hoped that a closer examination of the topography of the church sites may help to define more closely what that political significance may or may not have been, with the aim of eventually gaining a better understanding of the chronology of these churches on both sides of the North Sea.

This project is also revisiting to some extent the debated issue of whether the cultural significance of churches in early medieval towns can be categorised, and one is aware that there has been some trenchant criticism of previous attempts to do this, in particular in relation to Paul Jo-

hansen's 'merchant church' (*Kaufmannskirche*) theories (Johansen, 1958, 1963; Yrving 1980; Nyborg, 1990; 2004). The Clement churches were seen as indicators of Danish merchants' patronage, especially in the Baltic Sea zone, but such categorisation has been discredited, perhaps to the extent that historians are now fearful of raising questions about the identification of church dedications with particular sections of early medieval society. Doubts have also been expressed (Nyborg, 1990, 18-19; 2004, 155) about patterns of churches in the Scandinavian towns (*hellige landskaber*) as discussed by Nyberg (1982; Jansen, Nyberg and Riis, 1977), and to some extent by Andrén in relation to the Danish towns in general (1985), and by Radtke in relation to Sleswig in particular (1985). My own purpose in looking at the situation of the Clement churches is not to raise again the contentious debate revolving around *patrocinium-forskning*, but to learn about the evidence for the cult in Denmark in order to have a better basis for understanding the circumstances of the English dedications. In particular it is important that any possible associations with Cnut's period of rule and his policies in Denmark are re-assessed and evaluated. This is the most difficult aspect of my current research project.

Cinthio himself questioned the ideas about merchant churches in the towns put forward long ago by Ellen Jørgensen (1908), but he substituted ideas about the political significance of churches dedicated to Clement in the Danish towns, in that they were located in places which 'in most cases played a politically important role', and that they were often associated with the area known – usually from later evidence – to be royal estate. He was most vehemently opposed to the idea that Clement was chosen as patron for these churches because of his function as the protective saint of seafarers. This was a later phase of the cult's significance, and if these churches were located on the coast this was only because of 'prevailing organisational political conditions'. These ideas will be reconsidered here in a close study of the urban church sites, and the emphasis placed on some of these aspects adjusted according to my own interpretation.

Especially important is Cinthio's conclusion that many of the Clement churches can be ascribed to the 11th century, and some of them to the earlier part of that century, apparently within a short period of time (Cinthio, 1968, 113). The big problem is to be able to pinpoint the actual date of foundation of these churches – and an even bigger problem in Anglo-Saxon England. The date of the earliest churches in most of the towns of Denmark can at least be narrowed down to the period of Anglo-Danish rule when a church structure was being established.

Clement Churches in Denmark

The number of medieval Clement churches in Denmark compared with the rest of Scandinavia is striking: at least twenty-six³ compared with six in Norway and *none* in medieval Sweden (there is one in Visby on the island of Gotland). This compares with nearly fifty in England, so in their devotion to Clement the Danes are more closely linked to the English situation, whereas the Swedes certainly were not, and the Norwegians far less so.⁴ Of the recorded medieval churches in Denmark (some of them in Skåne and Sleswig-Holstein), eleven or twelve are urban examples and seventeen rural.

A glance at Andrén's list of the patron saints of churches in the medieval towns of Denmark (Illustration 2) shows how significant Clement's place was in the ranking order. He is equal second with Peter after Maria,⁵ well above Nicholas and Michael – the two who follow in Andrén's list. This in itself is remarkable proof of Clement's special place in the hierarchy of urban dedications. The only towns in Andrén's list which lack a Clement church are Aalborg and Viborg (although see below), Flensburg, Hjørring and Odense (although see below). Another interesting association is the coincidence of an early mint in all the towns with a St. Clement church – and those which do not have a St. Clement's church, do not have a mint, excepting Odense.

The association of towns and bishops' seats is close: some of these urban foundations were early, like Ribe where archaeological finds show that there was a manufacturing centre in the 8th-9th century while the first bishop, Liefdag, was consecrated by the Archbishop of Hamburg-Bremen in 948 (M. Gelting, *Series Episcoporum*, 67). Other bishops from this early period were centred in Hedeby-Sleswig and in Århus – all three in Jutland. But there was no continuous series of bishops during the upheavals of the second half of the tenth century (see Lund, 1994, 35); the missionary state of the church in Scandinavia is reflected in Svein Forkbeard's appointment of Gotebald, from England, who is said by Adam of Bremen to have evangelised in Skåne, and 'preached the Gospel at times in Sweden, and often in Norway' c. AD 1000 (*Gesta*, II, 41, ed. Schmeidler, 101, trans Tschan, 83; Abrams, 1995, 226). Not until the reign of Cnut

3. This includes those in present-day Sweden and Sleswig (see Hofmann 1997, 216-7); but in addition also Aalborg and Odense (see below).

4. For a discussion of the possible circumstances underlying the six Norwegian examples see Crawford, 2004.

5. Although it appears as if there are 9 Clement dedications compared with 10 for Peter, the apparent absence of a Clement church in Viborg is probably mistaken, as will be discussed.

FESTDAGAR I LUND	BORNHOLM		LUND	ROSKILDE	VIBORG	SLESVIG	RIBE	KØBENHAVN	SLAGELSE	HELSINGBORG	RANDERS	ÅRHUS	FLENSBORG	ALBORG	ODENSE	HJØRRING
●	●	S:TA MARIA	●	●	○	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
●	●	S:T PETER	●	●	●	●	●	●	●	●	●			●		
	●	S:T CLEMENS	●	●		●	●	●	●	●	●	●				
	●	S:T NIKOLAUS	●	●	●	●	●	●				○	●			
●	●	S:T MIKAEL	●	●	●	●			●						●	
	●	S:T OLOF	●	●		●				●		●				●
●	●	S:T HANS	●	●	●		●						●			●
●		S:T DROTEN (TREFALDIGHETEN)	●	○	●	●										
	●	S:T JAKOB	●	●	●	●										
	●	S:T BOTULF	●	●	●									●		
●		S:T MÅRTEN	●	●	●						●					
●	●	S:T LAURENTIUS	○	●							●					
●	●	ALLHELGONA	○	●												
●	●	S:T PAUL	●	●												
		S:T MÅNS	●		●											
		S:T STEFAN	●		●											
●	●●	ÖVRIGA	●●●	●	●●		●								○●	●

Illustration 2. List of churches according to popularity of saints' dedications in the earliest urban centres of Denmark (Andrén, 1985, 35).

was there opportunity for the establishment of a more regular episcopal structure throughout Denmark and Adam refers to the ‘many’ bishops whom he introduced from England, specifically mentioning Bernhard whom he placed over Skåne, Gerbrand over Sjælland and Reginbert over Fyn (*Gesta*, II, 55, ed. Schmeidler, 115-6, trans. Tschan. 93). The urban seats for these three bishops were in Lund, Roskilde and Odense. The issue of these bishops’ origin – all three with German names – is discussed by Abrams (1995, 228).⁶

6. A recent discussion by Tim Bolton in his unpublished Ph.D. thesis *The »Imperial« Rule of Cnut the Great: A Re-Examination of the Nature of his Hegemony in England and Scandinavia* (Cambridge, 2005, 142) suggests that though German in origin the men may have been called ‘English’ by Adam because they were educated and consecrated in England.

So in the earliest urban episcopal centres of Denmark a church dedicated to St. Clement is almost 'de rigueur'. This is a factor of some significance for our understanding of the earliest Christian establishment and the development of an ecclesiastical framework in the towns. Although it might be considered unwise to attempt to categorise the function of such churches in this very early phase of urban foundations, it is nonetheless important that any pattern in the geographical location of these churches should be recognised and compared with the situation of Clement churches in other urban environments around the North Sea.⁷ The evidence for these existing and no longer existing churches in Denmark will therefore be examined, and the circumstances surrounding the cult's establishment in Denmark explored.

The Cult and its Associations

As mentioned, Clement has a well-known reputation as the 'seafarer's saint', undoubtedly arising from the circumstances of his supposed martyrdom by drowning, in the Black Sea, during the Trajanic persecutions in the late 1st century AD. Clement was probably second successor to St. Peter, and wrote an authoritative Letter to the Corinthians c. 96 AD. There is little more that can be historically attested about him, although traditions about his supposed martyrdom were circulating in the fifth century. A great deal of apocryphal 'Clementine literature' (the 'Acta') concocted an elaborate story of his banishment to the Crimea where he was so successful in converting the prisoners in the marble quarries, and among the local community, that he was thrown into the sea with an anchor round his neck – the anchor thus becoming his special attribute.⁸ This gave him a particular association with those in danger of drowning, and he was also successful in praying for a well of spring water to fertilise the barren land, so that he is found quite often associated with wells.⁹ Miracles followed his burial in a stone shrine which was on a rocky islet surrounded by water which receded once a year for his adherents to visit. The most famous miracle concerned a child who had been cut off by the returning waters and was presumed drowned but was found by his mother the next

7. There are very few Clement churches in the coastal areas of north Germany or the Low Countries, although the cult was firmly established in the central Rhine districts around Cologne and in Westphalia; see map in Hofmann, 1997, p. 211.

8. Hofmann, 1997, 12.

9. *Ibid.* 120.

year safe and sound. These are very important legends for understanding the later association of Clement churches with places subject to flooding and near fords, as is very evident in eastern England.

Although Cinthio cast doubt on the prevailing belief that Clement's role as the seafarer's saint was the most relevant factor, in some cases, as at Roskilde, the location of the church close by the best harbour and away from the political heart of the city, does point to a maritime connection significance.¹⁰ (see later and also final DISCUSSION).

A possible significance not mentioned by Cinthio is the use of St. Clement churches as centres for mission in an era of Christianisation, as has been raised in connection with the establishment of these churches in Norway by the missionising kings Olaf Trygvasson and Olaf Haraldsson (Crawford, 2004, 113-14). From her study of a Homily written for the feast of St. Clement by Abbot Ælfric (c. 1000) it has been suggested by Joyce Hill that the saint is being presented to an Anglo-Saxon audience as an 'effective converter to the faith' (Hill, 2001, 91-110). This may be significant for the primacy given to Clement as patron of the first churches built in Trondheim and Oslo close by the royal residences. I linked this possibly important aspect of Clement's powers to the ecclesiastical influences on the Norwegian kings at this stage of their conversion programme (Crawford, 2004, 127-8). Can one postulate a similar juxtaposition in Denmark? The circumstances are somewhat similar in that ecclesiastical influences from his conquered English kingdom made a great impact on Cnut who was anointed successor to the English dynasty. This in its turn served as a model for his Danish kingdom. There was a great deal of Anglo-Saxon influence on the Danish church (Jørgensen, 1908, 203-4), and Cnut's English-educated/consecrated bishops would naturally bring ideas of mission with them across the North Sea.¹¹ Was Clement's one of the saintly cults which they brought with them? It is certain that Cnut's bishops would lead the mission programme and are likely to be the source of ideas about which saints were suitable to help spearhead this programme. If Olaf Haraldsson thought St. Clement important enough to be the saint to whom he dedicated the very first church which he founded on his arrival in Norway in 1016, perhaps under instruction from his English Bishop Grimkell, then we might ask what influence that may have

10. An Anglo-Saxon Menologium (metrical Calendar) on the saint's feast day of 23 November refers to Clement being drowned by the enemies of God, adding 'to whom many people pray in times of need', suggesting an association with fear of drowning in early 11th century England (Lapidge, 1991, 249).

11. See Abrams 1995, 25-28 for the evidence for English mission to Scandinavia.

had on the choice of Clement for the churches founded in Denmark by Cnut and his bishops after his accession to full royal power in 1018/9, and maybe especially after his conquest of Norway in 1030 (see later DISCUSSION).

However, Cnut never appears to have had any sort of reputation as a missionising king, and of course never suffered martyrdom. We can assume that any programme for mission would have been led by his bishops, although, as Lesley Abrams points out, they do not seem to have had a very good reputation for their achievements in the mission field (1994, 31-33). The tensions over which archiepiscopal authority had responsibility for directing the mission in Scandinavia are very clear, and although Cnut was probably in some difficulty in reconciling the different claims he seems to have been concerned to maintain good relations with the see of Hamburg-Bremen – which claimed overall responsibility for the Christianisation of Scandinavia. The cult of Clement had little influence in the archiepiscopal see of Hamburg-Bremen judging from the absence of dedications throughout north Germany (Hofmann, 1997, 211). If Cnut's bishops were under the authority of the north German archbishops¹² then they would have been unlikely to have brought the cult into Denmark from the south; it is more probable that they would have been influenced by what they learned about Clement in England, from where they could have come to regard Clement as a useful role model in the mission field. We have to exercise caution in making any overt speculation about the introduction of the cult of Clement into Denmark in connection with his supposed reputation as a converter to the faith. Nonetheless we have to face up to the known circumstances which point to the important place which the saint had in the infant Danish church.

Cinthio's conclusion about the date of origin of the Clement churches in Denmark has been strengthened by recent research and re-assessment of some of these churches (as Roskilde, Lund, Sleswig, see below). We can safely regard St. Jørgensbjerg in Roskilde as being a Clement foundation originating in the latter phase of Cnut's reign, and St. Clement's Lund as possibly so. These were located in the two key urban centres of Cnut's administration of Denmark. Although there have in the past been attempts to associate Clement churches in Denmark with Cnut's period of rule (as in København) the assumption had been that they were therefore royal foundations. It was also Cinthio's main conclusion that the Clement

12. See Gelting 2004, for doubts about the role of Hamburg-Bremen in Cnut's episcopal appointments.

churches were ‘royal estate churches’ dating from Cnut’s reign (1968, 111), although the evidence is sometimes inconclusive. The fact that the Roskilde example is some distance from the known location of the royal estate and the burial place of Cnut’s predecessors is an indication that there are likely to have been other parties involved in the founding of that St. Clements church and the choice of saint. Perhaps it would be profitable to widen the scope of the enquiry to consider the religious needs of the retinues of both king and bishop, who were the joint founders of these power centres. The large population of English moneyers, urban officials and ecclesiastical personnel which must have settled in Lund for instance, has been suggested as the reason for the introduction of the English pottery which has been identified in Lund, and also in Viborg (Bolton, 2005, 134, 174-5). Was it perhaps for such immigrant power groups that the Clement churches were founded by the Anglo-Danish kings in association with the bishops?

These are all questions which it is unlikely that my re-examination will give a definitive answer to. It does, however, raise wider issues regarding the establishment of the cult of Clement in Denmark which have not been raised before. We will now look at each of the urban churches in turn before returning to these wider issues and the significance of the cult for Cnut and his bishops and administrators in the later DISCUSSION.

LUND, Skåne (Illustration 3)

Archaeological evidence shows that Lund was founded in the late 10th century (Clarke and Ambrosiani, 1991, 64; Cinthio, M, 2004, 171; Nyborg, 2004, 131), and there appears to be some agreement that it had an important place in Cnut’s urban policy in Denmark. It certainly had an important place in the very important province of Skåne and grew very rapidly from the evidence of burials in a central graveyard, probably attached to the church(es) later known to be dedicated to the Holy Trinity.¹³ The first wooden church on this site was probably the final burial place of Svein Forkbeard (d. 1014) and of Bishop Bernhard (d. 1035 or after), while prestigious charcoal burials in the graveyard are thought to be those of Danish and English officials, mint masters and priests (Cinthio, M., 2004, 163-4, 172). This church may even have been a base for missionary

13. Carelli suggests (2004, 253, 257) that some of the burials were of people from the surrounding countryside, although Nyborg disagrees (2004, 134).

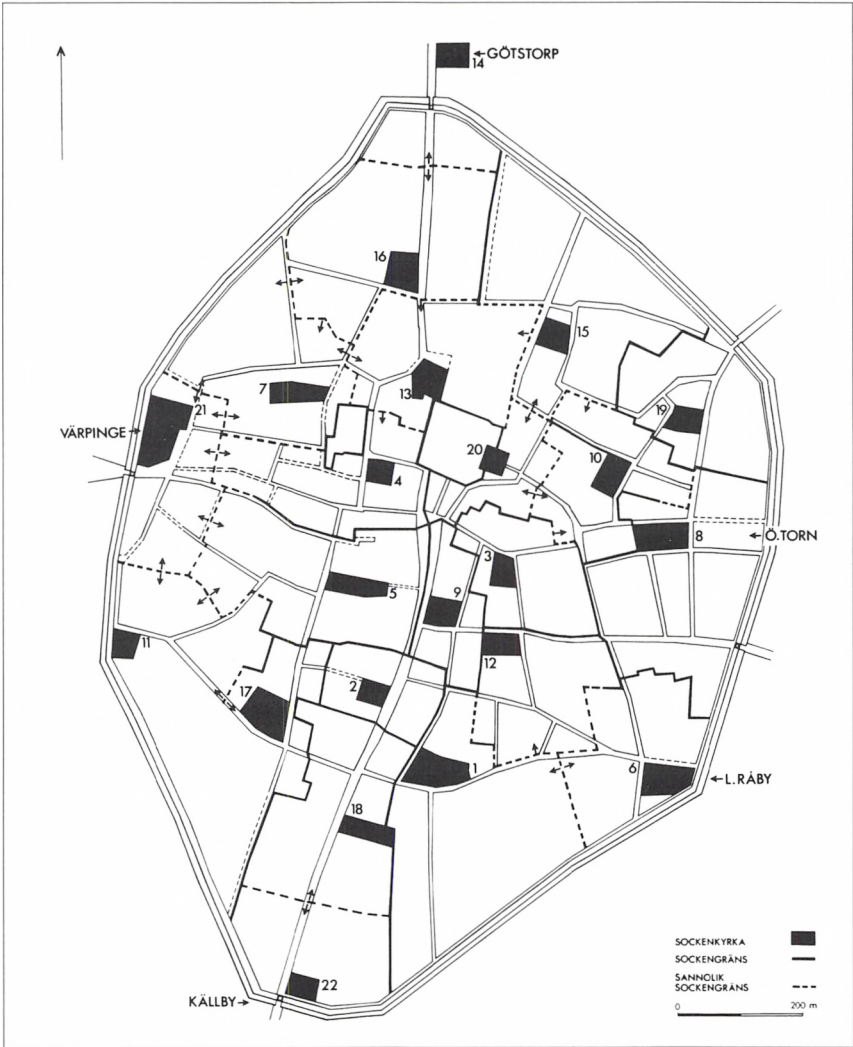

Illustration 3. Plan of medieval Lund showing the location of churches; no. 4 is St Clements and no. 5 Holy Trinity (Andrén, 1985, 37).

activity in the eastern part of Cnut's kingdom, as the wooden fonts discovered in the graveyard might suggest (ibid.164, 166). It is believed to have functioned as the centre for ecclesiastical and other administration, and it has been suggested that the crypt may have been modelled on the Winchester Old Minster example (M. Cinthio, 1999, 113).

Lund was a town with the highest density of churches in the whole of Scandinavia (Andrén, 1984, 250), and one of them was a St. Clements, no longer in existence. It was located north of the Holy Trinity bishops' church, and probably in the same area as the royal estate, according to Cinthio (1968, 105; called *kungsgårdskyrkan* in the latest study by Maria Cinthio 2004, 168) (see Illust. 3). It seems that the mint lay in this same location (Cinthio, 1968, 105). Excavations by R. Blomkvist long ago discovered the foundations of the stone church and also fragments of an earlier wooden church, which were only dated to '11th century' by Cinthio in 1968 (104), but to the *early* 11th (*tidiga 1000-tallet*) more recently (Cinthio, M. 2004, 168). This Clement church is therefore very important for our study in that it was sited at the heart of the royal and ecclesiastical centre of Cnut's 'capital', and is now apparently understood to date from the period of his rule.¹⁴

Lund is where Svein and Cnut's *engelska styren* was most firmly rooted (Cinthio, M. 2004, 171), and the large English population in Lund has been recently highlighted (Bolton, 2005, 173). The manufacture of imitation Stamford ware made in local clay testifies to the requirements of this English population; a population which is likely to have consisted of retinues of specialised craft workers or administrators such as the mon-eyers/urban officials/ecclesiastical personnel who would have moved into the towns in the royal or ecclesiastical retinues.

Mint

One of the earliest of Cnut's mints was located in Lund, perhaps dating as early as 1014/15 (Blackburn, 1990; Jonsson, 1995, 223) suggesting that Cnut may have shared power with his brother Harald immediately after the death of their father. By 1060 as many as 50 minters were working in a large number of mint workshops in Lund (Cinthio, M. 1999, 130), and to judge from their names many were from the Danish parts of England (quoting Jensen).¹⁵

The St. Clement's church in Lund appears therefore to be a significant pointer to the high-status nature of these churches, apparently closely associated with the royal power base rather than being an episcopal/mis-

14. Lund's distance from the sea (or navigable waterway?) would appear to discount the importance of Clement's protective powers for mariners in this instance (see later DISCUSSION). The centrality of the Clement church within the urban complex is slightly unusual, as is the lack of any close association with the sea or navigable waterway.

15. still to establish exactly where these mints are supposed to have been from the finds of coin dies of Valdemar and Christopher I.

sionary centre, which is more likely to have been the role of Holy Trinity. The possibility that it was linked with the royal hird or the Anglo-Danish administrators remains to be proven however.

ROSKILDE, Sjælland (Illustration 4)

The evidence for this St. Clement's Church is most significant, historically and archaeologically. On the basis of what we know about this example we can build a great deal, for it helps us to realise the potential significance of others where early dating evidence is lacking.

The importance of Roskilde as a royal centre is without doubt: it was called *sedes regia danorum* by Adam of Bremen (Book IV, par. v (50)) and Harald Bluetooth is thought to have been buried here. Its origin as a royal burial place reflects both royal and ecclesiastical interests in a centre for the developing administration of the kingdom (Christensen, 2000, 16-17). The cathedral, along with episcopal and royal estates, was located on the highest point above the fjord.

The strong link with members of the royal dynasty is clear from the dramatic events of the killing of Jarl Ulf in Roskilde in 1026 (on Cnut's orders), and his burial in Denmark's first recorded stone church built by his widow Estrid, Cnut's sister, on the site of Harald Bluetooth's church (Roesdahl, 1982, 182). This predecessor to the cathedral was dedicated to Holy Trinity; the earliest traces on the site of the present cathedral date from the time of Bishop Sven Normand in the latter part of the 11th century.

The first bishop, Gerbrand, was appointed by Cnut and ordained by Archbishop Æthelnoth of Canterbury between 1020 and 1022. Died 1029/32 (R. Grosse, *Series Episcoporum*, 79-80).

The importance of Roskilde as an administrative centre for both royal and ecclesiastical authorities from its foundation is stressed by historians and archaeologists (Christensen, 2000, 21). Coins were being minted here from c.1025 following on from those produced in Lund and Viborg (Jonsson, 1994, 225-6; Jensen, 1995, 7), and the name of the moneyer (Osgod) sounds very English.¹⁶ Some short distance (1 km) from the cathedral and royal centre a contemporary commercial centre was developed at the mouth of the fjord. This is where St. Clement's church was founded (Illus. 4).

16. The later medieval mint is thought to have been located in the upper town (info from Jens Ulriksson).

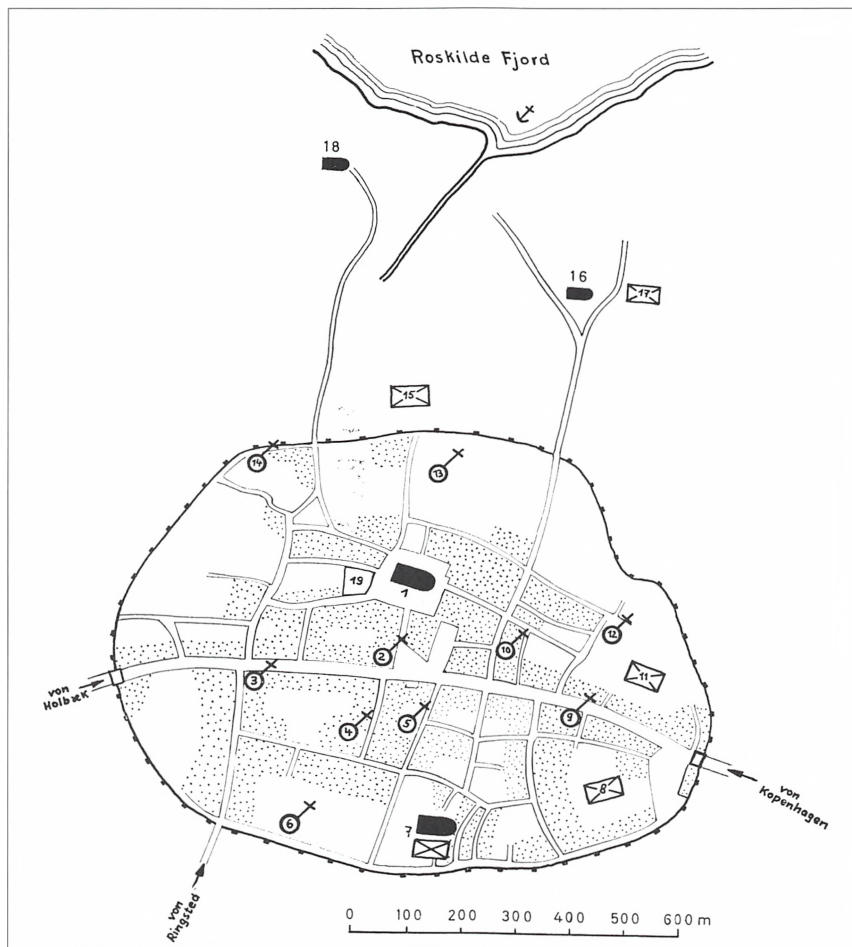

Illustration 4. Plan of Roskilde showing the location of churches; No. 18 is St. Clement (Johansen, 1963, 114).

Situation

There were two churches in this location – St. Ib’s at Vindeboden, on the north-eastern slope above the bay, and St. Clement’s on the north-west side of the bay, built on a high bluff called St. Jørgensbjerg, above the best harbour location.¹⁷ Its position is certainly dominating and is still a

17. The church became known as St. Jørgensbjerg, and the dedication to Clement declined in importance during the Middle Ages.

notable feature for those approaching Roskilde from the sea, so the church would appear to have been making a statement of authority (Andersen, 2004, 122).

This harbour was suitably located for those arriving by sea and is the best location for both shelter and deep water in a general situation which was not the best place for Viking and medieval shipping (Bill et al, 2000, 254, where the comment is made that if there had been wharves in the medieval period this is where they would have been). This of course accords with so many other St. Clement church locations in the towns of eastern England, as also at Rouen in Normandy.

As noted above St. Clement's in Roskilde was nowhere near the main royal estate in the city (as Cinthio recognised, although adding that this does not prevent it from having been a royal foundation; 1968, 108). From its situation it is obviously associated with those who used the harbour, and could plausibly be said to have been deliberately founded for the use of fleets using that harbour. But which fleets? The royal levy – the 'leding'? the bishop's ships or the administrators'? Was it indeed for traders? Andersen (2004, 135) says it is natural to treat St. Clement's as a *havnekirke* sought by traders, and that they therefore could be the founders. But we should bear in mind Cinthio's strong statement about the political significance of these churches and look beyond the mercantile aspect in the *original* circumstances of its founding.

Date of the Church

Excavations by Olaf Olsen in 1953-4 and 1956 located the foundation trenches of a totally demolished church underlying the present church (which itself dates from c. 1100). This earliest church had been built in calcareous tufa stone (*frådsten*) which is usual for the very first stone churches. It had a chancel, a nave and a western tower and measured c. 19 m. in total length. It was dated from a coin hoard found in the foundations of the tower, consisting of coins of English, Danish and German origin, probably deposited as a foundation offering and dated originally to c.1040. However, refined dating of this hoard now suggests that the first church building can be assigned to the period 1030-1035 'at the latest' (*senest*) (Ulriksen, 2004, 5), and it was certainly 'built while Cnut was still alive' (Jensen, 1995, 38), probably around 1030 (Roedahl 2004, 200).

This makes the first church the oldest archaeological evidence for a stone building known in Denmark (Andersen and Nielsen, 2000, 121). There was no ability to build in stone in Denmark at that time. Therefore

‘It would not be surprising if a foreigner were responsible for building a church in a completely new material. It would not be surprising if he were an Anglo-Saxon’ (Roesdahl, 1982, 182). Moreover re-used blocks of stone from that earliest church have been recognised in the present church, including some architectural features such as a blocked-up north doorway and a north window in the choir. The Guide Book says it was built by an English master builder, and presumably English masons (Ulriksen, 2004, 6).¹⁸

Episcopal associations

This early evidence for the date of St. Clement’s in Roskilde links the church building, and the choice of patron, with the earliest phase of Christianisation and church building in Roskilde, during the reign of Cnut. This is the exact period when Bishop Gerbrand created an episcopal establishment in the city – on the eminence where the bishop’s church was built, however, and not down near the harbour. This might indicate that Gerbrand had nothing to do with the founding of St Clements. However there is later evidence of an episcopal link when Bishop Peder (1124-34) gave land and houses to St. Clement’s, for a monastic foundation, as recorded in the Roskilde Chronicle (Andersen and Nielsen, 2000, 123), although this was abortive (Nyberg, 2000, 101,103; 2004, 201). This is certainly significant evidence for an episcopal link but we do not know if this was a continuation of an association with the bishops in the previous century.¹⁹

Excavation has shown that a house was built on the north side of the church in the 12th century with a stone cellar and Andersen and Nielsen, (2000, 129-32) have suggested that this may have been the house of the church owner, the local patron or *stormand*. Indeed it has been speculated that Bishop Peder could have built the house, before he became the bishop, and perhaps then donated it to St. Clements in association with the founding of a monastic community (ibid.135). Eventually – and possibly

18. The excavator’s argument that the construction of the door itself is English in style and must have been built by English masons needs further consideration. He compares it with a door in Barholme (north-east of Stamford) in Lincs. (Olsen, 1961, 24).

19. It is worth noting that this is exactly the same date at which Archbishop Thurstan founded a nunnery at Clementhorpe on the River Ouse just outside the city of York, at a location where a St. Clement’s church had been founded earlier (Dobson and Donaghey, 1984, 9). This suggests similar attempts by the episcopal authorities to develop St. Clement’s churches for different purposes, perhaps because by the early 12th century they no longer served their original purpose?

in the 1100s – a leper hospital was founded at St. Clement's, dedicated to St. Jørgen, the saint who is associated with other leper foundations, and this is when the Clement dedication went into abeyance and the church's name changed to St. Jørgensbjerg. The church lost status due to its exclusion from the defended city area, which may also explain why it became a refuge for lepers (ibid. 143).

None of this later history detracts, however, from the very high status which St. Clement's had earlier. All of the evidence points to it being founded by a pioneer patron who had international connections and was from among the highest social group in the Danish kingdom (ibid. 122). But the emphasis should be on the *Anglo*-Danish kingdom. In all the recent discussion of the highly significant archaeological evidence there is little mention of the significance of the dedication to Clement. Even Cinthio has little to say about the Roskilde example, probably because it is evidently not associated with the area known to have been royal estate in the middle ages (1968, 108). But just because it was not built on royal estate does not mean that it had no connection with the royal dynasty or its close associates. As with the situation in Lund already mentioned, it is perhaps the latter who are relevant – the royal and episcopal officials, the administrators, the mintmasters and the craftsmen – who came to Denmark with Cnut, as part of his establishment of the Danish church and modelling of his native kingdom along the lines of his English kingdom. The founding of a church dedicated to Clement by the harbour at Roskilde was conveniently located for the comings and goings by sea of these officials. Perhaps a community of officials/craftsmen was settled at this harbour location.

Knowledge of this papal martyr is likely to have come to Denmark from England after the Danish conquest.²⁰ This church at Roskilde, with its good dating evidence from the coin deposition dated to 1030-35, and with the early use of masonry with English stylistic features, is important evidence for the English connection.²¹ Can the cult of Clement be seen as part of that English 'package'?

20. St. Clement was well-known in England c.1000 A.D. (Ælfric's homily – see above).

21. There is evidence of a later medieval link between Clement and masons, near Winchester (see Arnold Forster, 1899, 286).

SLAGELSE

There are a few other Clement dedications in Sjælland, mostly rural churches such as Kirke Stillinge, Højerup and Kastrup. However Slagelse appears to have been an incipient urban centre under Cnut because a mint was located there, and there is evidence for a Clement church, although it is problematical.

The site of the church is no longer known. It is referred to once 1211-1214 but is missing from a parish list of 1321-23 (Andrén, 1985, 223). It possibly became connected with the hospital which is mentioned first in 1372, a development which would mirror the situation in Roskilde where the site was used for another religious institution. We can only assume that this lost church dates from much earlier.

Slagelse had some importance as an administrative centre in Cnut's reign as there was a mint here which started to operate c.1026/8 (Jonsson, 1994, 226), (perhaps subordinate to Roskilde, Bolton, 2005, 35), with an English-named minter, Brihtred.

Bishop Sven Normand built calcareous tufa churches here and at Ringsted (Roesdahl, 1982, 183), in the later 11th cent. In Slagelse it was St. Michaels (Roskilde Chronicle), located on an eminence in the middle of the town.²² Nyberg sees this cult as important for Christian mission in eleventh-century Denmark (1982, 128ff),²³ and the distribution of the eight St. Michael churches in Fyn is very remarkable (ibid., map on p.133). So the centrality of this church in Slagelse may be significant, and another indication that the cult of Clement in Denmark was not primarily as a model for mission. Nothing can be concluded about the Clement church in Slagelse in the present light of our ignorance as to its former location.²⁴

ODENSE, Fyn (Illustration 5)

This map shows the rivers and 'herad' and parish boundaries in Odense district, from a later date than the 11th century. The parish churches of Seden (near the mouth of the River Odense) and Stenløse, (south of the

22. There is no evidence that there was a Clement church in Ringsted.

23. Which Nyborg denounces as '*helt ukritisk*', 1990, 19, n. 1.

24. It would be very interesting to know if the site of the mint and the site of St. Clement's church were near each other.

Illustration 5 from Nyberg, 1982, p. 122.

city and in the valley of the River Odense) were dedicated to Clement, whereas there was no such church in Odense itself. This is unique as far as the Danish bishops' sees are concerned. The other Clement churches in the episcopal towns are the only Clement churches for miles around.

Odense is not discussed by Cinthio because there is no evidence that there was ever a Clement church here. There are in total very few parish churches in the city, but the absence of a Clement church makes it exceptional among the early bishops' seats in Denmark, so the local situation is worth exploring.

Although the early episcopal influences had come from Germany, with the Danish conquest of England Odense became the centre of English

impulses (Nyberg, 1982, 116 ff). Reginbert was appointed by Cnut over Fyn (1020) presumably based in Odense. The Bishop's borg lay on the north bank of the river near St. Alban's Church (Nyberg, 1982, 212).

Odense is called *civitas magna* in Fyn by Adam of Bremen c.1070 (Book IV, par.iv (4) Tschan, 189) and had a mint 'about 1040' (Andrén, 1985, 170).

Stenløse

5 km. south of Odense, the medieval church stands on an eminence above the River Odense. An early Christian cemetery has been excavated outside the present churchyard (Roesdahl, 1982, 180). The granite font c. 1150 is the earliest dating evidence. There is a small figure of St. Clement on the church bell (KLNMA sub 'Helgonbilder').

Seden

The location of this church, 6 km. downriver from Odense and near the mouth of the Odense River appears more typical for a Clement church, although the earliest evidence for the dedication (jointly with Maria) is late medieval. In 1412 the high altar was dedicated to the virgin and Clement, and such a joint dedication was not the original (Hofmann, 1997, 190). It is more likely that the virgin was added at that date. But that is the earliest historical evidence we have for the Clement dedication.

However Seden's location at the mouth of the River Odense and very close to marshland is certainly a classic situation for a St. Clement church. With regard to the organisation of the 'leding' (the early medieval naval levy), Seden would have been the mustering-place of Åsum herred (Nyberg, 1982, 124). The name itself appears to indicate a place where ships 'sat' (*sede*) and waited for good sailing conditions. The centre of Odense was not easily accessible for sailing ships, and Seden was a near and convenient place for embarkation and disembarkation. In fact its relationship to the episcopal city is rather similar to that of St. Clement's (at St. Jørgensbjerg) to the centre of Roskilde. Unfortunately historical *and* archaeological proof of this church's 11th century origin appears to be lacking, but the geographical factors are certainly indicative.²⁵

25. Acknowledgements to Professor Tore Nyberg for useful discussions about Seden's potentially significant relationship to Odense.

JUTLAND/JYLLAND

Moving to western Denmark we are in a location of early bishoprics, dating from 947-948 (Ribe, Slesvig and Århus), founded under the authority of Hamburg-Bremen.

However, with Cnut's rule an English imprint was introduced; Odinkar in Ribe for instance was said by Adam to have been *in Angliam ductus est a Knut rege ibique eruditus litteris* (Schol, 25(26), Tschan, 79; Gelting, *Series Episcoporum* 68).

The revival of the bishopric of Slesvig took place c.1026 after a pact between the Emperor Conrad II and Cnut (Radtke, *Series Episcoporum* 97). RODULFUS *de Coloniensis clero electus* a.1026 quoting *Annales Hildesheimenses*²⁶ (ibid.105, and see n.111 where Sven Aggeson's assertion that Cnut brought Rodulf from England is refuted. Abrams, 1995, n.52 discusses the likely confusion with another Rodulf).

Århus appears to have been revived under the re-organisation of the Danish church by Sven Estridsson (1047-1074). Bishop Christian was consecrated by Abp. Adalbert 1057/60, although he accompanied the Danish naval expedition to England in 1069/70 and stayed for some time in Ely (Nyborg, *Series Episc.* 41, and see Bolton, 2005b, 29).

A new diocese, Viborg, in north Jutland, was established also in the agreement between Abp. Adalbert and Sven Estridsson 1057/60, and its territory carved out of the huge Ribe diocese (Gelting, *Series Episcoporum* 117). This episcopal seat was located at an important judicial assembly site and a royal residence. The first bishop Heribert was consecrated by Archbishop Adalbert 1057/60.

Evidence for Clement churches

There is evidence that each of the four diocesan cities in Jutland had a church dedicated to St. Clement. The historical evidence for these is mostly late, but archaeology has produced some very interesting evidence.

26. This association with Cologne raises the possibility that Rodulf could have brought the cult of Clement north from Cologne where the cult was established early. Rodulf was buried in the collegiate church of St. Cunibert's, Cologne (*Series Episc.* 106). This church was also dedicated to Clement, and had been from a very early date. However a recent study by Michael Gelting casts doubt on how active Rodulf was as bishop and suggests that he was a 'titular bishop in exile' and remained in his native diocese (2004, 180).

RIBE (Illustration 6)

This early trading centre was Denmark's most important west coast port, and Adam of Bremen stresses its sea connections, calling it a city 'encompassed by another waterway that flows in from the ocean' and which had connections with Frisia, England and Saxony (Book IV, para. 1(1), trans. Tschan, 187-8). The landscape is dominated by sea and marsh, and the town situation is very low-lying, with problems of flooding (a situation which has relevance for the location of Clement churches in eastern England).²⁷

It lies a few miles from the coast, and some ships had to unload goods nearer the sea for transferring to the town quay. St Clement's parish does not even abut on the river. The Cathedral parish includes the harbour area and Fisketorv is between the Cathedral and the river; so St. Clement's church does not appear to have had any close proximity with the trading or fishing community.

There is a gap between archaeological evidence for a very early trading centre on the north bank and the later period when the south bank develops, where the earliest date (1077) comes from a well 60m north of the site of St Clements church. There was a massive infilling of the low-lying parts on the south bank c. 1150 when the Cathedral was possibly relocated on a mound above the marshy surround (Display in Ribe Viking Museum and information from Jakob Kieffer Olsen). St. Clement's position was on dryer higher land in this location, but maybe the danger of flooding in the surrounding area was relevant to the church's foundation.

St. Clements is first documented 1145 when its priest became a member of the Cathedral chapter. It was the Parish church for the western part of the south bank, and perhaps the chapel for the residents of Riberhus (Castle) (Display in Ribe Viking Museum). In 1479 the Brothers of the Holy Cross (*johanniterna*) were given the church by King Christian, 'which suggests that during the Middle Ages the church enjoyed royal patronage' (Cinthio, 1968, 107). Possibly taken down 1538 but the Church site is known exactly from excavations in 1911 (Andrén, 1984, 216). It was a 12th century structure over 20 m in length, with apse, choir, nave and tower all built of tufa stone, like the Cathedral, from the

27. There is evidence of a former salt-making industry south of Ribe; this is an activity which also took place near the location of some Clement churches in east Anglia and Lincolnshire and where the church was built on the actual mounds of ash from the salt pans.

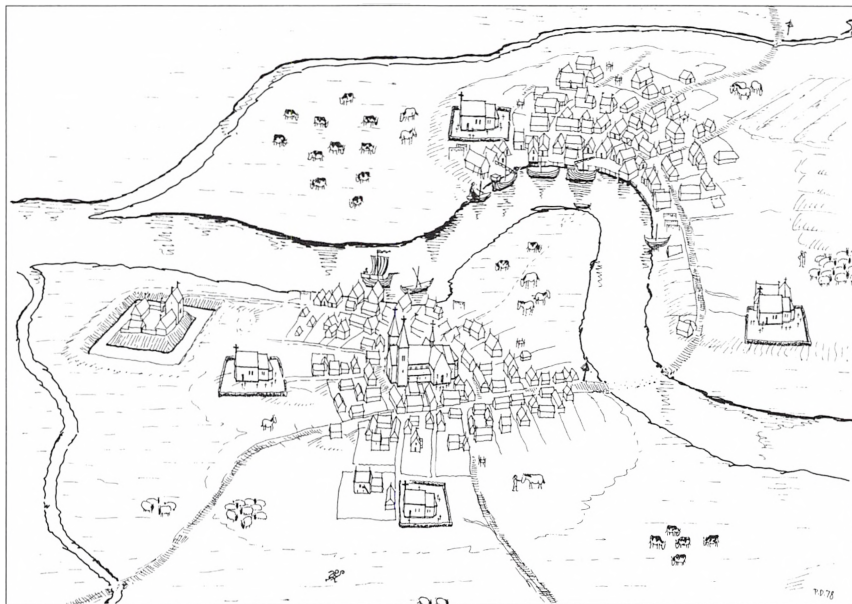

Illustration 6. Sketch of Ribe in the 12th century from Ribe through 1000 years p. 27. St. Clement's is on the south bank, west of the Cathedral and the nearest church to Riberhus Castle.

Rhineland (Bencard, 1978, 29). It was the closest parish church to the castle and the possible connection with Riberhus Castle is significant.²⁸ Cnut coins started to be minted here before 1025 (Jonsson, 1994, 226), and this fact alone suggests that Ribe was an important urban/episcopal centre in Cnut's administration of Denmark, even though very little archaeological evidence from the 11th century has been discovered.

Conclusion

The historical and archaeological evidence supports a 12th century date for St. Clements, and the question of whether it could be 11th century in origin remains to be investigated, and further archaeological research in the area of the castle might support. The appointment of Bishop Odinkar by Cnut, who was 'instructed in letters' in England provides the right circumstances for the introduction of the cult in Cnut's reign, but so far the

28. The 12th century urban re-planning and damming of the moat around the castle make it difficult to know what the topography was like in the 11th century.

evidence for a high status foundation rests only on the church's proximity to the later castle.

The only other Clement church in west Jutland is on Rømø, an island off the west coast. Both here and further south at Nebel on the island of Amrum,²⁹ and at Busum in Dithmarschen (Hofmann, 1997, 202-4) extreme exposure to the sea is likely to have been a cause of inundation, which corresponds with Clement church sites in East Anglia. Clement's later reputation as a protective saint for those in danger from drowning was no doubt the most relevant factor in the choice of patron saint in such locations.

SCHLESWIG/SLESVIG (Illustration 7)

Adam of Bremen (1070) calls Slesvig a *civitas* and a harbour with sea connections with Slav lands, Sweden 'Samland' and Greece (Book IV, para. I (), trans. Tschan, 187).

Hedeby/Slesvig coins start being minted in the late 1020s,³⁰ indicating that these urban sites came under Cnut's authority at this time (Bolton, 2005, 145), possibly after concessions were made to Cnut at his meeting with Emperor Conrad II and attendance at the imperial coronation in 1027.

Situation

The position of St. Clement's appears to relate to the move across the Schlei from Hedeby and the founding of Slesvig. Hedeby harbour was not used later than 1000AD and after being sacked by Harald Hardraada in 1049/50 was replaced by a proto-urban community on the north side of the Schlei established on a peninsula looking over the former natural harbour of Holm Noor (Information in Stadt Museum). St. Clement's was at the innermost end of this natural harbour which is now silted up and survives today as a marshy undrained area. It and St. Olaf's were close together and quite separate from the cluster of churches in the medieval city. They both actually lay outside the medieval city wall and north of where the main political/ecclesiastical urban centre developed facing on

29. Note 'a little enamelled reliquary shrine' from St. Clements, Amrum, in the National Museum, København (Blindheim, 1975, 442).

30. The site of the mint in Slesvig is not known. It was probably in the vicinity of the Kongs-gård (info. from C. Radtke).

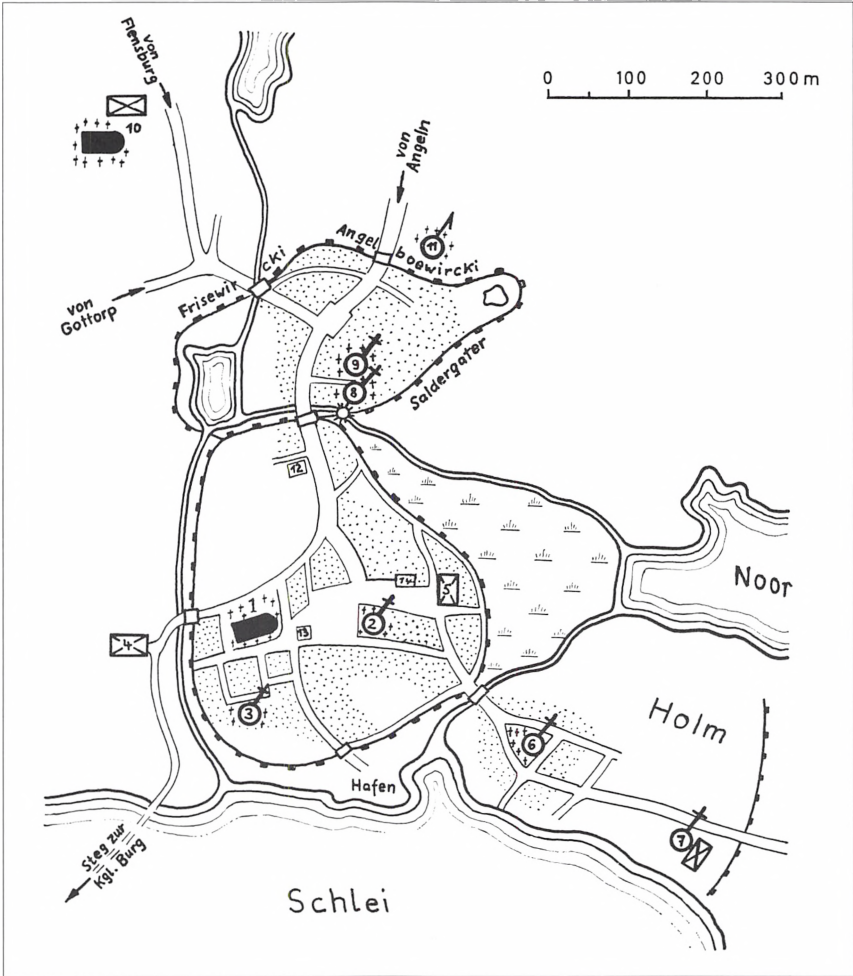

Illustration 7. Plan of medieval Sleswig showing the location of churches (Johannsen, 1963, 107).

the Schlei. St. Clement's is closest to the town gate (Hohes Tor) and must be older than it as the cemetery goes under the street alignment relating to the gate (Radtke, 1985, 10). It is some distance from the Trinity Church and the Cathedral (c. 300 m), and the *Kongsgård* which was excavated 1978-82 and dated 1160/70 (and which later became the Franciscan friary). (Information Board in Stadt Museum). The trading/commercial area on the Schlei probably developed rather quickly as 7 wharves have been excavated south of the Dom, 100m further in than the present har-

bour, dated 1086/96 (Ibid.). One assumes that the earlier harbour at Holm Noor went rather rapidly out of use (due to silting?)

Historical and Archaeological Evidence

St. Clement, St. Olaf and St. James churches are mentioned only once, and are not contained in the 1347 list of parish churches. Of the three only St. Clement's can be shown to have existed before 1200, being one of seven community churches mentioned in 1192 (Radtke, 1985, 10). Recent excavations (2003) have uncovered the remains of St Clements. The east end of a tufa-built church was found, the stones of which had been broken in the late medieval period. A sill (*sokkel*) stone was found and two coffin graves in a preferential position. Altogether there were 280 burials and the cemetery was demarcated by a fence and ditch. A cobbled street and settlement remains were also found (Archæologisches Landesamt Schleswig-Holstein web-site »Kirche, Friedhof und Siedlung der Mittelalterlichen St-Clemens Gemeinde«). Especially indicative was a seal matrix found in one of the two high status graves of a cleric of the Urne family, one of the oldest Danish noble families. At present the late 11th century dating is rather imprecise, but is helping the archaeologists to draw initial conclusions that this area was one of the early places where people settled on the North bank of the Schlei after the destruction of Hedeby c. 1050. It (the settlement and the church) was abandoned already by the mid thirteenth century.

Conclusions

Radtke (1985, 10) believed that the dedication to St. Clement showed quite clearly the Danish connection as Cinthio had said, and that the church's origin is best seen in the context of the struggle of Sven Estrithsson with the church. He concludes that it does not provide enough evidence for either Johansen's theory of an English merchants' church, or for a royal court church of Cinthio's theory.

It is now known for certain where St. Clement's actually lay, some distance away from the *kongsgård*. Cinthio refers (1968, 108) to V. Marstrand's belief (1933) that the church was founded at the same time as Cnut recognised Rodulf of Cologne as bishop in 1026, but the archaeological dating does not appear to support the possibility that the church was founded as early as this.

The close association of the St. Clement and St. Olaf churches may help to firm up the dating of the settlement in this early period of urbanisation as they are likely to both stem from the same time-period (i.e. of settlement in this particular location). The dedication to Olaf raises the

possibility of Norwegian influence, pointing to the reign of Magnus Olafsson ‘the Good’ (1042-47), who ruled for a period in Denmark.³¹ Significantly Magnus resided in Sleswig in 1042-3, and later tradition says that Olaf assisted his son to win the battle with the Slavs which took place nearby (Radtke, 1984, 11). As a proponent of his father’s sanctity it does seem extremely tempting to associate the founding of the Olaf church in Sleswig with this particular occasion, but there appears to have been no excavation on the presumed site of St. Olaf’s, and so we do not know whether it is earlier than or contemporary with St. Clements. However the close physical proximity of these two churches – detached from all the other medieval churches in the city – raises some interesting possibilities about the foundations stemming from the rivalry of both Norwegian and Danish dynasties in their ambitions to control the cults of these two saints (see later discussion). If St. Olaf’s was founded by King Magnus in the 1040s then St. Clement’s could perhaps be regarded as a Danish dynastic church established close by (which is how Cinthio regards it). But its location, some distance away from the *kongsgård*, does not indicate that it was closely associated with the royal presence – as Radtke also concludes. Nor does it seem at all likely that it was an episcopal foundation. We could again – as suggested in the case of Roskilde above – regard it as having been founded for the use of the royal administrators, those officials arriving from, and departing for, long sea voyages. If so, it cannot be said whether it was founded by Cnut or by one of his successors later in the century. So far, the seal matrix of the Urne family found in association with a high-status grave is a clear pointer towards association with the *stormand* class of Danish late-11th century society.

There are no other Clement churches in this area of Schleswig-Holstein.

ÅRHUS (Illustration 8)

Moving to north Jutland we come to the most famous Clement church in Denmark – the cathedral church of Århus dedicated to St. Clement, with its rich and varied representations of the saint and his anchor.³² Despite

31. But it should be noted that the Danish dynasty took up the cult of Olaf, possibly for political purposes, as has been recently discussed by Townend (see below p. 274).

32. Including the Bernt Notke altar retable – pentaptych – with the magnificent carved painted and gilded figure of St. Clement, and two painted panels showing him and his martyrdom; the wall painting, and the gilded anchor on the tower and the brass anchor above the pulpit (*Aarhus Cathedral* Guidebook).

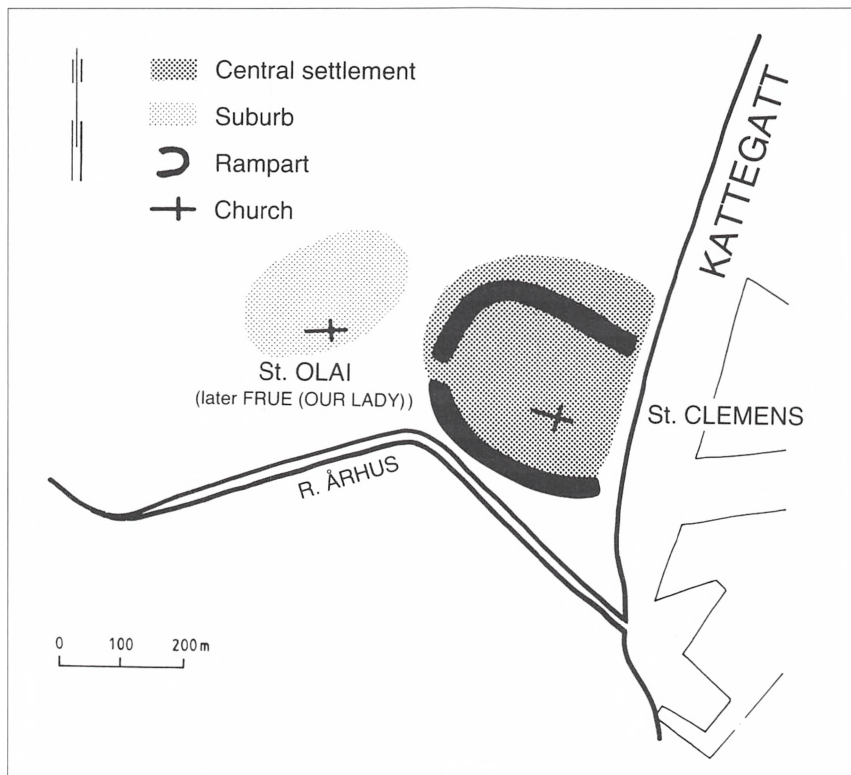

Illustration 8. Plan of medieval Århus showing the site of St. Clements in the middle of the 10th century fortification (Fig.7.17 in Clarke and Ambrosiani, 1991).

this richness of late medieval celebration of their patron saint which the two bishops Jens Iversen Lange (1449-82) and Niels Clausen (1491-1520) directed and financed, we find that the issue of how Clement came to be the patron saint of Århus at all is quite obscure. Of course it is not the case that any other Clement church ever aspired to be of cathedral status, and, as Cinthio noted (1968, 111), these churches are usually nowhere near where cathedrals were founded in the towns of Denmark. So – how was it that the Cathedral in Århus came to be dedicated to St. Clement?

It was as a result of a deliberate act of aggrandisement, and attempt to develop the cultic significance of the tomb of a local saint, ‘Hellig Niels’, by Bishop Peder Vognsen c.1200. Nicolas (Niels) was a son of King Knut Magnusson who died at the age of 30 in 1180 after having led a devout

life and who was revered as saintly. He was buried in 'the wooden chapel close to the sea' (*capella lignea iuxta mare*) in Århus as he himself had specifically requested, and as is recorded in the saint's Life dating from the mid-twelfth century (Nyborg, *Series Episcoporum*, 38). It seems likely that he had spent his devout life in this chapel (Nyberg, 1993, 189), and that this was a chapel close to the harbour in Århus dedicated to St. Clement.³³ At this time the church of St. Nicholas was the cathedral church, but it was soon replaced by a new one built on the site of the previous wooden church where Hellig Niels was buried, and which a papal bull of Celestine III gave express permission should be the cathedral church dedicated to St. Clement (Nyborg, *Series Episcoporum*, 45 n. 71).³⁴

Situation

The cathedral church of St. Clement is located at the very heart of the old city, in the centre of the area surrounded by a rampart of earth which has been excavated and which proves that this location was developed at the beginning of the tenth century (Nyborg, *Series Episcoporum*, 38). It must certainly have replaced the *capella lignea iuxta mare* of 1181, but how old was that chapel and had it in fact been dedicated to St. Clement? The strong supposition was that it had been, if indeed Bishop Peder was trying to present his case to the papal chancery for a new cathedral as being a continuation of the former one. Later evidence (from Arild Huitfeldt's Chronicle in the early 17th century) mentions that the wooden church was constructed on the bank above the sea by Bishop Ulkild c. 1102, and that during the reign of Cnut VI, Pope Innocent III ordered the relics of St. Clement to be taken from there to the new cathedral (Cinthio, 1968, 107). This is the most specific evidence for relics of St. Clement in Denmark, and seems to be a reliable indicator that the wooden church had indeed been dedicated to him.

But even if we can accept this it does not help in knowing how old the wooden chapel had been when it was pulled down. The early history of the city of Århus is full of uncertainties, more especially where its churches are concerned. The earlier cathedral was burned down in a raid on the town c. 1047/9. The evidence that coins were minted here in Cnut's

33. It may be of some relevance to the study of the cult of Clement in Denmark that a royal prince should be closely associated with a chapel dedicated to the saint.

34. The papal bull grants permission for the building of a cathedral church in stone, which was to replace the church built of wood; and the possibility cannot be excluded that the papal chancery believed that the wooden church had been the cathedral ('DK Århus amt', 61).

reign seems a little uncertain (Ibid; Andrén, 1985, 189), but known from 1040, in Harthacnut's reign. The bishopric was revived in the reign of Sven Estrithsson, and the first bishop, Christian, appears to have accompanied the Danish expedition of 1069/70 to England and to have stayed a little while in Ely (see above p. 254).

So the usual factors – urban development and founding of a bishopric, along with the establishment of a mint – are all present, while an early St. Clement's foundation can be said with some confidence to have existed; but the conjunction of all these elements is insecure.³⁵ The most that can be said is that an early Clement church *was* founded in the city, but it may relate to a post-Cnut dynastic period, and may not therefore be a direct result of Cnut's administration although it could still have been linked to incoming English officials. In this case, like Roskilde, the church was near the harbour.³⁶

RANDERS

The other St. Clement dedications in this part of Jutland are at Randers and Lime. The former is included by Andrén (1985, 170,215) as a medieval urban community. It was *konunglev* (royal estate) in 1231, and the king's lodging (*konungs herbergis*) in Randers is mentioned by Snorre in Magnus Erlingsson's Saga when Erling called on King Valdemar there in 1166. There was a mint producing coins in 1080-86, 1095-1103 and 1146-57 (Andrén, 1985, 170).

The earliest settlement at Randers was on the northern bank of the Gudenå river, at a crossing, and St. Clement's was located near the river (Nyberg, 2000, 113). St. Clement's church is referred to first in 1403. It was partly excavated in 1945 and 1976-7 and the western part was a Romanesque brick church with a colonnaded porch added (Andrén, 1985, 215). The foundations have been dated to c. 1160.

This evidence may indicate a continued reverence for Clement among the medieval Danish royal circle, but whether the church was of 11th or 12th century date is quite unclear.

35. It is also said in Hellig Niels' Life that the chapel where he was buried was close to a spring ('DK i Århus amt'. 62) which resonates with other Clement Wells in Denmark and England.

36. St. Olaf's church is in a less central position.

VIBORG (Illustration 9)

With this north Jutland bishop's seat we come up against a particular problem of source evidence. On all counts this town should have had a Clement church. The see was formalised in the reorganisation of the Danish church by Archbishop Adalbert and Sven Estridsen,³⁷ and it was certainly an important provincial centre and had a special significance as an assembly place, with the privilege of electing kings (Roesdahl, 1982, 117). The earliest coins of Cnut were issued from Viborg, along with Lund, traditionally dated to 1018 when Cnut became king of Denmark, but possibly even earlier (Jonsson, 1994, 223). This makes it rather surprising that it was never apparently erected into an episcopal seat in Cnut's reign.

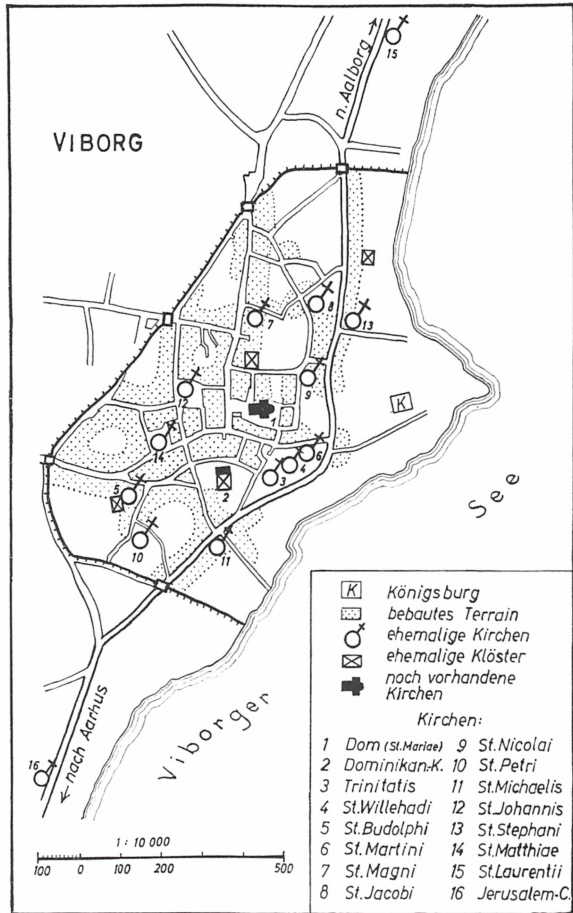
Archaeological evidence has shown that the town was extensively reorganised in the reign of Cnut (Roesdahl, 1984, 81), and recent discoveries of wooden buildings and smithying workshop have been dendrochronologically dated to three main construction periods 1018-9, 1019-20 and 1024-5 (Bolton 2005, 132; 2005a, 499). These may link up with the events surrounding the brief reign of Cnut's brother Harald and then his own visit to Denmark in 1019 to ensure his election to sole kingship on the death of his brother. The most important assembly for royal elections was at Viborg.

The importance of this urban growth is reflected in the numbers of medieval churches known to have existed at one time in Viborg—at least twelve. But St. Clement is never named as one, although there is much discussion about the sites of the different churches, and Andrén has suggested, (1985, 233) that the granite blocks remaining from an unidentified Romanesque church which were built into the later Dominican church may have been from a former St. Clements 'då detta helgon är representerat i alla andra danska städer med fyra eller flera kyrkor'.

There is one possible written reference to a St. Clements church which has caused problems and over which interpretation differs; this is from a testament of 1307 in which Viborg is named and then 'in Ribe' followed by the reference to *ecclesie beati Clementis ibidem*. Ellen Jørgensen understood this to be Viborg (1909, 139). However Hofmann is certain that the church being referred to was in Ribe, and so discounts this as a

37. A certain 'Vale of Viborg, bishop of the Danes' is said to have been a co-signatory on a German document of 1049 (Roesdahl, 1982, 81), but this is apparently a misreading of Wal, bishop of Ribe (Gelting, *Series Episcoporum*, 69, 60).

Illustration 9. Plan of medieval Viborg showing the location of churches (Johansen, 1963, p. 111 source H. Engkvist). The Dominican church (no. 2) may be on the site of a former St. Clement's church.

piece of evidence for the existence of a Clement church in Viborg, and he therefore leaves it out of his list (1997, 189).³⁸

Conclusion

It is most likely that Andrén's supposition about the unidentified patron saint of the Dominican convent being Clement is correct. Otherwise the absence of a Clement church in Viborg would be a remarkable anomaly,

38. He does acknowledge Andrén's suggestion that one of the later churches in Viborg may have been earlier dedicated to Clement, but does not consider this to be evidence on which one can build anything.

in a proto-urban foundation where the imprint of Cnut's reorganisation is recognisable, and English administrators/minters would have had a presence.³⁹ The decline of the cult by 1200, with the church being taken over by another religious group would fit the pattern in other places such as Roskilde.

BØRGLUM

This most northerly Jutland bishopric, north of the Limfjord, was created also in the 1057/60 reorganisation of episcopal provision. The area was at that time called *Wendila insula*, but where the bishops were based is unclear until the 12th century when the bishopric is called *Birgila* and seems to be associated with a *villa regia* (Gelting, *Series episcoporum*, 46-7).

Aalborg is perhaps the oldest town in this bishopric and is mentioned by Adam of Bremen. Coins were minted there post-Cnut, and it appears to have had a Clement church, although not mentioned by either Cinthio, Andrén or Hofmann. A convent of nuns in Aalborg was given the patronage of the church of St Clement by Bishop Asser of Viborg (Nyberg, 1993, 186; Nyborg, 2004, 138).⁴⁰ Its situation has still to be established.

There are three other Clement churches in this northern part of Jutland, one of which was in Nykøbing, a town, the other two being rural parishes (Dronninglund and Lundø).

Finally, the two St Clement churches on either side of the Sound will be discussed.

HELSINGBORG (Illustration 10)

Helsingborg is mentioned by Adam as being at the eastern end of the shortest route across the Øresund (Adam, book IV, ch.1; trans. Tschan.

39. A few pieces of English-style pot were recovered from the smithy building which has been dated dendrochronologically to 1018-19. These are identical with some sherds found in Lund and they pre-date all Danish medieval pottery. Although made of local clay they are identical in form to Stamford/Torksey ware, testifying to their manufacture by English potters who must therefore have come to Viborg as part of the 'extended families of imported English moneyers or men in the retinue of some hitherto unattested English official introduced into Denmark by Cnut' (Bolton, 2005, 134).

40. The document is from the Aalborg register and dated 1191-1209: 'A bp i Wiiborg haffuer undtt thenum S. Clemendzs kircke och ius patronatus derpaa' (*DD* 1,3 nr. 173).

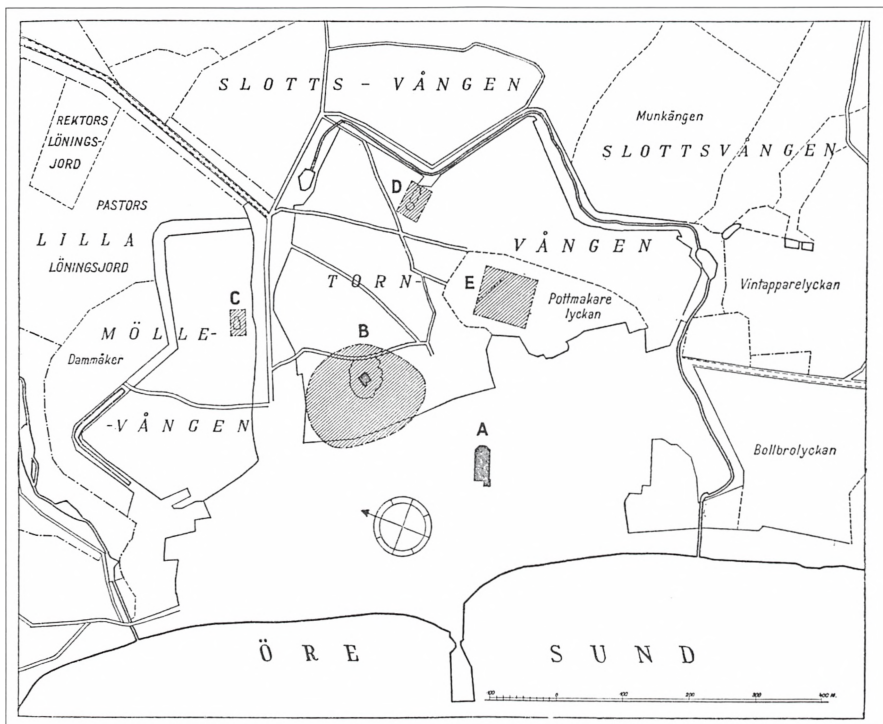

Illustration 10. Plan of Helsingborg showing the site of St. Clements church (C) and the Castle area (B) (Mårtensson, 1934, fig. 141. p. 153).

p.191), but without a reference to it being an urban settlement. It grew to be so with four churches, one of which was a St. Clement's. The first historical reference to this church is as late as 1537 (Andrén, 1985, 200), and yet archaeological excavation has shown how early a foundation it was. The most recent discussion of the excavations of 1958-60 has led to a re-dating of the stone Romanesque church to 'the Anglo-Saxon pre-1074 stage' when such churches were built 'under direct English influence' (Weidhagen-Hallerdt, 1986, 143). Its wall construction was of the same type as St. Clements in Lund, and its plan conforms to the 'customary outline of Romanesque country churches' with long nave, choir and rounded apse, and square west tower. However, this west section was originally planned with a burial chamber and flights of stairs on both sides leading up to a gallery of the type known to have been used by royalty or a powerful manorial lord.

This mid-11th century dating is supported by stone-cist graves dis-

covered in earlier excavations which are typologically from the first half of the 11th century. In association with these graves two coins were found, one of Sven Estridsen (1047-74), and the other of the Emperor Henry III (1039-56) confirming a date in the mid to third quarter of the 11th century. However, the excavations also showed that there had been a cemetery on the site before the stone church was built, for about 20 graves – with log and planked coffins – lay under the church walls, and they were moreover aligned due E-W, in distinction to the stone church which was on an ENE and WNW alignment (ibid.133). The church relating to these graves appears to have been located for there was evidence of a fairly small wooden building (12m long and 6m wide) in the northern part of the later nave.

Situation

Cinthio draws attention to the strategic importance of Helsingborg, which was a royal manor in the 12th century when a castle was built here (1968, 105-6). The position of St. Clements was not on the same location as this castle but on a nearby eminence, divided from it by a deep ravine. The excavator points out however that the eminence on which the church was situated – at 36m above the sea – was actually the highest of the natural mounds in the locality. It was the most elevated position of all medieval buildings in Helsingborg and thus stood out as a power symbol (as well as possibly having some defensive function according to Weidhagen-Hallerdt, 1986, 134). Churches built of stone, with powerful towers, 'are likely to have played a vital part in a defence plan organised by Sven Estridsen' when he reorganised the Danish church (ibid.143).

Conclusions

Although Helsingborg was neither a bishop's seat nor a mint-place it was a strategically-important location, as Adam says, and the name itself indicates. It is therefore possibly significant that this early Clement church is situated close by a royal defensive centre. The archaeological evidence is extremely important, telling us that a high-status church was re-built in the reign of Sven Estridsen when it may have served a purpose for defence and control of sea-traffic through the Øresund. Moreover the western tower structure may be evidence for influence from Westphalian examples, perhaps reflecting King Sven's partnership with the archbishopric of Hamburg-Bremen and his indirect relationship with the German Emperor (ibid.141). Indeed, such links might possibly be seen as explaining the adoption of the cult of Clement which was very popular in

Westphalia. However, the evidence that the stone church was secondary and that there had been an earlier church and burial place on the eminence does take us back to the pre-1047 period and strongly suggests that St. Clement was chosen as patron saint by the Cnut dynasty for a church built in this location, when matters of defence and prestige were doubtless also relevant. Cinthio believes there is enough evidence to point towards the existence of an earlier royal manor in this location.⁴¹

This especially strategic position of the Clement church at Helsingborg brings an important factor into the collection of evidence, and certainly strengthens Cinthio's case for the cult's royal connection and the high status of these churches.

One other St. Clement's church in Scania was at LAHOLM, upstream from the mouth of the River Lagen and only 1km from Kopinge) (north of the river).

It was royal estate in the 13th century and a royal castle lies on an island further upstream (Andrén, 1985, 162). The earliest foundations of the church are said to date from c.1225 (Nyberg, 1993, 193).

KØBENHAVN (Illustration 11)

Finally, in the Danish capital, we are faced with some very similar problems to other places, but with the additional difficulty that several archaeologists have interpreted the earlier evidence in different ways. So much history is associated with this city throughout the Middle Ages that the earlier period has become submerged and confused. The city also became inextricably bound up with the powerful medieval archbishops who redeveloped it and its fortifications. København's origins are not recorded, it was royal estate, but not developed as an episcopal seat or as a mint.

Havn is first mentioned (by Saxo) as the place to which Sven Estridsen fled from Magnus the Good in 1043 (Andrén, 1985, 161-2; Cinthio, 1968, 106), so presumably it was a fortified place of retreat at that time. The earlier defended area was in the west of the later moated city (which was defended by Bishop Absalon c. 1167), and consisted of a 'horseshoe-shaped' moat and bank open to the beach (see Illus. 11 no.11). The dating of this bank and moat points to the 12th century as being the most likely period of use (see Skaarup, 1991, 228 for discussion of the problems with

41. A semi-circular embankment on the plateau where St. Clements stands has been recognised in early maps and points to some form of defence here (Cinthio, 1968, 106).

Illustration 11. Plan of medieval København showing the location of churches (from Skaarup, 1991, fig. 30).

dating and identifying these features). The relationship of the church of St. Clements with this bank and moat is very unclear.

Location and dating of St. Clements

St. Clements lay just outside the western line of the earlier moated area, between it and the moat of Bishop Absalon's fortifications and peripheral to the later urban centre. It stood rather high above the waterline and was not near the harbour, as St. Nicholas' was. But there seems now to be agreement that it was the oldest church in Havn. In 1186 the pope confirmed that the fort of Havn and *villam ipsam de Hafn* was given by Valdemar to Archbishop Absalon and after his death should be handed over to the episcopal see of Roskilde (Andrén, 1985, 162). A later letter of Absalon's (dated 1192-1201) confirmed that the parishioners of Havn had vowed to donate their tithes to the building of Vor Frue Kirke (Skaarup,

1991, 226). It is now recognised that these must have been the parishioners of St. Clement's.

The church of St. Clements was pulled down at the Reformation and the remains of the church were excavated a long time ago. There has been much dissent over the nature of the site and doubt cast against Ramsing's interpretation by Christopherson to such an extent that Andrén decided not to include any reconstruction of the church in his list (1985,205). More recently Skaare has rehabilitated Ramsing's interpretation to some extent, although the belief that some postholes were the remains of an earlier wooden church could not be upheld (Skaare, 1991, 230 n.21).

All this is very unfortunate for it means that any discussion of the significance of this early church is tainted and until more evidence is forthcoming it will not be possible to draw any conclusions about its date. Even Skaare's thinking that its location *outside* the horseshoe-shaped moat and bank must mean that it was built *after* the construction of these defences in the 12th century has to be re-assessed. Why could it not be earlier? All this has to do with the important question of København's earliest development, and whereas Ramsing thought that St. Clements was part of that development (the so-called *Clemenstaden*) it is now believed that the core of the oldest settlement lay along the strand between St. Clement's and St. Nicholas' (Andrén, 1985, 162) (the so-called 'ground-rent area').

This makes it impossible to draw any conclusions about the church in København, or indeed make any suggestions. It is of course exceedingly important that it was the first church in the settlement and the royal connection is the obvious explanation although an episcopal link is also possible (Cinthio, 1968, 107). But we cannot be sure that there was an early wooden church nor that it was built during the time of Cnut the Great, as Ramsing believed. However a link with some of the 11th century kings is the likeliest reason for its foundation.

DISCUSSION

The problems with securing clear evidence about the date, and sometimes the site of churches dedicated to St. Clement in the earliest episcopal urban centres in Denmark are formidable. Nonetheless the pointers are all in the same direction – that these were churches founded in the phase of establishment of urban centres of administration under Cnut and his immediate successors.

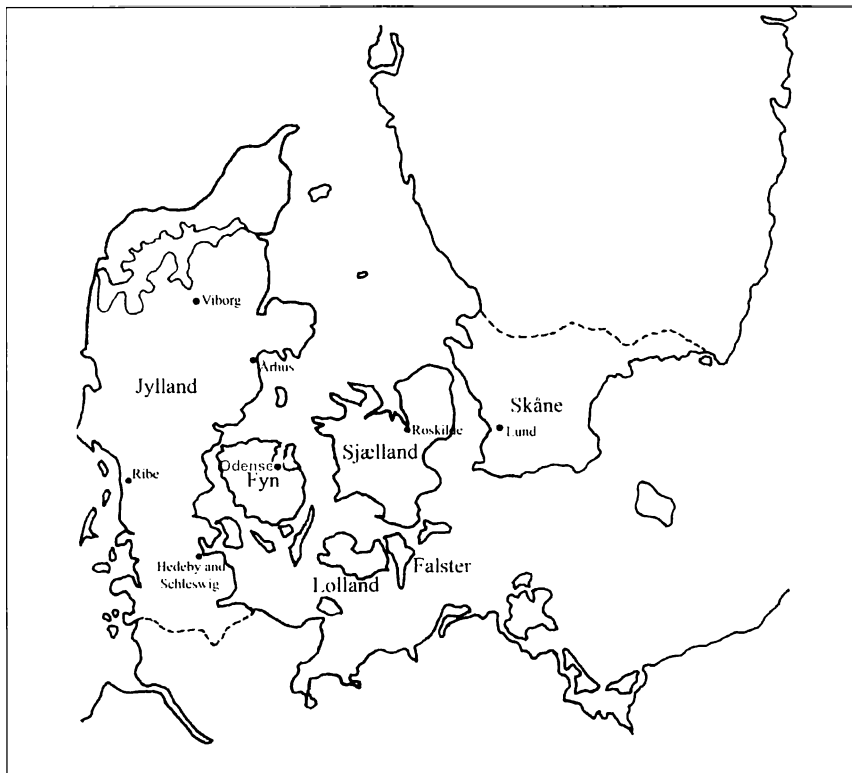

Illustration 12. Map of earliest towns and bishops' seats in Denmark (adapted from Bolton, 2005, p. 138).

The standard appearance of these churches in the towns which were established under Cnut and his successors, probably in association with their bishops, certainly gives the impression of some overall political direction. That direction came from the top and it is the site of St. Clements in Helsingborg which reinforces that impression most convincingly – a site associated with a royal power base where defence and prestige are evidently highly relevant. Why? What was it about St. Clement's attributes which were thought to provide the necessary spiritual – or perhaps political – support in a significant location like this?

Why Clement?

Cinthio also touched on this question, but comments 'Since we totally lack information or even suppositions about the motives that lay behind the choice of St. Clemens we can only guess' (1968, 112). He then men-

tions the possibility that relics may have been an important factor, and are indeed known to have existed at Århus, and supposed to have existed at Lund.⁴² This raises the question of Cnut's visit to Rome in 1027, when, in his own words, he was honoured 'with precious gifts' from the Pope and the Emperor ('Cnut's Letter of 1027' trans. in *EHD*, I, no.53). Among these it is likely that relics would have been included. Unfortunately we just do not know if any relics of Clement were among them, although it is fairly certain that San Clemente would have been among 'every sacred place which I could learn of' and which Cnut visited.

This brings us to Cinthio's seminal conclusion (which he calls 'highly probable', 1968, 113), that the founding of these early 11th century churches in Denmark was 'a conscious act to maintain... a demand for political power'. He strives to prove this by seeing many of these churches as founded on royal estate during Cnut's reign. In considering this assertion – which I partially concur with- we should ask: how could the cult of this martyred pope assist in the maintenance of Cnut's authority as King of Denmark? There are three aspects which may help to provide an explanation:

i) is the inestimable value of papal authority in support of a leader's quest for power. The important status of Pope Clement for the early Christian princes of Kiev is an instructive example. Rome's acquisition of the relics of Clement in the late 9th century brought into focus the political implications of the cult for western Europe (Neil, 2004, 106). Clement was the only pontiff, apart from Peter, to be claimed as both apostolic and a martyr.

ii) is the development of Cnut's imperial pretensions after his participation in the coronation of the Emperor in Rome in 1027 when he also visited Pope John XIX. It has been shown that the skaldic poetry composed after that date, and up to Cnut's death indicate new conceptions of his authority which that visit undoubtedly encouraged (Bolton, 2005, 219-20, and sources there cited). The adoption of the cult of Clement as an especially prestigious patron would fit well with this new elevated status. Relics acquired in Rome, as already mentioned, would have been of immense value in this development.⁴³

42. Also at Gumlösa and maybe at Broddetorp, both rural parishes.

43. Cnut's interest in relics is seen from the translation of the murdered Archbishop Ælfheah's relics to Canterbury in 1023 (Lawson, 1993, 140), which shows that 'the Anglo-Danish dynasty knew well how to manipulate the movement of relics for their own benefit' (Townend, 2005, 265). For other instances see Lawson, 1993, 138-46.

iii) is the difficult area of ‘contesting patronage’ in an uncertain political climate. We are faced with the ambiguities of a situation in which the kings of Norway, especially Olaf Haraldsson, who was Cnut’s chief opponent, previously used the cult of Clement to bolster their power base in Norway. Indeed we are much clearer that this was the case in Norway than it was in Denmark, because we have saga evidence for it.⁴⁴ However, there remains the indubitable fact that the cult of Clement was taken up powerfully in Denmark – as appears from the number of churches established in all the early urban sites discussed above – and the suspicion that some form of royal initiative lay behind this phenomenon. How can we reconcile this parallel adoption of the same cult by rival Scandinavian dynasties? The explanation may lie in recognising the phenomenon of competing factions trying to control a cult for its own political purposes (Townend, 2003, 476; 2005, 264) which has been used to explain the taking-up of the cult of the martyred Olaf Haraldsson by the Anglo-Danish dynasty at much the same time. Matthew Townend has shown how Svein Alfvasson allowed the cult of Olaf to be developed, and perhaps even manipulated the control of his relics in Norway similarly to the way in which his father patronised ‘politically-charged’ royal Anglo-Saxon saints as well as those who had actually suffered death at the hands of Vikings (2003, 477; 2005, 266).⁴⁵ Here is a very plausible explanation for the apparently contradictory situation in which the dominant political power does not suppress the cult growing around the relics of its victims, or those who suffered a violent death in the process by which it gained that political power.⁴⁶ Conversely such canny political manipulators may actually help to boost the cult which they deliberately intend to take over, thus hoping to derive potential benefit themselves from the saint’s spiritual authority.

The Norwegian dynasty and its ecclesiastical advisers saw the value of St. Clement as their patron in the establishment of power and a church in Norway – possibly in the late 10th century – and certainly at the beginning of Olaf Haraldssons reign in 1016. If we are going to attribute the establishment of the cult of Clement in Denmark to Cnut – whoever we are going to attribute it to – this phenomenon can hardly be explained as

44. *Olaf’s saga Triggvasonar en mesta* and *Olaf’s saga helga* ch. 53.

45. Cnut’s patronage of ‘politically-charged cults’ in England, especially of Edmund and Ælfheah, is well-known (Townend, 2005, 264 and refs. there cited).

46. A useful example in another country adapting to the new religion is that of Prince Boleslav’s promotion of the cult of his brother Wenceslas, whom he murdered in Bohemia in the 960s.

simply following the Norwegian example. As with the cult of Olaf there is likely to be an element of competition for the saint's favours and we can perhaps interpret this as rival attempts to control the cult, or at least to develop it to the particular advantage of the needs of the dynasty in its struggle for political power in an uncertain situation. If the Norwegian dynasty found Clement to be a powerful source of authority in its battle for political and religious domination – and this would be well-publicised in the northern world – the Danes would certainly feel obliged to compete for control of the cult, and if Cnut could acquire some relics or symbols of the martyred pontiff from his visit to Rome these would give inestimable advantage in the battle for spiritual prestige. In fact, one might imagine that Cnut would search out such relics while in Rome in 1027 at a time when he was planning to expand his authority in Norway. The next year he invaded Norway and took over power while Olaf Haraldsson fled to Kiev, returning in 1030 to defeat at the battle of Stiklestad. This coincides remarkably closely with the established date (c. 1030) of the building of St. Clement's church in Roskilde (see above). Cnut's success in his contest with Olaf could be interpreted as indicating the saint's approval of his campaign and transferral of support to the Danish dynasty.

These three aspects: – the value of the support of papal authority in a dynasty's search for power: – Cnut's imperial pretensions and the prestige of Roman superiority: – and the Danish dynasty's urge to compete with the Norwegian dynasty's attachment to the cult of Clement *could* all help to provide a wider explanatory context to the adoption of the cult of St. Clement, and to the appearance of churches dedicated to him in many of the towns and power centres which Cnut and his successors were establishing in Denmark in the eleventh century.

These aspects do not discount the issues raised above, that Clement's usefulness as a model for mission may have had some relevance, although in Lund and Roskilde other churches appear to have been used as missionary centres. There were also the religious needs and spiritual interests of the incoming groups of professional warriors, minters, craftsmen from England for whom churches would have been founded in the new urban centres by Cnut and his bishops (and for whom Clement was a familiar patron back home in England). Perhaps some of these members of the new ruling elite would be wealthy enough to found their own. New places of worship were much needed in a barely Christianised country, and this saint had a special relevance for the administrators, housecarls and ships' crews who accompanied the king on his voyages across the North Sea.

The seafarers' saint

This matter of voyages brings us back to Clement's protective powers for those in peril on the sea. In his attempt to raise the cult of Clement on to a more politically-charged plane than that of the seafarers' saint Cinthio may have unnecessarily discounted what was to become the most enduring aspect of Clement's importance. The fact that most of the urban churches (Lund being an obvious exception) dedicated to Clement in Denmark are in coastal locations has 'its natural explanation in the prevailing organisationally political conditions' according to Cinthio (1968, 110) This presumably means that movement by water was the most effective means of maintaining control of power, which is absolutely so for the period under discussion, the 'Second' Viking Age, when the Danish and Norwegian fleets gained dominance of the northern seas through maritime superiority. Cnut's 'Empire' could only be effective if the king and his fleet constantly moved to and fro across the North Sea. For this very reason the cult of Clement is likely to have played an important role in the daily activities of the king and his following, including all those powerful relatives and supporters who moved around the northern world with him. Their lives were dominated by the sea and they needed a saintly protector on whom they could call – and to whom they could give thanks – for safe travel over water.⁴⁷

This association would have been strengthened during the whole of the 11th century when connections across the North Sea became part of the lives not only of secular leaders, but also of the ecclesiastics who were taken back to Norway and Denmark as missionaries and church personnel. Anglo-Saxon clerics who were engaged in founding churches in these countries also spent a great deal of time crossing the North Sea, becoming frequently exposed to the dangers of shipwreck. The Chronicle of Ramsay refers to a monk, Wulfrid, and a bishop, Sigurd, returning to Ramsay sometime in the late 10th or early 11th century, after having worked as missionaries *per alta pericula maris et nationum gentilium* ('through deep perils of the sea and heathen nations'), perhaps in Norway (Abrams, 1995, 221-22 and n.43).⁴⁸ Clement's powers to help those in

47. Clement's role as the seafarers' saint was eventually superseded by that of Nicholas, whose cult became exceedingly popular after the movement of his relics to Bari in 1070. But previous to that Clement was apparently the main saint with special powers to help the seafarer.

48. That the legends associated with St. Clement were later well-known in Ramsay is seen in the Foundation Legend of the abbey where the story of the lamb pointing out the source of water to St. Clement is cited (*Chronicon Abbatiae Ramesiensis* ed. W. D. Macray. Rolls series 188, 185).

danger of drowning must have been acknowledged as very relevant for clerics like those from Ramsay who became involved in dangerous voyages through missionary endeavours to Scandinavia, but who had no familiarity with seafaring. Later in the century there is evidence of English ecclesiastical personnel fleeing from the Norman regime established after 1066. A new study highlights the role of abbots from Ramsay and St. Benet's Holme who were in exile at Sven Estridsen's court, with some East Anglian middle-ranking landowners in their following (Bolton, 2005b). A later miracle story records how one of the abbots had a vision about offices concerning the Virgin Mary during a storm on his return voyage, which he introduced into the abbey of Ramsey on his safe return (ibid. 26). These abbeys were located in a part of England where the cult of Clement was well-established, and we should not underestimate the possible significance of educated clerics in exile promoting the cult for the newly-Christianised societies in Scandinavia as a saintly helper for themselves and secular elites who spent much of their lives on ships at sea. Indeed we should not underestimate the significance of the maritime aspect of the cult for the Danish elites in the period of establishment of a Christian church and attendant saints.

Conclusion

Interest in the cult of Clement can certainly be proven throughout the 11th century in the early towns of Denmark among elite groups which probably included incoming members of the Anglo-Scandinavian regime, both royal and ecclesiastical. It is suggested that the churches dedicated to Clement in the towns may have been especially appropriate for the retinues of king and bishops, those administrators and sailors who manned the fleets and whose maritime lifestyles, crossing open dangerous waters, posed a constant hazard. It can only be hypothesized that Cnut was the prime promoter of the cult. He had probably learned about Clement in his conquered Anglo-Saxon kingdom where the cult was already well-established, and it is suggested above that his conquest of Norway may have sharpened his interest in a saint whose cult was of prime importance to the Norwegian kings. Perhaps he took the opportunity (under episcopal advice) to indulge in a little patronage rivalry with the Norwegian dynasty which had adopted the cult of Clement rather earlier. This may have been the particular circumstances leading to the founding of churches in close conjunction with his power-bases in the cities of Denmark; the estab-

lished date of the foundation of Roskilde St. Clements fits neatly into the period of Cnut's conquest of Norway. However, the location of most of these churches near harbours, and peripheral to the urban centres, may point to a link with elements of the royal entourage which had maritime concerns. The uncertainty over the date and origin of most of these churches means that a specific link with Cnut has to remain unproven. Some of them may have been founded by his successors, and only closer archaeological examination of these churches will enlighten us as to their date of origin.

In conclusion, Clement was seen as a powerful apostolic martyr whose support was valuable for dynasties engaging in power struggles and whose especial concern was for those involved in sea travel. The cult's 'political significance' lasted as long as the powerful were engaged in constant sea travel but declined after St. Nicholas replaced Clement as a more widely patronised protector of seafarers and merchants (Cinthio, 1969, 167-8). However Clement's popularity remained among the population at large and spread more widely throughout the rural areas of Denmark in the period of founding of parish churches. The presence of Clement churches in the Baltic towns of Visby and Rostock (Cinthio, 1968, 109-10; Westholm, 1989, 107) probably coincided with Danish kings' political ambitions in an eastern direction.⁴⁹ Erik Cinthio's seminal study showed that some of the Danish churches can be shown to date to the reign of Cnut, and that their specific location in the towns pointed to an association with royal estate. Bringing in wider aspects of the cult's significance for rulers in a time of Christianisation and in an era when power was dependant on constant sea travel, this study suggests that Clement, pope and martyr, may indeed have been a prestigious *skytshelgen* for the Danish kings, bishops and their retinues in the eleventh century.

I would like to dedicate this contribution to the memory of Professor Troels Dahlerup, friend and source of inspiration over many years.

Acknowledgements are due to Jens Ulriksen, Roskilde Museum; Jakob Kieffer Olsen, Ribe Museum; Dr. Christian Radtke, Stiftung Schleswig-Holsteinische Landesmuseen, for very useful discussions. Also to Professor Tore Nyberg for his helpful response with especial thanks to Alex Woolf, Morten Pedersen, Tim Bolton and Anna Quereshi.

49. Churches dedicated to Clement further east than Visby come within the likely sphere of influence of the Russo/Byzantine Church, where the cult of Clement is also well-documented.

Bibliography

- Aarhus Cathedral (Guidebook. Text: Grethe Foss. Trans. Philip Edmonds), Aarhus Cathedral Press, no date.
- Abrams, L. 1994. 'Eleventh-Century Missions and the Early Stages of Ecclesiastical Organisation in Scandinavia', *Anglo-Norman Studies*, 17, 21-40.
- Abrams, L. 1995. 'The Anglo-Saxons and the Christianization of Scandinavia', *Anglo-Saxon England*, XXIV, 213-49.
- Adam of Bremen = Magistri Adam Bremensis Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum, ed. B. Schmeidler, MGH.
- Adam of Bremen, *The Archbishops of Hamburg-Bremen*, trans. F. T. Tschan, 1959, New York.
- Andersen, M. & Nielsen, Å.H. 2000. 'En Stormandsgård fra den ældre middelalder ved St. Jørgensbjerg kirke', in Christensen & Andersen (eds.), 121-45.
- Andrén, A. 1985. *Den urbana Scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8o nr. 13.
- Arnold Forster, F. 1899, *Studies in Church Dedications*, I-III, London.
- Baath, L. M. (ed.) 1934, *Hälsingborgs Historia* vol. II:2 Hälsingborg.
- Bencard, M. 1978. *Ribe through 1000 years*, BYGD.
- Bill, J. et al. 2000. 'Roskildeskibene', in Christensen & Andersen (eds.), 211-60.
- Blackburn, M. 1990. 'Do Cnut the Great's First Coins as King of Denmark date from before 1018?', in *Sigtuna papers. Proceedings of the Viking-Age Coinage Symposium at Sigtuna, 1989* (= Commentationes de nummis saeculorum IX-XI in Suecia repertis. Nova series 6), Stockholm, 52-65.
- Blindheim, M. 1975. 'Scandinavian Art and its relations to European Art around 1200', in *The Year 1200: A Symposium* (exhibition catalogue), New York: The Metropolitan Museum of Art, 1975, 429-67.
- Bolton, T. 2005, *The »Imperial« Rule of Cnut the Great: a re-examination of the nature of his Hegemony in England and Scandinavia*, unpublished d. Phil. thesis, University of Cambridge.
- Bolton, T. 2005a, 'An historical perspective on the recent archaeological discoveries at Viborg Sønderlø', in M. Iversen, D. E. Robinson, J. Hjerminde og C. Christensen (eds.), *Viborg Sønderlø 1018-1030. Arkæologi og naturvidenskab i et værkstedsområde fra vikingetiden*, Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 52, Højbjerg, 499-502.
- Bolton, T. (2005b), 'English Political Refugees at the Court of King Sveinn Ástríðarson', *Medieval Scandinavia* 15, 17-36.
- Carelli, P. 2004, 'Lunds äldsta kyrkogård – och förekomsten av ett senvikingtida danskt parochialsystem', in Lund (ed.) 253-58.
- Christensen, T. 2000, 'Civitas Roscald', in Christensen & Andersen (eds.), 9-22.
- Christensen T., & Andersen, M. (eds.) 2000, *Civitas Roscald – fra byens begyndelse*, Roskilde Museums Forlag.
- Cinthio, E. 1968, 'The Churches of St. Clemens in Scandinavia', *Archaeologia Lundensia*, III, 103-16.
- Cinthio, E. 1969, 'Heiligenpatrone und Kirchenbauten während des frühen Mittelalters', *Acta Visbyensia* III, *Kirche und Gesellschaft im Ostseeraum und in Norden vor der Mitte des 13 Jahrhunderts*, 161-69.
- Cinthio, M. 1999, 'Trinitaskyrkan i Lund', *Hikuin*, 24, 113-34.
- Cinthio, M. 2004, 'Trinitaskyrkan, gravarna och de förste lundboarna', in Lund, (ed.), 159-73.
- Clarke, H. & Ambrosiani, B. 1991, *Towns in the Viking Age*, Leicester.
- Crawford, B. E. 2004, 'The churches dedicated to Clement in Norway. A discussion of their Origin and Function', *Collegium Medievale*, 17, 100-31.
- DD = *Diplomatarium Danicum*.
- DK = *Danmarks Kirker*.

- Dobson, R.B. & Donaghey, S. 1984. *The History of Clementhorpe Nunnery*. The Archaeology of York. Historical Sources for York Archaeology after AD 1100 2/1, general ed. P. V. Adyman, York Archaeological Trust.
- EHD = *English Historical Documents, c. 500-1042*, I, ed. D. Whitelock (1979, 2nd ed.).
- Gelting, M. 2004, 'Elusive bishops: Remembering, Forgetting and Remaking the History of the Early Danish Church', in S. Gilsdorf (ed.), *The Bishop. Power and Piety in the 1st Millennium*, Münster, 169-203.
- Hill, J. 2001, 'Aelfric's Homily for the Feast of St. Clement', in D. Scragg (ed.), *Aelfric's Lives of Canonised Popes*. Michigan, 99-110.
- Hofmann, D. 1997, *Die Legende von Sankt Klemens in den skandinavischen Ländern im Mittelalter*, Frankfurt.
- Jansen, H., Nyberg, T. & Riis, T., 1977, *Danske Byers fremvækst og udvikling i middelalderen. Urbaniseringsprocessen i Norden. 1, Middelaldersteder*. Trondheim.
- Jensen, J.S. (ed.) 1995, *Tusindtallets Danske Mønter*, Nationalmuseet, København.
- Johansen, P. 1958, *Die Kaufmannskirche im Ostseegebiet*. Vorträge und Forschungen IV, Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens. Kindau-Konstanz.
- Johansen, P. 1963, 'Die Kaufmannskirche', in *Die Zeit der Städtegründungen im Ostseeraum, Acta Visbyensia* 1, 85-134.
- Jonsson, K. 1994, 'The Coinage of Cnut', in Rumble (ed.), 193-230.
- Jørgensen, E. 1908, *Fremmed Indflydelse under den Danske Kirkes Tidligste udvikling*. København.
- Jørgensen, E. 1909, *Helgendyrkelse i Danmark*, København.
- KLNMA = Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder.
- Lapidge, M. 1991, 'The saintly life in Anglo-Saxon England', in M. Godden & M. Lapidge (eds.), *The Cambridge Companion to Old English Literature*, Cambridge, 243-63.
- Lawson, M.K. 1993, *Cnut. The Danes in England in the Early Eleventh Century*, London and New York.
- Lund, N. 1994, 'Cnut's Danish Kingdom', in Rumble (ed.), 27-42.
- Lund, N. 2004, (ed.) *Kristendommen i Danmark før 1050*, Roskilde Museums Forlag.
- Malmer, B. 2004, 'Kristne symboler på danske mynt ca. 825-1050', in Lund (ed.), 75-85.
- Marstrand, V. 1933, *Aabenraa*, København.
- Mårtensson, T. 1934, 'Hälsingborgs Medeltida Kyrkor', in Baath (ed.), 151-65.
- Nyberg, T. 1982, chap.13 in H. Thrane, T. Nyberg, F. Grandt-Nielsen, M. Venge (eds.), *Fra boplads til bispeby. Odense til 1559*, Odense.
- Nyberg, T. 1993, 'Saints and place-Names around Kattegat', in *Nowele* 21/22, 181-204.
- Nyberg, T. 2000, *Monasticism in north-west Europe*, Ashgate.
- Nyborg, E. 1990, 'Om kirketopografi og middelalderlig bydannelse', *Hikuin*, 17, 7-20.
- Nyborg, E. 2004, 'Kirke og sogn i højmiddelalderens by', in S. B. Christensen (ed.), *Middelalderbyen*, Århus, 113-65.
- Olsen, O. 1960, 'St. Jørgensbjerg Kirke. Arkæologiske undersøgelser i murværk og gulv', *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1-71.
- Radtke C. 1985, 'Kirchengeschichtlicher Überblick', in D. Lafrenz (ed.), *Die Kunstdenkmäler der Stadt Schleswig*. Dritter Band: Kirchen, Klöster und Hospitalen, Deutscher Kunstverlag, 1-22.
- Roesdahl, E. 1982, *Viking-Age Denmark*, British Museum Publications.
- Roesdahl, E. 2004, 'Hvornår blev kirkerne bygget', in Lund (ed.), 200-06.
- Rumble, A. (ed.) 1994, *The Reign of Cnut, King of England, Denmark and Norway*. Leicester Series *Episcoporum Ecclesiae Catholicae Occidentalis* Series VI Britannia etc. Tomus II Archiepiscopatus Lundensis, ed. Helmuth Kluger, various authors, Stuttgart 1992.
- Skaarup, B., 1991, 'The Origins of Copenhagen', in O. Crumlin-Pedersen (ed.), *Aspects of Maritime Scandinavia*, Roskilde, 223-30.
- Townend, M. 2003, 'Like father, like son? *Glælognskviða* and the Anglo-Danish cult of saints', in R. Simek and J. Meurer (eds.), *Scandinavia and Christian Europe in the Middle*

- Ages. Papers of the 12th International Saga Conference, Bonn, 471-82.
- Townend, M. 2005, 'Knútr and the Cult of St. Óláfr: Poetry and Patronage in Eleventh Century Norway and England', *Viking and Medieval Scandinavia* 1, 251-79.
- Ulriksen, J. 2004, *Sct. Jørgensbjerg Kirke og Sct. Ibs Kirke*, Menighedsrådet Sct. Jørgensbjerg
- Weidhagen-Hallerdt, M. 1986, 'S:t Clemens kyrka i Helsingborg', in *Medeltiden och arkeologi. Festskrift till Erik Cinthio*, Lund Studies in Medieval Archaeology 1, 131-43.
- Westholm, G. 1989, 'Visby. Bönders hamn och handelsplats. Visbysamhällets uppkomst och utbredning under förhistorisk tid och äldre medeltid', *Medeltidstaden* 72, Appendix 2.
- Yrving, H., 1980, 'De sk. Köbmandskyrkorna', *Fornvännen*.

Website: <http://www.alsh.de/themen/ausgrabungen/clemens.php>

= Archäologisches Landesamt Schleswig-Holstein, »Kirche, Friedhof und Siedlung der Mittelalterlichen St. Clemens-Gemeinde«.

Resumé

Barbara E. Crawford: Clemenskulten i Danmark

Clemenskulten i Danmark må studeres i sammenhæng med vidnesbyrderne om denne pavehelgens popularitet i andre dele af Nordeuropa. Bevaringen af kirker, viet til ham, i de tidligste danske bydannelser – eller kendskabet til steder, hvor der vides at have været Clemenskirker – viser, at han var den tredje-populæreste helgen, næst efter Jomfru Maria og Sct. Peter. Alt i alt kendes der 26 Clemenskirker i Danmark, i bemærkelsesværdig modsætning til Sverige, hvor der – med undtagelse af Visby – ingen har været, og til Norge, hvor der har været seks. Situationen i Danmark tåler således sammenligning med England, hvor der har været mindst 50. Årsagen til Clemens' popularitet i Danmark er blevet behandlet før, og en banebrydende artikel af Erik Cinthio (1968) påpeger den politiske betydning af at bykirker blev indviet til ham, snarere end at de blot i almindelighed var købmandskirker. Han postulerede deres sammenhæng med krongodset i de tidlige byer, og henførte dem til det 11. århundrede, idet han pegede på Knud den Stores regeringstid som en mulig grundlæggelsestid. Siden har Dietrich Hoffmann udarbejdet en bredt dækkende oversigt over de legendariske kilder til kulten i Skandinavien (1997), som også inddrager vidnesbyrderne om de kirker, der er indviet til Clemens rundt om Nordsøen.

På trods af de store vanskeligheder ved at fastlægge et tidspunkt for grundlæggelsen af disse tidlige kirker er der faktisk nogle arkæologiske vurderinger som støtter Cinthios opfattelse af, at nogle af dem kan stamme fra Knud den Stores regeringstid. De spørgsmål, som stilles i nærværende omvurdering af vidnesbyrderne, er baseret på de seneste års udforskning af, hvilke formål kulten kunne tjene i perioden med engelsk-

dansk kongedømme og etableringen af kirkelige strukturer i Danmark. Clemenskulten kan have haft en mulig betydning i missionens tidsalder (og nærværende forfatter har tidligere hævdet, at dette muligvis har været af betydning for de tidlige Clemenskirker i Norge), og det fører ind på betydningen af, hvor Knud den Stores biskopper kom fra, dem, som Adam af Bremen forbandt med det angelsaksiske England. Det er situationen med indvandrede administratorer, håndværkere og kirkefolk (i overvejende grad engelske), som havde behov for deres egne kultsteder i et land, som endnu knapt var kristnet. Det er værdien af Sct. Clemens's støtte som en kraftig apostolsk martyr for den engelsk-danske kongeslægt, som kan tolkes i lyset af kaldsretten/beskyttelsesretten/patronatet, som blev bestridt af den rivaliserende norske kongeslægt. Alle disse aspekter drøftes, såvel som det grundlæggende faktum, at Clemens blev tillagt beskyttende kræfter for søfarende; og i modsætning til Cinthio hævdes det, at det faktisk var en særdeles relevant ting for de kongelige og kirkelige topfolks livsform i det engelsk-danske søherredømmes tid. Vidnesbyrden fra de Clemenskirker, som blev grundet i de danske byer, afslører derfor mange aspekter af denne helgens etablerede stilling i Nordsøområdet, og mulige grunde til, at hans kult blev antaget af magthaverne. I denne udstrækning kan han måske kaldes en skytshelgen – og en særdeles prestigefyldt sådan – for konger, bisper og deres følge i det 11. århundrede.

(Oversat af Jørgen Peder Clausager)

Helstatens første opinionsavis:

Theodor Olshausens *Kieler Correspondenz-Blatt* som forum for en liberal holstensk regionalisme (1830-1848)

Af Steen Bo Frandsen

Under hele det politiske oprud fra 1830 til 1848 var den holstenske jurist Theodor Olshausens Kieler Correspondenz-Blatt et af de vigtigste fora for den offentlige debat i helstaten. Monarkiets første opinionsavis tjente snart som inspiration for den liberale presse i København. Den tidligere burschenschaftler Olshausen stod for en holstensk liberalisme med regionalistiske undertoner. Han distancerede sig ikke blot fra helstatsfolkene men også fra slesvig-holstenerne og de danske nationalister. Correspondenz-Blatt var blandt de tidligste fortalere for Slesvigs deling, og i denne avis formuleredes den såkaldte nyholstenisme i 1839 som et politisk program, der kom til at påvirke slesvig-holstenismen i tysk retning.

Da *Kieler Correspondenz-Blatt* kom på gaden i september 1830, blev der taget hul på et nyt kapitel i helstatens pressehistorie. Med monarkiets første liberale opinionsavis skabte den unge jurist Theodor Olshausen (1802-1869) om ikke et forbillede så i hvert fald en inspirationskilde for hovedstadspressen. *Kjøbenhavnsposten* og *Fædrelandet* slog ind på det samme spor i de følgende år. I hertugdømmerne stod *Correspondenz-Blatt* siden udbredelsesmæssigt i skyggen af *Itzehoer Wochenblatt*, men som intelligensens og det liberale borgerskabs førende organ påvirkede den velredigerede avis meningsdannelsen frem til foråret 1848.

Kieler Correspondenz-Blatt var en vigtig sparringspartner for den liberale hovedstadspresse. De tre redaktioner læste med flid hinandens aviser, og der opstod et dynamisk trekantforhold, der prægede den oppositionelle politik i enevældens sidste år. Ligesom *Fædrelandet* og *Kjøbenhavnsposten* var de vigtigste kilder i Kiel til begivenhederne i København, repræsenterede *Kieler-avisen* ofte den holstenske dimension i hovedstaden. Da *Fædrelandet* udkom, bød Olshausen den nye kollega velkommen. Han anmeldte velvilligt de første numre i november 1835 og refererede med stor sympati Davids indledende artikel om målsætningen bag den nye avis med præciseringen af, at *Fædrelandet* skulle være partisk. I kampen for bestemte ideer var partiskhed ikke at fordømme. Ensidighed blev kun

et problem, hvis den subjektive overbevisning ikke stemte overens med den objektive sandhed.¹

Der herskede enighed om de fundamentale principper for avisudgivelse, og de tre aviser delte en liberal grundholdning og betragtede enevælden som deres fælles fjende. Selv da den voksende nationale modsætning drev en kile ind mellem dem, forblev de liberale mål i vid udstrækning de samme. Indholdet og behandlingen af de centrale problemer er en målestok for, hvor megen og hvor lidt realitet, der var i helstaten fra oppositionens standpunkt. En interessekonflikt var ikke forprogrammeret, for lige som *Correspondenz-Blatt* aldrig havde haft ambitioner om at dække kongeriget, noteredes det med tilfredshed, at *Fædrelandet* tilsyneladende levede op til sit navn, når dets artikler eksklusivt behandlede »*das eigentliche Dänemark, mit Ausschluß der Herzogthümer Schleswig und Holstein*«. ²

Theodor Olshausen

Theodor Olshausen stod for redaktionen fra september 1830 til foråret 1848,³ da han efter sin indtræden i den provisoriske regering solgte *Kieler Correspondenz-Blatt* til sin medarbejder Friedrich Hedde. Dermed indtog han en nøglerolle under fremvæksten af en ny politisk offentlighed i monarkiet. Det afspejles ikke i hans eftermæle. Skønt Olshausens portræt ses blandt medlemmerne af den slesvig-holstenske provisoriske regering, er han aldrig blevet gjort til genstand for en monografi. I den mere eller mindre hagiografiske litteratur om det politiske opbrud i hertugdømmerne, tildeltes han en underordnet rolle af sine politiske modstandere, der skrev historien. Olshausens anstrengte forhold til den slesvig-holstenske bevægelse, hans afvigende opfattelser på det nationale og det sociale område foruden hans vidtgående demokratiopfattelse placerede ham uden for den sejrende fortolkning. I danske historiebøger besidder Olshausen herostatisk berømmelse som ophavsmand til udtalelsen om danskerne som et dovent, dvask og usammenhængende folk, som han skal have sagt i martsdagene 1848. Det forbigåes, at han var en af de første talsmænd for Slesvigs deling.

Den unge redaktør havde allerede en bevæget tid bag sig. Som præste-

1. KCB, 92, 15.11. 1835, *Fædrelandet*.

2. KCB, 92, 15.11. 1835, *Fædrelandet*.

3. Da Olshausen i 1844 blev jernbanedirektør voksede Friedrich Heddens betydning.

søn fra Glückstadt begyndte han sine studier i Kiel, men efter de obligatoriske to år ved hertugdømmernes universitet immatrikulerede han sig i Jena i 1821. Universitetet i Thüringen var det uroligste i Tyskland. Efterdønningerne fra frihedskrigen i 1813 havde ikke lagt sig, og studentermiljøet var radikalt og politiseret. Længe efter Tysklands andre universiteter var kommet under restaurationens kontrol, herskede der friere forhold i Jena, hvor de thüringske staters fællesansvar for universitetet modarbejdede en konsekvent repression af studenterbevægelsen. Derfor var Jena centrum for de nationale og revolutionære *Burschenschaftler*.

Olshausen introduceredes til disse kredse af sin to år ældre broder Justus, der havde deltaget i Wartburg-festen i 1817,⁴ og blev medlem af det radikal-nationale *Jünglingsbund*. Tilbage i Kiel medvirkede han i 1823 ved genoplivelsen af studenterbevægelsen, men da han året efter stod i begreb med at afslutte sine studier, kom han i den preussiske regerings søgelys. Den havde haft helt til at optrævle det jenensiske *Jünglingsbund* og med hjemmel i det tyske forbunds demagogforfølgelse,⁵ ønskede den at afhøre Olshausen. Advaret om den truende arrestation lykkedes det ham at flygte til Paris. Via Basel kom han til Augsburg, hvor han arbejdede for en lokal avis, inden han i 1828 vendte hjem til Kiel. Han tilstod sit medlemskab af studenterbevægelsen og universitetet støttede, at anklagerne imod ham blev frafaldet. I 1829 kunne Olshausen endelig aflægge sin juridiske embedseksamen i Glückstadt.

De mange bilag i undersøgelserne mod Olshausen viser, at hans aktiviteter blev taget alvorligt.⁶ Ikke desto mindre modtog den unge jurist den 27.7. 1830 et kongeligt privilegium på at udgive en avis under navnet *Kieler Correspondenz Blatt*.⁷ Allerede i november udsendte Uwe Jens Lornsen *Ueber das Verfassungswerk in Schleswigholstein*, der ligesom Olshausens avis blev trykt hos C.F. Mohr i Kiel.⁸ Dermed faldt avisens udgivelse omtrent sammen med den begivenhed, der siden blev regnet som begyndelsen på en ny politisk tidsregning i hele monarkiet. *Kieler Correspondenz-Blatt* var fra første færd centralt placeret i politiseringsprocessen.

I politisk henseende forblev Theodor Olshausen præget af sine år i stu-

4. Justus Olshausen (1800-1882), orientalist, professor i Kiel (1823-1850).

5. I 1819 blev der med de såkaldte *Karlsbader Beschlüsse* indført censur og skarp kontrol med universiteterne og studenterbevægelsen. Den umiddelbare anledning var mordet på Kotzebue tidligere på året.

6. LAS, Abt. 47.I.

7. LAS, Abt. 65.2., Nr. 696 II.

8. Uwe Jens Lornsen, *Ueber das Verfassungswerk in Schleswig-Holstein*, Kiel 1830.

Theodor Olshausen (1802-1869) var allerede som student i Kiel og Jena stærkt politisk engageret. Som redaktør og udgiver af Kieler Correspondenz-Blatt var han straks fra det politiske opbruds første dage i 1830 til udbruddet af borgerkrigen i 1848 en af de førende politiske stemmer i Holsten, hvor han repræsenterede en liberal tyskfarvet holstensk regionalisme.

denterbevægelsen. Hans begejstring for de liberale ideer var uløseligt forbundet med en tysk national samling. Han nærrede ingen helstatslige sympatier, som det var udbredt i den ældre generation. Selv om han skaffede sig et godt kendskab til kongeriget og understregede vigtigheden i at følge med i danske udviklinger, forblev Danmark et fremmed land, som han aldrig følte sig tiltrukket af. Med uvilje så han på alle tiltag i retning af en helstatslig integrationsproces, der efter hans overbevisning måtte ende med at fremmedgøre Holsten for Tyskland.

De tysk-nationale sympatier mødte kun forståelse i en lille kreds af yngre holstenske studenter og akademikere, som var blevet smittet af entusiasmen fra krigen mod Napoleon. Blandt de fleste holstenere, der havde fulgt den sejrige kamp mod den franske despot fra sidelinjen, var begejstringen for Tyskland begrænset. Landet syd for Elben var dem fremmed og tilbød intet alternativ til helstaten. En secession endsige en indlemmelse i en tysk nationalstat kom ikke på tale. Tysklands politiske sam-

ling forekom i øvrigt at være et fantastisk projekt af samme kaliber som det Skandinavien, der snart kom til at spille en så gevaldig rolle hos en tilsvarende lille dansk avantgarde.

I hertugdømmerne mødte Olshausen en diffus slesvig-holstenisme, der bundede i den århundredelange tradition for statslige, administrative, økonomiske og kulturelle forbindelser i landet mellem Elben og Kongeåen. Det var i hans øjne blot en forældet provinsialisme, der sigtede på at hævde en egenart over for centralmagten i det fjerne København. Den byggede på overvundne og ofte irrelevante historiske sammenhænge, som nutiden hverken kunne eller skulle føle sig forpligtet af. Han betvivlede endda de to hertugdømmers enhed. Den statsretslige forskel mellem Holsten som medlem af Det Tyske Forbund og Slesvig som stående udenfor gjorde enheden til et uholdbart postulat.

Senere indrømmede Olshausen, at han aldrig havde følt sig overbevist om en stat *Schleswig-Holstein* baseret på Christian Is Ribebrev fra 1460, men da han udsendte sin avis i 1830 havde denne ide behersket gemytterne i en grad, der gjorde det halsløst at stille sig op imod den. Han følte sig tysk af holstensk oprindelse. Det var »livet igennem aldrig faldet mig ind at kalde mig selv Schleswig-Holsteiner. Det ville forekomme mig fuldkommen latterligt, og jeg tror, at det uendeligt overvejende flertal indfødte og i Holsten levende holstenere sympatiserer med mig i dette standpunkt, i det mindste kan jeg ikke erindre, at jeg nogensinde har hørt en holstensk bonde udtale, at han var *Schleswig-Holsteiner*«. Som avisudgiver drog Olshausen ikke det nærmere fællesskab med Slesvig i tvivl, før han i 1838 erkendte eksistensen af et dansk element i den nordlige del af hertugdømmet. Med den danske nationalitets opdukken blev det åbenbart, at den tyske dannelse i hertugdømmet ingenlunde havde absorberet det danske element. Tværtimod lå begge elementer endnu i kamp med hverandre.⁹

I modsætning til mange andre liberale troede Olshausen på den nationale identitets betydning og på, at staternes grænser måtte følge nationernes. Han fraveg dog ikke sine liberaldemokratiske principper og modsatte sig forestillingen om en dansksindet befolkningsgruppe i et tysk Slesvig-Holsten. Tidligere end de fleste forlangte han et slesvigsk valg mellem dansk og tysk. Løb grænsen tværs over halvøen, ville den naturlige løsning være Slesvigs deling. Gamle pergamenter som slesvig-holstenernes Ribe-brev med dets *up-ewig-ungedeelt* eller danskernes krav om den

9. KCB, 82, 16.9. 1840.

historiske Ejdergrænse var uacceptable: en løsning måtte respektere nutidens forhold og de pågældende mennesker.

Olshausens nationale determinisme fik ham til at kræve, at slesvigerne skulle opgive deres identitet mellem dansk og tysk. Denne blandede identitet ville hverken danske eller tyske nationalister acceptere. Det lader sig ikke helt afvise, at Olshausens vedvarende og nidkære interesse for det nordslesvigske spørgsmål mindre skyldtes et hensyn til de dansksindede end ønsket om at rette dette ødelæggende argument mod slesvig-holstenernes påstand om hertugdømmernes udelelighed og homogene tyskhed, men hans vurdering af forholdene i Slesvig var mere realistisk end den, der dominerede blandt de danske nationalliberale.

Den regionale opinionsavis

Opinionsavisen var et af de mange eksempler på europæiske strømninger, der nåede monarkiet gennem Holsten. Olshausen havde fået inspirationen i studietiden og under sit ufrivillige ophold i Frankrig, hvor han havde stiftet bekendtskab med en politisk journalistik, hvis lederartikler og øvrige indhold ikke var tænkt som fornøjeligt tidsfordriv eller ukritiske hyldester til majestæt og regering. Den toneangivende franske presse beskæftigede sig med politisk meningsdannelse, og redaktørerne arbejdede bevidst på at vinde læserne for konkrete politiske spørgsmål.

I september 1830 udsendte Olshausen en invitation til at abonnere på den nye avis, hvor han gjorde rede for sine motiver og fremlagde en *Plan des Kieler Correspondenzblatts für die Herzogthümer Schleswig, Holstein und Lauenburg*.¹⁰ Tiden var inde til at give hertugdømmerne en avis, der gjorde almeninteresser til genstand for offentlig debat og udbredte kendskabet til det, der bevægede gemytterne. Den uregelmæssige udgivelse af de fleste eksisterende aviser og tidsskrifter hindrede dem i at fungere som de fora for en hurtig udveksling af ideer og fremstilling af aktuelle problemer, som de utålmodige liberale forlangte.¹¹

Den fremlagte plan var et programskrift med en detaljeret fremstilling af indhold og motiver. Tæt trykt i et halvt ark skulle avisen udkomme to

10. *Ankündigung und Subscriptionsanzeige stammer som Plan des Kieler Correspondenzblattes* fra begyndelsen af september 1830. Det første nummer udkom den 11.9.1830. Mens *Kjøbenhavnsposten* gradvist bevægede sig over i den politiske retning, udsendtes også *Fædrelandet* med en omhyggelig præsentation af intentionerne forfattet af C.N. David; se *Fædrelandet*, 1, 14.9. 1834.

11. *Ankündigung und Subscriptionsanzeige*.

gange ugentligt. Den skulle meddele bemærkelsesværdige begivenheder i hertugdømmerne, og i det omfang pladsen tillod orientere læserne om kulturelle, politiske og økonomiske forhold. Hvert nummer skulle opdeles i en afdeling med udførlige beretninger, kritik, forbedringsforslag, »*raisonnirende Artikel*«, mens rubrikken *Correspondenznachrichten* nøgternt skulle videregive alle kendsgerninger af interesse for indbyggerne i hertugdømmerne.¹² Som tillæg ville avisen bringe traditionelt avisstof så som nyt om navne og statistiske notitser. Med henvisning til de rammer, der var givet avisen fra myndighedernes side, måtte der afstås fra alle egentlig politiske artikler og privatannoncer.¹³

Kieler Correspondenz-Blatt fandt en plads i udviklingen af den politisk-kulturelle debat i hertugdømmerne, som den kom til udtryk i de vigtigste tidsskrifter siden slutningen af 1700-tallet. Niemanns *Provinzialberichte* havde som organ for det patriotiske selskab bragt diskussionen af forbedringer og fornyelser ind i samfundsdebatten. Pastor Petersen i Lensahn fortsatte dette arbejde fra 1811 til 1830 med udgivelsen af *Neue Schleswig-Holsteinische Provinzial Berichte*, der var domineret af en patriotisk-loyal statsopfattelse og kun ganske sjældent behandlede politiske spørgsmål. Et første tilløb til en politisk debat fulgte i kølvandet på det nationale røre ved Napoleonskrigenes slutning, men de liberale professorer i Kiel, der stod bag *Kieler Blätter* i årene 1815-1817, nåede ikke et bredt publikum, og deres liberale ambitioner skuffedes ved ridderskabets afvisning af at opgive gamle privilegier. Da Det Tyske Forbunds skærpede censurregler truede tidsskriftet, flyttede udgiverne deres adresse nord for Ejderen og udsendte endnu to bind under navnet *Kieler Beyträge* fra Slesvig. Større virkning fik Nikolai Falcks *Staatsbürgerliches Magazin*, der spredte bevidstheden om hertugdømmernes enhed. Denne enhed udelukkede ikke statsfællesskabet, for Falck afviste bestemt en tilnærmelse til landene syd for Elben.

Kieler Correspondenz-Blatt fortsatte den patriotiske tradition med at indsamle oplysninger og udbrede kendskab til statens beskaffenhed. Det skete imidlertid med en ny kritisk journalistik, der relaterede de indsamlede oplysninger og etablerede sammenhænge til en regional interesse. Hol-

12. *Plan des Kieler Correspondenzblattes*.

13. *Plan des Kieler Correspondenzblattes*; »*Allgemeine Darstellungen*« opdeltes i otte tema-grupper: *Gesetzgebung*; *Staatsverwaltung*; *Communalangelegenheiten*; *Gerechtigkeitspflege*; *Kirche, Universität und Schulen*; *Gewerbefleiß*; *Literatur und Kunst*; *Volksleben und Volkssitten*. I den anden hovedafdeling, *Correspondenznachrichten*, skulle den generelle tilgang træde i baggrunden for en speciel behandling, der relaterede stoffet til aktuelle begivenheder og gav det en ræsonnerende belysning.

stens spæde politiske liv foregik for en god del i bladets spalter, hvor der allerede inden de første stænderforsamlinger blev taget fat på at formulere regionalpolitiske målsætninger. Avisen bragte ofte artikler med et regionsbyggende sigte. Det var igen en videreudvikling af den patriotiske tradition, for også de unge liberale indså at kendskab til deres fædreland var en forudsætning for politisk handling. Fædrelandet var ikke helstaten men hertugdømmerne, og selv om de liberale ikke angreb helstatens integritet, besad de en ny politisk forestilling om hertugdømmernes regionale interesser.

De unge liberale besad et umætteligt behov for selv at skaffe sig viden om hertugdømmernes beskaffenhed. Det begyndte fundamentalt med landets geografiske karakteristika og egenart. Geografien blev et politisk tema og en identitetsdannende faktor. Med nationalromantikken holdt fædrelande op med at være tilfældige størrelser, som den enkelte kunne vælge alt efter hvor han følte sig hjemme, men dette skifte forlangte, at fædrelandet blev defineret og forsynet med et indhold. Rejsebeskrivelser og topografiske oplysninger var udtryk for et opdagelsesaspekt: Kielerne levede i omtrent den samme uvidenhed om Eiderstedt og Sylt som københavnerne om Bornholm og den jyske hede. Med særlig fascination kastede kielerne sig ud i udforskningen af det vestholstenske Diithmarsken, hvis traditionelle bondesamfund leverede de liberale holstenere argumenter til en demokratisk indretning af staten.

Til de geografiske og topografiske oplysninger føjede der sig et stærkt behov for kvantitative informationer. Et hovedanliggende var at opnå offentlighedsregnskab af statens budget, men herudover efterlyste de liberale eksporttal, produktionsangivelser og indbyggertal. Statistiske opstillinger gav offentligheden et hidtil ukendt indtryk af størrelsesforhold i samfundet, men tilvejebringelsen var vanskelig, for der fandtes intet statistisk tabelværk, og enevældens hemmelighedskræmmeri var en kilde til stadig frustration.¹⁴

Indkaldelsen af rådgivende provinsialstænder gav oppositionen et nyt argument for større offentlighed. Den kunne nu hævde, at de deputerede ikke besad forudsætninger for at rådgive kongen, når relevante data var forbeholdt kollegierne. Langsomt indså statsmagten nødvendigheden af at lægge flere tal på bordet, for den restriktive informationspolitik skadede den selv, når manglen på tal gav fri bane for overdrevne eller ubegrundede påstande. Det var tilfældet i den farlige debat om hertugdømmernes bidrag til statskassen. Holstenske angreb på regeringen for dens angiveli-

14. KCB, 69, 27.8. 1831.

Correspondenz-Blatt.

Redigert og herausgegeben von Th. Nisshausen.

No. 36.

Kiel, Sonnabend, den 22. April.

1837.

Was ist Hauptsprache?

Ein guter Sache wird am meisten geschadet durch schlechte Advocaten; der Religion durch Tögel und Conforten, dem Königthum durch die Jakobiten in England, die Kartisten in Frankreich und Spanien, der Freiheit durch die Revelliers und Jakobiner — der dänische Sprache durch ungeschickte, heuchlerische oder ertragte Wortführer in Helsing.

Die dänische Sprache ist gut in Dänemark, das ist, soweit die dänische lex regia gilt.

Behaupten: daß die dänische Sprache auch außerhalb Dänemark, die Hauptsprache! sey, wie häufig in einem vielgelesenen Hefsteinischen Blatte geschieht ist; in deutscher Sprache in einem deutschen Lande gegen die Würde und das Recht der deutschen Sprache schreiben, das ist eine Ungereimtheit, gegen die es hier nicht der Mühe werth wäre ein Wort zu verlieren, wenn es hier nicht die Absicht wäre, aufmerksam zu machen auf die nachtheiligen Wirkungen, die das Verfahren solcher ungeschickter Advocaten haben muß. Gerade das Gegentheil von dem, was einige Ultrablauen wünschen, ja das Gegentheil von dem, was die Gemäßigten wünschen, das ist die Bewohner der Herzogthümer und die Bewohner des Königreichs Dänemark die Einen die Sprache der Andern freundnachbarlich mehr und mehr erlernen mögen, um sich näher zu kommen, sich besser zu verständigen, Mißverständnisse zu beseitigen, und im Fall der Noth sich bequemer gegenseitig helfen zu können. Denn von einer einseitigen Hilfe oder Hülfesbedürftigkeit, von einem einseitigen Schutze der Herzogthümer durch Dänemark kann fernsehin nicht die Rede sein. Wir haben im festgegründeten, im achtzehnten, im neunzehnten Jahrhundert Feindesüberfall erlitten — für Dänemark. Soll von Schutze die Rede sein, so vermag die Halbinsel mit ungefähr anderthalb Millionen Einwohnern die Inseln mit ungefähr einer halben Millen Einwohnern reichlich so viel zu schützen, als die Inseln der Halbinsel Schutze ergehen zu lassen vermögen.

Iener Wunsch ist auch: fragt sich: welches sind die zweckmäßigsten Mittel zur Ausübung? Mehr oder minder gewaltsame, von obenher anzuordnen? oder indirecte kaum verdeckte Zwangsmaßnahmen? Anordnungen der dänischen Literatur, wie in der vorstehenden auf Staatsanstellungen herausgegebenen Kieler Literaturzeitung? — Gewisslich nicht.

Nicht nur die Fürsten, sondern auch die Völker haben ihre Schmeichler. Da ist, wie gesagt, neuerdings in einem Hefst.

Blatte ein Schmeichler aufgetreten und hat, mit dem Ansehen der Unparteilichkeit, nach Aufzählung einiger Gründe für und wider, entschieden: „die Hauptsprache hier zu Lande sey die dänische Sprache; das sey vielleicht Manchen unangenehm zu hören, aber das sey doch wahr.“

Wenn es Wahrheit ist, so wollen wir uns fügen; niemals haben wir mit Willen und Wissen aus der Wahrheit erporen. Aber zugedeckt müssen wir doch wissen: was ist Haupt-sprache? die Sprache des Fürsten? So wäre jetzt französisch die Hauptsprache in Schweden. Die Sprache der Mehrzahl? So möchten vielleicht die Schweden behaupten, daß Schwedisch die Hauptsprache in Norwegen sey. So wäre Plattdeutsch die Hauptsprache in Helsing, Maffensburg, Hannover, Westphalen; das locale Patois wäre die Hauptsprache in dem meisten Departements Frankreichs; das Sächsische Dänisch wäre darnach die Hauptsprache und nicht das Kopenhagener Dänisch.

Wahr, daß die Schatzkammer-Hofmeister, der Zahl nach, geringere sind als die Einwohner des Königreichs Dänemark. Also nach diesem Mehrzweck wäre allerdings in den Ländern von Räteburg die Sagen und Helsing, wenn sie als Einigkeit für einen Augenblick betrachtet werden, die dänische Sprache die Hauptsprache. Aber wenn das numerische Verhältnis an und für sich als entscheidend gelten sollte, so würde wohl keine Sprache aussetzen sein von der höchsten Stufe als die dänische. — Die deutsche Sprache wird von mehr Millionen in Europa geredet, als die Englische und Französische.

„Aber“ wenn ich einen Augenblick im Geiste eines gebildeten und vaterlandliebenden Dänen sprechen darf, „auf die Zahl der Sprachgenossen darf es als entscheidend nicht ankommen, denn es ist offenbar, daß die Hefsteiner dreißigmal so viel Sprachgenossen haben als wir Dänen. Anseß bemerke ich, daß die Griechische Sprache in ihrer Blüthezeit vielleicht einen kleineren Raum eingenommen hat als die dänische und dennoch ist die griechische Sprache durch Gehalt und Form mehr werth als die Sprache von 333 Millionen Chinesen. — So giebt es auch numerisch mehr Katholiken als Protestanten, und mehr Magdeburger als Christen auf dem Eberunde. Also Zahlen sind in den höchsten Angelegenheiten der Menschen, Gott sey Dank, nicht entscheidend. Wir Dänen haben unsere Sprache am Mutterbrufen gelernt und wollen sie nicht verstoßen, auch wenn wir sie gegen eine vollkommenere vertauschen könnten.“

Wohl; gerne zugegeben. Aber so laßt doch, was jenem der Königskanzler gerecht ist, auch diesseits billig sein.

Wir wollen einen Moment ganz verzichten auf unsere 30 oder 40 Millionen Sprachgenossen, wir wollen verzichten auf

Som på Kieler Correspondenz-Blatts forside fra lørdag den 22. april 1837 pæntererede Ols-hausens avis sig uden nævneværdige forandringer gennem de atten år, redaktøren stod for ud-givelsen.

ge forfordeling af hertugdømmet kunne ikke manes i jorden, fordi statsmagten ikke offentliggjorde sine tal. Påstand stod mod påstand i en offentlig debat, der styrkede en regionalistisk position i Holsten.

På den anden side ændrede den kritiske bevidsthed om det indsamlede materiale og de tal, der dukkede op i offentligheden, den tidligere praktiserede omgang med tallene. Det drejede sig ikke blot om at sætte tal på

samfundets sammenhænge; der krævedes relatering og sammenligning.¹⁵ Næsten alle statistiske data rejste spørgsmålet om bestående fordelingers retfærdighed. Statistiske oplysninger skærpede bevidstheden om indre uligheder, og disse fandt trods alle kritiske intentioner hurtigt anvendelse i en regionalistisk (eller anti-regionalistisk) polemik. Artiklen »*Ein Fremder fragt*« bestod stort set udelukkende af spørgsmål om statistiske data om alt mellem himmel og jord, som den fremmede (det kunne ligeså godt være en indfødt) ønskede at vide.¹⁶ Artiklen demonstrerer, hvorledes tallene hurtigt blev benyttet til sammenligninger. Det cementerede forestillingen om helstaten som to overfor hinanden stående blokke: Danmark og hertugdømmerne.

De liberale i Kiel og København

Forbindelserne mellem den nye tids mænd i oppositionens to vigtigste centre lader sig ikke betegne som særlig inderlige. De resulterede ikke i fælles aktion, og der opstod aldrig en helstatslig identitet blandt det politiske opruds liberale trods overlappende politiske krav i alle vigtige mærkesager. De oppositionelle var del af den samme internationale liberale kultur. De havde de samme helte, læste de samme bøger og citerede de samme nøgletekster. Indtil 1830'ernes sidste år spillede sproglige og nationale modsætninger næppe en rolle, for selv om kongens tyske undersætter til enhver tid stod dansk sprog og kultur temmelig fjernt, sikrede den danske elites kendskab til tysk sprog og kultur grundlaget for kontakter og meningsudvekslinger.

Flere danske og holstenske liberale plejede venskabelige forbindelser, og selv om de aldrig førte til en forbrødring eller fantasier om et fællesskab i stil med det skandinaviske, der snart kom på mode i danske liberale kredse, fandtes der et beredskab til at komme hinanden imøde. I *Kieler Correspondenz-Blatt*, hvor der i redaktørens ånd herskede en respektfuld distance til det danske, blev danske initiativer ofte positivt omtalt. Liberale kolleger citeredes, og en erklæret yndling havde avisen i A.F. Tscherning, hvis respektløse optræden fandt Olshausens sympati.

Danske liberales besøg i Kiel blev et par gange gjort til genstand for be-

15. KCB, 33, 25.4. 1835. Det påtales, at Aschers *Hamburger Zeitschrift für Politik, Handel und Handelsrecht* 1835 anførte, at der i 1834 ankom 323 danske skibe til Lübeck uden en eneste kvalitativ oplysning endsigende en komparativ brug af angivelsen.

16. KCB, 98, 6.12. 1834, S. 453-454.

tydelig opmærksomhed. Da Tscherning passerede på sin lange europæiske rejse hyldede blomsten af den holstenske liberale bevægelse den danske officer under festlige former.¹⁷ Det politiske potentiale bag de i øvrigt overvejende private kontakter fremgik ved Johannes Hages død i september 1837. Hage var en fremtrædende figur i den tidlige liberale bevægelse, hvor han som medstifter og redaktør af *Fædrelandet* stod i det politiske opbruds forreste linje. I 1837 idømte højesteret ham en bøde og livsvarig censur, og dette slag kom han sig ikke over. Københavns oppositionspresse søgte at gøre Hage til martyr for bevægelsen, men også *Correspondenz-Blatt* mindedes den afdøde politiker udførligt. Hage havde planlagt at tilbringe vinteren i Kiel, og med hans bortgang forpassedes chancen for, at en og anden Holsteiner, »som stadig nærrede fordomme mod den danske nationalitet« kunne være blevet overbevist om noget andet.¹⁸ Tonen blandt den første generations liberale fremgik af professor Hegewischs omfattende nekrolog, der sluttede:

»Gegenseitig das Gute anerkennen und fördern, das ist die einzige Regel des Heils in dem Connubium verschiedener Nationalitäten, die durch Sprache und Wasser, mehr noch durch geistiger Erkenntnis, ja oft durch Vorurtheile geschieden sind. Wo Brücken nicht möglich sind, da sind Dampschiffe vortrefflich, aber noch besser ist die verbindende Autorität gerechter Männer wie unser Hage war. Dank sey dem Streben des zu früh Abgeschiedenen, von den Holsteinern sowohl als den Dänen.«¹⁹

Få måneder senere gav Uwe Jens Lornsens død i Geneve den københavnske presse lejlighed til at gøre gengæld. *Kjøbenhavnsposten* kritiserede Lornsens udifferentierede forestillinger om danskerne, men mindedes uden bitterhed Lornsens betydning for det politiske opbrud. Mindeartiklen blev oversat og bragt i fuld længde en uge senere i *Correspondenz-Blatt*.²⁰

Helstatens liberale mødtes især i pressen. Den tidlige politiske opvågnen udspillede sig i vidt omfang på det regionale niveau, uden at der blev gjort forsøg på at skabe partier eller foreninger på tværs af helstatens indre skel.²¹ Heller ikke pressen var helstatslig, men den var i vidt omfang tilgængelig, og mellem de tre vigtigste liberale aviser opstod der tidligt en

17. T. Jørgensen, *A. F. Tscherning*, København 1938, s. 51.

18. KCB, 83, 20.9. 1837.

19. KCB, 89, 11.10. 1837. S. 357-358.

20. KCB, 34, 14.4. 1838. *Lornsen's Tod in Kjøbenhavnsposten* (6.4.).

21. Georg Kunz, *Verortete Geschichte. Regionales Geschichtsbewußtsein in den deutschen Historischen Vereinen des 19. Jahrhunderts*, Göttingen 2000 (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 138).

*På paradepladsen i Rendsborg blev der i 1873 rejst et mindesmærke for Uwe Jens Lornsen (1793-1838), hvis skrift *Ueber das Verfassungswerk in Schleswig-Holstein* i 1830 havde markeret begyndelsen på det liberale opbrud i helstaten. Lornsen skuer mod syd, og indskriften på soklen nævner ham som »den første martyr for Slesvig-Holstens sag«.*

dynamisk trekant af stor betydning for den politiske udvikling til 1848. Redaktørerne gjorde flittig brug af hinandens tekster og emner, men de havde desuden en vigtig funktion som viderebringere af nyheder og tekster fra de liberale kolleger i andre lande. Guizots konstitutionelle monarki, det franske *juste milieu*, Welckers og Rottecks sydvesttyske liberalisme eller Cobdens frihandelskrav blev filtreret gennem den liberale presse.

Den liberale oppositions splittelse

Fornemmelsen af at trække på samme hammel varede kun få år. Mod 1830'ernes slutning trådte modsætningerne frem i den liberale bevægelse. De rådgivende provinsialstænderforsamlinger fremmede en regionalisering af politikken. Med lokale og regionale interessers sejr i nogle af de første vigtige sager som fx. toldpolitikken, blev der taget et første skridt på vejen mod den nationale konflikt, der til slut sprængte helstaten. Afstanden mellem rigsdelene voksede, og det blev opportunt at gøre misundelse og angivelige forfordelinger til våben i den politiske argumentation.

De tre liberale aviser begyndte også at vokse fra hinanden, og et begyndende skisma i den danske liberale bevægelse aftegnede sig i hovedstadspressen. Venstrefløjen samlede sig omkring *Kjøbenhavnsposten* og dens redaktør J.P. Grüne. Den underordnede konsekvent alle andre spørgsmål forfatningskravet, idet en forfatning ville bringe en løsning på alle andre konflikter i helstaten. Således ville demokratiet overbevise de tyske undersåtter om fordelene ved at være en del af monarkiet. Flertallet slog derimod ind på en nationalliberal kurs, hvis organ *Fædrelandet* prædikede Ejderpolitik og en stedse mere uforsonlig nationalisme. De nationalliberale forlangte også enevældens afskaffelse og folkestyrets indførelse, men de demokratiske krav var ikke så vidtgående, og i det nationale spørgsmål bifaldt de brug af magt og tvangsforanstaltninger for at tvinge slesvigerne til at blive danske bag en historisk begrundet Ejdergrænse.

Correspondenz-Blatt indtog en mellemposition. Med omvendt nationalt fortegn istemte den mange af *Fædrelandets* positioner, men Olshausens konsekvente liberalisme lå i sociale og konstitutionelle anliggender nærmere *Kjøbenhavnsposten*. Med redaktionen på *Fædrelandet* delte kjerne overbevisningen om, at samfundet måtte organiseres efter nationale principper. Begge sider var enige om, at Holsten ikke havde noget at gøre i helstaten, fordi det var tysk. Skarp afvisning mødte derimod de københavnske kollegers Ejderpolitik og uvilje til at anerkende den tyske nationalitets rettigheder i Slesvig. Ifølge Olshausen blev der anvendt en forskellig målestok for monarkiets indbyggere og enkelte statsdele. Så villigt han end indrømmede den danske liberale bevægelse en større opfindsomhed og evne til at mobilisere opinionen, så klart foreholdt han den en manglende liberalitet i nationale anliggender.

Den fandt han i langt større grad i *Kjøbenhavnsposten*. Da de klogeste hoveder bag denne avis i 1834 brød ud og skabte *Fædrelandet*, forudså Olshausen som andre iagttagere, at det ville give den gamle avis dødsstødet. Næppe nogen tiltroede den autodidakte J.P. Grüne evner til at redde

bladet, men det viste sig at være en fejlbedømmelse. I fyrrerne fandt Grünes avis størst sympati i *Correspondenz-Blatt* med dens ubestikkelige liberale principper. *Kjøbenhavnsposten* holdt fast på, at en fri politisk udvikling var et mægtigere bånd mellem menneskene end nationale postulater. Olshausen fastslog, at *Kjøbenhavnsposten* og dens redaktør ikke fattede det nationale og betydningen af en national identitet.²²

Det danske monarkis krise i midten af 1800-tallet åbner rige muligheder for komparative studier i fremkomsten af nationale bevægelser, men netop de tre avisers indbyrdes forhold belyser det vigtige spørgsmål om overgangen fra en forfatningsliberal til en nationalliberal politik. Helstaten var rammen om denne udvikling, og de to nationale positioner formerede sig inden for den samme stat. Frem til 1848 satte enevældens politik dagsordenen for begge parters virke og strategier.

En regional avis i helstaten

Kieler Correspondenz-Blatt forstod sig fra første færd som en regional avis for Slesvig, Holsten og Lauenburg. Det tyske sprog begrænsede dens udbredelse til monarkiets tyske dele. Selv om Olshausen i sin præsentation havde stillet sig åben over for Hamborg og Lübeck, gjorde avisen i praksis næppe noget for at overvinde holstenernes og hanseaternes gensidige modvilje. Tværtimod stod de to byer for skud i økonomiske og infrastrukturelle spørgsmål, og selv holstenske regionalister veg aldrig tilbage for at appellere til helstatsregeringen og forlange dens handlekraftige indskriden mod de to byer på monarkiets grænse. Skønt kieleravisen søgte en åbning mod tyske politiske og kulturelle forhold, der omfattede en forsigtig beundring for Preussen og en tydelig begejstring for de liberaldemokratiske bevægelser i Sydvesttyskland, var den holstenske regionale betragtningsmåde dog forankret i en helstatslig ramme.

Eftertidens bagkloge dom over helstaten som et på forhånd dødsdømt projekt delte samtidens aktører ikke. Der var ingen alternativer, og selv en overbevist modstander af Holstens tilknytning til Danmark som Olshausen så næppe nogen anden udvej før i 1848. Drømmen om en skandinavisk enhed repræsenterede et alternativ, men selv om fremtrædende personligheder højlydt bekendte sig dertil, udeblev dens massevirkning. Tilsvarende vandt ideen om et Holsten inden for et forenet Tyskland efter 1813 kun opbakning hos et forsvindende mindretal. Hverken det forenede

22. KCB, 109, 15.9. og 117, 3.10. 1846, *Dänische Ansichten über die Lösung unserer Wirren*.

Skandinavien eller det forenede Tyskland fandtes, og det var ikke let at få øje på den vej, der førte dertil.

Den politiske virkelighed lå inden for helstaten, og her var den regionale komponent fremtrædende i alle rigsdeler. Det fortømede de københavnske liberale, at kongen ved oprettelsen af rådgivende stænderforsamlinger tillod regionale beslutningsprocesser. En regional farvning af debatterne gjorde sig gældende straks fra de første sessioner i 1835-36. Københavnerne, nørrejyder, slesvigere og holstenerne havde alle deres særlige ønsker, som de tilføjede de overordnede politiske krav, som i alle landsdele blev rettet til regeringen. Mens de københavnske liberale tidligt demonstrerede deres ambitioner om at formulere den politiske strategi for hele kongeriget, var slesvigere og holstenerne bedre forberedt på en provinsialstænderforsamling. De besad en bevidsthed om deres landskabers selvstændighed og ret, som ikke længere eksisterede i kongeriget, og de var indstillet på at forsvare deres regionale frihed mod centralmagtens integrationstiltag. Mellem Kongeåen og Elben stod man altid fast på, at kongeloven ikke gjaldt uden for kongerigets grænser.

Slesvigerne og holstenerne følte sig til enhver tid truede på deres selvstændighed og egenart. Den regionale konflikt fortsatte den gamle strid mellem den danske centralmagt og hertugdømmernes tradition for regionale særrettigheder. I denne forskel på dansk og tysk tradition lå helstatens største problem, og dens overvindelse var en forudsætning for en virkelig helstatspolitik. Regeringen viste sig indstillet på at opgive den strenge statsbygningspolitik, hvis kulmination havde været anneksionen og ønsket om at fordanske Holsten i 1806-1814. Den sene enevælde var villig til at indrømme de enkelte rigsdeler større selvstændighed, selv om den ikke formåede at formulere en egentlig føderativ politik. Heller ikke den politiske opposition var indstillet på at gøre helstaten til et fælles politisk program. Kongerigets venstreliberale kredse troede længe på demokratiet som vejen til at overvinde de indre spændinger, men mistroen til danskerne intentioner forbød de tyske undersåtter at slå ind på en tilsvarende politik. Der blev foruden personlige kontakter, bedryelser om gensidig respekt og enighed om principielle positioner aldrig skabt en fælles politisk bevægelse. Det var påfaldende, at Anton Frederik Tschernings tanke om en stænderavis, der skulle udkomme på skift i København og Kiel, ikke blev ført ud i livet.

Det blev efterhånden udbredt at betegne den position som tysk, der gjorde sig gældende i Kiel, og det forenede sig med bestræbelserne på at gøre Holsten til et fremmedelement i staten. Et nærmere blik på de politiske holdninger i hertugdømmerne viser dog, at der her var tale om et langt

mere differentieret billede. *Correspondenz-Blatt* levede kun med forbehold op til ambitionen om at gælde som regionalt talerør, for det var altid Kiels og først i anden omgang Holstens eller hertugdømmernes interesser, der blev tilgodeset.²³ Avisen illustrerede den østholstenske bys forlangende om at blive betragtet som hertugdømmernes hovedstad.²⁴ Det affødte utilfredse kommentarer fra Altona, Rendsborg eller Itzehoe, hvor man ikke så sig repræsenteret ved den kielske presses definition af en holstensk interesse eller af trafikale linjeføringer med Kiel som krumtappen i hertugdømmernes, ja i hele monarkiets infrastruktur.

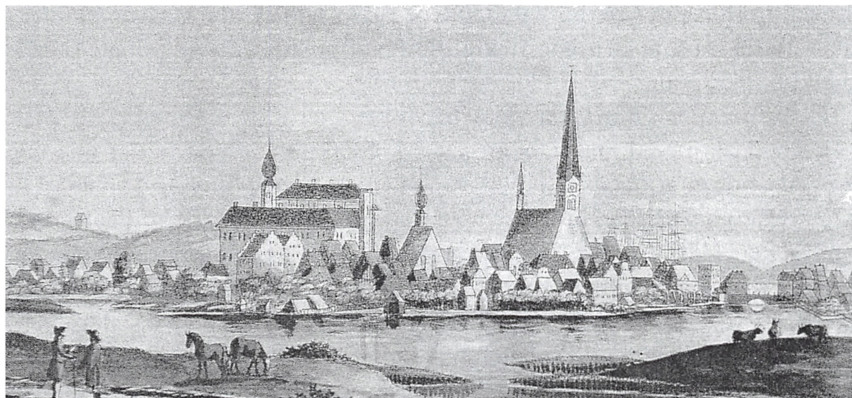
De divergerende forestillinger om Holstens interesser understreger den geografiske faktors betydning. Betragtes de liberale miljøer i København og Kiel bliver den geografiske orienterings indflydelse på politikken ikke mindre påfaldende.²⁵ Mens der fra starten herskede næsten fuldkommen enighed om kravene til enevælden, tiltog uoverensstemmelserne i takt med den regionale farvning af de liberale standpunkter i de to byer. En del af forklaringen lå i de liberales tætte forbindelser eller direkte personelle sammenfald med handelskredsene. Beliggenhed og deraf følgende kontaktmuligheder bestemte handelsfolkenes verdensbillede, som det kom frem i diskussionerne om toldlovgivningen og de heftige debatter om infrastrukturen. I det politiske opbrud efter 1830 vejede disse spørgsmål langt tungere end sproget og angiveligt truede nationale identiteter.

Den vel stærke vægning af det sproglige og kulturelle i den nationale kamp bærer præg af, at kulturlivets og historievidenskabens repræsentanter førte an i den offentlige debats nationalisering. Det skygger for, at »materielle interesser« spillede den største rolle i andre dele af samfundet. Ressentiments og interesser på dette felt gav den nationale argumentation et grundlag, og det fortjener netop i helstaten en større opmærksomhed. Udviklingen fra en voksende bevidsthed om regionale økonomiske interesser imod en stærkere kulturelt præget nationalisme havde monarkiet allerede gennemløbet i Norge i 1700-tallet, og denne parallel gør det rimeligt at spørge, om ikke en for svag centralisme parret med en uvilje mod at indrømme regionalt selvstyre bar et væsentligt ansvar for monarkiets lange opløsningsproces.

23. Anderledes var det ikke med avisens københavnske modpol Fædrelandet, der titlen til trods havde svært ved at leve op til at være hele »fædrelandets« avis.

24. Kiels indbyggertal steg fra 7075 i 1803 til 13409 i 1845, og selv om byen slet ikke kunne true Altona i størrelse, var dens politiske og kulturelle vægt i stadig vækst.

25. Denne tendens svækkes ikke, hvis man inddrager andre lokaliteter med en vis politisk aktivitet så som Itzehoe, Flensborg eller nørrejske købstæder.

Fra 1713 til 1773 var Kiel hertugen af Gottorps residens. Hertugen havde i sin tid givet byen universitetet, der var det eneste i helstaten uden for København. I 1800-tallet fik det akademiske miljø i Kiel afgørende betydning for udviklingen af en holstensk politisk regionalisme. Inden byens vækst satte ind, var Kiel i 1820'erne en overskuelig lille by domineret af slotet, Helligåndskirken og den middelalderlige Skt. Nikolai med det høje tårn.

Regionalitet og regionalisme

Omgangen med hertugdømmernes regionale konfliktpotentiale er næsten altid blevet underordnet et nationalt perspektiv, der på samme tid forklarer og neutraliserer de regionale interesser. Den traditionelle fremstilling af den nationale konflikt giver processen noget naturligt og uomgængeligt. Næsten enhver regional argumentation er straks blevet udlagt som en national,²⁶ og det udelukkes a priori, at konflikten kunne være blevet inddæmnet på et regionalt plan. Alt for beredvilligt tog man det postulat for pålydende, at Holsten var tysk, og skelnede ikke mellem slesvig-holstensk regionalbevidsthed og separatisme.

Tyske historikere gjorde sig næppe umage med at se helstaten som andet end en fremmed magts herskab over tyske folk, og danske historikere har altid haft svært ved at sætte sig ind i en tradition, hvor lokale privilegier og rettigheder var identitetsskabende, uden at en centralmagt eller en hovedstad indtog rollen som statens og samfundets midtpunkt. I Holsten stillede det sig imidlertid anderledes. Man priste sig lykkelig over at besidde gamle landskabslove og afviste beslutningsprocessens massive

26. Det bedste eksempel er fortolkningen af Uwe Jens Lornsens skrift *Über das Verfassungswerk*, men det ses generelt i placeringen af den slesvig-holstenske bevægelse i et nationalt og ikke i et regionalt begrebssystem.

koncentration i det fjerne København. Blandt holstenerne gav statsmagtens uvilje mod at betragte mangfoldighed positivt det regionale standpunkt billige points.

Correspondenz-Blatt var ikke fra første færd en regionalistisk avis, men med hertugdømmerne som det erklærede fædreland lå der allerede en god portion utilfredshed med statsmagtens behandling af denne del af riget. Fra begyndelsen blev der rejst en regionalpolitisk begrundet kritik, og det skortede ikke på bitre kommentarer til angivelige urimeligheder. Det var nærliggende at forbinde bemærkninger om misforhold og træghed i statsstyrelsen og samfundet i det hele taget med spark til statens centralisme og de regerendes manglende indsigt i de regionale forhold. Længe før lanceringen af et slesvig-holstensk program, dyrkedes et regionalt modsætningsforhold, som ikke var specifikt nationalt.

Meget af stoffet i *Correspondenz-Blatt* rummede et regionalt perspektiv, der udsprang af interesse modsætningerne mellem København og monarkiets sydlige dele, og regionalismen i Holsten hentede næring i modsætningen mellem »provins« og »hovedstad«. Den skærpedes midt i 1800-tallet også i kongeriget, men linjerne blev trukket klarere op i Holsten, hvor en dannet elite kunne henvise til en lang tradition for provinsielle privilegier. Næsten alle regionale problemstillinger bundede i, at holstenerne følte sig forfordelt. Forrest stod infrastrukturen, hvor kielerne forlangte en mere aktiv regeringspolitik til fordel for linjen Altona-Kiel-København. Det gamle fjendskab til Lübeck blev aldrig glemt, men heller ikke naboskabet til Hamborg var gnidningsløst. På dette område havde Holsten klare helstatslige interesser, og det forekommer i lyset af de senere begivenheder besynderligt, at regeringen i København aldrig spillede dette kort ud. Økonomisk og trafikalt kunne Kiel profitere mere af helstaten end omtrent nogen anden by i riget. Det var let at forestille sig byen som et brohovede for helstatspolitikken.

Dykker man ned i dagspressens omgang med de regionale problemstillinger, relativeres den enkle forklaring med det nationale skel. Aviserne repræsenterer med deres aktualitetspræg en åben udgang på historien, og selv om læseren ved mere end redaktøren gjorde, da avisen blev sat, giver læsningen en fornemmelse af historie i bevægelse, af en flydende situation med valgmuligheder. Påfaldende er desuden den høje grad af iscenesættelse af den politiske debat. Med den opinionsdannende presse opstod der i 1830'erne en helt ny offentlighed med hidtil ukendte muligheder for de politiske aktører og dygtige redaktører.

De liberale aviser udgav sig ikke for at være objektive eller fora for en bred debat, der lod alle meninger komme til orde. De organiserede i en vis

forstand den politiske partidannelse – en læser af *Fædrelandet* delte ikke politisk opfattelse med en læser af *Berlingske Tidende* – og i deres rådgivende artikler forud for stændervalgene ses deres selvbestaltede funktion som meddelelsesblade for bestemte politiske retninger. Avislæserne skal ikke undervurderes, men det er rimeligt at antage, at redaktørens iscenesættelse af den politiske udvikling let forveksledes med virkeligheden. Konservative kritikere af den liberale presse bragte ofte dette problem på bane, når de kommenterede den nye måde at formidle nyhedsstof på. Den liberale presses opskruede forventninger til kronprins Christian viste dens evne til og behov for at oppiske en stemning, mens Carl Plougs forarbejde til krigen i 1864 i *Fædrelandet* dokumenterede, hvordan det kunne gå helt galt.

Hvor der i nutiden klages over, at politikerne ikke formår at styre og overskue samfundsudviklingen, men halter bagefter i forsøget på at lappe de værste huller og forhindre de største skader, gav det politiske opbrud fra 1830'erne pludselig de politiske aktører enorme muligheder for at skabe politik, for at vælge hvad der skulle være aktuelt og for at påvirke meningsdannelsen. Den nationale konflikt bundede i en række problemer af kulturel og anden art, men på samme tid var der tale om en iscenesættelse af en strid, der ikke var uundgåelig. Blandt liberale politikere og redaktører kunne man have valgt en kurs, der søgte tilnærmelse eller en konsensuel løsning på vanskelighederne.

Hverken i kongeriget eller i hertugdømmerne skortede det på mennesker, der søgte at skærpe konflikten og provokere et brud. Elementet af iscenesættelse i pressens valg af temaer og kampagner prægede den regionale og nationale mobilisering på begge sider. En mester i denne kunst var Peder Hiort-Lorenzen, der som slesvig-holstensk regionalist og igen efter omvendelsen til den danske sag, optrådte som provokatør i stændersalen og gjorde denne til det forum for netop den emotionale politisk-ideologiske konfrontation, som statsmagten ville undgå. Hans præsentation af trykkefrihedsselskabets kort på sessionen i Slesvig i 1838 befæstede den opfattelse, at danskerne ville tiltage sig noget, som ikke tilhørte dem.²⁷ Endnu større berømmelse vandt den tysktalende Hiort-Lorenzen med sit brud på den etablerede forretningsorden i Slesvig, da han i 1842 vedblev at tale dansk trods formandens formelt korrekte påvisning af den deputeredes uretmæssige sprogsift.

De liberale redaktører ventede begærligt på sådanne chancer, men når de udeblev, lykkedes det dem ofte at slå forholdsvist ubetydelige spørgs-

27. Kortet behandlede Slesvig som en simpel del af Danmark og kaldte det Sønderjylland.

mål op. Mens det i begyndelsen var enevældens politik, der stod for skud, truede den politiske regionalisme og den nationale dimension snart med helt at fortrænge den politiske liberalisme fra rampelyset. Allerede midt i 1830'erne blev det en yndet beskæftigelse at lede efter fordomsbekræftende udtalelser og handlinger hos modparten.

Den regionale konflikts iscenesættelse: Thorvaldsens Museum

Harmløse meningsforskelle og uforsigtige bemærkninger blev som bevidste provokationer føjet ind i den langsomme opbygning af et hadefuldt modsætningsforhold. Et eksempel var *Fædrelandets* præsentation af de såkaldte »Admiralstatsplaner«. ²⁸ Et tilsvarende forløb fra den anden side kunne være *Correspondenz-Blatts* anvendelse af planerne om et museum for Thorvaldsens værker i København i vinteren 1837. Bortset fra at bestræbelsen på at »redde« den berømte billedhuggers værker og bringe dem »hjem« til fædrelandet viste, at patriotisk ildhu kunne antage nationalistiske toner, rummede tanken om at bygge et prægtigt tempel til dette formål i hjertet af hovedstaden en kerne af patriotisk vilje og fædrelandskærlighed. Set i et helstatsligt perspektiv egnede Thorvaldsens skulpturer sig fortrinligt. De var ikke »dansk« kunst, og både kunstneren og hans værk nød stor popularitet i Tyskland. ²⁹

Fire dage efter *Kjøbenhavnsposten* bragte *Correspondenz-Blatt* seksten fremtrædende mænds opfordring til at bidrage til et museum for Thorvaldsens værker. Underskriverne talte senere markante nationalister, helstatsfolk og en holstensk liberal. ³⁰ Den kielske korrespondent i København roste initiativet i det følgende nummer, ³¹ og først en måned senere gav Olshausen sagen en helt ny vending. Med henvisning til Landvogt Lempfers opfordring i *Dithmarscher Zeitung* angreb han embedsmænd i hertugdømmerne for at opfordre bønderne til at give bidrag og foregøgle dem, at de derved støttede et ægte patriotisk initiativ: »Vi anser det for vores pligt offentligt at udtale, at vi under ingen omstændigheder kan be-

28. T. Fink, Admiralstatsplanerne i 1840'erne, i *Festskrift til Erik Arup*, København 1946, s. 287-303.

29. Redningsaktionen var affødt af risikoen for, at Thorvaldsens værker skulle ende hos hans mæcen, Ludwig II af Bayern, der ville have dem i sin neoklassicistiske hovedstad.

30. KCB, 8, 28.1. 1837. Underskriverne var: H.N. Clausen, Collin, Reventlow-Criminil, Dumreicher, Freund, Gamst, Hambro, Høyen, C. Moltke, v. Prangen, Puggaard, Rathgen, Scavenius, Schouw, Thiele og Treschow.

31. KCB, 9/10, 1.2. 1837.

tragte oprettelsen af dette museum som en patriotisk handling for slesvig-holstenerne.«³² Denne position blev uddybet i det følgende nummer. Heri blev det nationale monument helt frataget sin patriotiske iklædning og reduceret til et partikularistisk stykke symbolik, betydningsløst og uacceptabelt for hertugdømmerne. Artiklen var en »*Ansprache an die Landleute in Schleswig-Holstein*« og gjorde som mange artikler i den danske liberale presse sig umage med at tale til bønderne på deres præmisser.³³ Argumentationen indeholdt et økonomisk element, understregede fjernheden til hovedstaden, var ikke uden en nedsættende tone overfor kunsten og lagde sluttelig stor vægt på at modvirke den forestilling, at kongen kunne stå bag eller ønske bidragene, som det kunne tage sig ud, når øvrigheds-personer opfordrede befolkningen til at betale.

Hvad der var tilovers, når den personlige og kommunale gæld var betalt, skoler og kirker bragt i stand og landevejene forbedret, måtte gå til bygning af chausseer »*damit wir von allen Orten der Herzogthümer schneller nach Hamburg, Itzehoe, Rendsburg, Flensburg, Kiel und Neustadt kommen können; das wird den Preis unserer Producte vermehren, den Werth unserer Ländereien erhöhen, uns mit einander in näherer Verbindung bringen, und auf vielfache Weise zu unserem Wohlstande und zu unserer Bildung beitragen. Aber in Kopenhagen einen neuen Palast zu bauen, um darin die Bildhauerarbeiten von Thorwaldsen aufzustellen – dazu würde ich dennoch sagen, haben wir unser Geld zu lieb.*«

København var en smuk by med et væld af slotte, med gader og pladser fulde af palæer, hvor der tilsyneladende intetsteds var plads til Thorvaldsens værker. Et smukt og velbeliggende museum ville forskønne byen endnu mere, men hvor mange holstenerne ville få det at se? For fornøjelsens skyld havde holsteneren ikke råd til at rejse til hovedstaden. Nogle måtte derhen for at tale med kongen eller bringe en forretning i orden med statsmagten, men kun få slesvig-holstenerne havde ærinde i kongens by, »*wo fremde Sprache und fremde Sitten uns auf jeden Gang, den wir machen, belehrt, daß wir dort nicht in unserer Heimath sind.*«

Thorvaldsens storhed betvivledes ikke, men slesvig-holsteneren havde næppe mulighed for at danne sig et indtryk deraf ved selvsyn og museumsbyggeriet ville ikke ændre det. Det skulle stå de landsmænd, der boede i København og hver søndag kunne beundre kunstnerens apostle i Frue Kirke, frit for at bidrage til museet. I øvrigt var der kunstelskere nok i kongeriget til at bringe midlerne sammen, og ellers måtte de henvende sig

32. KCB, 19, 1.3. 1837.

33. KCB, 20, 4.3. 1837. *Ansprache an die Landleute in Schleswig-Holstein.*

til kunstkere, der i det mindste kendte Thorvaldsens værker i kopi. Slesvig-holstenerne havde været rundhåndede ved Christiansborgs brand og igen efter Københavns bombardement, men et nyt kunstpæle – »*nein, Brüder, dazu steht es zu schlecht in unserem nächsten Vaterlande, dazu haben wir kein Geld übrig*«. Enhver kunne komme på noget bedre end at sende pengene over Bælterne. Formodningen om, at kongen selv stod bag, udgjorde den største forhindring for en vellykket boycott, og Olshausen forsikrede derfor sine holstenske landboer, at kongen ikke ønskede at anvende deres surt tjente skillinger på residensens forskønnelse. Alle kendte kongen som en ven af et enkelt og sparsommeligt liv, og ikke »at I giver ham meget, men at I beholder meget, gør ham rig«. I Danmark var velstanden muligvis steget stærkt i det forgangne år, men i Holsten var der ikke for mange penge.

Med stor dygtighed benyttede Olshausen i denne sag de holstenske bønders forventelige nærighed til at lade de regionalistiske argumenter finde indgang i mere skeptiske og loyale kredse. Siden beklagede den danske professor i Kiel, Christian Paulsen, ophidselsen og slog fast, at komiteens holstenske medlemmer havde ønsket at sende opfordringen til Holsten.³⁴ Argumentet fik ikke redaktionen til at begrave stridsøksen, og dens svar til professoren viste sagens politiske sprængkraft. At det var holstenerne, der skulle have udtalt dette ønske, beviste kun den bitre sandhed, at »mænd af vores midte, som har sæde i hertugdømmernes højeste collegier, lever blandt fremmede mennesker fjernt fra hertugdømmerne.«³⁵ Opholdet i hovedstaden førte til fremmedgørelse og blindhed for den voksende national- og selvstændighedsfølelse blandt holstenerne. Som dele af statsapparatet forstod de ikke bekymringen over den enorme, voksende statsgæld og at angiveligt fem sjettedele af skatteprovenuet forsvandt ud af hertugdømmerne. Det var nu et lille skridt for artiklens forfatter at gå fra Thorvaldsen til rigets indre balance. Når forholdet mellem Danmark og Slesvig-Holsten omtrent svarede til det mellem Sverige og Norge, kunne man passende tage Norge til forbillede. Her sad regeringen hjemme og lod sig kun repræsentere i Stockholm af en statsminister og to statsrådsmedlemmer, der for et år ad gangen opholdt sig hos kongen af Sverige.

De skarpe formuleringer mod centralismen og forfordelingen af provinserne mundede ud i polemiske spørgsmål. Hvad kom et museum i København holstenerne ved? Skulle unge holstenerne altid rejse til Køben-

34. KCB, 32, 12.4. 1837.

35. KCB, 37, 26.4. 1837. Sign. H. Hansen.

havn for at uddanne sig? Alle vidste hvor ugerne de begav sig derhen, og det hed sig almindeligvis, at de blev behandlet dårligere end danskerne. De holstenske herrer i hovedstaden skulle hellere bruge deres energi på at skaffe Kiel, hertugdømmernes centralpunkt, en kunstsamling.³⁶

Correspondenz-Blatts instrumentalisering af den harmløse opfordring til at bidrage til Thorvaldsens Museum antydede det regionale konfliktpotentiale, der ulmede under overfladen. Olshausen rådede allerede over et klagekatalog, hvis enkelte punkter med mellemrum blev bragt på tale. De var ikke alle af ny dato, og flere af dem fandtes i Uwe Jens Lornsens skrift om en slesvig-holstensk forfatning, men redaktøren distancerede sig explicit fra det slesvig-holstenske ridderskabs traditionelle påberåbelse af historiske rettigheder som det ufravigelige grundlag i striden med statsmagten. Olshausen stillede en regionalpolitik baseret på aktuelle kendsgerninger over historiske argumenter og bestemte sociale gruppers privilegier. Denne konsekvens bragte ham ikke alene i konflikt med ridderskabet, men også med slesvig-holstenerne, der afledte deres krav om en statslig enhed mellem hertugdømmerne fra gamle rettigheder og især Ribebrevet fra 1460.

Det slesvigske spørgsmål dukker op

Hertugdømmerne stod i den regionale debat altid som den forurettede part. Det var en indgroet og ikke ganske urimelig opfattelse, at den danske stats politik truede hertugdømmernes traditionelle stilling. Derfor kom det slesvigske spørgsmål som en overraskelse i Kiel. Vantro erfarede kongens tyske undersåtter, at der fandtes et dansksindet befolkningsselement i det nordlige Slesvig, som angiveligt blev sprogligt og kulturelt undertrykt. Hvor der hidtil kun havde været tale om dansk undertrykkelse af tyske undersåtter, var den første indskydelse blandt mange slesvig-holstenerne, at denne påstand var et nyt subtilt udslag af danskernes ekspansionslyst og trang til at blande sig i hertugdømmernes indre anliggender. Forskelligt bekræftede tilsyneladende denne formodning. Oluf Nicolai Olsens kort over »Danmark, Holsteen og Lauenborg«, som *Selskabet til Trykkefrihedens Rette Brug* udsendte, forudsatte en Ejdergrænse og erstattede betegnelsen »Slesvig« med »Sønderjylland«. Dertil kom de første åbenlyse danske opfordringer til at lægge den slesvigske stænderforsamling sammen med kongerigets i foråret 1838.

36. KCB, 37, 26.4. 1837. Sign. H. Hansen.

Theodor Olshausen havde aldrig troet på den postulerede enhed mellem Holsten og Slesvig. Grunden havde imidlertid alene ligget i de to hertugdømmers forskellige statsretslige position, for han havde så lidt som de fleste danskere haft grund til at betvivle Slesvigs tyskhed.³⁷ Hertugdømmets kulturliv var tyskspræget, og det var bekendt, at slesvigerne foretrak Holsten frem for kongeriget. Tidligere end de fleste fornemmede Olshausen dog en vis usikkerhed, når talen faldt på de nordslesvigske bønder.³⁸ Da han så sig bekræftet i sin mistanke om, at Slesvig ikke var et homogent landskab, benyttede han dette argument imod slesvig-holstenerne. En regionalisering af hertugdømmerne var umulig, så længe de to landskaber havde forskellig statsretslig status, og derfor forlangte han slesvigernes klare bekendelse til en tysk identitet. Holstenernes indiskutable tyskhed var for Olshausen en kendsgerning, men hvis der virkelig fandtes en dansksindet befolkning i det nordlige Slesvig, måtte selve tanken om hertugdømmernes enhed genovervejes. En uvillig fremmed nationalitet kunne ikke tvinges til at blive i staten ved at henvise til ældgamle retstilstande uden hold i samtidige realiteter.

Kravet om en tysk national bekendelse stod i modstrid til opfattelsen hos de slesvig-holstenske regionalister, der med Nikolai Falck i spidsen ikke ønskede hertugdømmerne indlemmet i en tysk nationalstat. De ville i stedet bevare dem som en overgang i en stat, hvis slesvig-holstenske identitet – for nogle var der endda tale om en nationalitet – hverken skulle være dansk eller tysk. En regionalstat i personalunion med Danmark var Olshausen en vederstyggelighed, der truede selve Holstens tyskhed.

Correspondenz-Blatt som talerør for nyholstenismen

Det vigtigste forslag på stænderforsamlingen i Itzehoe i 1838 omhandlede en fælles skattebevillingsret for Slesvig og Holsten, der i praksis ville betyde de to forsamlingers forening. Forslagsstilleren henviste til historiske rettigheder og afviste, at hertugdømmernes forskellige statsretslige stilling kunne være en forhindring. Han bestred endda, at Holstens medlemskab af Det Tyske Forbund havde bragt det nævneværdige fordele.³⁹ Forslaget havde en regionalistisk karakter, men selv om dette perspektiv nøj

37. Fx. N.F.S. Grundtvig, *Politiske Betragtninger med Blik paa Danmark og Holsteen*. København 1831.

38. Se anmeldelsen af C. Paulsen, *Ueber Volksthümlichkeit und Staatsrecht des Herzogthums Schleswig*, Kiel 1832, i KCB, Litteratur-Beilage 2, 10.3. 1832.

39. Lorenzen fremsatte forslaget 31.10.1838. Se *Holsteinische Ständezeitung*, s. 805ff.

Frederik VI udpegede den lille vestholstenske garnisonsby Itzehoe til sæde for de rådgivende holstenske provinsialstænderforsamlinger. En særlig mødesal til formålet blev opført i forlængelse af byens rådhus.

en bred opbakning, opstod der under debatten nervøsitet for, at stændernes forening ville trække Holsten længere ind i en helstatslig integrationsproces. Forslaget kunne bringe danskernes gamle drøm om at gøre Holsten dansk gennem Slesvig et godt stykke nærmere.

Det var ifølge Olshausen kun de upolitiske tyskere, der kunne finde på at indrette fælles repræsentationer på tværs af statsgrænser.⁴⁰ Han delte de holstenske stænderdeputeredes frygt for, at selv forsigtige helstatslige reformer og institutionelle forbindelser ville blive en glidebane, der kunne føre Holsten ind i en uigenkaldelig integrationsproces og fjerne det fra Tyskland. Forbindelsen til Det Tyske Forbund var ham vigtigere end alt andet, og holstenerne måtte, når det kom til stykket, endda vælge Tyskland frem for Slesvig. De kunne ikke af kærlighed til slesvigerne indlade sig på en forbindelse, der ville koste dem deres tyske nationalitet, men måtte forlange en tysk bekendelse af slesvigerne, hvis de ville fastholde familieskabet med holstenerne. I en omfattende artikelserie i *Correspondenz-Blatt* udviklede Olshausen fra maj til juli 1839 denne såkaldte nyholstenske position og provokerede dermed en heftig strid om hertugdømmernes fremtid.⁴¹

Holstenernes berettigede forfatningskrav grundede ikke i Ribebrevet men i Forbundstraktaten, der gav Holsten en ret til en forfatning, som Danmark og Slesvig ikke besad. Derfor havde et holstensk forfatningsansdragende anden vægt end et slesvig-holstensk. Hensynet til Holstens interesser gik forud for en historisk forbindelse til slesvigerne, og det kunne ikke undre, at redaktøren siden indkasserede særlig mange hug for sin holdning til det slesvigske spørgsmål, som tyske slesvigerne opfattede som et bagholdsangreb.

Olshausen mente, at Slesvigs natur var det tvetydige og nationalt uafklarede. Slesvigerne drog fordel af denne dobbelthed. Deres kendskab til to sprog og deres mulighed for at vælge det bedste fra to nationale kulturer gav dem fordele, men som overbevist national ville Olshausen ikke idealisere denne situation. Han forlangte, at den eksisterende forvirring og uklarhed fik en ende, og slesvigerne gjorde et endegyldigt valg mellem tre alternativer: de kunne blive tyske, danske eller beslutte sig for at dele

40. KCB, 43, 11.5. 1839, *Die Stellung des Antrags*.

41. *Der Ausschußbericht über die Herstellung des Steuerbewilligungsrechts, kritisch beleuchtet*: 8.5., *Darlegung der Schwierigkeit der Aufgabe*; 11.5., *Die Stellung des Antrags*; 18.5. *Das rein deutsche System für Holstein*; 5.6., *Die Trennung der Finanzen und das Ratenverhältniß*; 6.7. og 10.7. *Die Finanzen Holsteins*; 17.7. og 20.7. *Das Steuerbewilligungsrecht*.

hertugdømmet i to dele, der kunne tilslutte sig henholdsvis Danmark og Tyskland.⁴² Afgørelsen måtte alene overlades til slesvigerne. Regeringen, danskerne og holstenerne skulle love ikke at blande sig.⁴³ Det var ikke afgørende for redaktøren, hvilket valg slesvigerne traf. Både en deling eller en indlemmelse i kongeriget var at foretrække for et Slesvig, der foregav at være tysk, men som i virkeligheden lå i splid med sig selv.

Olshausens analyse underspillede ligesom de fleste af eftertidens fremstillinger på både tysk og dansk side, at der heller ikke herskede klarhed og en entydig præference for Tyskland mellem Ejderen og Elben. Nyholstenismen provokerede derfor også de slesvig-holstenske holstenerne. De fandt nu et organ i *Itzehoer Wochenblatt*, der understregede Vestholstens modsætningsforhold til Østholsten og specielt til Kiel. Den var skeptisk med hensyn til den angivelige forskel mellem holstenerne og slesvigerne⁴⁴ og viste intet beredskab til at opgive Slesvig for en bekendelse til Holstens orientering mod syd.⁴⁵

Betoningen af Holstens særstilling inden for monarkiet delte Olshausen med kongerigets nationalliberale, hvorimod helstatsfolkene og slesvig-holstenerne ikke kunne tilslutte sig denne synsmåde. Yderfløjene kunne enes om at placere Holsten uden for helstaten. De blev i det følgende medsammensvorne i ønsket om at udskille Holsten. Denne i og for sig logiske overensstemmelse mellem en dansk og en tysk national opfattelse gjorde Olshausen til en uskældt person, der til tider betragtedes som danskernes håndlanger og en renegat.

Det var et kritisk tidspunkt i helstaten. Omtrent samtidig med Olshausens distancering fra den hidtidige forbindelse mellem liberalisme og *Landesrechte* besluttede hans tidligere kampfælle Peder Hiort-Lorenzen at gøre op med Slesvig-Holstens tyske orientering. Det kom til brud mellem de to mænd, der havde stået hinanden nær i kampen for liberale reformer, fordi de så vejen til friere politiske forhold og hertugdømmernes bedste i to forskellige nationer.⁴⁶ Hiort-Lorenzens beslutning om at ned-

42. Olshausen forlangte ikke sproglig ensartethed, men et fælles statssprog, om det nu blev dansk eller tysk.

43. KCB, 48, 25.5. 1839, *Das Nicht-Interventions-Princip für Schleswig*.

44. Itzehoer Wochenblatt, 20, 17.5. 1839, *Die Fortschritte Deutscher Gesinnung*.

45. Itzehoer Wochenblatt, 23, 7.6. 1839, *Das Verhältniß des Herzogthums Schleswig, Holstein und Dänemark gegenüber*. og 24, 14.6. 1839, Schleswig-Holsten

46. Bruddet var et forvarsel om umuligheden af at finde en løsning på konflikten mellem liberal politik og kravet om national bekendelse. Breve fra Th. Olshausen til P. Hjort Lorenzen, 1831-1839 ved Anna-Elise Møldrups, i *Danske Magazin*, 7.R, I, København 1936, s. 352-391.

lægge sit mandat traf de liberale i hertugdømmerne hårdt.⁴⁷ Bruddet var den første følge af kravet om konsekvens: det var ikke længere muligt at krybe udenom en klar stillingtagen. Hertugdømmerne kunne lige så lidt være midt imellem, som slesvigerne kunne være lidt af det ene og lidt af det andet. Den nationale tidsånd tolererede ingen bløde overgange og uskarpe identiteter.

Olshausen tilbage i folden?

Vreden over Olshausens kætterske overvejelser om Slesvigs tyskhed og den slesvig-holstenske enhed kastede lange skygger i politik og historiografi. Havde Olshausen håbet at give anstød til en saglig diskussion, blev det ikke tilfældet. Tværtimod blev redaktøren og med ham også Kieler *Correspondenz-Blatt* i de følgende år udsat for de tysksindede slesvigeres aggressive og ærekrænkende angreb. De bestred enhver tale om et dansk element i hertugdømmet.

Historikerne straffede ofte Olshausen med mangel på opmærksomhed eller ved at fremstille det nyholstenske program som en fiasko. Det hed, at Olshausen snart var tilbage i slesvig-holstenernes rækker efter sit pinlige fejlgreb,⁴⁸ men denne påstand om, at han slukøret skulle have opgivet sin nyholstenske kurs, lader sig ikke opretholde.⁴⁹ Det var snarere ham, der lidt efter lidt tvang slesvig-holstenerne til at revidere deres politiske program. Set fra Olshausens perspektiv lykkedes det at holde Holsten fri af en helstatslig integrationsproces og opretholde det skel ved Ejderen, der sikrede hertugdømmets særlige position inden for monarkiet. Alt det uaf-

47. Erklæringen i *Lyna*, 16.8. 1840. Da det ikke lykkedes at omstemme ham, blev han udsat for heftige angreb. Se Brock, *Die Vorgeschichte der schleswig-holsteinischen Erhebung von 1848*, Göttingen 1916, s. 105.

48. Hermann Hagenah, *Die Männer der provisorischen Regierung. Heimatschriften des Schleswig-Holsteiner Bundes II*, Flensburg 1923, s. 10: »Olshausen gründete die Partei der Neuholsteiner. Richtiger gesagt: er suchte sie zu gründen. Denn der Gedanke, Schlewigs Geschicke von denen Holsteins zu trennen, war seiner Zeit so unerhört, ja unvorstellbar, daß Olshausen seinen Plan hat aufgeben müssen aus absolutem Mangel an Gefolgschaft. Er hatte für Holstein eine freie Verfassung erkaufen wollen, indem er Schleswig aufgab. Das Neuholsteinischen war ein wirklichkeitsfremder, theoretischer Fehlgriff, wie er aus den abstrakten Geist Hegels herausgewachsenen Demokraten der Vormärz passieren konnte. Olshausen war indessen nicht doktrinär genug, um auf seinem Irrtum zu bestehen. Er ist bald wieder in die Reihe der Schleswig-Holsteiner eingetreten, und sein Seitensprung hat Spuren in der späteren Geschichte nicht hinterlassen«.

49. Peter Willer, *Theodor Olshausen und die Auseinandersetzungen unter den schleswig-holsteinischen Liberalen ca. 1839-1848*, (Magisterarbejt), Kiel 1997.

klarede blev skubbet over på Slesvig, og dermed var nyholstenismen med til at presse slesvig-holstenerne til at opgive mellempositionen og rykke nærmere over mod Olshausens tyske orientering.

I denne udvikling, der prægede 1840'ernes første halvdel, spillede ikke kun de politiske grupperinger i hertugdømmerne en rolle. Med nyholstenismen formerede der sig en politisk modstand mod selve helstaten, der fandt en allieret i den national-liberale del af den liberale opposition i kongeriget. Begge steder besad de nationale argumenter en vis konsekvens, som helstatspolitikere og de slesvig-holstenske regionalister ikke tilsvarende kunne opvise. Det trådte frem i diskussionen med slesvig-holstenerne, hvor Olshausens krav om rene linjer og en grænsedragning efter national identitet stod over for en følelsesladet og delvis irrational argumentation, der hævdede, at fire århundreders »*up ewig ungedeelt*« forpligtede hertugdømmerne stærkere end forbundets paragraffer og al snak om national identitet.⁵⁰

Den dansk-tyske helstat havde med forbindelsen til Det Tyske Forbund relationer til et vidtstrakt føderativt system, men det var netop den temmelig løse struktur, der overhovedet gjorde forholdet muligt. Det »stortyske« aspekt, der ikke udelukkende koncentrerede sig om en snæver tysk-national betragtning, men som ingen problemer havde med at omfatte folk af en anden nationalitet og territorier uden en tysk befolkning, måtte tiltale slesvig-holstenerne. I dette mere uforpligtende statsforbund kunne også et fremtidigt *Schleswig-Holstein* finde sig til rette med dets blandede nationale karakter og statslige tradition. I en stortysk vision var der også plads til en personalunion med den danske konge eller endda en såkaldt admiralstat.

Danske nationalliberale og holstenske tysknationale afviste stortyske visioner med forfærdelse. Redaktionen i Kiel plæderede for en lille tysk kurs, hvor en national samling kun skulle omfatte et tysk kerneområde. Inden for dets grænser skulle tyskhedens stilling befæstes bedst muligt.⁵¹ Mens Olshausen og de fleste skribenter i *Correspondenz-Blatt* vendte sig kraftigt mod ekspansionspolitik, algermanske forbund, en dansk admiralstat eller en toldforening, der også kunne omfatte Danmark og Nederlandene, faldt sådanne projekter ligesom alt andet, der kunne bringe en tættere statslig forbindelse mellem Danmark og Det Tyske Forbund med sig, i slesvig-holstenernes smag.

50. Brock, *Die Vorgeschichte der schleswig-holsteinischen Erhebung von 1848*, Göttingen 1916, 103f.

51. Denne politik blev siden gennemført i preussisk regi uden dog at finde den venstreliberale demokrat Olshausens sympati.

Mens Olshausen og *Correspondenz-Blatt* efterlevede det opstillede ikke-indblandingsprincip i Slesvigs indre anliggender, følte deres danske nationalliberale allierede sig ikke forpligtet deraf. De holdt sig ligesom slesvig-holstenerne til et historisk retsargument, der begrundede deres nationale krav om hele Slesvig uanset folkeviljen. Chancen for en sindelagsgrænse svandt afgørende efter Orla Lehmanns Ejdertale, hvor den nationalliberale politiker med bloddryppende retorik truede tyskerne, hvis de skulle vove at antaste Ejderen som rigets grænse.⁵² Konfronteret med dette maximalkrav havde slesvig-holstenerne intet at tabe, da end ikke territorial imødekommenhed i det nordlige Slesvig ville nytte dem, når deres danske modpart ville indlemme deres land under alle omstændigheder. Nordfra skubbede Lehmann i samme retning som Olshausen sydfra. Følgen var en radikalisering og en styrkelse af det tyske i den slesvig-holstenske bevægelse, der allerede tydeligt kunne fornemmes umiddelbart efter Lehmanns tale i sommeren 1842.⁵³

Slesvig-holstenerne opgav ikke ideen om en selvstændig stat, men hvor det tidligere forekom indlysende, at den måtte hælde sig stærkere til den bestående statsforbindelse med Danmark, vandt overbevisningen om et Schleswig-Holstein inden for en tysk stat herefter hurtigt terræn. Det repræsenterede også et vendepunkt i hertugdømmerne, for det var lettere at popularisere et regionalistisk slesvig-holstensk program end nyholstenismens intellektuelle og nuancerede argumentation. De danske nationalliberales bloddryppende retorik og aggressive krav til de tyske undersåtter styrkede disses indre sammenhæng og gav dem en fælles fjende.

Da tanken om et *Schleswig-Holstein* mellem dansk og tysk ikke var opgivnet, havde nyholstenerne ingen anledning til at standse deres kritik. *Correspondenz-Blatt* fortsatte angrebene på slesvig-holstenernes provinzialisme, på de historiske mellemformer og hertugdømmerne som en overgang mellem dansk og tysk langt op i 1840'erne.⁵⁴ Artiklerne viste ikke alene, at Olshausen og hans meningsfæller ikke var vendt tilbage til folden, men de var samtidig et sikkert indicium på, hvor dybt forankrede ideerne om Slesvig-Holstens mellemposition og egenart var mellem Elben og Kongeåen. Med stor heftighed gik nyholstenerne til angreb på Dirckinck-Holmfelds forslag om at give Slesvig en uafhængig internationali-

52. Olshausen gengav Lehmanns tale i fuld længde på tysk, og tilføjede blot som kommentar til truslerne, at den tyske nationalfølelse ikke tog den latterlige bravade for mere end det, den var. KCB, 46, 8.6. 1842.

53. KCB, 50, 22.6. 1842.

54. I modsætning til den dominerende opfattelse i slesvig-holstensk historieskrivning.

tet med egen administration og eget retssystem adskilt fra både kongeriget og Holsten.⁵⁵ Skønt forslaget ikke berørte Holsten, kunne et autonomt Slesvig tænkes som en model for omgangen hermed, og i Kiel vidste man, at en sådan ordning ville friste mange holstenere, der fortsat betragtede fællestyske anliggender som fremmede.⁵⁶

Når det siden fremstilledes som om Olshausen og *Correspondenz-Blatt* med tiden atter slog ind på den slesvig-holstenske linje, var det nærmere udviklingen, der bevægede sig i nyholstenernes retning. Redaktøren noterede med tilfredshed, hvordan kravet om Slesvigs optagelse i Det Tyske Forbund blev rejst af de tyske slesvigere selv, men det fik ham ikke til at tro, at hertugdømmets indre heterogenitet var overvundet. Beretningerne om forholdene i Nordslesvig, der længe tjente nyholstenerne til at blame slesvig-holstenerne, blev sjældne mod 1840'ernes midte. Det skyldtes imidlertid ikke, at kielerredaktionen var blevet overbevist om, at der ikke fandtes en dansksindet befolkning, men nærmere en følge af den nationale ophidselse og fornemmelsen af et voksende dansk pres mod begge hertugdømmer i denne fase.

En central begivenhed var debatten om statsenheden i stænderforsamlingen i Roskilde i 1844, der oprørte de holstenske stænder og resulterede i deres erklæring om, at Holsten og Slesvig var selvstændige stater, der kun var forbundet med Danmark ved dynastiet og derfor fritstillede ved den kommende overgang til kvindelinjens. I Roskilde var det kommet til en alliance mellem helstatsfolk og nationalliberale, der i stedet for at udnytte de indre spændinger i hertugdømmerne polariserede debatten og ignorerede de til dels betydelige meningsforskelle blandt de tyske undersåtter indbyrdes. Denne forenklede omgang med positionerne i hertugdømmerne, der herefter helt og aldeles tegnede den danske politik, bidrog afgørende til at skaffe et nationalt tysk standpunkt forrang for den hidtidige provinsialistiske opfattelse. Det blev nu stedse vanskeligere for slesvig-holstenerne, der aldrig havde haft intention om at forlade statsforbindelsen, at opretholde denne position.

Da den provinsielle slesvig-holstenisme trådte i baggrunden for en stillingtagen til fordel for det tyske, rykkede *Correspondenz-Blatt* igen ind mod midten af den stående strid. Den gjorde sig til talerør for det nye politiske røre og bragte uddrag fra de mest markante af de 41 holstenske og 37 slesvigske adresser mod statsenheden.⁵⁷ Efter denne debat betragtede

55. C. Dirckinck-Holmfeld, *Hertugdømmet Slesvigs selvstændige Udvikling og adskilte Forvaltning*, Kjøbenhavn 1844.

56. KCB, 21, 13.3., 22, 16.3. og 23, 20.3. 1844, *Schleswigs selbständige Entwicklung*.

57. KCB, 17, 26.2. 1845, *Die Adressen an die Holsteinischen Ständeversammlung*.

holstenerne ikke længere udelukkende konflikten som et isoleret slesvigsk anliggende, da de danske krav på Slesvig nu blev direkte relateret til Holsten.⁵⁸

Med prioriteringen af det nationale spørgsmål og statens indretning frem for opbygningen af et politisk demokrati lå *Correspondenz-Blatt* tættere på de nationalliberale end på *Kjøbenhavnspostens* radikaldemokratiske kurs. På den anden side engagerede Olshausen sig nu stærkt i arbejdet på at mobilisere en bred folkelig petitionsbevægelse. Målet var at flytte petitionerne fra et individuelt eller kommunalt niveau op på landsplan. I disse underskriftsindsamlinger skulle folkets krav koordineres, inden stænderforsamlingen gav dem en endelig form. Aktiviteten for denne bevægelse var medvirkende til Olshausens arrestation i efteråret 1846. Under den månedlange arrest i Rendsborg satsede *Correspondenz-Blatt*, som Fædrelandet tidligere havde gjort i forbindelse med retsforfølgelsen af Orla Lehmann, på at opbygge redaktørens martyrrolle. Efter løsladelsen blev der både i Rendsborg og i Kiel arrangeret store modtagelser, hvor befolkningens hyldest til den liberale redaktør understregede den voksende enhed mellem et slesvig-holstensk og et tysk-nationalt standpunkt i en konflikt, der efterhånden helt drejede sig om dansk mod tysk.⁵⁹ Dermed kunne Olshausen og *Correspondenz-Blatt* i den sidste fase op til 1848 atter indtage en betydelig rolle i det politiske liv i hertugdømmerne.

Epilog

Theodor Olshausen, der i 1840'erne overlod en del af redaktionsarbejdet til sine medarbejdere for at få tid til at være jernbanedirektør og organisere petitionsbevægelsen, solgte i foråret 1848 avisen til sin nære medarbejder Friedrich Hedde. Skønt Hedde i de senere år havde været en drivende kraft bag avisen, måtte han dog snart efter sælge den videre til Louis Stein, der igen solgte den til August Hartmann. Dermed var den nyholstenske liberalismes flagskib kommet i hænderne på en ejer med helt andre intentioner. *Correspondenz-Blatt* bevægede sig i sin sidste fase over i nationalistiske og alt andet end liberale positioner.

Som en af den liberale venstrefløjs førende profiler blev Olshausen medlem af den slesvig-holstenske delegation, der i marts rejste til København for at forhandle med regeringen. Tilbage i Kiel trådte han ind i den

58. KCB, 31, 16.4. 1845.

59. KCB, 122, 15.10. og 123, 17.10. 1846.

provisoriske regering, som han imidlertid allerede forlod i august 1848 under protest mod preussernes politik. Han forsøgte sig igen som avisudgiver, men måtte som mange andre liberale slesvig-holstenere forlade landet efter nederlaget i 1850. Hinsides Atlanterhavet fandt Olshausen nye udfoldelsesmuligheder i den tysk-amerikanske presse.

Da han i sommeren 1865 besøgte Holsten en sidste gang efter at være vendt tilbage fra USA, frustreredes han over stemningen. Olshausen var ikke tilhænger af Bismarcks måde at samle Tyskland på, men »hjemme« i Holsten oplevede han et udbredt had til preusserne, der endda kulminerede i udtalelser som: »*Wir wollen viel lieber wieder dänisch als preußisch werden*«. ⁶⁰ Den blotte relativering af den nationale kamps udfald og den fortsat levende provinsialisme måtte chokere en mand, der havde kæmpet i årtier for at ændre holstenernes anskuelser.

Den nationale historieskrivning bragte helstaten i miskredit, og der var snart heller ingen plads til en tysk avis som *Kieler Correspondenz-Blatt*. Den liberale venstrefløjs protagonister forsvandt både i dansk og slesvig-holstensk historie til fordel for de linjetro nationaltsindede politikere, og dermed aftog interessen for at lytte til de stemmer, der stod for andre synsvinkler i debatten. Dansk historieskrivning er bemærkelsesværdig nuanceløs i diskussionen om hertugdømmerne og har sjældent set grund til at differentiere de positioner, som man har vænnet sig til at tilskrive modstanderne. Her rummer *Kieler Correspondenz-Blatt* – og andre dele af den holstenske presse som *Itzehoer Wochenblatt* – anderledes perspektiver, der ikke kun giver et indblik i den slesvig-holstenske debat og hertugdømmernes regionalistiske positioner, men som med placeringen i en helstatslig sammenhæng også giver danskerne en sjælden lejlighed til at læse om deres egen historie fra et andet standpunkt. I helstatens sidste fase blev der gjort et forsøg på at finde en overgang fra en enevældig stat til en ny struktur, der omfattede hele riget nord for Elben. Hverken i kongeriget eller i hertugdømmerne kan denne periode forstås, hvis ikke den anden del af staten tænkes med. *Correspondenz-Blatt* var en avis, der, uanset hvor fremmed man vil gøre Holsten og hvor fremmed dens redaktør mente Holsten skulle være, udkom i det danske monarki og hvis vurderinger, hvis vigtigste temaer og politiske debatter alle var præget af en helstatslig sammenhæng, som ingen i samtiden kunne undslå sig for.

60. Brev til Marie Olshausen, 27.6. 1865, i Ingo Reppmann, Joachim Reppmann (Hg), *Theodor Olshausen 1802-1869. Briefe an den Bruder Justus*. Wyk 2003, s. 222f.

Aviser

Kieler Correspondenz-Blatt 1830-1848

Itzehoer Wochenblatt

Fædrelandet

Kjøbenhavnsposten

Litteratur

Breve fra Th. Olshausen til P. Hjort Lorenzen, 1831-1839 ved Anna-Elise Møldrup, i *Danske Magazin*, 7.R, I. København 1936, s. 352-391.

Brock, Johannes, *Die Vorgeschichte der schleswig-holsteinischen Erhebung von 1848*, Göttingen 1916.

Dirckinck-Holmfeld, C., *Hertugdømmet Slesvigs selvstændige Udvikling og adskilte Forvaltning*. Kjøbenhavn 1844.

Fink, Troels, Admiralstatsplanerne i 1840'erne, i *Festskrift til Erik Arup*. København 1946, s. 287-303.

Grundtvig, N.F.S., *Politiske Betragtninger med Blik paa Danmark og Holsteen*. Kjøbenhavn 1831.

Hagenah, Hermann, *Die Männer der provisorischen Regierung*. Heimatschriften des Schleswig-Holsteiner Bundes II. Flensburg 1923.

Jørgensen, T., *A. F. Tscherning*. København 1938

Kunz, Georg, *Verortete Geschichte. Regionales Geschichtsbewußtsein in den deutschen Historischen Vereinen des 19. Jahrhunderts*. Göttingen 2000 (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 138)

Lornsen, Uwe Jens, *Ueber das Verfassungswerk in Schleswig-Holstein*. Kiel 1830.

Willer, Peter, *Theodor Olshausen und die Auseinandersetzungen unter den schleswig-holsteinischen Liberalen ca. 1839-1848*, (Magisterarbeit), Kiel 1997.

Reppmann, I; Reppmann, J. (Hrsg.), *Theodor Olshausen 1802-1869. Briefe an den Bruder Justus*. Wyk 2003.

Summary

Steen Bo Frandsen: The first Opinion-Shaping Newspaper of the United Monarchy: Theodor Olshausen's Kieler Correspondenz-Blatt 1830-1848.

The newspaper *Kieler Correspondenz-Blatt* introduced the modern political paper into the United Monarchy of Denmark and Schleswig-Holstein. The period of its publication, 1830-1848, corresponded exactly with the process of politicization, which ultimately led to the collapse of the United Monarchy. Theodor Olshausen, its publisher and editor, had a background as *burschenschaftler* (member of a students' association) in Jena before he returned to Kiel. He quickly succeeded in making his newspaper the intellectual mouthpiece of the bourgeoisie in Kiel, which during this period grew steadily in importance in the Duchy of Holstein. More than most of his Holstein compatriots, Olshausen was aware of the

regional problems, and in a running debate with the liberal journals in Copenhagen he came to formulate very clear regionalist positions. He was not an adherent of the United Monarchy, but championed the secession of Holstein and its stronger integration into a modern, liberal German national state. In the late 1830's, this idea still had not found much sympathy in Holstein. When the language conflict in the Duchy of Schleswig became topical, Olshausen advocated either a partition of the Duchy, or its total surrender to the Danes, unless the Duchy (and consequently the Schleswig-Holstein movement) would declare unequivocally for Germany. His point of view caused consternation in the Duchies, but even though it has since been made out as if Olshausen subsequently beat a retreat, it was far more the case that he provoked the Schleswig-Holsteiners to redefine their position and orient themselves more wholeheartedly towards Germany.

(Translated by Jørgen Peder Clausager)

Var befrielsesårenes danske kommunister antidemokrater?

– Udviklingen i DKP's demokratisyn indtil 1948

Af Søren Nielsen-Man

I det 20. århundredes propagandaslag mellem »Vesten« og »kommunismen« stod spørgsmålet om de Sovjetorienterede kommunistpartiers forhold til »demokrati« centralt – også i Danmark. Men efter koldkrigens ophør synes spørgsmålet ofte at fremstå endeligt afklaret og entydigt besvaret: Også de danske kommunister var og forblev udemokratiske – eller ligefrem antidemokratiske.

Denne artikel om de danske kommunisters demokratipositioner frem til 1948 – med særlig vægt på de sidste besættelsesår og første fredsår – viser at sagen ikke er slet så enkel. Der var substantiel bevægelse i Danmarks Kommunistiske Partis demokratiopfattelse fra partiets fødsel og indtil koldkrigsomsvinget i 1947-48. Hovedretningen i denne bevægelse gik fra positioner som primært var hentet fra den russiske revolutionstid og Lenins ideer fra disse år – og til positioner som i betydelig grad prægedes af en anerkendelse af den positive betydning af det danske borgerlige demokratis traditioner, brugbarhed og potentiale. Samt prægedes af en næppe kun foregiven tro på det både nødvendige og mulige i at tage allerede opbyggede demokratiske strukturer, samt allerede vundne frihedsrettigheder, med ind i en dansk socialisme.

Disse rettigheder skulle dog ikke fuldt ud nydes af nazister og andre antidemokrater – DKP anså det for uansvarligt at give fuld demokratisk »Frihed for Loke såvel som for Thor«. Alligevel kan man observere, at et demokratisk mulighedernes vindue havde åbnet sig for DKP i de første efterkrigsår. Og igennem dette vindue øjnede partiet en kommende dansk pluralistisk-demokratisk socialisme.

I 1945-1946 udspandt der sig en stor offentlig dansk demokratidebat igangsat af kommunistiske intellektuelle. Dens centrale spørgsmål lød, om det var tilladeligt og tilrådeligt, at folkestyret indskrænkede antidemokraters (som nazisters) ret til med ikke-voldelige midler at modarbejde demokratiet. Kommunisterne, og mange med dem, mente ja. Andre, som Poul Henningsen (PH), var ganske uenige og plæderede for ubetinget ytringsfrihed.¹

1. Et centralt udvalg af debatbidragene er optrykt i Søren Hein Rasmussen og Niels Kayser Nielsen (red.): *Strid om demokratiet. Artikler fra en dansk demokratidebat 1945-46*. Århus 2003.

Men ved siden af klar kritik havde PH også rosende ord om de danske kommunisters demokratiske udvikling. Trods uenighederne bedømte han således en kronik af den fremtrædende kommunist Mogens Fog som »den smukkeste artikel jeg har læst efter krigen om folkestyret«. ² Og i et senere indlæg opridsede PH to veje som begge kunne føre til fuldt demokrati: Den østlige (sovjetiske), som til forskel fra den vestlige tidligt så muligheden for økonomisk demokrati – men som endnu ikke havde fundet tiden moden til politisk demokrati. Og den vestlige, som til forskel fra den østlige havde erkendt, at den politiske frihed var fundament for det fulde demokrati – men som derefter ikke rigtigt var kommet videre. Fx havde de gamle danske partier negligeret kampen mod den sorte skole og for en demokratisk opdragelse. Hvorimod *Danmarks Kommunistiske Parti* nu arbejdede for det »pædagogiske demokrati« (som for PH var en »forudsætning« for at nå det egentlige demokrati). Hvilket ifølge PH dels viste dansk kommunistisk selvstændighed i forhold til Moskva (hvor man var gået tilbage til den totalitære skole), dels viste at de danske kommunister »synes at holde enhver udvej aaben for at naa frem til demokratiet – baa- de den østlige og den vestlige – mens de gamle demokratiske partier sid- der med hænderne i skødet.« ³ Trods sine klare reservationer fornemmede Poul Henningsen altså øjensynligt, at der var sket en positiv udvikling og åbning i DKP's demokratiopfattelse og -intentioner på nationalt plan. Og at de danske kommunister ikke i disse år kunne stemples som udemokratiske.

Dette spørgsmål, om de Sovjetorienterede kommunistpartiers forhold til det nationale demokrati, var som bekendt ganske centralt i striden mellem »Vesten« og »kommunismen« op igennem størstedelen af det 20. århundrede – også i Danmark. Men efter koldkrigens ophør fremstår spørgsmålet ofte som tilsyneladende endeligt afklaret og entydigt besvaret: Også de danske kommunister var og forblev simpelthen udemokratiske – eller endog anti-demokratiske. ⁴

2. Poul Henningsen: »Frihed med eller uden rabat?«. *Socialdemokraten* 9.9.1945. Som optrykt i Rasmussen&Nielsen 2003; s. 58.

3. Poul Henningsen: »Fører folkestyre til demokrati?«. *Politiken* 30.3.1946. Som optrykt i Rasmussen&Nielsen 2003; s. 168f.

4. Fire *statements* fra danske historikere:

- »Magtovertagelse og magtmonopol var og blev, hvad kommunisterne forbandt med demokrati ...«. Michael Kjeldsen i »'Folkets vilje – landets lov'? Om DKP's overgangsprogram og demokratiet«. I: Henrik Dethlefsen og Henrik Lundbak (red.): *Fra mellemkrigs- tid til efterkrigstid*. Kbh. 1998; s. 487.

- I 1945 »var det kun på venstrefløjnen, i DKP, at man fandt et anti-demokratisk miljø af betydning ...«. Nils Arne Sørensen i »Danmarkshistoriens vigtigste parentes. Besættelses-

Så var Poul Henningsen naiv? Eller understøttedes hans datidige fornemmelse af væsentlige forhold og forandringer i DKP's demokratiopfattelse? For at indkredse svaret skal vi se nøjere på udviklingen i DKP's demokratiopfattelse og -intentioner fra partiets illegalisering i 1941 og indtil koldkrigsomsvinget i 1947-48.⁵ Først er det dog nødvendigt med en oversigt over den demokratirelevante udvikling indtil illegaliseringen.

DKP og demokratiet 1919-1941

Det primære ideologiske udgangspunkt for udviklingen i DKP's demokratisyn var udvalgte dele og tolkninger af Karl Marx', Friedrich Engels' samt Lenins værker. I årene efter partiets fødsel i 1919 var det dog først og fremmest sidstnævntes overvejelser i forbindelse med den russiske revolutionsudvikling, samt den nye *Kommunistiske Internationales* (Kominterns) beslutninger, der prægede DKP.⁶

Kominterns første kongres i marts 1919 havde efter opdrag fra Lenin erklæret det borgerlige demokrati for et klasses diktatur med hule frihedsrettigheder – helt uanvendeligt i kampen for fremskridt og socialisme. Også den ønskværdige overgangsfase *proletariatets diktatur* var undertrykkende, men kun overfor udbytterminoriteten. Dette betød dog ikke at denne stiftelseskongres for den kommunistiske verdensbevægelse opfattede »demokrati« som et negativt ladet begreb – tværtimod sås »ægte demokrati, dvs. lighed og frihed« som det endelige kommunistiske mål.⁷ I

tidens politiske virkningshistorie». I: Joachim Lund (red.): *Partier under pres – demokratiet under besættelsen*. Kbh. 2003; s. 353.

- »DKP var som andre Moskva-loyale kommunistpartier et anti-demokratisk parti ...«. Bent Jensen: *Bjørnen og haren. Sovjetunionen og Danmark 1945-1965*. Odense 2000; s. 136.
 - »... det endemål som de [DKP] havde var at indføre et kommunistisk system der ikke var demokratisk«. Bo Lidegaard til *DR P1 Radioavisen* kl. 12.00 d. 18.12.2002.
5. Artiklen baserer sig på og er fuldt dokumenteret i – Søren Nielsen-Man: *Kommunisternes demokratiopfattelse. En historisk diskussion og udredning af kommunismens demokratiopfattelse – med særlig vægt på Danmarks Kommunistiske Partis demokratiopfattelse 1919-1947*. Speciale ved Historisk Afdeling, Aarhus Universitet 2005 (under udgivelse – tilgængelig på AU).
 6. I sommeren 1920 vedtog Komintern 21 »Optagelsesbetingelser til Kommunistisk Internationale«. I § 16 hed det at ethvert kommunistisk partis program skulle være i »samklang« med Kominterns beslutninger, og i øvrigt skulle godkendes af organisationen.
 7. Kongressen vedtog 22 »Teser om borgerligt demokrati og proletariatets diktatur« – ses optrykt i Jane Degras: *The Communist International 1919-1943. Documents. Vol. 1. 1919-1922*. London 1956, s. 7-16. Citatet fra tese 20.

overensstemmelse med disse retningslinjer erklærede de danske kommunister i deres første program fra 1920, at det borgerlige parlament var uanvendeligt til andet end revolutionær talerstol. Et nyt samfund skulle etableres, med fuld politisk og økonomisk ligestilling for *alle*. Men for at nå frem hertil måtte man gennem en opbygningsfase under et proletariets diktatur – hvis længde afhang af borgerskabets halsstarrighed.⁸

Op igennem 1920'erne og starten af 1930'erne opretholdtes den stærke nedvurdering af det borgerlige »demokrati«, afvisningen accentueredes endog under den såkaldte *ultravenstre*-linjes tendenser til ækvivalering af fascisme og et borgerligt samfund. Og endnu i 1933 betegnede DKP's lærebøger den borgerlige stat som uanvendelig for de udbyttede. Stemmesedlen kunne ikke tillægges vægt i det manipulerende borgerlige samfund, hvorfor kun en voldelig omstyrtelse af staten kunne åbne for reelle fremskridt (en omvæltning der dog skulle understøttes af et flertal og ikke måtte gennemføres som mindretalskup). Herefter måtte et proletariets diktatur berede overgangen til det ideelle demokrati – den frie kommunisme. Begrebet proletariets diktatur blev her forstået leninistisk – samfundsledelsen skulle således ligge i proletariets (og altså ikke nødvendigvis i flertallets) hænder, og proletariet selv skulle ledes af dets fortrup, det kommunistiske parti.⁹

Den danske virkelighed, den politiske konkurrence og det nye parlamentariske arbejdsområde efter partiets folketingsdebut i november 1932, modererede dog efterhånden de strenge læresætninger. I august 1933 (efter partiets første folketingssamling) måtte folketingsmedlem Arne Munch-Petersen således forsikre, at små demokratiske reformer var både mulige og ønskelige indenfor det bestående samfunds rammer.¹⁰ Men først i løbet af 1934 påbegyndtes – langsomt – et reelt kursskifte. Kursskiftet var indledningsvist et skifte i den antifascistiske alliancepolitik, under indtryk af Hitler-nazismens konsolidering i Tyskland, franske og

8. Programmet – med kommentarer af formand Ernst Christiansen – optrykt i: Morten Thing (udgivet ved): *Materialesamling: DKP indtil 1945*. Bind 1. Kbh. 1979, del 2, s. 1-31. Det nævnte s. 5-7. (Da programmet vedtoges februar/marts 1920 hed partiet stadig *Danmarks Venstresocialistiske Parti* – navnet ændredes til *Danmarks Kommunistiske Parti* i november 1920)

9. Lenins tanker om og realisering af proletariets diktatur og partiets rolle udviklede sig ikke mindst som funktion af udviklingen i revolution og borgerkrig. Men det principielle udgangspunkt ses i skrift udarbejdet umiddelbart før oktoberrevolutionen: Vladimir Iljitj Lenin: *Staten og Revolutionen*. Udvalgte værker bind 9. Kbh. 1976. Se fx s. 32f., 40f.

10. Arne Munch-Petersen: »Revolutionær og borgerlig parlamentarisk Virksomhed«, *Kommunistisk Tidsskrift* 1/1933, s. 27.

DKP-formand Aksel Larsen på vej til Folketinget i midten af 1930'erne. DKP var repræsenteret i Folketinget 1932-1960 (med afbrydelse 1941-45 grundet forbudsloven mod »kommunistiske foreninger og kommunistisk Virksomhed«), samt 1973-1979. (Foto hentet fra Kurt Jacobsen: Aksel Larsen – en politisk biografi. 2. udg., Kbh. 1995. Findes i fotodelen mellem side 416-417).

spanske folkefrontstiltag, og Kominterns begyndende orientering i retning af folkefrontsstrategien. Men den hermed indledte bestræbelse på opbygning af brede antifascistiske alliancer medførte efterhånden også en nyvurdering af det eksisterende politiske demokrati – samt en omfortolkning af metoder og veje til den ønskede samfundsomformning. Og »demokrati« blev i disse år et helt centralt politisk plus-ord for DKP også i det eksisterende samfund – og udlagdes ikke mere alene som et ideelt begreb, hvis indhold først kunne få reel betydning under fremskredne socialistiske/kommunistiske samfundsforhold.

I 1938-39 nåede denne linje sit *førkrigs*-højdepunkt; – markeret i 1938 i Odense, hvor ungkommunisternes sekretær i marts og DKP's formand i juni i store offentliggjorte taler opsummerede og pointerede de forudgående års nyformulering af partiets politik og demokratisyn; – og teoretisk stadsfæstet i en række partiskolingshæfter udsendt 1938-39. Den

førrevolutionære demokratisk-politiske kamp var nu sat i forgrunden, socialismen skudt i baggrunden – og en forfatningsstridig og væbnet vej hertil var ikke mere intentionen. Og DKP havde reelt fjernet sig fra Lenins og nærmet sig den sene Friedrich Engels' positioner i spørgsmålet om den borgerligt-demokratiske stat: Dennes institutioner og frihedsrettigheder var blevet *anvendelige* og værd at forsvare – det var muligt for befolkningsflertallet at anvende det eksisterende politiske demokrati og stemmesedlen til egen fordel. Og skønt målet stadig var socialisme og derefter kommunisme, da det eksisterende demokrati dog ikke ansås for tilfredsstillende grundet manglende økonomisk demokrati og medfølgende ulige handlemuligheder – så havde DKP-ledelsen nu erhvervet en vis forståelse for det eksisterende politiske demokrati og dets formelle frihedsrettigheders *faktiske* positive betydning for befolkningens (herunder vel også kommunisternes egne!) politiske muligheder, relative velfærd og sikkerhed. En forståelse ikke mindst befordret af de internationale erfaringer med nazismen og fascismen, samt opmuntret og legaliseret af Kominterns folkefrontsstrategi.¹¹

DKP's *langsigtede* visioner lænede sig dog her sidst i 1930'erne stadig tungt op ad leninistisk dogmatik og den sovjetiske model – således syntes et Lenin-inspireret proletariats diktatur fortsat at skulle berede vejen for den frie kommunisme. Ganske vist lovede det interne skolingsmateriale, at man i denne overgangsfase ville bibeholde og videreudvikle alt værdifuldt fra det borgerlige samfund, »f. Eks. Den almindelige Valgret«. Men alt i alt tydede DKP's forestillinger om et dansk proletariats diktatur stadig på, at »den arbejdende Befolkning«, *a priori* repræsenteret af kommunisterne, her skulle tildeles magtmæssige særrettigheder. Altså i sidste instans et magtmonopol for kommunistpartiet.¹²

Ikke desto mindre: Den vist nok ikke ualmindelige opfattelse – at først med og på grund af 2. verdenskrig erkendte DKP det borgerlige demokra-

11. DKP-formandens Odense-tale holdtes på landspartikonference d. 4.6.1938. Optrøkt i Aksel Larsen: *Der kaldes til samling*. Kbh. 1938. DKU-sekretærens Odense-tale holdtes ved DKU's landsstævne 19/20.3.1938. Trykt som Arbejderbladets kronik d. 26. og 29.3.1938. Elektronisk reprint fra ABA: Ib Nørlund: *Hvorfor maa vi skabe Enheden i Danmark*. Kbh. 2003. Fire sammenhængende partiskolingshæfter udsendtes – relevante er her: DKP: *Hvad vil kommunisterne? Hefte 2: Danmarks kommunistiske Parti og Kampen for Friheden*. Kbh. 1938. Samt DKP: *Hvad vil kommunisterne? Hefte 4: Danmarks kommunistiske Parti og Folkets Fremtid*. Kbh. 1939. Engels sene positioner ses prægnant i hans *Indledning* til et genoptryk af Karl Marx' *Klassekampene i Frankrig 1848/50*. Indledningen fås i: Karl Marx og Friedrich Engels: *Udvalgte skrifter*. Bind 1. København 1976, s. 112-132.

12. Se Hefte 4 – specielt s. 6-11, citaterne s. 8,10; – samt Nielsen-Man 2005 s. 49.

tis muligheder og *erklærede* sig som *aktuel* forsvarer af det eksisterende danske demokrati – er uholdbar. I de sidste førkrigsår belæres partimedlemmerne om, at den franske 1789-revolution og efterfølgende borgerlige revolutioner og demokratiske forfatninger var afgørende nybrud – og at den frigørende franske 1789-erklæring om »Menneskerettighederne indeholder Principperne for det borgerlige Demokrati, den Statsform, hvorunder vi lever i Danmark«. Selvom den sociale ulighed hindrede demokratiets *fuldbyrdelse*, så var den faktiske danske stat dog »en demokratisk Stat«, for den »hviler i det store og hele paa demokratiske Principper«. Og det fremhævedes at »Demokratiet betegner et uhyre Fremskridt i Sammenligning med Feudalstaten«, idet de principielle menneske- og demokratiske rettigheder »i vor nuværende stat« (som almindelig valgret, lighed for loven, ytrings- og forsamlingsfrihed) gav folket mulighed for at forsvare sine interesser og forbedre tilværelsen. Ganske vist havde borgerskabet traditionelt udnyttet og skævvredet demokratiet, men en »ny situation« var ved at opstå, hvor befolkningen havde lært at benytte valgret og frihedsrettigheder til gavn for flertallet. Og netop *derfor* forsøgte finanskapitalen i disse år »at tilintetgøre Demokratiet og erstatte det med en ny Statstype« (fascismen). Følgelig var det nu kommunisternes umiddelbare opgave at forsvare den danske demokratiske stat.¹³

Denne proklamerede intention blev fra den 23. august 1939 til den 22. juni 1941 sat på prøve under ganske anderledes omstændigheder end DKP havde forestillet sig. Næmlig under den tysk-sovjetiske pagtperiode, kendt som Hitler-Stalin pagten. Ikke mindst under den kolde krig har det været en udbredt antagelse, at europæiske kommunister i denne periode var tyskorienterede, og i tyskbesatte lande som Danmark endog sympatiserede med de nazistiske besættere. Altså med repræsentanter for en fører- og raceideologi, der byggede på en absolut og erklæret antidemokratisk menneske- og samfundsopfattelse – en ideologi og bevægelse som kommunisterne havde bekæmpet indædt og siden midten af 1930'erne netop havde udråbt som demokratiets hovedfjende. Også et historikerarbejde fra 2003 har antaget, at de danske kommunister i pagtperioden var »protyske« og befandt sig i et »allianceforhold« med de danske nazister i DNSAP.¹⁴ Antagelsen er dog forkert – kildebaserede undersøgelser viser at den tysk-sovjetiske pagtperiodes chok og rystelser ikke afsvækkede

13. Se Hefte 2. Citaterne: Ibid. s. 6, 9, 10, 12, 13.

14. Jørgen Laustsen: *Mellem hammer, sejl og hagekors. DKP og myten om den lånte tid*. Kbh. 2003. Citaterne s. 46 samt s. 10.

DKP's fundamentale antipati mod den nazistiske ideologi. Partiet nærmede sig heller ikke de danske nazister – eller blev protysk.¹⁵

Pagtperioden demonstrerede derimod med al tydelighed at DKP var *prosovjetisk*, og manøvrerede politisk under hensyntagen til den såkaldte *proletariske internationalisme*, der så Sovjetunionen som også dansk arbejderklassens sidste bolværk mod fascisme, reaktion og kapitalens verdensherredømme.¹⁶ DKP-ledelsen pålagde således i oktober 1939 England og Frankrig hovedskylden for den angiveligt imperialistiske krigs *fortsættelse*.¹⁷ Og ligeledes i overensstemmelse med Sovjetunionens udenrigspolitik (samt de danske myndigheders pressedirektiver) svandt DKP's åbne og direkte angreb på Hitler-Tyskland ind. Desuden nærmede man sig den gamle ultra-venstrelinje, og gjorde sig i januar 1940 ukonkrete forestillinger om den »imperialistiske« krigs forvandling til en »socialistisk krig«.¹⁸ Samtidig hermed manede man dog til fortsat forsvar for de eksisterende demokratiske rettigheder.

Efter den 9. april 1940 tilpassede partiet udadtil sin politik med henblik på at bevare legaliteten længst muligt, bekæmpede derfor alle interne tendenser til åbne aktioner mod besættelsesmagten, og fortsatte i øvrigt sin voldsomme retorik mod den engelsk-franske imperialism. Og fra denne synsvinkel kan man sige at DKP's øjensynlige tilpasningspolitik (som andre partiers tilpasningspolitik) objektivt understøttede Tysklands position – indtil juni 1941. Men DKP forsvarede ikke den tyske besættelsesmagt, fredede ikke DNSAP, glemte ikke antinazismen. I hvert fald fra sommeren 1940 var det tværtimod partiledelsens perspektiv (udtrykt af formand Aksel Larsen på centralkomitemødet 30. juni 1940) at forberede og – når tiden var moden – at stille sig i spidsen for en »national Befrielseskamp« imod de nazistiske okkupanter, der planlagde »Europas forenede Stater

15. Jeg har nærmere gjort rede for DKP's positioner i pagtperioden i artiklen: »Punktering af myter. Kritik af bogen mellem hammer, segl og hagekors«. *Historie-nu.dk* 2004, (samt i Nielsen-Man 2005 s. 51-59). Se også Lars Jepsen: *DKP i ikke-angrebspagten skygge. Danmarks Kommunistiske Parti 1939-41*. Speciale Kbh.s Universitet 1997. Samt Lars Jepsen og Thomas Bindsbøll Larsen: »Det vil komme til en national befrielseskamp«. *Arbejderhistorie* 3/2002, s. 1-22.

16. *Proletarisk internationalisme* udlægges i Ib Nørlund: »Nationalisme og internationalisme«, *Tiden* 9/1948 s.413-422.

17. Det er derfor næppe en helt dækkende formulering, at den engelsk-franske imperialism »ifølge kommunisterne havde *forårsaget* krigen« (min fremh.) – som det hedder i Niels Wium Olesen: »'Med loven – imod diktaturet!'. Socialdemokratiet under besættelsen.« I: Lund 2003; s. 32.

18. Aksel Larsen på DKP's københavnske distriktskonference 28.1.1940. Se Hans Kirchhoff og Aage Trommer: '*Vor kamp vil vokse og styrkes*'. *Dokumenter til belysning af Danmarks kommunistiske Partis og Frit Danmarks virksomhed 1939-1943/44*. København 2001; s. 88.

under tysk Overherredømme«. Denne nationale frihedskamp ønskedes dog kombineret med social og revolutionær klassekamp – formanden opfordrede således på samme møde til udarbejdelse af et manifest, der viste arbejderklassen hvordan den skulle »tage Magten og fjerne Socialdemokraterne.«¹⁹ Partiets interne revolutionære og anti-socialdemokratiske retorik var overhovedet i klar disharmoni med de tidligere folkefrontstøner – uden at man dog opgav opfattelsen, at folkets eksisterende politiske frihed og demokratiske rettigheder var værd at forsvare.

Med Tysklands angreb på Sovjetunionen udtørrede de revolutionære forestillinger. Og selvom kamp for bedre levevilkår og social frigørelse fortsat anførtes som en del af den samlede frihedskamp, blev en bred national befrielseslinje den bærende strategi i det nu forbudte DKP's illegale kamp under resten af besættelsen.

Men skønt nazismens nederlag således blev det altdominerende umiddelbare mål, så ville den ventede befrielse og kommunisternes markante indsats herfor naturligvis åbne nye muligheder og perspektiver for DKP. Hvorledes placeredes demokratiet da i disse perspektiver – i de sidste krigsår og første efterkrigsår?

Kup-politik?

Et ofte diskuteret emne har været DKP's potentielle kuppolitik omkring befrielsen. Der er ikke fundet kildemæssigt belæg for, at partiet skulle have haft faktiske, autoritative og udfoldede ønsker eller planer om, at »kuppe« sig til magten, med væbnede eller andre forfatningsstridige midler. Hverken i forbindelse med selve befrielsen, eller i tiden efter. Dette harmonerer da også med den fremherskende opfattelse hos nutidige besættelsestids- og kommunismeforskere.²⁰

19. Se Kirchhoff & Trommer 2001 s. 141, 145. Citaterne s. 141.

20. Begrundelser for afvisning af kupteorier (udover manglende kildebelæg) se fx: Svend Rybner: »Cirkelns kvadratur. DKP under besættelsen«. I: Lund 2003; s. 242-245. Hans Kirchhoff: *Kamp eller tilpasning? Politikerne og modstanden 1940-45*. Kbh. 1987; s. 157f. Hans Kirchhoff: *Samarbejde og modstand under besættelsen. En politisk historie*. Odense 2002; s. 116, 215. Kjeldsen 1998 s. 477-482 (Michael Kjeldsen opererer dog med en betydelig *iboende* fare for »kupaftig magtovertagelse« grundet DKP's massemobiliseringspolitik – ibid s. 482f., 486f.). Bent Jensen har noteret, at tidligere DKP-minister Alfred Jensen i 1959 (misbilligende) fortalte, at visse kammerater *nu* legede med tanken om revolution umiddelbart efter befrielsen. Men Bent Jensen konkluderer ,at væbnet kup ikke stod på DKP's dagsorden efter befrielsen. Se Bent Jensen: »Magten og æren. DKP's forestillinger om en folkedemokratisk magtovertagelse efter 1945«. I: Dethlefsen&Lundbak 1998; s. 501, 521.

Hvorledes DKP havde stillet sig *hvis Sovjetunionen* havde befriet/besat Danmark, er en anden sag. Naturligvis har der i partiet været overvejelser om et sovjetisk befriessscenario, der med Den Røde Hærs hastige fremmarch jo måtte fremstå som en mulighed. Alt tyder dog på at DKP-ledelsen ikke kalkulerede med en sovjetisk befrielse.²¹ Og de få samtidige kilder til overvejelser om denne mulighed peger ikke i retning af et ønske om, i givet fald, at blive båret til magten på sovjetiske bajonetter.²² Selvom der var eksterne rygter (og løs intern partisnak?) om noget sådant – således fandt DKP's Ålborg Afdeling i april 1945 det nødvendigt at understrege, »at Udviklingen til venstre vil komme i Skred, uanset om Danmark bliver besat af den røde Arme, de engelsk-amerikanske Tropper eller slet ikke bliver besat. Det er også værd at Understrege, at Danmarks kommunistiske Parti er et demokratisk Parti, der – selvom det kunne få Magten af en Besættelsehær – kun vil bæres frem til den på det danske Folks Skuldre ...«.»²³

Men den tysk-sovjetiske pagtperiode havde jo på den anden side illustreret, i hvor høj grad og hvor hurtigt DKP's prioriteringer og politik på denne tid kunne ændre sig, som funktion af sovjetiske interesser. I kommunisternes optik kunne disse interesser netop principielt vanskeligt adskilles fra det internationale proletariats, og dermed heller ikke fra de nationale arbejderklassers dybeste interesser. Et interessefællesskab der som tidligere nævnt gik under betegnelsen den proletariske internationalisme. Så trods nævnte forhold kunne man vel forestille sig, at DKP, om Sovjetunionens tilstedeværelse og *interesse* faktisk forelå, alligevel ville have

21. Se fx cirkulære af 29.4.45 fra CK's sekretariat til alle medlemmer: befrielsen vil ske ved simpel tysk kapitulation eller gennem kamp af »de allierede hære i Samarbejde med« modstandsbevægelsen. Samt cirkulære af 29.4.05 fra CK's sekretariat »Til alle Afdelinger«: befrielsen vil ske gennem modstandsbevægelsens egen kamp eller »kombineret med en allieret Invasion«. I Tage Revsgård Andersen (red.): *DKP & Frihedskampen*. Kbh. 1996-1999. Bind 9, s. 1417, 1419. Se også Kjeldsen 1998 s. 479.

22. Derimod fremkom Aksel Larsen *efter* koldkrigens udbrud, i selvkritisk og småbitter CK-tale ovenpå partitilbagegang, med bemærkninger der *kunne* tolkes som beklagelse over at Sovjet ikke havde befriet Danmark, med påfølgende muligheder for partiet: DKP havde efter befrielsen delvist optrådt som om landet var, eller var ved at blive, et »folkedemokrati« – »men det var jo såre langt fra, at dette var tilfældet. Selvom en noget anden verdenspolitisk udvikling kunne have bragt dette inden for mulighedens rammer«. Se ABA Arkivnr. 921 Danmarks Kommunistiske Parti. Kasse 73, CK-møder 1945-1950; CK-mødet 18.-19./9 1948, protokollens s. 32f.

23. I afdelingens illegale blad *Folkets Kamp*, nr. 6, maj 1945 s. 2 (orig. understregning). Optrykt i Andersen 1996-1999/16; s.284. Vedrørende den løse partisnak: En menig kommunistisk modstandsmand fortalte i 1995 historikeren Bent Jensen, at Aksel Larsen i befrielsesdagene måtte rundt for at dæmpe kommunistiske hedsporere, der fablede om væbnet kupforsøg. Jensen 2000, s. 137, note 14.

grebet magten med vold eller troværdige trusler om vold – legitimeret med henvisning til denne proletariske internationalisme? Afvises kan det i sagens hypotetiske natur ikke – og nogle historikere har da også anset et dansk kommunistisk magtgreb for sandsynligt, grænsende til sikkert, om DKP havde haft Den Røde Hær i ryggen.²⁴

Bent Jensen har endog ment, at »hele deres politisk-ideologiske skoling og det erfaringsgrundlag, de politisk øste af« ville have »tilsagt« de danske kommunister »en væbnet magtovertagelse« i 1945, hvis befrielsesmagten havde været Sovjetunionen.²⁵ At kommunisterne således var direkte ideologisk forberedte og rede til *væbnet* magtovertagelse i 1945 synes dog at være en noget usikkert funderet antagelse. DKP's medlemmer blev ikke ansporet til væbnet revolution i sidste halvdel af 1930'erne, hvor antifascistisk forsvar af det borgerlige demokratis forfatning sattes i forgrunden (med socialismen i de fjernere horisonter). I januar 1940 talte Aksel Larsen ganske vist diffust om den imperialistiske krigs forvandling til en socialistisk, og i juni om at arbejderne skulle tage magten og fjerne socialdemokraterne (som tidligere nævnt). Og i illegalitetens år gav selve modstandskampen naturligvis en del kommunister kendskab til våbenbrug. Men – som vi senere skal se – de programmatiske skrifter, som partiet udsendte fra 1943 (hvor spørgsmålet om befrielse fra vest eller øst stod åbent), forberedte ikke partimedlemmerne på en forfatningsstridig og våbenbaseret, men derimod på en legal og valgbaseret vej frem mod socialismen. Og i partiets omfattende interne skolingspjece *Vor Politik* fra 1944 var det også den fredelige vej, med opstilling af et bredt venstreorienteret reformprogram, der doceredes. En politik der nok skulle *søsat*tes af en befrielsesregering der primært burde bestå af modstandsfolk hentet udenfor Rigsdagen – men som *herefter* skulle videreudvikles af en parlamentarisk regering (»Vi er tilhængere af, at Regeringen vælges af Folketinget«). Ikke at denne legale vej skulle føre væk fra socialismen. Men man forberedte tydeligvis medlemmerne på, at dette mål skulle (og kunne) nås via brede koalitioner og en moderat fremadskridende politisk proces der ikke skræmte befolkningsflertallet væk. Således hed det advarende i *Vor Politik*, at selv om kommunisterne principielt var republikanere, så skulle man dog ikke af den grund kaste sig »ud i en ødelæggende og

24. Svend Rybner finder det »ikke utænkeligt«, da DKP næppe havde »fine fornemmelser«. Bent Jensen finder »ingen grund til at betvivle« det. Omvendt finder Hans Kirchhoff ikke at DKP ville have optrådt anderledes under sovjetisk besættelse, om ikke for andet, så fordi Stalin ikke ønskede konfrontation med vestmagterne om Danmark. Rybner 2003 s. 244f., Jensen 2000 s. 136, Kirchhoff 1987 s. 158.

25. Jensen 1998 s. 521.

splittende Kamp om Monarkiet«. Næppe en tilgang der politisk-ideologisk tilsagde de kommunistiske kadrer at berede sig på væbnet magtovertagelse straks efter befrielsen – om så befrierne kom fra øst.²⁶

At væbnet magtovertagelse i 1945 altså ikke lå i de øverste politisk-ideologiske kort, er dog ikke ensbetydende med, at et kupagtigt magtgreb ikke kunne ligge for *enden* af kommunisternes legalistiske vej – i et Danmark befriet af Den Røde Hær. Til sandsynliggørelse af et sådant scenario er specielt »Prag-kuppet« i februar 1948 – de tjekkoslovakiske kommunisters reelle monopolisering af magten – blevet trukket frem.²⁷ Og skønt offentligt forsvar for sovjet-støttede udviklinger ansås for en solidarisk pligt og nærmest var en automat-reaktion i DKP, er partiledelsens specifikke anerkendelse af de tjekkoslovakiske kommunisters magt-manøvrers *demokratiske* karakter da også bemærkelsesværdig. Manøvrerne betegnedes internt som en afværgelse af »reaktionens kup« der ville have »drevet en kile ind i Østeuropa«, – nu fik man i stedet »Demokratiets Sejr i Tjekkoslovakiet«.²⁸ Og adspurgt af dagbladet *BT* om Danmark kunne få Tjekkoslovaikiets skæbne, citeredes folketingsmedlem Alvilda Larsen offentligt for svaret: »Det håber jeg, for ellers ville jeg ikke være rigtig kommunist. Jeg håber naturligvis, at vi får flertallet.«²⁹ Erik Seidenfadens lederord i *Information* d. 6. marts 1948 var forståelige: »Det er den danske Kommunistledelses fulde tilslutning til de czekeiske Metoder, der har givet os Lov til at slutte, at de vilde handle lige saadan her, hvis de fik Mulighed derfor«.³⁰

Men at DKP efter magtgrebet i 1948 loyalt forsvarede de tjekkoslovakiske partikammeraters metoder, er ikke ensbetydende med at partiet i årene *forud* havde forestillet sig eller ønsket en sådan kup-udvikling – et aspekt som jeg senere vender tilbage. Og midt i topledelsens nærmest demonstrative³¹ forsvar for »Demokratiets Sejr« kan vi da også se tegn på, at partiet ikke stod samlet i spørgsmålet. Af de protokollerede interne le-

26. DKP: *Vor Politik*. Udsendt illegalt, 1944. Findes i ABA Arkivnr. 921 Danmarks Kommunistiske Parti. Kasse 434, Skolingsmaterialer 1938-1945. Se specielt s. 1-7. Citererne s. 7.

27. Som det ses i Rybner 2003 s. 244. Samt se Jensen 1998 s. 515.

28. ABA-Arkiv921/73: Aksel Larsen til pkt. 1b. på CK-mødet 24-25.4.48, referatets s. 3. Sidste citat fra DKP-medlemstidsskriftet *Orientering* nr. 4 1948, s. 133.

29. Udtalelsen er her citeret fra Kurt Jacobsen: *Aksel Larsen – en politisk biografi*. Kbh. 1995, s. 399 (Jacobsen har hentet udtalelsen fra *Social-Demokraten* 26.2.1948).

30. Citeret fra Morten Thing: *Anti. Begreberne antikommunisme – antisemitisme og deres historie*. Roskilde 2003, s. 39.

31. Kulminerende med »Påskekrisen« sidst i marts 1948 udsattes de danske kommunister for en kanonade af (uberettigede) beskyldninger om våbeninds muglinger og konkrete kup-hensigter, ikke mindst under indtryk af udviklingen i Tjekkoslovakiet og DKP's støtte til samme. Se Jacob Sørensen: »Rygternes forår. Om kommunistiske våbens muglerier, påskekrisen 1948 og de russiske faldskærmstropper i Dyrehaven.« *Historie-nu.dk* 2004. (Artiklen også i antologien *Rygternes magt*, Kbh. 2004).

delsediskussioner fremgår, at der eksisterede en ikke ubetydelig intern uro og modvilje i partiet overfor sådanne metoder som benyttedes i Tjekkoslovakiet i 1948. På CK-mødet 24.-25. april 1948 blev uroen omkring spørgsmålet klart signaleret. Viggo Andersen, medlem af Odense-ledelsen, berettede fx: »Vi søgte at faa Svendborg kammeraterne til at lave et Tjekkoslovakmøde, de turde ikke, ...«. ³² Og Ib Nørlund (partisekretær 1947-1989) var tydeligvis på vagt overfor medlemmernes overfladiske demokratiforståelse. I et indlæg hvor han bl.a. imødegik »modstanderne«s udlægning af februar-begivenhederne som et »voldeligt overfald«, bad han partiet om at »forstaa at erobre begrebet demokrati og give det indhold. Den store tilvækst til vort parti gør det yderligere nødvendigt at hæve det ideologiske niveau. Og på dette omraade er der store mangler.« ³³ Også partiformanden var bekymret – og noterede på CK-mødet 18.-19. september samme år, at Tjekkoslovakiet delvist havde fyldt »enkelte kommunister med defaitisme over for vore modstanderes slyngelagtige agitation«. Disse kommunister fandt det indtrufne »ubehageligt, fordi det ikke stemmer overens med de af den borgerlige presse vedtagne former for parlamentarisk tankegang.« Formanden troede ikke, at disse holdningstendenser var »overvejende« – »de er imidlertid til stede ...«. ³⁴ Og endnu i sin partihistorie fra 1959 måtte den nu ledende partiideolog Ib Nørlund erkende, at partiet dengang omfattede »en del, som lå under for den borgerlige propaganda om, at det var noget skrækeligt noget som var sket i Tjekkoslovakiet.« ³⁵

Og så bør man overhovedet være forsigtig med at projicere situationer og problemstillinger fra en anden region og kontekst over på DKP og Danmark. Det er – som vi skal se – rigtigt, at DKP i lighed med de tjekkoslovakiske kommunister anlagde en strategi med etablering af en folkefrontsblok, der skulle opnå regeringsflertal via forfatningsmæssige valg, og støttet af et folkeligt pres, berede vejen – og staten – for en socialistisk samfundsændring. ³⁶ Men spørgsmålet er, om nationernes forhistorier, sam-

32. ABA-Arkiv921/73, CK-mødet 24-25.4.48, mødereferatets s. 3. Viggo Andersen var ikke CK-medlem men inviteret til mødet.

33. ABA-Arkiv921/73, CK-mødet 24-25.4.48. Ib Nørlunds indledning til dagsordenens pkt.2: »Teorien og partiets kamp«.

34. ABA-Arkiv921/73, protokol fra CK-møde 18-19.9.48, s. 18 (fra Larsens indledning til dagsordenens pkt.1: »Foran partiets 16. kongres«).

35. Nørlund, Ib: *Det knager i samfundets fuger og bånd*. Bind 1. København 1972. 3. oplag (1. oplag: 1959), s. 27.

36. Om det tjekkoslovakiske kommunistpartis strategi for tiden efter 1945 – se Søren Riishøj: *Tjekkoslovakiet – det kommunistiske partis historie – økonomiske og politiske udfordringer*. Esbjerg 1986, s. 60ff. (To år før kuppet fik de tjekkoslovakiske kommunister 38% af stemmerne ved et frit valg, hvorefter en bred samlingsregering blev dannet).

fundenes og kommunistpartiernes erhvervede politiske kultur og »mentalitet«, de etnisk-nationale, politiske og sociale modsætningers karakter mv., *i øvrigt* er så sammenfaldende som det ofte synes at være opfattelsen.³⁷ Tjekkoslavakiets demokratiske traditioner fremhæves korrekt, men ofte glemmes fx de traumatiske begivenheder i forbindelse med 2. verdenskrig – som Slovakiets løsrivelse og dets højreradikale Tiso-regimes Hitlerlydighed og terror mod kommunister, socialister, jøder (op mod 200.000 sendtes i døden af regimet). Reaktionen på højrekrafters ageren i krigsårene i Slovakiet, men også i Tjekkiet, var voldsom og kunne endnu i begyndelsen af 1990'erne få »Prag-foråret«s reformkommunistiske leder Alexander Dubcek til at mene – nu som socialdemokrat: »På baggrund af München og krigen fik højreorienterede forståeligt nok ikke tilladelse til at operere i det politiske system« (efter 1945).³⁸ Hertil kan lægges forudsætninger som: at der eksisterede en tjekkoslovakisk eksilhær i Sovjetunionen under krigen; at det (stærke) tjekkoslovakiske kommunistpartis ledere fortrinsvist opholdt sig i Moskva i krigsårene; at mange af disse ledere meget direkte og personligt blev knyttet til Stalin-systemet; at betydelige dele af det tjekkiske socialdemokrati sympatiserede med kommunisterne.³⁹ Alt sammen forhold der næppe overbevisende kan sidestilles med den danske politiske og besættelsestidsudvikling eller DKP's kadreudvikling.⁴⁰

Nuvel. Overvejelser om DKP's kup-potentiale er og bliver dog spekulative. DKP's *faktiske observerbare* perspektiv for det befriede Danmark var ikke kup eller væbnet revolution, med eller uden Den Røde Hær som garant. Hvad perspektivet så var vil fremgå af de følgende afsnit.

Når Danmark atter blev frit

Det er blevet hævdet, at for DKP's »stillingtagen til demokratiet markerede sommeren 1943 en cæsur« – partiledelsen begyndte nu »for første

37. Bent Jensen mener (med henblik på det senere Prag-kup), at Aksel Larsen i 1946 givetvis så »perspektivet i et land [Tjekkoslavakiet], der på mange måder kunne sammenlignes med Danmark«. Se Jensen 1998 s. 514f., citatet s. 515.

38. Riishøj 1986 s. 54; Henning Poulsen: *Hitlers krig. Den 2. verdenskrig 1939-41*. Kbh. 1995, s. 82f.; Alexander Dubcek: *Håbet dør sidst. Selvbiografi*. Kbh. 1993, s. 44, 66. Citatet ibid. s. 90. (Pragforåret: demokratiseringsforsøget i 1968).

39. Se Riishøj 1986 s. 55, 63, 67; Dubcek 1993 s. 50, 170 – samt generelt Alexander Dubceks selvbiografi (ibid.).

40. Vedr. kadreudvikling: DKP's ledere var, i frihed eller fangenskab, hjemme i Danmark, – eller i KZ-lejr. Og forbindelserne til Moskva var stærkt sporadiske fra juni 1941 (Rybnær 2003 s. 239).

gang under besættelsen [at] formulere sig positivt om« demokratiet.⁴¹ Det synes dog mere adækvat at konstatere, at DKP nu *opprioriterede* spørgsmålet om efterkrigstidens politik, herunder demokratiets stilling. Hvilket ikke skyldtes nogen ideologisk cæsur i forhold til de tidligere besættelsesår. Når efterkrigstidens samfundsforhold havde været undereksporeret i partiets første illegale år, var det ikke mindst, fordi man i denne opbygningsfase valgte at prioritere selve den brede nationale *modstandskamp*. Hvorfor man eksplicit afviste distraktioner som »enhver Tendens til at sætte frem i Forgrunden Spørgsmaal som 'hvordan skal det være efter Krigen?'«, som partiledelsen forklarede medlemmerne i september 1942.⁴² Demokratiet *var* dog blevet berørt her og der – og altid med positive konnotationer. I netop nævnte skrivelse påpegede man fx, at varetagelse af »det arbejdende Folks Interesser og at forsvare Demokratiet« var en del af befrielseskampen.⁴³ I et *Opraab til det danske Folk* af 1. december 1941 roste partiet »Amerikas mægtige forenede Stater« for at ville bruge sine kræfter på »at sikre Demokratiets Sejr over Nazismen«. ⁴⁴ Og går vi helt tilbage til pagtperioden, til partiledelsens første cirkulære til medlemmerne umiddelbart efter besættelsen, lød en af hovedparolerne: »For vort Lands Folkestyre og nationale selvstændighed!«⁴⁵

Men på DKP's besættelsestidsdagsorden havde demokratispørgsmålet rigtigt nok været lavt prioriteret og vagt formuleret. Første halvdel af 1943 bragte to verdenspolitiske udviklinger som ændrede dette:

Dels tyskernes nederlag ved Stalingrad i februar 1943 – et psykologisk vendepunkt for alle tyskbesatte folk, krigsafslutningen syntes inden for rækkevidde og DKP's politiske visioner for tiden *efter* krigen kunne og måtte derfor nu konkretiseres og eksponeres.⁴⁶

Og dels Kominterns opløsning i maj 1943. I sit erindringsværk om besættelsen vurderer Børge Houmann (DKP's direkte repræsentant i *Frihedsrådet* 1943-45), at meddelelsen herom skabte det afgørende rum for partiets breddesøgende politik og oprettelsen af Frihedsrådet. »Adskilli-

41. Michael Kjeldsen i Kjeldsen 1998 s. 447f.

42. »Information om den politiske situation og partiets opgaver. Udsendt af Centralkomiteen 5. september 1942«. Optrykt i Kirchhoff & Trommer 2001, s. 232-237. Det citerede s. 236.

43. *Ibid.* s. 235.

44. Opråbet ses s. 61-63 i bind 1 af *Det illegale Land og Folk og andre publikationer fra Danmarks Kommunistiske Parti*. Bind 1-5 (bd. 1-4: red. Børge Houmann. bd. 5: red. John T. Lauridsen). Kbh. 1981-1997. Det citerede s. 62.

45. Cirkulære af 15. april 1940 – optrykt i Kirchhoff & Trommer 2001, s. 113-115. Det citerede s. 115.

46. Om Stalingrad-slaget psykologiske, moralske og militære betydning – se Aage Trommer: *Den store alliance 1941-45*. København 1995, s. 100.

ge, som vel havde samarbejdet med os kommunister, havde alligevel ikke helt kunnet frigøre sig fra den gammelkendte påstand om, at vi modtog vore ordrer fra Moskva. Nu følte de sig mere trygge. ... Kominterns opløsning stillede store krav og åbnede store muligheder for partiet.«⁴⁷

Blandt disse nye muligheder var en samling af modstandsbevægelsen (samt – mente partiledelsen – et socialistisk enhedsparti⁴⁸). Men hertil krævedes, at DKP overfor en skeptisk omverden klargjorde sine efterkrigsmål – og her ikke mindst karakteren af partiets demokratiintentioner. I et særnummer af partiets illegale organ *Land og Folk* fra juni 1943 inviterede partiet derfor – med udtrykkeligt afsæt i Kominterns opløsning og DKP's frisættelse – »alle Partier og Organisationer, ikke mindst Socialdemokratiet« til samarbejde. Og opstillede et seks-punkts samarbejdsgrundlag, indeholdende et krav om »Genoprettelse af forfatningsmæssige Tilstande«. ⁴⁹ Da Frihedsrådet herefter dannedes i september 1943, var DKP en central medforfatter⁵⁰ af stiftelsesproklamationen, der understregede »de demokratiske idealer« – og i november af Frihedsrådets principprogram *Naar Danmark atter er frit*, hvori det første af tre »Hovedformål« lød: »Demokratiet skal ufortøvet og uindskrænket genindføres, og dets Fremtid sikres«. Af programmet fremgik desuden, at en overgangsregering udnævnt af kongen måtte dannes umiddelbart efter besættelsens ophør. Samt at én af denne regerings opgaver var at udskrive »frie Valg til Rigsdagen, senest 1/2 Aar efter at Besættelsen er ophørt« – eftersom den siddende rigsdag ikke var frit valgt grundet besættelsestidens manglende reelle ytringsfrihed, »foruden at et af Partierne direkte var forbudt« (DKP).⁵¹ Og måneden efter gav DKP via udsendelsen af pjecen *Vi kæmper for et sandt Demokrati* sin fulde officielle støtte til Frihedsrådets program, som da også i væ-

47. Børge Houmann: *Kommunist under besættelsen*. Kbh. 1994, s. 254f. (erindringerne udkom første gang i 1990).

48. I partiintern orientering til afdelingsledelserne juni 1943 om Kominterns opløsning hed det, at hermed var fjernet en hindring »for Skabelsen af nationale Enhedspartier i større Omfang«. Dokumentet i Kirchoff & Trommer s. 288-297, citatet s. 291.

49. Særnummeret i: *Illeg.L&F/2* s. 157f. Se også demokratiforsikringerne i *Land og Folk* nr. 32 aug. 1943 s.4f. (ibid. s. 180f.)

50. DKP indgik som den ene af fire store modstandsorganisationer direkte i Frihedsrådet, og repræsenteredes af Børge Houmann. Men også kommunisten Mogens Fog sad centralt i Frihedsrådet, som repræsentant for *Frit Danmark* (Fog ophørte formelt som partimedlem ved DKPs illegalisering, men var *reelt* en central kommunistisk politiker til op i 1950'erne).

51. Stiftelsesproklamationen *Meddelelse om dannelse af Danmarks Frihedsraad* i Niels Alkil: *Besættelsestidens Fakta. Dokumentarisk Haandbog med henblik paa lovene af 1945 om landsskadelig virksomhed m.v.* 1. Bind. Kbh. 1945, s. 225. *Naar Danmark atter er frit*, ibid. s. 226-235, det citerede s. 226, 234.

sentlig grad var formuleret af kommunisten Mogens Fog.⁵² Pjecen var i det hele taget et målbevidst forsøg på at forsikre om DKP's demokratiske karakter, i en tid hvor både Sovjetunionens internationale og DKP's nationale fremgang og indflydelse i den bevæbnede antinazistiske kamp, skabte frygt for kommunistiske kupplaner. Pjecen indeholdt bl.a. et fyldigt uddrag af Aksel Larsens tidligere nævnte Odense-tale i juni 1938, – ifølge fungerende partiformand Alfred Jensens tale på første CK-møde efter befrielsen skulle pjecen således dokumentere, at partiet alene ville vinde befolkningsflertallet »ved Argumentationens Hjælp«.⁵³

Frihedsrådets mål var demokratisk på et *alment nationalt grundlag* – og rådet valgte således ikke side i den socio-økonomiske interesse- eller klassekamp. Som deltager i rådet havde DKP fra start ikke lagt skjul på at man gerne så dette grundlag »gjort noget bredere«.⁵⁴ Og allerede i *Vi kæmper for et sandt Demokrati* erklærede partiet da også udadtil, at skønt kommunisterne altså støttede Frihedsrådets programpunkter »helt og fuldt«, så burde man dog gå videre og ikke lade førkrigstidens økonomisk-sociale ulighed fortsætte efter befrielsen. Bedst ville det være med »en Overgang til folkeeje« af jord og produktionsmidler. De magtpolitiske forhold under dette folkeeje specificeredes ikke, men det må bemærkes at pjecetitlens udtryk *sandt demokrati* sidst i 1930'erne benyttedes eufemistisk for begrebet proletariats diktatur⁵⁵ (partiets efterkrigssyn på proletariats diktatur vender jeg tilbage til). Man måtte dog begynde med at løse problemerne »Punkt for Punkt«, erklærede pjece-forfatterne – og følgelig skitseredes et ikke-revolutionært reformprogram for udvidelse af de økonomiske, sociale og politiske rettigheder (herunder afskaffelse af sociale kriterier for tildeling af valgret).⁵⁶

52. Ifølge Kirchhoff 2002 s. 213 formulerede Fog de fleste Frihedsrådsproklamationer, og »stod bag« *Naar Danmark atter er frit*.

53. Frihedsrådets programhovedpunkter citeres s. 7 i DKP: *Vi kæmper for et sandt Demokrati. En kortfattet redegørelse for hvad Kommunisterne vil!* 2. oplag Kbh. 1944 (første oplag udsendt dec. 1943); uddraget af Larsens Odense-tale ibid. s. 5f. Alfred Jensens tale ses i ABA-Arkiv921/73, CK-møde 27.5.1945, citatet s.14 i talemanus.; s.s. angiver Jensen at pjecens formål var demokratiforsikring. »Kommunistkrækken« kan bl.a. læses ud af samtidige breve til Christmas Møller i London, fx hævdede tre ledende konservative d. 6.11.43 at kommunisterne »stikker endog betydelige Vaabenlagre til Side som synes hengemt med Henblik på de indre Magtforhold efter Besættelsen«. I Jørgen Hæstrup (red.): *Christmas Møllers Londonbreve*. Kbh. 1974, s. 94; se også ibid. s. 123,128,138,156

54. Som Alfred Jensen berettede på CK-mødet 27. maj 1945, jf. ABA-Arkiv921/73 – CK-møde 27.5.1945, talemanus. s. 13

55. Se Hæfte4 s. 9f., samt Larsen 1938 s. 13.

56. Se Sandt Demokrati – det citerede s. 6, 8 (»reformprogrammet« ses fra s. 9 og videre).

Og efter at befrielsen og dermed efterkrigstidens problemer for alvor syntes at trænge sig på fra sommeren 1944, tog Alfred Jensen i efteråret problemerne op til behandling i artiklen *Folkets Vilje skal være Landets Lov*. Hvorefter DKP i december 1944 udsendte sit egentlige efterkrigsprogram *Folkets Vilje Landets Lov*, hvis erklærede perspektiv var en »udvikling af Demokratiet, hvorved Socialismen fra at være noget fjernt vil rykke indenfor Rækkevidde«. ⁵⁷

Som altid for DKP indebar »udvikling af demokratiet« ikke mindst en social og økonomisk ligheds- og fællesskabsbestræbelse, og efterkrigsprogrammet accentuerede, specificerede og uddybede da også den nævnte socio-økonomiske (samt valgretningsmæssige) reformskitse fra året før. Heri var intet nyt – og principielt intet udemokratisk ⁵⁸. Men hvad der vækker særlig interesse er DKP's skærpede formuleringer omkring den af Frihedsrådet krævede overgangsregering samt udrensningspolitik:

Hvad udrensningspolitikken angår havde Frihedsrådet bl.a. krævet suspension (og straf når tilbagevirkende lovhjælp var skabt) af personer i statsadministrationen, der i *handlemåde* havde afsløret unationale og »antidemokratiske tilbøjeligheder«. Allerede i *Vi kæmper for et sandt Demokrati* havde DKP reelt skærpet disse krav. ⁵⁹ Og nu erklærede man direkte, at Frihedsrådets tiltag ikke var »nok til sikring af Demokratiet«, hvorfor man krævede yderligere foranstaltninger: Personer i det offentlige »der har udtalt sig ringeagtende eller nedsættende om Folket og Demokratiet« måtte, alt efter forseelsens karakter og misdæderens stillingsniveau, nægtes advancement, degraderes, afskediges. Men også samfundsborgerne i almindelighed skulle nu holde sig på dydens smalle sti: »Organisatorisk eller individuel Modarbejdning af Folkestyret« kunne ikke tolereres, skyldige organisationer skulle opløses. Og DKP summerede op: »Al Modarbejdning af Folkestyret skal være strafbart.« ⁶⁰

Nu må man naturligvis huske, at forfatterne til disse formuleringer levede og virkede under bogstaveligt taget dødsensfarlige forhold, forhold skabt af vitterligt antidemokratiske kræfter, der ikke i tide var blevet inddæmmede, kræfter som ikke mindst Europas kommunister under store ofre

57. Alfred Jensens artikel bragtes bl.a. i L&F nr. 54, 1.11.1944 s. 4f. (Illeg.L&F/4 s. 122f.). DKP: *Folkets Vilje Landets Lov*. Opretrykt i Sverige 1945 (udsendt første gang december 1944), citatet s. 3.

58. Spørgsmålet om den demokratiske legitimitet ved et demokratibegreb der omfatter det økonomiske område berøres senere.

59. Frihedsrådets krav fra *Naar Danmark atter er frit*, ses i Alkil 1945 s. 230. De reelt skærpede udrensningkrav, se Sandt Demokrati s. 12.

60. *Folkets Vilje Landets Lov* s. 6.

havde bekæmpet i årevis. Sådanne og andre erfaringer i forbindelse med mellemkrigs- og besættelsestiden kunne nok accentuere et i forvejen kritisk syn på det grundtvigske »Frihed for Loke såvel som for Thor«. Som det fremgik af artiklens indledning, kom den iboende problemstilling i dette *dictum* da også til at udgøre kernen i en stor principiel demokratidebat i de første efterkrigsår, med kommunister i en central rolle.

Denne debat vender jeg tilbage til – her må det dog om DKP's ovennævnte formuleringer vurderes: Hvis sådanne generelle formuleringer havde fået egentlig lovkraft ville en dør være blevet åbnet for fortolkninger, der kunne lede til magtmisbrug og knægtelse af frihedsrettigheder i det selv samme demokrati som forholdsreglerne angiveligt skulle beskytte. »Al Modarbejdning af Folkestyret ...« – men *hvorledes* måtte folkestyret ikke modarbejdes: med våben, i handling, – i skrift, i tale? Det stod åbent. Og *hvad* stred mod folkestyret? Erklæret nazistisk agitation? Javel, – men hvad med fx agitation for den kapitalisme som kommunister (og socialdemokrater) altid havde ment stred mod *fuldt* demokrati? Og *hvem* skulle afgøre, hvad der stred mod folkestyret? Da det drejede sig om strafbare forhold skulle dommerne vel være de direkte bedømmere og fortolkere af loven – men dommere udpeges af regeringen, og loves indhold fastsættes og ændres af folketinget. I sidste ende må svaret altså her være: folkestyret selv og dets folketing og regering. Men kunne den til enhver tid siddende parlamentsmajoritet og regering så ikke principielt og i værste fald afgøre, at oppositionen modarbejdede folkestyrets værdier – og forbyde den? I det mindste ville en fremtidsrettet kodificering på grundlag af de nævnte forholdsregler mod offentligt ansatte have medført et *Berufsverbot*, lignende det som den vesttyske regering indførte i 1950. (Berufsverbot var en bestemmelse der forhindrede, at aktive i organisationer, der angiveligt arbejdede på »at undergrave den frie demokratiske grundorden«, blev ansat i det offentlige. Bestemmelsen var ikke mindst rettet mod kommunister).

Den *første* siddende regering, som i givet fald skulle tage fat på at få disse forholdsregler mod demokratiets fjender implementeret, var den af Frihedsrådet programsatte befrielses- eller overgangsregering. Og her bevæger vi os ind på det andet område, hvor *Folkets Vilje Landets Lov* skærpede Frihedsrådets formuleringer. Rådet havde alene i generelle vendinger krævet, at overgangsregeringens medlemmer ikke måtte være »kompromittet ved deres Optræden under Besættelsestiden«. I DKP's program plæderedes mere specifikt for, at modstandsbevægelsen skulle være den dominerende kraft i overgangsregeringen: En »Folkeregering« repræsenterende de »mest fremadstræbende Kræfter« skulle dannes – og »mest

betryggende« ville det være om frihedsbevægelsen, som kraftigst havde bekæmpet samarbejdspolitikken, kom til »at præge den kommende Regering«. ⁶¹ DKP's opfattelse var allerede blevet luftet offentligt i slutningen af august 1944, hvor *Land og Folk* angav Frihedsrådets øgede autoritet som begrundelse for, at en overgangsregering ikke mere kunne dannes »udenom Frihedsbevægelsen«. I den interne skolingspjece *Vor Politik* (1944) var meningen tydeliggjort, idet der direkte forlangtes at modstandsfolkene blev »toneangivende«. En holdning der blev offentlig i marts 1945, hvor »Folkets tarv«, ifølge *Land og Folk*, nu krævede at modstandsbevægelsen blev »Kærnen i den kommende regering«. ⁶²

Nogle historikere har senere anholdt denne holdning som demokratisk betænkelig. Med rette – vel at mærke i *det omfang* kravet »Ingen regering udenom Frihedsbevægelsen« udlagdes som »Folkets vilje« (hvad *Land og Folk* fx gjorde den 9. september 1944). ⁶³ For ingen kunne før et frit valg i et frit land vide, hvad der var folkets vilje – så set fra denne synsvinkel kan holdningen nok udlægges som et problematisk forsøg på at gøde jordbunden for regeringer, hvis autoritet ikke legitimeres ved *valg*, men ved dets medlemmers gode indsats for den rette *sag*. ⁶⁴ Men denne kritik har sin begrænsning. For vel mente DKP, at modstandskampen havde givet frihedskæmperne en særlig moralsk autoritet, og at frihedsbevægelsen derfor burde stå centralt i overgangsregeringen. Men samtidig forpligtede DKP sig både før og under overgangstiden på en videre *forfatningsmæssig* udvikling, samt på overgangsregeringens opgave i at udskrive nyvalg (som Alfred Jensen fremhævede på det første CK-møde efter befrielsen: »en vigtig opgave er det at faa udskrevet Valg til baade Folketing og Landsting, for Rigsdagen er ikke forfatningsmæssig« ⁶⁵).

Overgangstiden, hvor modstandsfolk ifølge DKP burde sidde i regering alene i kraft af deres fortjenester, var i tidens terminologi perioden fra befrielsesdagen og indtil det første valg. Herefter skulle regeringen atter udpeges på normal parlamentarisk vis. Karakteren af DKP's *videre* strategi efter overgangstiden behandles nærmere senere – hvor vi bl.a. ser på

61. Naar Danmark atter er frit s. 234. Folkets Vilje Landets Lov s. 3.

62. L&F nr. 50, 24.8.44 s. 4 (Illeg.L&F/4 s. 72); Vor Politik s. 5; L&F nr. 61, 25.3.45 s. 5 (Illeg. L&F/5 s. 45).

63. L&F nr. 51, 9.9.04 s. 4 (Illeg.L&F/4 s. 94). (»Nogle historikere«: se fx Kjeldsen 1998 s. 472, 485; samt Søren Hein Rasmussen: »Kommunister og demokrati«. I: Claus Bryld og Søren Hein Rasmussen (red.): *Demokrati mellem fortid og fremtid*. Kbh. 2003; s. 88.).

64. »De, der har Kraft og Evner til at lede Folket i den nationale Kamp« må også lede landet »i Overgangstiden«. Vor Politik s. 5

65. Alfred Jensens tale findes i ABA-Arkiv921/73 – CK-møde 27.5.1945, citatet s. 23 i talemanus.

betydningen af en situation i 1946, hvor DKP i offentlige udtalelser hævdede folkenes oprørsret som stående over de parlamentariske spilleregler, hvis folkets frihedsrettigheder knægtedes af statsmagten. Det skal dog allerede her noteres, at episodens implikationer ikke ændrer ved, at det parlamentariske princip indgik *med vægt* i DKP-ledelsens vision for den videre reformudvikling frem mod socialismen. Princippet fremgik af både internt materiale som *Vor Politik* – samt af det udadvendte *Folkets Vilje Landets Lov* der lovede: »Saasnart frie valg til Rigsdagen har fundet Sted, bør Regeringen selvsagt udgaa af Folketinget«. ⁶⁶ Og intet i arkivmaterialet fra den første efterkrigstids partiledelsesmøder peger reelt i anden retning. Vel var der efter befrielsen oppositionelle kræfter, som øjensynligt var utilfredse med partiets regeringsdeltagelse og parlamentariske vej, men disse kræfter blev sat klart på plads af partiledelsen. ⁶⁷

Ved vurderingen af DKP's ønske om modstandsbevægelsens dominans i overgangsregeringen, må man holde sig dette for øje. Og hertil være opmærksom på, at hele spørgsmålet om legitimitetskriteriet for overgangsregeringens sammensætning ikke var så ligetil. For på trods (eller bl.a. på grund?) af det vældige antal stemmer, der tilfaldt samarbejdspolitikens partier (94,6% af de afgivne, selv om DKP og Frit Danmark under illegalitetens betingelser havde opfordret til at stemme blankt), så havde kommunister og andre fra modstandslinjen en begrundet pointe, når de i overensstemmelse med Frihedsrådets overgangsprogram gjorde gældende, at valget i det besatte Danmark d. 23. marts 1943 ikke var *frit*. Landet var besat, al antitysk og kommunistisk agitation og virksomhed forbudt, DKP's parlamentarikere og medlemmer fredløse. ⁶⁸ Og som Henning Koch mange år senere fastslog i sin juridiske disputats om nødret og frihedsrettigheder i Danmark 1932-1945: var censuren under besættelsen end teknisk set en art beordret selvcensur – »for befolkningens informa-

66. *Vor Politik* s. 7: »Vi er Tilhængere af, at Regeringen vælges af Folketinget«. *Folkets Vilje Landets Lov* s. 3.

67. Af et CK-møde i august 1945 fremgik det, at der »i vort Parti« og »udenfor Partiet« var kritik af DKP's parlamentariske vej siden befrielsen. På mødet følte Alfred Jensen det derfor tydeligvis nødvendigt at argumentere klart *for* DKP's regeringsdeltagelse og *mod* »at den politiske Kamp skulde antage de Former, som man fra Oppositionens Side har fore slaaet os«. Disse af oppositionelle kræfter foreslåede former omfattede if. Jensen ikke blot general- og folkestrejker, men også »en større Anvendelse af de væbnede Styrkers Magt.« Se ABA-Arkiv921/73, CK-møde 13-14.8.1945, Alfred Jensens talemanuskript s. 3f.

68. Se relevante love og bekendtgørelser i Alkil 1945 s. 15f., 24f, 36, 39, 288-293. Og myndighederne var nidkære: Kbh.s Byret idømte fx en mand 30 dages hæfte, for lovbrud ved d. 26. juli 1941 da han »udfor Kaffesalonen 'Tosca' passerede en tysk Soldat, at have fløjtet 'Internationale'.« Denne og lignende retsafgørelser i *ibid.* s. 294-312, nævnte s. 296f.).

To medlemmer af befrielsesregeringen: Alfred Jensen (tv) og Aksel Larsen – på centralkomiteemødet d. 27.-28. maj 1945. Alfred Jensen undslap sine danske fangevogtere d. 22. juni 1941 og forblev som eneste af DKP's tre folketingsmedlemmer på fri fod under hele besættelsen. Folketingsmedlemmerne Aksel Larsen og Martin Nielsen endte i KZ-lejr, men overlevede. Alfred Jensen overtog partiformandskabet, da Aksel Larsen arresteredes i november 1942 – Larsen genindtrådte som partiformand i september 1945. (Foto hentet fra Jørgen Laustsen: Mellem hammer, segl og hagekors. Odense 2003. Side 134).

tionsfrihed og politiske meningsdannelse var det ligefuldt censur«. ⁶⁹ De ved befrielsen siddende rigsdagsmedlemmer kunne følgelig ikke uden videre hævdes at være folkets legitime demokratiske repræsentanter, mente DKP – rigsdagen var ikke »forfatningsmæssig«, som Alfred Jensen som nævnt udtalte i maj 1945.

Hvilke kriterier der skulle ligge til grund for overgangsregeringens sammensætning var diskutabelt, *udgangspunktet* for DKP var altså modstandsbevægelsens dominans; for de »gamle politikere«, at valgresultatet i 1943 måtte være altafgørende. Men diskussionen endte med et kompromis om ligelig repræsentation fra begge lejre (regeringschef blev dog Vil-

69. Henning Koch: *Demokrati – slå til. Statslig nødret, ordenspoliti og frihedsrettigheder 1932-1945*. Kbh. 1994, s. 286.

helm Buhl, der som socialdemokratisk statsminister i 1942 havde fordømt sabotagen og opfordret befolkningen til at »medvirke« ved opklaringen).⁷⁰

Når overgangsregeringens sammensætning var særdeles vigtig for DKP – skønt man altså anerkendte, at nyvalg snart skulle udskrives (ifølge Frihedsrådets program inden et halvt år som nævnt) – var det fordi partiet ønskede, at overgangsregeringen samtidig med iværksættelsen af retsopgør og udrensning blev *igangsat* af et reformprogram med et videre venstreperspektiv. Et sådant program kunne bedst gennemføres af kræfter fra modstandsbevægelsen, mente partiet. Parallelt med bestræbelsen på at få disse kræfter til at præge overgangsregeringen, tilstræbte man derfor en fælles politisk platform for modstandsbevægelsen. En bestræbelse der d. 17. april 1945 kulminerede med, at DKP sammen med Dansk Samling fremlagde et forslag i Frihedsrådet til fælles socialt og økonomisk overgangsprogram for modstandsbevægelsen. Det begrænsede og moderate program blev umiddelbart positivt modtaget i kredsen, men faldt på modstand fra »Ringens« Frode Jacobsen, der principielt fastholdt, at modstandsbevægelsens forpligtende sammenhold ikke skulle og kunne række udover det nationale spørgsmål. Efter krigen blev episoden stærkt omdiskuteret. Skønt socialdemokraten Frode Jacobsen i april 1945 »stort set var enig i indholdet«, spurgte han således senere om programmet mon »kunne have været led i en plan om 'folkedemokratisering' af Danmark«. ⁷¹

Men uanset om episoden er blevet overdramatiseret i den kolde krigs senere perspektiv⁷², så var den i hvert fald et udtryk for, at overgangsregering og -tid i DKP's koncept ikke var en isoleret parentes, der blot skulle »rydde op« efter besættelsen, men indgik organisk i DKP's samlede strategi for og *vej mod socialismen* (i *Folkets Vilje Landets Lov* ses »folkere-

70. Om regeringsdannelsesprocessen: Kirchhoff 2002 s. 289-291; Jacobsen 1995 s. 328-331; Mogens Fog: *Efterskrift. 1904-45*. Kbh. 1976, s. 232-243. Buhls tale: Kirchhoff 2002 s. 145ff.

71. Programforslaget i Tage Revsgård Andersen (red.): *Dokumenter. Problemer omkring befrielsen. Retningslinjer for overgangens politik. Niels Bankes og Alfred Jensens udkast og forslag til Socialt Program fra april 1945. Forelagt i Frihedsrådet*. Kbh. 1995, s. 9-11. Se Fog 1976 s. 248-253, 276f., bl.a. med referater af den senere debat, Jacobsen-citaterne s.251f. Og se Kirchhoff 1987 s.158 (Kirchhoff vurderer bl.a. at programmet næppe ville få en moderne »konservativ til at hæve brynene«).

72. Hvilket er Hans Kirschhoffs vurdering: Ibid. – samt Kirchhoff 2002 s. 284.

geringens« opgaver derfor også opregnet uden klar distinktion mellem tiden under og efter overgangsregeringen⁷³).

Hvorledes så denne vej da ud?

Enhed og koalitionsopbygning

I sin hovedtale d. 27. maj 1945 på første CK-møde efter befrielsen, analyserede minister i befrielsesregeringen og fungerende partiformand Alfred Jensen landets og partiets udvikling under krigen, samt »den politik der skal føres frem i tiden«. Han tegnede billedet af en kontinuerlig demokratisk DKP-linje siden Aksel Larsens Odense-tale i 1938, en linje hvorefter partiet ville forsvare rettighederne i det eksisterende om end ufuldkomne demokrati, og alene søge at vinde flertal for en samfundsomformning ved »Argumentationens Hjælp« (Hitler-Stalin pagten og denne tids ultravestrestre-tendenser omtaltes ikke).⁷⁴ Og hvad fremtiden angik, var talen præget af stor optimisme (en optimisme vi genfinder overalt i kilderne fra befrielsessommeren: således hjemrapporterede den sovjetiske korrespondent Jelsukov d. 17 maj efter samtaler med ledende kommunister, at DKP efter Alfred Jensens mening kunne mønstre 70% af stemmerne ved det kommende valg⁷⁵). Alfred Jensen fortalte centralkomiteen, at der var opstået en »vis Ligevægt mellem Klasserne, hvilket er kommet til Udtryk ved Dannelsen af Folkeregeringer med kommunistisk Deltagelse i de befriede Lande«. Socialismen var i det hele taget blevet populær overalt, og selv om den ikke ville blive realiseret i den nærmeste fremtid, ville arbejderne dog blive de førende i landenes politik, som de havde været det i frihedskampen. Afgørende for hele denne udvikling og de nye muligheder var dels Sovjetunionens og de nationale arbejderklassers øgede autoritet grundet indsatsen mod Hitler-Tyskland, dels at arbejderne var begyndt at optræde som en enhed.⁷⁶

Dette spørgsmål om *enhed* samt en videre venstreorienteret koalitionsopbygning stod helt centralt for DKP's fremtidshåb i denne tid – i ovennævnte samtaler med Jelsukov havde Aksel Larsen endog forudset en

73. Se Folkets Vilje Landets Lov s. 3ff.

74. Talen findes i ABA-Arkiv921/73, CK-møde 27.5.1945, Alfred Jensens talemanuskript. Citaterne: talemanus. s. 3, 14.

75. Se Jensen 1998 s. 505f. (Jelsukov var i realiteten også efterretningsmand, og hans rapport endte via nyhedsbureauet TASS' hemmelige afdeling hos bl.a. Stalin, Molotov og Beria. Ibid. s. 505).

76. ABA-Arkiv921/73, CK-møde 27.5.1945, Alfred Jensens talemanus. s. 2f.

splittelse i Det konservative Folkeparti, hvorefter et venstreorienteret flertal under ledelse af den angiveligt pro-kommunistiske Christmas Møller kunne tilslutte sig en venstreblok.⁷⁷ Og Alfred Jensen mente nu, at arbejderklassens enhed, dvs. en forening af DKP og Socialdemokratiet i et enhedsparti, var nødvendig »hvis vort Program skal realiseres«. Også her var Alfred Jensen optimist: Tiden var løbet fra »Eksistensen af to Partier«, og enheden var allerede skabt fra neden. Opgaven var nu »at faa den øverste [socialdemokratiske] Ledelse til at bøje sig for dette Faktum«. Desuden burde også modstandsbevægelsen samle sig om et socialøkonomisk og politisk program (et program der efter Jensens mening ville ligge tæt op ad kommunisternes, som det fremgår af næste citat).⁷⁸

Realiseringen »af vort og Modstandsbevægelsens Program« skulle tydeligvis ske gennem Rigsdagen – i den første tid jo via den befrielsesregering, som DKP selv havde sæde i. Alfred Jensen lagde dog ikke skjul på, at regeringen indeholdt store ideologiske spændinger, men kommunisterne ville strække sig vidt og arbejde loyalt, blot regeringsarbejdet førte »til Samling af Folket mod Reaktionen, saaledes at Folkets Vilje kan blive Landets Lov!«. Og han roste statsminister Buhls trontale for at udtrykke støtte til bl.a. afstraffelse af landsforrædere, »Udrensning i Administrationen«, »en fornuftig Afvikling af Modstandsstyrkerne og Demokratisering af Hæren«, samt sociale forbedringer. Ikke desto mindre var det en »vigtig Opgave« for DKP at få udskrevet valg.⁷⁹

Statens og magtmidlernes demokratisering

Det var således en fredelig og forfatningsmæssig vej, der blev udstukket fra DKP's første CK-møde efter undergrundstiden. Og i et diskussionsindlæg på næste CK-møde d. 13.-14. august pointerede også Aksel Larsen de historiske muligheder for en »Fredelig Overgang« til socialismen. Men tilføjede: »En Betingelse herfor er, at Hæren og Politiet er gennemsyret af Demokrati«. ⁸⁰ Hvad lå der nærmere bag denne betingelse?

Først må man naturligvis fastslå, at omsorg og bekymring for statslige

77. Jensen 1998 s. 506. Se også s. 508.

78. ABA-Arkiv921/73, CK-møde 27.5.1945, Alfred Jensens talemanus. s. 23f.

79. Ibid. s. 23f., 26. (Alfred Jensens tolkning af Buhls trontale synes noget fri – således er det vanskeligt at finde dækkende belæg for udtrykket »Udrensning i Administrationen«. Buhls tale ses optrykt i Andersen 1995 s. 22-27).

80. ABA-Arkiv921/73, CK-møde 13-14.8.1945, Referat af det udvidede Centralkomiteemøde ..., s. 12.

magtmidlers demokratiske habitus var og er en indlysende generel nødvendighed i demokratier. Og under den spanske borgerkrig (1936-39) havde mange danske kommunister personligt erfaret et antidemokratisk militært oprør mod en lovlige regering – som kæmpende i *Den Internationale Brigade* på regeringens side.⁸¹ Men dernæst må man bemærke det afgørende forhold, at DKP's fredelige og legale vej *ikke* indebar en opgivelse af partiets principielle marxistiske opfattelse: at enhver stat – også en demokratisk – i udgangspunktet er den herskende klasses stat.⁸² Hvorfor DKP betragtede den danske efterkrigsstat som stadig væsentligst behersket af kapitalistklassen, et reaktionært mindretal. Partiet fulgte dog reelt ikke mere Lenins universelle lære om, at man absolut måtte »sønderslå« den gamle stat.⁸³ Men man mente, at den endnu kapitalistiske stats klasse-mæssige og dermed ideologiske orientering gradvist og fredeligt måtte (og under de nye gunstige internationale og nationale styrkeforhold *kunne*⁸⁴) ændres via legale flertalsbeslutninger og indgreb. Denne politik kunne så udlægges mere eller mindre radikalt. Under en diskussion på CK-mødet i august 1945 kom CK-kandidatmedlem Isi Grünbaum ifølge mødeprotokollen »med nogle Betragtninger om Forstaaelsen af Begrebet Proletariatets Diktatur. Ved gradvis Erobring af Embedsmandsstanden maa Staten bringes til at smuldre indefra«. En således smuldrende stat var dog ikke konsistent med DKP's autoritative forestillinger, og partisekretær Holger Vivike var »ikke enig med Grünbaum med hensyn til Udtrykket Proletariatets Diktatur«, fortæller protokollen.⁸⁵

DKP ville ikke lade staten hverken smuldre eller sønderslå, men ville »udbedre Statsapparatet gennem Udskiftning af antidemokratiske Elementer« og ville »ved Valgene og mellem Valgene« fremme aktiviteten mod »Demokratiets Fjender«, som partiforlagsleder m.m. Gelius Lund udtrykte det i en autoritativ teoretisk artikel i december 1945.⁸⁶ Og som jeg senere skal komme lidt nærmere ind på: DKP stod netop efter besæt-

81. Se Leo Kari: *De danske spaniensfrivillige*. Kbh. 1952.

82. Marx' statsopfattelse er dog mere kompleks og dynamisk end som så – se Nielsen-Man 2005 s. 14-17.

83. Se Lenin 1976 s. 34.

84. Jf. Alfred Jensens tidligere nævnte pointering (på CK-mødet 27.5.45) af en vis ny ligevægt mellem klasserne, Sovjetunionens og de nationale arbejderklassers øgede autoritet, arbejderens enhed.

85. Se ABA-Arkiv921/73, CK-møde 13-14.8.1945, Referat af det udvidede Centralkomite-møde, s. 9,11. (Overhovedet foretrak Vivike øjensynligt »Udtrykket Økonomisk Demokrati« frem for »Udtrykket Proletariatets Diktatur«. Ibid. s. 11).

86. Gelius Lund: »Om aktivt Demokrati og Proletariatets Diktatur«. I: DKP's teoretiske tidskrift *Tiden* nr. 2 dec./1945 s. 51-59, citaterne s.51. Artiklen behandles nærmere senere.

telsen med særlige og smertelige erfaringer med den danske statsmagts (regeringens, rigsdagens, embedsmændenes, politiets) handlinger og holdninger. Erfaringer som nok kunne forstærke partiets udrensede demokratiseringsønsker – ikke mindst med videre henblik på at sikre den forfatningsmæssige socialistiske vej imod obstruktion fra de »antidemokratiske Elementer« indenfor statsapparatet. En obstruktion som selvsagt ville være særlig alvorlig, hvis den udgik fra statens magtmidler.

Både politi og hær omfattedes følgelig af DKP's demokratiseringsønsker, men som statens stærkeste magtmiddel stod hæren klart i centrum. Den danske hær var traditionelt statsloyal og ikke-politiserende, men vel ikke mindst vrede over den socialdemokratisk-radikale forsvarspolitik havde ført 5-10% af officererne ind i DNSAP, Værnemagten og Waffen-SS. Og skønt officerskorpset i øvrigt generelt var anti-tysk under besættelsen, fik DKP som en ledende modstandskraft førstehåndskendskab til hærledelsens manglende kærlighed til modstandsbevægelsen og klare forsøg på at kontrollere og inddæmme denne. At hærledelsens holdning så ikke mindst skyldtes dennes og samarbejdspolitikernes forenede frygt for kommunisternes videre intentioner, og at hærledelsen her som i øvrigt under besættelsen handlede ud fra, hvad man så som en grundlæggende loyalitet overfor den legale danske stat, havde modstandsbevægelsen generelt og kommunisterne specielt naturligvis ringe forståelse for.⁸⁷

Et krav om at demokratisere hæren udviklede sig følgelig under besættelsen – ifølge historikeren Palle Roslyng-Jensen som en fusion mellem traditionelle venstrefløjskrav om forandringer i militæret, og en mere generel bevægelse mod mere demokrati i samfundet, som udsprang af besættelsestidens folkelige mobilisering og selvbevidsthed. Også i bredere ikke-kommunistiske dele af modstandsbevægelsen nød demokratiseringsprojektet altså støtte, og Socialdemokratiet, der i lighed med kommunisterne traditionelt så med mistro på hærens borgerlige officerskorps, lovede i sit efterkrigsprogram: »En virkelig demokratisering af forsvarsmagten gennemføres«.⁸⁸ Men DKP var klart den mest forberedte og udførende kraft i de politiske forsøg på at demokratisere hæren, som udfoldede sig i 1945. Fra det interne *Vor Politik* og udadvendte *Folkets Vilje Landets Lov* og frem til agitationen, folketingsinitiativerne og valgprogram-

87. Om hærledelse og officerskorps og disses rolle under besættelsen (herunder samspillet med politikerne), se Kirchhoff 2002 s. 229-238.

88. Se s. 630-633 i Palle Roslyng-Jensen: »'En demokratisk og folkelig hær'. Modstandsbevægelsen og værnernes genopbygning efter maj 1945.« I: Dethlefsen&Lundbak 1998. Citatet fra Socialdemokratiets *Fremtidens Danmark* (august 1945). Her hentet fra Roslyng-Jensen 1998 s. 633.

»Folket kræver nu:«. DKP-plakat ved befrielsen, bl.a. med krav om udrensning. (Foto hentet fra Ib Nørlund: *Det knager i samfundets fuger og bånd. Bind 1. Kbh. 1972. Side 207*).

met efter befrielsen kan vi se de samme demokratiseringsønsker gå igen. Forslag som man kunne gruppere indenfor tre *tæt forbundne* demokratiseringstilgange⁸⁹:

Én tilgang foreskrev direkte udrensning – efter sindelag og opførsel. Sådanne udrensningskrav rettet mod hæren var fast indslag på de mange møder og parader af modstandsfolk efter befrielsen. Også fra yngre officerskredse lød krav om udrensning af officerer, der havde været medlem af eller sympatiseret med det danske nazistparti, eller som ved passivitet eller på anden måde havde svigtet i besættelsesårene. Og DKP var helt enig. Som vi har set havde partiet jo allerede i *Folkets Vilje Landets Lov* endog forlangt generel udrensning af alle offentligt ansatte personer der havde udtalt sig ringeagtende om demokratiet. Angående hæren havde

89. Inspireret af Palle Roslyng-Jensen – som dog nøjes med to (mine to sidste) tilgange. Ibid. s. 633. Disse to demokrattilgange udtryktes først af DKP's Svend Wagner i et interview i L&F 23. maj 1945 – jf. Roslyng-Jensen 1998 note 11+24 s. 664f.

man mere specifikt krævet de »Reaktionære Elementer« ud af befalingsmandskorpserne. I valgprogrammet op til efterårsvalget 1945 hed det, at forsvaret skulle »gennemsyres af demokratisk ånd«. ⁹⁰

En anden tilgang byggede på traditionel reformsocialistisk klassemæssig udligningspolitik, som forudsætning for nedbrydelse af borgerskabets magtprivilegier og for samfundets videre demokratisering. I relation til hæren krævede DKP her, at udvælgelse, eksamensbetingelser og uddannelse skulle fastlægges således, at »Folkets Sønner« kunne blive officerer, og at egnede menige »uden Foruddannelse kan stige til de højeste Poster«. Til denne sociale mobilitetspolitik hørte også bedre indkvarterings-, forplejnings-, og lønningsforhold for de menige. Med andre ord: hær og officerskorps skulle præges af arbejderklassen via en art positiv særbehandling, hvor adelig herkomst og formue »snarere [skulle] virke som et Minus ved Stillingers besættelse«. Når officerskorpset hidtil ikke havde næret »for store Tanker« om demokratiet, skyldtes det nemlig at det hovedsageligt var udgået fra overklassen. ⁹¹

Endelig byggede en tredje tilgang på den deltagelsesdemokratiske opfattelse: at demokratisk deltagelse og indsigt ikke bør begrænses til det repræsentative politiske niveau. En tilgang som i et socialistisk perspektiv og i sammenhæng med gennemførelsen af den klasse-mæssige udligningspolitik samtidig kunne sikre folkelig kontrol med statsinstitutionerne og hindre, at disse saboterede demokratisk vedtagne samfundsforændrende reformer. Her krævede DKP i forsvarsspørgsmålet, at de menige skulle have »demokratiske Rettigheder, herunder Ret til at vælge Tillidsmænd ...«. Og mere grundlæggende plæderede DKP for, at hele folket skulle »drages med ind i Forsvaret«. I det sidste lå dels, at den almindelige hær skulle være en værnepligts- og ikke en professionel hær, dels netop at *folket* skulle bevæbnes – et principielt synspunkt, som mandede ud i forslaget om »et frivilligt Hjemmeværn« med frihedskæmpere som grundstamme, men i øvrigt åbent for enhver våbenfør og forsvarsvillig dansker. DKP var således, sammen med borgerligt-nationale kredse, en væsentlig kraft bag den proces, der endte med *Hjemmeværnet*, – og modstandsbevægelsens »General Johansen«, kommunisten Svend Wagner, blev da også første formand for det foreløbige landsforbund for danske hjemmeværnsforeninger. ⁹²

90. Se Folkets Vilje Landets Lov s. 6; Valgprogram45 s. 4. Om udrensningskravene fra modstandsbevægelsen og fra hæren, se Roslyng-Jensen 1998 s. 65 If.

91. Citaterne fra Folkets Vilje Landets Lov s. 5f.. Samt se Vor Politik s. 6; Valgprogram45 s. 3.

92. Citaterne fra: Valgprogram45 s. 3; Folkets Vilje Landets Lov s. 6; Valgprogram45 s. 4. Om Wagner, DKP og hjemmeværnet se Roslyng-Jensen 1998 s. 646-650.

Men det lykkedes *ikke* for DKP at få hjemmeværnet organiseret som »en fuldstændig selvstændig bevægelse opbygget efter samme princip som modstandsbevægelsen«, hvilket Svend Wagner ellers havde krævet på et møde for repræsentanter for alle landets modstandsorganer i juni 1945.⁹³ Dette krav er senere blevet tolket som et forsøg på at skabe en *modmagt*, der så vidt muligt lå uden for statens indflydelse – DKP kunne jo her være blevet inspireret af »dobbeltmagten« i Rusland 1917, hvor arbejder- og soldaterrepræsentanternes sovjetter udgjorde en potentiel og i stigende grad reel modmagt til den provisoriske regering i tiden mellem februar- og oktoberrevolutionen.⁹⁴ Til denne parallelisering må det dog indvendes, at DKP i 1945 til forskel fra bolsjevikkerne i 1917 i høj grad satsede på at arbejde *indenfor* den eksisterende borgerligt-liberale stat – for at præge og forandre denne med forfatningsmæssige midler (som vi har set). I en intern studiekredsvejledning fra 1944 (behandles nærmere senere) havde partiet da også udførligt afvist eksistensen af nogen »Analogi mellem Udviklingen i Rusland 1917 og Udviklingen i Danmark« efter besættelsen – »til Eftertanke« for kommunister, der forestillede »sig en Kopiering af Begivenhederne dengang.«⁹⁵ Men uanset intentioner: DKP's oprindelige ønsker til hjemmeværnets status *ville*, om opfyldt, ikke desto mindre have åbnet døren for en selvstændig folkelig militær styrke, der potentielt kunne bryde statsmagtens voldsmonopol. Og i hvert fald kunne DKP næppe have overset *mulighederne* i et statsuafhængigt folkeligt magtmiddel præget af en modstandsbevægelse, som DKP havde betydelig indflydelse i: et sådant magtmiddel kunne jo i givet fald netop afskrække eller imødegå de udemokratisk bagstræberiske elementer *indenfor* statsapparatet, som DKP's demokratiseringspolitik i øvrigt ikke fik has på. Om et uafhængigt hjemmeværns betydning for DKP's strategi må det dog slutteligt bemærkes, at partiet faktisk ikke kæmpede længe for, og ikke gjorde noget stort nummer ud af, sit særlige krav til hjemmeværnets status. Allerede på CK-mødet i august 1945 fremstillede Alfred Jensen sagen, som om DKP var godt tilfreds med, at regeringen nu var indstillet på at forberede et egentligt Hjemmeværn – ved skabelse af hjemme-

93. Wagners udtalelse fra mødet for modstandsbevægelsen i Odense 9.6.1945 er her gengivet fra Roslyng-Jensen 1998 s. 646

94. Se *ibid.* s. 649f. Roslyng-Jensen advarer dog selv mod at drive sammenligningen med dobbeltmagten for vidt og påstår heller ikke, at den for DKP »udgjorde nogen handlingsforskrift«. *Ibid.* s. 650.

95. Side 1 i DKP: *Bolsjevikernes Politik i 1917. En Studiekredsvejledning*, Udsendt illegalt 1944. Findes i ABA-Arkiv921/434.

værnsforeninger omfattende modstandsstyrkerne, »og det hele skal fungere under Statens Ledelse«. ⁹⁶

Parlamentarisk udvikling – under udenomsparlamentarisk pres

Lad os opsummere. I befrielsessommeren 1945 kalkulerede DKP med følgende udvikling:

1. En fase hvor befrielsesregeringen skabte *grundlaget* for en venstreorienteret politik og et demokratiseret (også i betydningen udrenset og socialt/klasse-mæssigt forandret) statsapparat.
2. Et rigsdagsvalg som kommunisterne ville vinde (jf. Jelsukovs tidligere nævnte rapport) – måske allerede her som ledende kraft i et enhedsparti⁹⁷, og i hvert fald indenfor en koalition baseret på arbejderklassen i samarbejde med mellemlagene og omfattende bl.a. en politiseret modstandsbevægelse.
3. Indsættelse af ny parlamentarisk funderet regering, som ville fortsætte og udvide befrielsesregeringens arbejde – med demokratisering af statsadministration og magtmidler samt hele det økonomiske og politiske liv, i overensstemmelse med kommunisternes klassebaserede og lighedsorienterede mål og synspunkter.
4. En videre forfatnings- og valg-baseret vej frem mod socialismen. (Hvor lang denne vej så var projekteret – helt ind i socialismen? – vender vi tilbage til).

Men for at sikre en sådan politik *fra oven* måtte de folkevalgte ifølge DKP's opfattelse holdes til ilden og udsættes for et stadigt pres *fra neden*. På CK-mødet den 27. maj 1945 havde Alfred Jensen således krævet, at »Arbejdspladsernes bevægelser holdes i Gang« – deputationer og resolutioner måtte sendes til Rigsdagen, hvis »Vandrehal maa fyldes af Arbejderbevægelsens Folk, ligesom den i Besættelsens første Maaneder var fyldt af Arbejdsgivere og Repræsentanter for Udbyttene, som dengang fik

96. Se ABA-Arkiv921/73, CK-møde 13-14.8.1945, Alfred Jensens talemanuskript s. 9.

97. Det skal bemærkes, at DKP i en enkelt maj 1945-rapport til Moskva erklærede, at man ønskede at »forhale« beslutningen om sammenslutning af DKP og SD til efter valget – hvor-efter DKP ville være det største parti (underforstået: og således stå stærkt i de afgørende enhedsforhandlinger). Se Jensen 1998 s. 508.

kornloven etc.«⁹⁸ Og netop denne mobiliseringspolitik og dens demokratiske implikationer har givet anledning til både agtpågivenhed og håndfaste historiske slutninger. Således er det med henblik på overgangstiden blevet hævdet, at »partiet lod sig på ingen måde stoppe af parlamentariske flertal. For med orienteringen mod udenomsparlamentarisk massemobilisering lagde DKP op til at tvinge sin politik igennem, i givet fald også på tværs af de parlamentariske flertal«. Nu må denne slutning betragtes som dristig, idet den ikke ses begrundet med specifikt kildemateriale, men synes at bero på en samlet vurdering af de kommunistiske demokratiforestillingers »antidemokratiske karakter« og partiets støtte til udviklingen i Østeuropa.⁹⁹ Hvilket ikke ændrer ved, at massemobiliseringstaktikken var bemærkelsesværdig.

Mobiliseringstaktikken *som sådan* kan kaldes udenomsparlamentarisk, men næppe antiparlamentarisk. Generelt gik den ud på at påvirke regering og folkevalgte samt vælgerbefolkningen – men adskiller sig herved næppe principielt fra nutidens medieejeres, spindoktorsers, og lobbyisters mere tilslørede påvirkningsmetoder. Taktikken implicerer ikke *i sig selv* en forkastelse af et parlamentarisk flertal, der modstår strejkers pres, demonstrationers råb, deputationers tale. Kun hvis taktikken tilsættes egentlig vold eller en intimiderende *trussel* om vold, hvis ikke de folkevalgte makker ret, kan man tale om en klart udemokratisk fremgangsmåde. DKP udøvede ingen sådan vold, men kan en intention om sådan vold eller en sådan trusselspolitik udlæses af DKP's *interne* diskussioner og udsagn i disse år? Ikke direkte i hvert fald. Men én bestemt offentlig episode vakte stærk opsigt i datiden og må også i dag vække til eftertanke:

I forbindelse med udsigten til et regeringsindgreb overfor nogle løbende overenskomstmæssige strejker, opfordrede Aksel Larsen på et 1. maj møde i 1946 slagteriarbejderne til at nægte at acceptere et sådant indgreb i strejkeretten. Og da dette blev udlagt som noget nær en opfordring til ulovligheder, uddybede DKP-formanden et par dage efter: »Det er fuldstændig rigtigt, at i givet fald kan vi (ligervis med Stauning i 1910) tænke os at sætte ind med udenomsparlamentariske aktioner, hvis statsmagten

98. Se ABA-Arkiv921/73, CK-møde 27.5.1945, Alfred Jensens talemanuskript s. 23. Netop i disse majdage var der stor bevægelse på arbejdspladser og i fagforeninger, hvilket udviklede sig til en protest- og strejkebølge, der kulminerede med et 100.000-talligt møde foran Christiansborg 4. juli, som krævede økonomiske, sociale, fagretslige forbedringer. DKP støttede og opmuntrede protesterne, hvorimod Socialdemokratiet under enhedsforhandlinger med DKP i juli 1945 krævede ro, bl.a. fordi uroen (if. Vilhelm Buhl) kunne *opfattes* revolutionært, og (if. Hans Hedtoft) skræmte vælgerne væk. Se Jacobsen 1995 s. 339; Kirchoff 2002 s. 309; Nielsen 1973 s. 26, 28, 33.

99. Omtalte slutning er Michael Kjeldsens. Se Kjeldsen 1998, det citerede s. 486f.

træffer en antidemokratisk afgørelse, der er et attentat på en væsentlig del af befolkningens frihedsrettigheder. Viljen hertil havde vi under besættelsen, og vi omsatte den i praktisk og resultatrig handling, hvilket datidens parlamentarikere fik at føle. Vi har stadigvæk viljen hertil ...« Og Larsen retfærdiggjorde denne vilje med en henvisning til *oprørsretten* i den franske menneskerettighedserklæring og den amerikanske uafhængighedserklæring, »som direkte foreskriver folkets pligt til om fornødent at gøre oprør mod statsledere, der handler mod folkets vilje eller træder dets rettigheder under fode.«. DKP agtede følgelig – som under besættelsen – at sætte sig »i spidsen for folkets kamp mod den, der vil knægte folkets frihed«. ¹⁰⁰

Det er klart, at denne flertydige erklæring fra DKP's formand var en advarsel og en form for trussel overfor regering og folketing. Men hvad havde Larsen mere konkret i tankerne, når han her henviste til modstandskampen og oprørsretten? Omfattende strejker? Utvivlsomt. Væbnet opstand, gadekampe, besættelse af Christiansborg? Næppe. Aksel Larsens tone var militant – hvilket dog sandsynligvis primært var udtryk for et stadig stærkere følt behov hos DKP-lederne for at profilere partiet, i frustration over at den bredt favnende enhedslinje ikke bar frugt. Og ikke et udtryk for, at partiets erklærede valg af en fredelig og legalistisk vej mod socialismen havde været uærligt ment eller var opgivet. Til sandsynliggørelse af dette springer vi tilbage og ser på partiets erfaringer siden Alfred Jensens optimistiske CK-tale i maj 1945 – hvorved der samtidigt kastes yderligere lys over disse første efterkrigsårs kommunistiske demokrati-ervejser:

Forhandlinger mellem DKP og Socialdemokratiet om partisammenslutning blev påbegyndt i juni 1945, men brød sammen allerede i august. Forhandlingerne og årsagerne til sammenbruddet skal ikke udredes. Blot skal det konstateres, at DKP »af principielle grunde« ikke kunne »afsværge enhver tro på proletarietets diktatur«, og at den manglende afsværgelse i hvert fald ikke gjorde det sværere for Socialdemokratiet at afbryde forhandlingerne. Vi skal senere se nærmere på DKP's syn på proletarietets diktatur i disse år, men det ligger klart, at partiet under forhandlingerne forsøgte at afdramatisere dette udtryk som et videnskabeligt begreb, der i

100. Se Jacobsen 1995 s. 373. De citerede udtalelser, her gengivet fra *ibid.*, faldt på et kommunistisk møde i KB-hallen d. 3.5 og bragtes i L&F 4.5.1946. (Aksel Larsen var genindtrådt som partiformand i september 1945).

praksis blot betød, at demokratiet måtte holde sine fjender nede.¹⁰¹ Og i en sidste *Udtalelse* før sammenbruddet pointerede centralkomiteen: »Det forenede Parti stiller sig ubetinget paa Demokratiets Grund og erklærer de demokratiske Menneskerettigheder som ukrænkelige. Disse Grundrettigheder er: 1. Ret til Arbejde og Fritid. 2. Ret til Uddannelse. 3. Ligeret for Mænd og Kvinder paa alle Samfundslivets Omraader. 4. Religions- og Samvittighedsfrihed. 5. Ytringsfrihed, Trykkefrihed og Forsamlingsfrihed. 6. Foreningsfrihed. 7. Demonstrations- og Strejkeret. 8. Den enkelte Borgers personlige Ukrænkelighed.«¹⁰²

Selvom sociale rettigheder var listet øverst, syntes intet altså at mangle fra det politiske demokratis ABC. Og det er også et spørgsmål, hvor alvorligt Socialdemokratiet egentligt vurderede DKP's manglende principielle afsværgelse af »proletariatets diktatur«: På Socialdemokratiets kongres d. 20. august, hvor Hans Hedtoft gav DKP skylden for sammenbruddet ved at have afvist et socialdemokratisk tilbud, erklærede han videre, at »sandheden er jo den, at kommunisterne har forladt deres gamle revolutionære linje«. Kommunisterne ledere »er jo nu – jeg havde nær sagt – kgl. hof-ministre, demokrater og reformister, ligesom alle vi andre syndige opportunistiske socialdemokrater. Det bør man kun rose dem for.«¹⁰³ (Men med disse ord fik Hedtoft naturligvis så også pointeret, at DKP nu var overflødig – arbejderne havde vel ikke brug for to socialdemokratier).

I hvert fald. Forhandlingerne var brudt sammen og blev aldrig siden genoptaget. DKP søgte at fastholde enhedsvisionen, og op til folketingsvalget den 30. oktober 1945 luftede man bl.a. tanken om en folkeregering af DKP og Socialdemokratiet, evt. sammen med de Radikale og de Konservative. Men Socialdemokratiet havde allerede erklæret »kamp mod kommunisterne« fra kongressen i august, en linje partiet konsekvent fastholdt under valgkampen og i årene siden. Det lykkedes heller ikke at samle modstandsbevægelsen til en fælles opstilling ved valget (»en skæbnesvanger Fejl«, konkluderede Alfred Jensen året efter). Og mens DKP nok vandt en flot sejr ved valget med 18 mandater, gik Socialdemokratiet til-

101. Citaterne er fra Aksel Larsens protokollerede bemærkninger på forhandlingsmødet d. 9. august, her gengivet fra Nielsen 1973 s. 37 spalte 2. Karakteristikken af proletariatets diktatur i praksis fremstår af Alfred Jensens bemærkninger på samme møde. Ibid.

102. Se DKP: *Udtalelse af det udvidede Centralkomitemøde i Danmarks kommunistiske Parti i Dagene den 13. og 14. August 1945*. I Aksel Larsen og Alfred Jensen: *Der maa Handling til. Dokumenterne fra Enhedsforhandlingerne med Socialdemokratiet*. Kbh. 1945; s. 46.

103. Fra protokollen for 24. socialdemokratiske partikongres 19.-22. august 1945. Her gengivet fra Nielsen 1973 s. 43, spalte 2.

Forhandlingsdelegationerne i samlingsforhandlingerne mellem DKP og Socialdemokratiet – fra første møde d. 22. juni 1945. Fra venstre Carlo Hermansen (DKP), H.C. Hansen (SD), Aksel Larsen (DKP), Alfred Jensen (DKP), Johs. Hansen (DKP), Eiler Jensen (SD), Vilhelm Buhl (SD), Alsing Andersen (SD), Ib Kolbjørn (SD). Svend Nielsen (DKP), Hans Hedtoft (SD), Johan Strøm (SD), Børge Houmann (DKP). På billedet mangler Martin Nielsen (DKP). (Foto hentet fra Mogens Nielsen: Enhed i arbejderbevægelsen. Kbh. 1973. Side 22. Billedet findes også s. 221 i Ib Nørlund: Det knager i samfundets fuger og bånd. Bind 1. Kbh. 1972).

svarende tilbage. Den store sejrherre blev det borgerlige Venstre, som herefter sad på regeringsmagten indtil november 1947.¹⁰⁴

Disse skuffelser fik dog ikke DKP til at renoncere på sin bredtfavnende og demokrati-centrerede linje, da partiet i januar 1946 i Århus afholdt sin første kongres siden 1936. På denne 15. kongres vedtoges et *Politisk Program* (kaldt »Århus-programmet«), hvori man fastholdt, at Sovjetunionens styrke, det nye internationale samarbejde, folkenes og arbejdernes samling samt monopolkapitalens svækkelse, havde styrket muligheden »for en fredelig Overgang til Socialismen« også i Danmark. Man fastslog desuden atter de otte ovennævnte menneskerettigheder (med enkelte præciseringer). Og denne gang blev disse »ukrænkelige Grundrettigheder«

104. Citatet fra SD's kongres hentet fra Jacobsen 1995 s. 357. Alfred Jensen-udtalelsen i *Frit Danmark* 10.5.1946 s. 10. Og se i øvrigt Jacobsen 1995 s. 343-361.

eksplicit garanteret borgerne i et kommende *socialistisk* samfund («et sandt Folkestyre»).¹⁰⁵

I en forelæggelsestale kommenterede Alfred Jensen programmet samt medlemsforslagene og -indvendingerne hertil. Alfred Jensen medgav, at en fredelig overgang til socialismen ikke var *garanteret*, (man skulle ikke »gøre Regning uden Vært«, dvs. uden de ufredelige kapitalistkredse) men netop derfor måtte man sørge for at ændre statsorganerne »saaledes at vi paa Lovens Grund med den demokratiske Hær og demokratisk Politik vil være i Stand til at slaa Reaktionen ned.«¹⁰⁶ Desuden gennemgik Alfred Jensen medlemsreaktionerne på de otte grundrettigheder, rettigheder som tydeligvis i høj grad havde optaget både medlemmerne og programudvalget.¹⁰⁷ Han kommenterede herunder indvendingen, at ytrings-, trykke-, forsamlings-, og mødefrihed »ikke maa indrømmes alle Partier, Nazisterne kunde udnytte dem til at undergrave Demokratiet«. Jensen fandt bekymringen overflødig, da programmet andetsteds talte om at afværge alle reaktionære anslag – og han fastslog, at man måtte forbyde »Partier, som arbejder for at underminere Folkestyret«. Og eksemplificerede med, at man naturligvis ikke kunne »tolerere Opkomsten af Hitlere og Mussolinier«. ¹⁰⁸

På den anden side havde medlemmer også foreslået, at man direkte burde indskrive retten til partidannelse. Programudvalget fandt det dog tilstrækkeligt med nogle forklarende bemærkninger til programmet – bemærkninger, hvis indhold gik igen i kongres-udtalelsen *Enheden maa skabes*, der skulle overbevise Socialdemokratiet om DKP's pluralistisk-demokratiske sindelag, så enhedsforhandlingerne kunne genoptages. I udtalelsen lagde man afstand til et »Monopolpartisystem« og erklærede »Ret til Partidannelse« – dog »paa demokratisk Grundlag og for demokratiske formaal«. Desuden godkendte kommunisterne »det danske Demokrati«, men krævede ret til at udvide og forbedre det.¹⁰⁹

Men lige meget hjalp det, Socialdemokratiet nægtede fortsat ethvert

105. DKP: *Politisk Program*. Vedtaget på DKP's 15. kongres 1946. I: Tiden nr. 4. februar 1946; s. 125f. Præciseringerne var: »Foreningsfrihed« ændredes til »Organisationsfrihed på demokratisk Grundlag«, og borgerens ukrænkelighed gjaldt nu »uanset Herkomst« (det sidste ifølge Alfred Jensen for at imødegå enhver racemæssig forfølgelse – se ABA-Arkiv921/2, *Alfred Jensens Tale til Programmet* s. 6).

106. ABA-Arkiv921/2, *Alfred Jensens Tale til Programmet* s. 4.

107. Se afdelingernes forslag og bemærkninger i ABA-Arkiv921/2, *Forslag til partikongressen* s. 15f. Og se ABA-Arkiv921/2, *Alfred Jensens Tale til Programmet* s. 4-6.

108. ABA-Arkiv921/2, *Alfred Jensens Tale til Programmet* s. 5.

109. Se ABA-Arkiv921/2, *Alfred Jensens Tale til Programmet* s. 6. Og se DKP: *Enheden maa skabes. Udtalelse fra Danmarks kommunistiske Partis 15. kongres*. I: Tiden nr. 4. februar 1946; s. 131.

samarbejde – også selvom kommunistiske fagforeningsfolk først på året 1946 viste stor kompromisvilje i overenskomstforhandlingerne, ikke mindst for at fremme enhedsbestræbelserne.¹¹⁰ Så på CK-mødet d. 3. april var det en fremherskende opfattelse, at noget måtte gøres, partiet måtte profilere sig. »Det har været svært at se nogen Forskel på Soc.[ialdemokratiets] og vor Linje«, som den københavnske murerformand Carlo Hermansen sagde, ifølge protokollen. Aksel Larsen fastslog, at de socialdemokratiske ledere simpelthen ikke ville enheden, så nu måtte DKP, uden at anlægge »en hadsk Tone«, afgrænse sig fra Socialdemokratiet og »gøre det klart, at der er to Partier, ...«. Enhedsperspektivet skulle fastholdes, men taktikken lægges om, de menige socialdemokrater måtte belæres om deres ledes fejlagtige linje gennem eksemplet fra en aktiv kommunistisk linje. Og Alfred Jensen mindede om, at »Fredelig Indvoksen i Soc.[ialismen] betyder ikke Idyl, men Kamp og atter Kamp mod Reaktionen«. Den skærpede tone måtte dog ikke opfattes som et opgør med den parlamentariske linje, tværtimod skulle DKP's medlemmer ifølge Aksel Larsen i højere grad forstå, at partiet endog var »eneste konsekvente Forsvarer for Parlamentarismen og Folkestyret ... vi er de eneste, der staar på Grundlovens Grund. Det skulle gerne gaa over i Blodet paa vore Medlemmer«.¹¹¹

Men partiet skulle altså nu afgrænse og profilere sig. Og det var på *hele denne* baggrund, at Aksel Larsen i de første majdage 1946 kom med sine radikale udtalelser om folkets ret til oprør – i forbindelse med varsler om et overenskomstindgreb. Den 10. maj blev et fra arbejderside forkastet mæglingsforslag ophævet til lov, hvorefter meget omfattende strejker brød ud, applauderet af DKP's dagblad *Land og Folk*, som påpegede, at der nu ikke var »tyske bajonetter til at hjælpe reaktionen med at knægte Danmarks arbejderklasse«. Men DKP stod som parti alene med sin strejkestøtte, Socialdemokratiet vendte sig skarpt imod strejkerne, som Aksel Larsen fik ansvaret for med sine trusler om »udenomsparlamentariske aktioner«. Og DKP vurderede da også hurtigt, at strejkerne ikke kunne føres til egentlig sejr og søgte aktivt og med held at få dem under kontrol og stoppet (bl.a. udsendtes en udtalelse, der oplæstes i radioen, med opfordring til genoptagelse af arbejdet, da man nu havde vist, at »tyskertidens tvangslovgivning ikke er en farbar vej i det befriede Danmark«).¹¹²

110. Se Jacobsen 1995 s. 370f.

111. Se ABA-Arkiv921/73, CK-møde 3.4.1946, mødereferatet, citaterne s. 9, 6, 11, 15.

112. Om maj-strejkerne og DKP i Jacobsen 1995 s. 374f. Herfra også hentet *Land og Folk*-citateret (fra L&F 11.5.46), Socialdemokratiets reaktion (fra *Social-Demokraternes* leder 12.5.46), og DKP-udtalelsen (radio-udsendtes om aftenen d. 3.5.46).

En valgbaseret, fredelig – kampberedt vej

Skønt strejker således ikke førte til noget direkte resultat i maj 1946, er der næppe tvivl om, at Aksel Larsen reelt havde haft netop sådanne massestrejker i tankerne – og ikke forfatningsstridige voldshandlinger – da han omkring 1. maj fremførte sine betragtninger om udenomsparlamentariske aktioner og oprørsretten. Massive strejker kunne og skulle bruges til at opnå *politiske* resultater. Det var en taktik, som var indeholdt i hele massemobiliseringspolitikken, og det var en taktik, som DKP havde benyttet under besættelsen – og afgørende havde sejret med, da partiet blev generalstrejkernes »stødtropper og egentlige kadreorganisation« under augustoprøret i 1943, som førte til samarbejdspolitikens fald og regeringens afgang d. 29. august.¹¹³

DKP lagde stor vægt på netop dette augustoprør – som skoleeksempel på massemobiliseringens kraft, men også som en strømkenning i dansk politisk mentalitet, hvor folket havde lært sine vældige kræfter at kende.¹¹⁴ Dette ses også i en passus fra en beretning, som Aksel Larsen i september 1946 sendte til Moskva – en passus som her skal gengives, da den leverer et prægnant internt 1946-billede af den kommunistiske efterkrigsstrategi.

»Vi anså – og anser – det for muligt, at folket med arbejderklassen som den førende kraft og kommunistisk parti som det førende parti kan udnytte den ved krigen og frihedskampen skabte situation til – under udnyttelse af demokratiets legale muligheder – at indgive dette demokrati en ny ånd, et nyt indhold, at skaffe sig mulighed for, støttet på legale magtfaktorer i samfundet, at forberede overgangen til socialismen ad veje, som taktisk og tempomæssigt, men ikke principielt adskiller sig fra de veje, der er betrådt i fx Tjekkosllovakiet. Vi forestiller os ingen fredelig indvoksen i socialismen. Vi regner ikke med, at det kan ske uden kampe, men at det historisk meget vel kan udvikle sig sådan, at den afgørende dato for Danmark blev den 29. august, hvor samarbejdets (kollaborationens) regering 'blev gået' af folkets politiske massestrejker.«¹¹⁵

113. Karakteristikken af DKP's rolle i augustoprøret er Kirchhoffs, i Hans Kirchhoff: *Augustoprøret 1943. Samarbejdspolitikens fald*. Bind 2. Kbh. 1979; s. 244. Se videre om DKP's rolle: *ibid.* s. 243-252.

114. Se fx ABA-Arkiv921/73, CK-møde 13.-14.8.1945, Alfred Jensens talemanus. s. 1f.; CK-møde 17.-18.5.1947, Protokol s. 16.

115. Beretning til det sovjetiske kommunistparti SUKP(b) af 12.9.1946 – her gengivet fra Jacobsen 1995 s. 363. Aksel Larsen angiver at partiet var nået frem til denne politiske linje »efter egne drøftelser« samt gennem samtaler med Dimitrov. *Ibid.* s. 364.

Hovedlinjen i erklæringen er konsistent med det allerede udredte, men to formuleringer kræver nærmere refleksion:

For det første: Når Aksel Larsen således betyder, at DKP ikke forestiller sig en »fredelig indvoksen i socialismen«, skal man vide, at indenfor den kanoniske *marxistisk-leninistiske* dogmatik signalerede anerkendende brug af netop termen *indvoksen* en tro på den skinbarlige reformistiske og fejlagtige evolutionslære.¹¹⁶ Endvidere skal man vide, at Aksel Larsens beretning afsendtes efter, at Georg Laursen (bosiddende i Moskva, tilknyttet SUKP(b)'s CK-afdeling for udenrigsforbindelser) i maj havde sendt en DKP-kritisk rapport til SUKP(b)'s ledelse og derefter i juli havde skrevet direkte til DKP's formand. I rapporten havde Laursen, på baggrund af tilsendt internt DKP-materiale, bl.a. hæftet sig kritisk ved DKP's syn på netop overgangen til socialismen.¹¹⁷ Og endelig skal man erindre, at en ledende kommunist som Alfred Jensen faktisk *havde* benyttet det famøse udtryk som en positiv betegnelse for DKP's vision på CK-mødet d. 3. april 1946 her ganske vist i en sammenhæng, hvor han mindede om, at »Fredelig Indvoksen« i socialismen ikke betød manglende kamp mod reaktionen (se tidligere). Aksel Larsens forsikring om, at DKP ikke troede på en fredelig *indvoksen* i socialismen, skal ses i hele dette lys – og kan ikke tolkes som en retræte fra forestillingen om en fredelig *overgang* til socialismen (med »kampe« i form af strejker osv.).¹¹⁸

For det andet: Tidligere i denne artikel blev der sat spørgsmålstejn ved Prag-kuppet som tvingende »bevis« på et dansk kommunistisk kup, *hvis* Danmark var blevet befriet af Den Røde Hær. Men fremgår det ikke netop af Aksel Larsens ovenstående beretning, at DKP under alle omstæn-

116. Se fx s. 142 i: SUKP. Kommission under Centralkomiteen (red.): *Sovjetunionens kommunistiske Partis (Bolsjevikernes) Historie. Kort gennemgang*. Kbh. 1939. Her fordømmes reformistisk, klasseharmoniserende kompromispolitik »som gaar ud paa Kapitalismens 'indvoksen' i Socialismen«. (Bogen blev straks fra udgivelsen i Danmark 1939 et stærkt anbefalet værk i DKP. Se partihenviisninger/studieopfordringer vedr. bogen i Kirchhoff & Trommer s. 60, 77, 91.). Friedrich Engels havde faktisk i 1891 kritiseret forestillingen om at det »halvt absolutistiske« Tyskland skulle kunne »vokse ind i socialismen« – men kunne dog *godt* forestille sig at det franske, amerikanske og engelske samfund »fredeligt kunne indvokse i det nye«. Se s. 234 i Friedrich Engels: *Zur Kritik des sozialdemokratischen Programmentwurfs 1891*. Karl Marx/Friedrich Engels – *Werke*. Bind 22. Berlin 1972. Elektronisk reprint af s. 225-240 fra www.mlwerke.de (min oversættelse).

117. Se Jensen 1998 s. 515f. Samt Jacobsen 1995 s. 379-381.

118. Læg hertil: Aksel Larsen berettede på CK-mødet d. 17. maj 1947, at forretningsudvalget havde drøftet Århus-programmet og »har intet at forandre«. Programmet fastslog muligheden for en fredelig overgang til socialismen. Denne mulighed anerkendtes desuden eksplicit af flere mødedeltagere. Se ABA-Arkiv921/73, CK-møde 17-18.5.47, Protokol s. 3, 10, 16, 22.

digheder principielt ønskede at følge den vej som de tjekkoslovakiske kommunister var slået ind på? Jo, men her må det erindres, at Aksel Larsen skrev sin beretning halvandet år *før* Prag-kuppet, men kun fire måneder *efter* de tjekkoslovakiske kommunister ved et frit valg havde fået 38% af stemmerne. Om magtgrebet i Prag i 1948 primært skyldtes eksterne (sovjetiske) påvirkninger eller interne udviklinger i kommunistpartiet har været omdiskuteret. At de tjekkoslovakiske kommunister i sidste halvdel af 1947 kom under et stærkt sovjetisk pres i forbindelse med koldkrigens polariserende tilfrysning, er der dog ikke tvivl om. Og Østeuropa-forskeren Søren Riishøj har fundet, at de tjekkoslovakiske kommunister i hvert fald i 1945 og 1946 arbejdede »ud fra den tro, at magten kunne opnås gradvis gennem valg og i samarbejde med andre partier, især socialdemokraterne. Dersom Sovjetunionen ikke havde øvet pres på partiet, kan det meget vel tænkes at være forblevet KSC's strategi.«¹¹⁹ Hvorvidt det sidste er sandsynligt skal ikke vurderes her. Men i hvert fald er det ikke indlysende – og kunne næppe være det for DKP i 1946 – at den tjekkoslovakiske vej som den fremstod i 1945-46 *måtte* udmunde i kup. Endnu på CK-mødet d. 17.-18. maj 1947 kunne Gelius Lund således inspirere forsamlingen med opbyggelige uddrag af Klement Gottwalds taler, hvori den tjekkoslovakiske kommunistleder og demokratisk udnævnte regeringsleder fraskrev sig proletariatets diktatur og dvælede ved Tjekkoslovakiets nye »specifikke vej«, der ville blive »længere«, men var »vor egen vej til socialismen.«¹²⁰

Hvad Aksel Larsen må have set i Tjekkoslovakiet i 1946 var netop ikke kuppolitik *in spe*, men en succesfuld bekræftelse på farbarheden af den gradvise, legalistiske og parlamentariske reformvej, som DKP selv havde udstukket – en vej som jeg i det foregående har forsøgt at klarlægge. DKP's perspektiv var en fredelig (dvs. ikke volds- eller kupbaseret) vej mod og overgang til socialismen, gennemført af valgte regeringer tilknyttet en blok af politiske centrum-venstre kræfter med kommunister i en retningssgivende rolle. Disse folkeregeringer skulle, under overholdelse af de forfatningsmæssigt demokratiske spilleregler, inddrage stadigt nye områder under demokratiets kommando (som økonomiske nøgleområder), samt demokratisere staten – dvs. gradvist tilrette og klasse-mæssigt indholdsforandre statsapparatet, så staten kunne og ville varetage de i stigende grad socialistisk orienterede samfundsopgaver. Herunder måtte også

119. Se Riishøj 1986 s. 60-69, 168. Citatet s. 64.

120. ABA-Arkiv921/73 CK-møde 17.-18.5.1947, Protokollen s. 8f.

statens magtmidler demokratiseres, hvilket bl.a. betød, at man gennem en klassemæssigt udlignende rekrutteringspolitik og en (med et senere udtryk) *Berufsverbot*-lignende kontrolpolitik ville sikre magtmidlernes loyalitet.

Hele denne socialistisk orienterede samling og politik fra oven – som klassemæssigt skulle *indholdsforandre*, men ikke *sønderslå* staten – måtte understøttes og opmuntres af et organiseret folkeligt pres fra neden om nødvendigt i form af massestrejker, demonstrationer og lignende. Og man kan rimeligt hævde, at DKP i spørgsmålet om vejen mod og overgangen til socialismen nu havde nærmet sig den ledende socialdemokratiske teoretiker (redaktør for det tyske socialdemokratiske teoretiske tidsskrift fra 1883-1917) *Kautsky* – og fjernet sig fra Lenin, som i 1917 skarpt kritiserede Kautsky for at have skrevet: »Dens (massestrejkens) opgave kan ikke være statsmagtens *ødelæggelse*, men kun at bringe en regering til at give efter i et bestemt spørgsmål eller at erstatte en regering, der er proletariatet fjendtligsindet, med en, der er imødekommende ... Men aldrig nogensinde kan dette (dvs. proletariatets sejr over den fjendtlige regering) føre til en *ødelæggelse* af statsmagten, men kun til en *forskydning* af magtforholdene *indenfor staten* ... Og målet for vor politiske kamp bliver ved med at være det samme, som det altid har været: erobring af statsmagten ved at vinde flertallet i parlamentet og forvandle parlamentet til regeringens herre.«¹²¹

Ifølge Kautsky var målet altså at erobre statsmagten via parlamentariske flertal. Det var også DKP's bestræbelse – men hermed var alt jo sandelig ikke sagt, for hvad skulle der ske *herefter*? Det yderste sigtepunkt og mål for DKP var *kommunismen* – Karl Marx' vision om det frie, stats- og klasseløse, selvforvaltende samfund. Men mellem DKP's fredelige overgang til socialismen (»revolutionen«) og den forjættede kommunisme lå – i den klassiske marxistiske forestillingsverden – en forberedende historisk periode med socialistisk opbygning under »proletariatets diktatur«.

Målet. Et aktivt demokrati

At lade det demokratiet række ind over den virksomheds- og samfundsøkonomiske sfære var en grundlæggende socialistisk bestræbelse, og efter kommunisternes opfattelse afgørende for et fuldt udviklet samfundsdemokrati, før den selvforvaltende kommunisme. Denne bestræbelse re-

121. Kautsky-citaterne er gengivet fra Lenin 1976 s. 119f.

laterer sig til en historisk central demokratistrid mellem den borgerligt-liberale bevægelse og den socialistiske bevægelse, om forståelsen af og forholdet mellem begreberne *frihed og lighed*. At fuldt demokrati kræver økonomiens demokratisering, blev her ikke kun kommunisternes, men mange uafhængige demokratitænkere samt hele den klassiske europæiske arbejder- og socialdemokratiske bevægelses *principielle* svar. Siden 1980'erne er denne opfattelse blevet trængt tilbage af den økonomiske liberalismes værdisæt. Men det principielle spørgsmål om den demokratiske nødvendighed af økonomiens demokratisering – altså om demokratiet og demokratibegrebet rettelig bør omfatte det økonomiske område – er dog ikke (og vil vel næppe blive) endeligt »afgjort«. Historikeren bør derfor, efter min opfattelse, behandle både et bekræftende og et benægtende svar som demokratisk *legitimt*.¹²² Følgelig skal DKP's *stadige* krav og ønsker om økonomisk demokrati og lighed, socialisering, etc., ikke forfølges som demokratisk konfliktstof (Hvorledes de danske kommunister så i praksis ville have *realiseret* deres økonomiske demokratiønsker er en anden og demokratirelevant sag, som dog heller ikke her skal forfølges). I stedet skal vi i det følgende koncentrere os om DKP's syn på det *politiske* demokrati under den socialistiske opbygningsfase. Den klassiske marxisme karakteriserede altså denne fase som et klasse- og magtmæssigt proletariats diktatur – et begreb hvis konkrete udformning og demokratiindhold dog altid havde ligget vidt åben for fortolkninger, spændende fra en rådsrepublik behersket af en kommunistisk avantgarde som eneste tilladte parti (Lenins fortolkning ovenpå borgerkrigen), til et afsætteligt styre valgt ved lige og almindelig valgret (Marx og Engels), »den demokratiske republik« (Engels), eller »et kraftfuldt parlament efter engelsk mønster med et socialdemokratisk flertal og et stærkt og bevidst proletariat bag sig« (Kautsky).¹²³

DKP havde altid anerkendt proletariats diktatur som et videnskabe-

122. En anden historikertilgang, der synes at afvise, at demokratibegrebet kan omfatte det økonomiske område og den økonomiske lighed, fås hos den Alf Ross-inspirerede Michael Kjeldsen. Se Kjeldsen 1998 s. 453. For en nærmere historisk belysning samt diskussion af problemstillingen: Nielsen-Man 2005 s. 5-12.

123. Vedr. Lenin: se Neil Harding: *Leninism*. London 1996, s. 159-169, specielt s. 161f.; samt Nielsen-Man s. 29. Vedr. Marx og Engels: I et forord til Marx' skrift om Pariserkommunen (*Borgerkrigen i Frankrig*) skrev Engels, at kommunen var proletariats diktatur. Engels' ord s. 480, samt Marx' beskrivelse af kommunens demokrati s. 515f., 518 – i: Karl Marx og Friedrich Engels: *Udvalgte skrifter*. Bind I. København 1976. Og se Nielsen-Man s. 17-19. Vedr. Engels: Engels-citatet fra Engels 1972 s. 235. Vedr. Kautsky: Kautsky-citatet hentet fra Curt Sørensen: »Demokrati og socialisme i II. Internationales tradition. En sammenligning af grundopfattelser hos Kautsky, Lenin og Rosa Luxemburg.« I: *Årbog for arbejderbevægelsens historie*, 1983. Kbh. 1983; s. 8.

ligt begreb omhandlende magtforholdene under socialismens opbygningsfase. Og selvom partiet fra sommeren 1935 i udstrakt grad var begyndt at benytte eufemistiske omskrivninger (som »sandt Demokrati«), så fremgik begrebsanerkendelsen dog stadig af teoretiske artikler samt skolingsmateriale som fx *Vor Politik* fra 1944. Heri anerkendte man fremdeles også Sovjetunionens form for proletariatets diktatur, samtidig med at man dog noterede, at dette sovjet- og etpartisystem ikke var en almen men en særlig form, opstået under datidens særegne russiske betingelser.¹²⁴ Endvidere har vi set, at DKP under enhedsforhandlingerne med Socialdemokratiet i sommeren 1945 ikke var i stand til principielt at afsværge »enhver tro på proletariatets diktatur«.

Både under og efter enhedsforhandlingerne søgte partiet dog klart at nedtone og afdramatisere begrebet – som blot et Marx-udtryk for »slet og ret Flertallets Styre«.¹²⁵ Og DKP gik videre: Faktisk kan man registrere at partiet i de første optimistiske efterkrigsår opererede med et scenario, hvor »proletariatets diktatur« ikke nødvendigvis ville være det adækvate begrebslige udtryk for magtudøvelsen under socialismen, i et borgerligt-demokratisk udviklet land som Danmark i den nye efterkrigsverden. Ideologiske erkendelser bag dette scenario kan søges tilbage i førkrigstidens folkefrontsudvikling. Men med krigens erfaringer og resultater fulgte både nye mulighedsbetingelser og en videreudvikling af folkefrontstidens erkendelser:

I 1944 udsendte det illegale DKP således en *Studiekredsvejledning* betitlet *Bolsjevikernes Politik i 1917* – en politisk vejledning på 9 folioark til brug for studiekredse om udviklingen i Rusland 1917. Det i vor sammenhæng interessante er pjecens første knap tre sider, hvor partiet udførligt forklarede, hvorfor studiekredsens emne *ikke* skulle »antydte en Parallel« mellem udviklingen i Rusland 1917 og udviklingen i Danmark efter besættelsen. Bolsjevikkerne havde anført verdens første socialistiske samfundsomformning, og af bolsjevikkerne kunne man lære at vurdere og udnytte de givne økonomiske, politiske, sociale og nationale forhold. Men de danske forhold var så anderledes, »at en analog Udvikling er ganske usandsynlig« – hvilket kunne »give Stof til Eftertanke for kommunistiske interesserede, der har forestillet sig en Kopiering af Begivenhederne dengang.« Herefter ridsedes de afgørende forskelle op: I 1917 en imperiali-

124. Se *Vor Politik* s. 4.

125. Alfred Jensen i *Land og Folk* d. 24. oktober 1945 – her citeret fra *Orientering* nr. 1 1946, s. 17.

stisk krig, nu en antifascistisk krig. Zarrusland var et særligt brutalt selvherskerdømme, et feudalt land med en meget ung arbejderbevægelse uden en fast forankret reformisme, et land hvor folket aldrig havde »kendt vest-europæisk Parlamentarisme«, hvorfor sovjetterne blev en (dog endnu mere demokratisk) ramme om folkets politiske udfoldelse. Og kun ganske særlige og ikke tilstræbte omstændigheder havde medført et-partisystemet i Sovjetunionen. Udviklingen i dagens Europa tilsagde derimod bredt politisk samarbejde, befordret af arbejderklassens og Sovjetunionens styrkede stilling efter indsatsen mod nazismen.¹²⁶ Og til forskel fra zarens Rusland havde »det danske Folk nu i 100 Aar haft et virkeligt Parlament, Rigsdagen, der har udkæmpet mangen Dyst med Monarki, Adel, og reaktionært Bourgeois (Estruptiden) for at hævde de borgerlige Rettigheder og Friheder, som ganske særlig Arbejderklassen har nødig for at komme fremad.« Disse parlamentariske kampe og det medfølgende lovgivningsarbejde havde skabt traditioner som »hele Folket sætter højt«. ¹²⁷

Sådan belæres de kommunistiske studiekredsledere om rammerne for den fremtidige politiske udvikling i Danmark. Med vægt på de danske politiske traditioner og demokratiske fremskridt – øjensynligt også i den egentligt socialistiske fase, idet forfatterne forudså fremtidige forfatningsændringer vedrørende ejendomsretten, »uden at noget værdifuldt og allerede vundet behøver at gaa tabt«. ¹²⁸ Og netop sådanne overvejelser lå tydeligvis til grund for artiklen *Om aktivt Demokrati og Proletariats Diktatur*, som Gelius Lund, en af disse års chefidologer og leder af partiforlaget samt medredaktør af partiets teoretiske tidsskrift *Tiden*, lod trykke i dette tidsskrifts decemhernummer 1945: ¹²⁹

I artiklen fremstod *aktivt demokrati* i første omgang som en betegnelse for den tidligere beskrevne vej mod socialismen. Men Gelius Lund gik herefter et skridt videre og lod reelt dette aktive demokrati *fortsætte* ind i socialismen, og lod det ikke blot udgøre en ny form for proletariatets diktatur, men lod det træde *i stedet* for dette. Ikke at han forkastede begrebet proletariatets diktatur. Tværtimod forklaredes dets principielle demokratiske indhold udførligt med udgangspunkt i Pariserkommunens forsamling af afsættelige folkerepræsentanter valgt ved almindelig stemmeret og med understregning af, at Marx og Engels ikke havde foreskrevet nogen

126. Studiekreds 1944 s. 1f.

127. Ibid. s. 3.

128. Ibid.

129. Gelius Lund sad i CK, indvalgte i 1946 i forretningsudvalget. Mere om Lund se: Morten Thing: *Kommunismens kultur: DKP og de intellektuelle 1918-1960*. Bind 1+2. Kbh. 1993 s. 910f; Jacobsen 1995 s. 387.

»Forrettigheder til Arbejderne paa andre Befolkningsgruppers Bekostning.«¹³⁰ Gelius Lunds problem var dog tydeligvis, at også den sakrosankte Lenin jo i høj grad havde defineret proletarietets diktatur – fx som proletarietets »af ingen Lov begrænsede, på Magt hvilende Herredømme«. Og Lenins og Stalins samfund – med magtbegunstigelser til arbejderklassen og et monopol-partisystem som en ikke efterlignelsesværdig »Ejendommelighed« – var angiveligt et proletarietets diktatur.¹³¹

Gelius Lunds løsning var nu at pointere, at Lenins definition og det specifikke sovjet-system havde rod i en voldsom revolution og havde udviklet sig med »Udgangspunkt i det aabne Magtopgør eller i hvert Fald i en brat Forskydning af Magten ... ». Men hvis *ikke* der fandt sådanne opgør eller bratte magtforskydninger sted, kunne »Statsformen blive en anden«. Og efter 2. verdenskrig var der netop opstået en ny realistisk mulighed for en fredelig overgang *uden* sådanne opgør – fordi arbejderklassen var stærk, monopolkapitalen kompromitteret, og FN med Sovjetunionens hjælp kunne sikre freden og nationernes ret til selv at bestemme styreform.¹³² I Danmark, hvor udviklingen ikke alene kunne blive fredelig, men også foregå på »Grundlovens Grund med Rigsdag, Love og Institutioner virkende som før« (dog påvirket af folkets aktivitet), var perspektivet derfor en »Overgangsgangsstat«, hvor det »aktive Demokrati« *begyndte* i det endnu kapitalistiske samfund – og derefter foretog »de for Samfundets Trivsel nødvendige Skridt i Overensstemmelse med hidtidig Skik og Lov«. Derimod, pointerede Gelius Lund: »Ved et Proletarietets Diktatur giver den arbejdende Befolkning, ledet af Arbejderklassen, sig selv Mandat til at indføre Socialismen uanset *hidtidig* Skik og Lov, fx fordi der som i Rusland i 1917 først skulde skabes et nyt Grundlag for Samfundslivet. Heri ligger der en forskel.«¹³³

Gelius Lunds pointe var pakket ind i beroligende skriftsteder, og forsikringer om, at det sådan set var en strid om ord, når det diskuteredes hvorvidt overgangsfasen burde hedde *aktivt demokrati* eller *proletarietets diktatur* – i begge tilfælde drejede det sig i sit *væsen* om et demokrati, der udøvedes af et befolkningsflertal, hvor arbejderklassen med sin erfaring spillede en ledende rolle.¹³⁴ Men for den opmærksomme læser stod det klart at der, som Lund jo også selv havde bemærket, *var* en forskel. *Proletarietets diktatur* i Lenins udgave måtte opbygge socialismen uden hen-

130. Lund 1945 s. 51-54. Og se generelt Lund 1945.

131. Ibid. s. 57f.

132. Ibid. s. 58f.

133. Ibid. s. 59.

134. Ibid. s. 52, 59.

syn til eksisterende politiske traditioner, institutioner og love. Det nye *aktive demokrati* ville derimod opbygge socialismen på basis af hidtidig politisk »Skik og Lov«.

Det øjensynligt mere ortodokse CK-medlem Isi Grünbaum kritiserede måneden efter i et debatindlæg i *Tiden*, at Gelius Lund således ikke alene lod det aktive demokrati føre *frem* mod, men også *opbygge* socialismen. Og han frygtede en forfladigelse af marxismen, når man sådan stillede det aktive demokratis socialistiske statsmagt »indenfor Grundlovens Rammer, og *imod* Begrebet Proletariatets Diktatur ...«¹³⁵ Denne kritik var dog en enlig svale i *Tiden*, det ledende partilag var øjensynligt ikke enig med Grünbaum (der som tidligere nævnt var blevet korrekset i spørgsmålet om proletariatets diktatur af partisekretær Holger Vivike, på et CK-møde i august 1945). Faktisk blev partiets formand selv kritiseret (i tidligere omtalte maj 1946-rapport fra Georg Laursen) for under enhedsforhandlingerne med Socialdemokratiet at have været meget uklar omkring proletariatets diktatur, – og for, skønt nok i taktisk øjemed, at have taget afstand fra begrebet på en »udialektisk« måde.¹³⁶ (Dette var dog en overdrivelse – som tidligere omtalt havde DKP dengang afgjort forsøgt at nedtone betydningen af proletariatets diktatur, men Aksel Larsen havde dog af principielle grunde nægtet at »afsværge enhver tro« på begrebet).

Og Gelius Lund indvalgte i april 1946 i forretningsudvalget¹³⁷, partiets øverste ledelse mellem CK-møderne, hvorefter han fortsatte sin (og hele partiledelsens, må man hævde) ideologiske linje. På CK-mødet d. 17.-18. maj 1947 holdt han således en længere protokolleret tale helt i overensstemmelse med artiklen fra 1945. Heri fremhævede han igen Pariserkommunen som *Marx'* eksempel på proletariatets diktatur, men understregede, at der herfra var »et spring til Lenins definition af p.d. [proletariatets diktatur] ...« Ifølge Lenin gav proletariatets diktatur nemlig kun mening, når én klasse monopoliserede den politiske magt og ikke bedrog »sig selv eller andre med talemaader om en magt, som er almenfolkelig, fremgaaet af almindelig valgret og sanktioneret af hele folket!« Men et sådant magt-monopol stemte netop ikke overens med kommunisternes nutidige ønsker

135. Se Isi Grünbaum: »Om aktivt Demokrati og Proletariatets Diktatur.« I: *Tiden* nr. 3, januar 1946, s. 110-115; citatet s. 111.

136. Se Jensen 1998 s. 516.

137. Jf. ABA-Arkiv921/73, CK-mødet 3.4.46, protokollens pkt. 3. Det er her relevant at bemærke, at Ib Nørlund, en anden partiideolog som *senere* skulle komme til at overskygge Gelius Lund, først kom i forretningsudvalget i 1947. Nørlund ledte det ideologiske opgør med Aksel Larsen ved partisplittelsen i 1958 (og betragtes vel ofte som særlig »sovjetortodoks«). Se Thing 1993 s. 901f., 911.

om brede klasseforbund og folkelig samling, pointerede Lund. Og henviste til Tjekkoslavakiet, hvor arbejderklassen ikke havde nogen særstilling, men nok spillede en førende rolle (vi er stadig et lille år fra Pragkuppet). Med videre reference til bestræbelser i Østeuropa fastslog han direkte, at socialismen kunne opbygges *uden* proletariatets diktatur. Og endelig spurgte han centralkomiteen om det mon ville »gaa saadan, at vi vender tilbage til prol. dikt.?« Selv mente han det ikke, lod han forstå. Og ingen i CK protesterede, hvis man skal tro protokollen.¹³⁸ Samme år udsendte partiets forlag Tiden i øvrigt Mogens Fogs offentlige tale *Kommunisterne – og de andre*, – hvori Fog bl.a. fremhævede »at kommunister ikke ser borgerkrig og et paafølgende 'proletariatets diktatur' som noget tilstræbelsesværdigt eller som noget absolut uundgåeligt.«¹³⁹

Men hvad *betød* så denne både partiinterne og offentlige omgåelse af begrebet proletariatets diktatur og vægtningen af »hidtidig Skik og Lov« for det politiske demokrati under socialismen, *hvis* DKP's visioner i disse år var blevet realiseret? I sagens natur kan det naturligvis ikke *afgøres*. På den ene side må man ikke glemme, at nedtoningen af proletariatets diktatur i vid udstrækning var i tråd med østeuropæiske kommunistlederes udtalelser i disse år – ledere som ikke desto mindre efterhånden monopoliserede den politiske magt, uanset eksistensen af et formelt flerpartisystem. Og på ovennævnte CK-møde havde Gelius Lund ikke mindst hentet ideologisk ammunition i udtalelser fra sådanne ledere (tjekkoslavakiske, polske, bulgarske, jugoslaviske).¹⁴⁰

På den anden side er disse teoretiske sammenfald ikke ensbetydende med, at en dansk kommunistisk konkretisering af de fælles teoretiske positioner ville have resulteret i folkedemokratiske systemer *således* som de endeligt udviklede sig i Østeuropa. De danske kommunister støttede konsekvent de sovjet-loyale broderpartier indenfor Sovjetunionens interesse sfære i øst. Men det var ikke nødvendigvis *blot* en efterrationalisering, når Aage la Cour langt senere erindrede, hvorledes han som kommunist rejste rundt i det krigsødelagte Østeuropa og mente, at en demokratisk styreform efter danske normer ikke lå lige for, men at systemerne i øst var de »bedst mulige under de dér givne forhold lige efter krigen. Jeg håbede på, at disse lande var på vej mod et menneskeligt socialistisk fællesskab. Vort eget udgangspunkt var klart et helt andet med en grundfæstet demokratisk tradi-

138. ABA-Arkiv921/73, CK-møde 17.-18.5.1947, protokollen, Gelius Lunds indlæg ses s. 8f.

139. Mogens Fog: *Kommunisterne – og de andre*. Kbh. 1947, s. 12.

140. ABA-Arkiv921/73, CK-møde 17.-18.5.1947, protokollen, Gelius Lunds indlæg s. 8f.

tion gennem mange år. Et socialistisk orienteret styre hos os skulle være muligt indenfor demokratiske rammer, og det var det mål, jeg håbede kunne realiseres – specielt med vor nationale udgangssituation.«¹⁴¹

I lyset af hele DKP's udvikling kan det i hvert fald ikke ganske afvises, at disse års nedtoning og omgåelse af proletariatets diktatur også var udtryk for, at partiets *bekendelser* til de borgerligt demokratiske landvindinger og de grundlæggende frihedsrettigheder faktisk byggede på reelle ønsker og anskuelser. Også gældende i en videre dansk socialistisk sammenhæng. Samt at man reelt erkendte, at selvom Sovjetunionen var fredhellig og socialismens beundrede førsteland – så var forudsætninger og muligheder i Danmark afgørende anderledes.

Det sidste var, som vi har set, hvad de kommunistiske studiekredsledere blev indprentet i 1944. Hvilket bringer os ind på besættelsestidens betydning for de danske kommunisters demokratisyn. Med historikeren Henrik S. Nissen kunne man nemlig rimeligt spørge, om kommunisterne som resultat af besættelsestiden »rent faktisk [var] blevet overbeviste om demokratiet som den rigtige styreform?« Nissens spørgsmål var foranlediget af demokratiforsikringerne i Frihedsrådets *Naar Danmark atter er frit* – og hans eget svar var, at det kunne »ingenlunde afvises. De havde jo stærkere end de fleste erfaret, hvad de demokratiske borgerlige frihedsrettigheder betød.«¹⁴²

Nazismens, krigens og besættelsens demokratiske virkningshistorie er for DKP både omfattende, kompleks og modsætningsfyldt. Før og særligt under krigen og besættelsen havde kommunisterne på allernærmeste hold oplevet det borgerlige demokrati på *godt* (som stærk kontrast til nazismens voldsregimente), men også på *ondt* (se herunder). Hele dette felt trænger overhovedet til en dybere udforskning, men nogle enkelte centrale elementer og strømninger kan dog fremhæves.

Frihed for Loke såvel som for Thor?

Hvor det altså ikke kan afvises, at DKP's støtte til frihedsrettighederne og partimæssig pluralisme i Danmark var alvorligt ment (bl.a. under indtryk

141. Aage la Cour: *Som jeg husker det*. Kbh. 1998, s. 151. La Cour: Medlem af DKP 1938-57, rejsende i Østeuropa efter 2. verdenskrig, blev senere generaldirektør for EU's statistik. Udmeldte sig i protest mod Ungarns-invasjonen og DKP's stilling her, *ibid.* s.175-180

142. Side 174 i Henrik S. Nissen: »Fra mellemkrigstid til besættelsestid.« I: Dethlefsen & Lundbak 1998, s. 163-177. (Nissens spørgsmål og svar gik også på KU'ere og Dansk Samling-folk).

af nazismen og besættelsestiden), så kan det på den anden side fastslås, at de politiske rettigheder efter kommunisternes mening ikke nødvendigvis skulle tildeles det gode demokratiske selskabs *modstandere*.

Nu lå denne opfattelse sådan set allerede i den leninistiske tradition. Her dog i en radikal og absolutistisk udgave – og ledende DKP-kræfter mente netop ikke, at Lenins og Stalins magtmonopol-system svarede til partiets efterkrigsvisioner om et dansk aktivt demokrati. Men ved befrielsen stod DKP samtidig med friske historiske erfaringer, der bestyrkede partiet i opfattelsen, at demokratiets modstandere dog måtte holdes nede, og at statsapparatet måtte udsættes for demokratiserende udrensninger. Det drejede sig ikke alene om erfaringerne med 1930'ernes tyske nazister, der havde udnyttet frihedsrettighederne på deres vej til magten. Det drejede sig også om DKP's helt egne særlige erfaringer, der måtte skærpe kommunisternes bekymring for, og kritik af, også den borgerlige danske stats demokratiske habitus. Erfaringer som: myndighedernes inhumane behandling af tyske flygtninge (venstreorienterede og jøder) før og under besættelsen, myndighedernes registrering af kommunister (i nært politimæssigt samarbejde med Hitler-Tyskland), og den senere grundlovsstridige forbudslov mod kommunisterne, forfølgelserne, interneringerne, udleveringerne til Gestapo (Aksel Larsen, partiformand og folkevalgt rigsdagsmand, endte på denne måde i koncentrationslejr, men overlevede – hvad ikke alle gjorde).¹⁴³ Et halvt århundrede senere skrev professor Hans Hertel om denne tid: »Danmark havde kun sporadisk antisemitisme, men antikommunismen dækkede de samme behov. Kommunisterne var ikke just forfulgte uskyldigheder, ... Men der er noget påfaldende ved den nidkærhed, foragt og det skadefro *had*, hvormed politi, regering og partier – også Socialdemokratiet og fagbevægelsen – gennemførte djævluddrivelsen af kommunisterne og brød grundloven.«¹⁴⁴

Man kan roligt gå ud fra, at den danske statsmagts (regeringens, rigsdagens, embedsmændenes, politiets) handlinger og holdninger gjorde et endnu dybere indtryk på kommunisterne *selv* – dengang. Allerede i november 1941 skrev forfatteren og kommunisten Hans Kirk da også fra sit fangenskab i Horserødlejren til Hartvig Frisch, at man vel »trods alt, har haft sine demokratiske Illusioner. Nu viser dette Demokrati sig bundraa-

143. En arkivalie-baseret gennemgang af konkrete flygtningesager fås i Leif Larsen og Thomas Clausen: *De forrædte. Tyske Hitlerflygtninge i Danmark*. Kbh. 1997. En juridisk baseret redegørelse om myndighedernes foranstaltninger overfor kommunisterne fås i Koch 1994, se s. 240-323. Om Aksel Larsens arrestation og videre fangeskæbne se Jacobsen 1995 s. 299-325.

144. Politiken 24.7.1997, 2. sektion s. 4 (»Forræderi mod tyske flygtninge«. Boganmeldelse).

dent .« Kirk håbede dog at slippe ud som en bedre marxist, men det kunne »godt gøre ondt at faa de demokratiske Mælketænder trukket ud.«¹⁴⁵ Og det illegale DKP besluttede sig for, at efterkrigstidens demokrati illusionsløst måtte udrydde denne indre råddenskab – og anlagde, som vi har set, i programmet *Folkets Vilje Landets Lov* fra 1944 en meget bred (og vel i sin yderste konsekvens arbitrær) fortolkning af, hvem der var bærere af råddenskab, og hvorledes disse skulle uskadeliggøres (fx med kravet »Al Modarbejdning af Folkestyret skal være strafbart«).

Og hurtigt efter befrielsen udløste kommunistiske intellektuelle så den store (indledningsvist nævnte) offentlige dansk demokratidebat, der udspandt sig fra sommeren 1945 til slutningen af 1946.¹⁴⁶ Diskussionens absolutte kerne tema lå netop gemt i det grundtvigske frihedskrav »Frihed for Loke såvel som for Thor« – her forstået som demokratiets vel evige dilemma: Kan det være tilladeligt, tilrådeligt, nødvendigt, hensigtsmæssigt at sikre demokratiet med udemokratiske midler – som fx at fratage demokratiets modstandere deres demokratiske rettigheder?

Kerneteamet blev allerede slået an i titlen på den kommunistiske¹⁴⁷ filosofiprofessor Jørgen Jørgensens indledende debatskabende artikel i *Frit Danmark* den 13. juli 1945: »Demokratiet har Ret til at forsvare sig«. Det (for Jørgen Jørgensen og alle debatdeltagere) indiskutable udgangspunkt var at samfundet skulle være demokratisk. Men Jørgensen fandt at samfundet langt fra var sikret mod fascistisk-nazistiske revanchister, og at man derfor måtte udnytte det øjeblikkelige pusterum efter nazismens nederlag til at sikre demokratiet. Det kunne følgelig blive nødvendigt at rense demokratiets magtmidler for antidemokratiske elementer, at forbyde antidemokratisk propaganda indenfor staten, at afskedige embedsmænd med »antidemokratisk holdning« hvis situationen blev meget faretruende – »af Hensyn til Nationens Sikkerhed«. Under alle omstændigheder: Når demokratiets *tilhængere* skulle afgøre indbyrdes uenigheder var eneste tilladte metoder »Oplysning, Forhandling og Afstemning«, fastslog Jørgensen. Men overfor sine *modstandere* havde demokratiet ret til »at sætte haardt mod haardt, og Diskussionen bør derfor ikke dreje sig om, hvilke

145. Brev af 5.11.1941. I Hans Kirk: *Undertrykkere og undertrykte. Et Hans Kirk-udvalg*, (ved Ole Ravn). Kbh. 1977; s. 60.

146. Hvor intet andet anføres henvises i det følgende generelt til debatindlæggene optrykt i Rasmussen&Nielsen 2003.

147. Jørgen Jørgensen var partiløs, men betegnedes sig fra 1945 som kommunist, og accepteredes som sådan af DKP (Rasmussen&Nielsen 2003 s. 258). DKP's forlag Tiden udgav i 1946 en lille bog *Det demokratiske Samfund. Grundtræk af en Analyse* – hvori Jørgensen søgte at formulere hvad man vel kan kalde en dansk kommunistisk demokratiopfattelse.

Hans Kirk i interneringslejren Horserød 1941 – tegnet af den ligeledes internerede fynske maler Knud Aage Larsen. Sammen med omkring 90 medfanger lykkedes det Hans Kirk at flygte d. 29. august 1943, da tyskerne overtog lejren. Omkring 150 kommunister og spaniensfrivillige nåede ikke ud, men førtes til KZ-lejren Stuthof, hvor adskillige omkom. (Hentet fra Morten Thing: Hans Kirks mange ansigter. Kbh. 1997, s. 247).

Midler Demokratiet kan tillade sig at anvende, men kun om, hvilke Midler det i en given Situation er nødvendigt at anvende for at sikre dets Bestaan og Udvikling«. Overfor »Falskspillere« behøvede man ikke at overholde »Spillereglerne«. ¹⁴⁸

Efter Jørgen Jørgensen artikel indledtes en hidsig debat om demokrati-begrebet generelt og Jørgensens syn på demokratiets beskyttelse specielt – et syn som jo principielt indebar, at angiveligt antidemokratiske politiske organisationer kunne forbydes. Antidemokraterne eksemplificeredes dog alene som *nazister* af Jørgensen og hans støtter. Og som officielt DKP-standpunkt fremhævede Aksel Larsen også i oktober 1945, at det

148. Jørgen Jørgensen: »Demokratiet har ret til at forsvare sig.« *Frit Danmark* nr. 10, 13/7 1945 s. 4-5. Som optrykt i Rasmussen&Nielsen 2003; citerne ibid. s. 25f.

var nazismen, man havde i tankerne: »Vi ... ønsker Demokrati, som kan slaa til og slaa først, saafremt Nazismen nogensinde paany skulde vise sit Ansigt indenfor vort Lands Grænser. Vi siger med Stauning: 'Lær af Udviklingen – træd paa Tjørnen, mens du har Sko paa.' »¹⁴⁹

Og afskyen for nazismen kunne alle demokratidebattørerne dele – endvidere var der også gennemgående enighed om at demokratiet med magt måtte holde nazister nede, hvis disse voldeligt bekæmpede demokratiet. Men herefter skiltes vandene – for hvor Jørgen Jørgensen heller ikke ville give frihed til »med ikke-voldelige midler at modarbejde demokratiet«, så forfægtede ikke mindst Poul Henningsen¹⁵⁰ det standpunkt, at man måtte skelne mellem *ord* og *handling*: Nok kunne samfundsborgerne ikke have ubetinget *handlefrihed*, men i et demokrati måtte der være ubetinget *yt-ringsfrihed* – altså også for nazister. Hertil svarede Jørgen Jørgensen, at det var misbrug af frihedsidealet således at afsværgede et forbud mod »antidemokratisk Virksomhed i Ord eller Handling (som jo glider jævnt over i hinanden i det politiske Liv).«¹⁵¹

Og selvom nazisme af kommunisterne altså anførtes som eksemplet på antidemokratisk virksomhed, så stod det dog klart, at problematikken også havde videre perspektiver – og for DKP's kritikere rejste foruroligende spørgsmål: For hvem var egentligt den onde Loke og hvem var den gode Thor, og hvem skulle afgøre dette? Hvis det fx vedtoges, at en demokratisk økonomi var et grundlæggende demokratisk gode, kunne politisk modstand mod økonomisk demokrati så ikke forbydes, ifølge Jørgen Jørgensens formel? Ville et forbud mod nazisterne ikke danne præcedens, så et højreflertal kunne forbyde DKP og et venstreflertal Venstre? Ja, ville Jørgen Jørgensens vej ikke simpelthen føre til de rigtige meningers kirkestat?¹⁵²

149. Aksel Larsen i *Land og Folk* d. 24. oktober 1945, her citeret fra *Orientering* nr. 1 1946 s. 17.

150. Henningsen havde før krigen haft tæt kontakt til kommunistiske intellektuelle, men kom efter befrielsen i stadig skarpere konflikt med kommunismen – jf. *Thing* 1993 s. 242-263.

151. Se: Jørgen Jørgensen: »Om demokratisk frihed.« *Politiken* 6/9 1945 s. 5. Som optrykt i Rasmussen&Nielsen 2003; *ibid* s. 47. PH 1945 s. 62. Jørgen Jørgensen: »Misbrug af idealerne.« *Frit Danmark* nr. 24, 19/10 1945. Som optrykt i Rasmussen&Nielsen 2003; *ibid* s. 92.

152. Disse spørgsmål er mine udtræk af kritikker fremført hhv. af: Chr. Jørgensen i *Frit Danmark* nr. 26 2/11 1945, se Rasmussen & Nielsen 2003 s. 100; Poul Andersen i *Politiken* 5/9 1945, se Rasmussen & Nielsen 2003 s. 43; Poul Henningsen i *Politiken* 30/3 1946, se Rasmussen & Nielsen 2003 s. 170; Hal Koch i *Frie Ord* (april) 1946, se Rasmussen & Nielsen 2003 s. 206.

Som det kommunistiske synspunkt fastholdt Leif Gundel dog i foråret 1946, at det hele drejede sig om »et forbud mod al nazistisk virksomhed« samt en fuldførelse af befrielsestidens udrensning. Men bemærkede også, at disse forholdsregler videre ville modvirke »*alle* reaktionære tendenser.«¹⁵³

Et demokratisk livssyn

Demokratidebatten 1945-46 var skarp og demonstrerede dybe principielle uoverensstemmelser. Gennemgående var der dog ingen egentlig anti-kommunistisk tone i debatten, og ikke kun erklærede kommunister delte Jørgen Jørgensens hovedsynspunkt (som størstedelen af befolkningen var enig i, gættede Poul Henningsen).¹⁵⁴ Men mere generelt illustrerede debatten også i hvor høj grad *demokratiet* her efter krigen optog i hvert fald de intellektuelle. Ikke mindst de kommunistiske, som tydeligvis følte, at de var vægtige partshavere i demokratiets redning: kommunister havde før krigen været aktive antifascister, og havde under krigen i et forpligtende og loyalt samarbejde med politisk anderledes tænkende *kæmpet* for demokratiet.

Denne baggrund og denne selvopfattelse var utvivlsomt af væsentlig betydning for mange danske kommunisters videre demokratiske livssyn og omsorg for dansk demokratis bevarelse, uddybning og videreudvikling. Kommunisterne følte sig som vigtige aktører i den *almene* stræben mod mere demokrati, som besættelsestidens folkelige selvmobilisering og selvbevidsthed også havde skabt. En af disse kommunister var Inger Merete Nordentoft.

Den læreruddannede skoleinspektør Inger Merete Nordentoft havde i 1930'erne arbejdet med nye pædagogiske ideer og været aktiv i det kulturelle *Frisindet Kulturkamp*, blev modstandskvinde, sad fængslet, meldte sig ved befrielsen ind i DKP, sad i folketinget 1945-53 og var i en

153. Leif Gundel: »Demokrati lig Folkestyre«. *Politiken* 6/4 1946 s. 7. Som optrykt i: Rasmussen & Nielsen 2003; s. 212. (Leif Gundel var i efteråret 1945 chefredaktør på *Land og Folk*, blev senere udenrigsredaktør på bladet).

154. PH 1945 s. 58. Ikke-partimedlemmer som, helt eller delvist, delte Jørgensens standpunkt: Fx professor L.L. Hammerich, tidl. Holger Danske-leder Jens Lillelund, læge Svend Hoffmeyer, professor Stephan Hurwitz. Se Rasmussen&Nielsen 2003 s. 27f.; 29; 171ff; 175ff.

Inger Merete Nordentoft
(1903-1960), fotograferet
1954. (Foto hentet fra
Morten Thing: Kommunis-
mens kultur. Bind 2. Århus
1993. Side 911).

årrække en central kommunistisk politiker. Hun forlod DKP i 1957 som reaktion på Ungarns-invasjonen.¹⁵⁵

Nazismen og kampen imod den lå som klart erfaringsgrundlag bag Inger Merete Nordentofts demokratiske skolepolitik, som hun som DKP's skoleordfører forfægtede også i folketinget fra 1945. Når nazismen kunne få tag i så mange, så hun det ikke mindst som et udtryk for, at mennesker følte sig sat uden for indflydelse, i samfundet, på arbejdspladsen. De blev usikre og bange og et let bytte for ensretning og propaganda. Og diktaturstater anvendte bevidst »Skolen til at skabe deres ideelle Borger: Den lydige autoritetstro Undersaat, der kun kan tænke i en bestemt Ideologi og kun kan handle efter Ordre ...« Derfor måtte *demokratiets* skole helt fra

155. Jf. Thing 1993 s. 911f. (Nordentoft huskes vel primært for den store offentlige og politiske sag i 1945-46 hvor skoledirektøren – kraftigt støttet af mange folketingspolitikere – ville afskedige hende, fordi hun som ugift ventede barn).

børnehaveklasseniveau opdrage menneskene til at blive frie, selvbevidste, ikke-autoritetstro individer, der kunne forstå og beherske omverdenen. Men hertil krævedes, at skolen selv var demokratisk organiseret, at lærerråd sammen med skolens leder og demokratisk valgte forældreråd fik det reelle ansvar for skolen og dens undervisning. Og først og fremmest måtte »det demokratiske Livssyn gennemføres i Forholdet mellem Lærere og Børn og mellem Børnene indbyrdes«, og der måtte indføres »udstrakt Selvstyre« via skoleråd valgt af eleverne selv, således at alle fra barnsben lærte demokratiets spilleregler, rettigheder og ansvar. Også demokratiets lighedskrav måtte dog honoreres, hvorfor skolen skulle »underbygges af en effektiv Tilskudsordning«, så ingen børn afholdtes fra deltagelse i højere undervisning af økonomiske årsager.¹⁵⁶

I 1945 udsendte DKP's forlag pjecen *Opdragelse til Demokrati*, som Inger Merete Nordentoft oprindeligt havde udgivet på eget forlag under besættelsen. Heri sammenfattede DKP's nye skoleordfører sit syn på udviklingen af det demokratiske menneske og udtrykte hermed også sit syn på demokratiets væsen samt sit eget demokratiske livssyn:

»Det demokratiske Opdragelsesmaal kan ikke være at skabe Mennesker med en paa Forhaand fastlagt Livsanskuelse. Maalet maa være at skabe Mennesker, som kan tænke frit og selvstændigt, som kan samarbejde med andre og indordne sig under Helhedens Tarv, som kan udvise Initiativ og tør tage et Ansvar, som kan vise Tolerance over for anderledes tænkende og dog med Mod og Fasthed staa inde for deres egen Overbevisning, – ...«¹⁵⁷

Demokrati var for Inger Merete Nordentoft ikke blot en repræsentativ styreform, men også et reelt deltagelsesdemokrati, hvor menneskene i det daglige *selv* skulle og turde tage hånd om de fælles anliggender. Og både det første, men også det sidste havde hun og kommunisterne kæmpet for under besættelsen, følte Nordentoft. Som hun afsluttede artiklen *Skolen og Demokratiet* fra juni 1945: »I fem forbandede Aar har vi kæmpet med Ryggen mod Muren for Retten til at have et Demokrati. Nu har vi Retten, men ...«.¹⁵⁸

Udviklingen af det frie, selvstændige og demokratiske menneske lå også en anden og endnu mere central kommunist på sinde: Mogens Fog.

156. Gennemgangen bygger på: Inger Merete Nordentoft: *Opdragelse til Demokrati*. Kbh. 1944. (Genudsendt 1945 på DKP's forlag); citater s. 14, 22. Samt Inger Merete Nordentoft: »Skolen og Demokratiet.« I: *Frit Danmark* nr. 6, 15.6.1945; citater s. 5.

157. Nordentoft 1944 s. 3.

158. Nordentoft 1945 s. 5.

Mogens Fog indmeldte sig i DKP i 1924, men lod af taktiske grunde formelt sit partimedlemskab ophøre, da partiet blev illegalt i juni 1941 – hvorefter han først for alvor fik en central betydning for DKP. Blev medstifter af Frit Danmark og en ledende skikkelse i Frihedsrådet, arresteredes af tyskerne, undslap, blev minister i befrielsesregeringen, sad i Folketinget 1945-50 tilknyttet DKP, deltog som indflydelsesrig kommunist uden partibog ofte i partiets ledelsesmøder og regnedes for de intellektuelle kommunisters faktiske leder. Forsøgte for alvor fra 1956 i skrift og tale at finde »tilbage« til det principielle frihedsgrundlag for kommunismen, hjalp vennen Aksel Larsen ved dannelsen af SF og spillede en betydningsfuld rolle ved fastlæggelsen af dette partis principgrundlag.¹⁵⁹

Som et bidrag til demokratidebatten skrev Mogens Fog kronikken *Nazismens Arv*, som Politiken bragte den 2. september 1945. Heri diskuterede han hvilke holdninger og mentaliteter der i efterkrigstidens Danmark kunne udvikle sig i nazistisk retning, og fremlagde heroverfor sine demokratiske modprincipper. Fog så nazismens og alle despotiers grundlag i overmennesketeorien, i de udvalgte ret, i førerideologien. Og det er interessant, at modstandslederen Fog i denne sammenhæng koncentrerede sig om at rette en frontal kritik mod kredse tilknyttet *modstandsbevægelsen*. Ikke på grund af de overgreb og selvtægtshandlinger, som han medgav, at unge modstandsfolk i befrielsessommeren havde begået – for disse hedsporere kunne sagtens belæres om »et folkestyret Lands normale Veje« og lære at omforme frihedskampens voldsmidler »til den politiske Aktivitet, der er Fredens Kampmiddel.« Nej, faren truede fra visse modstandskredses autoritære politikerfjendske krav om handlekraft, om hjemsendelse af rigsdagen, om at befrielsesregeringen burde bruge dekretter og afholde sig fra »Politik«, osv. Når Fog foreholdt disse kredse, at det vel gik langsommere med demokratiske end med diktatoriske metoder, men at et demokratisk styre nu engang måtte underlægge sig både politik og partipolitik, så svarede mange at modstandskampen da havde været forgæves. Og Fog var overbevist om, at tusindvis af danskere havde lignende opfattelser »som disse Medkæmpere. Og det er dødsensfarligt. Det er i denne jordbund, Førerideologien kan slaa Rod.« Sådanne folk var imod uødig »Snak« og gik ind for »Handlekraft« – men var i virkeligheden

159. Om måden hvorpå og omstændighederne hvorunder Fog »udmeldte« sig af DKP se Fog 1976 s.142. Til *Information* 6.10.1948 udtalte Fog, at skønt formelt ikke mere DKP-medlem »arbejder jeg, som jeg var partimedlem«. Og i sine 1977-erindringer skrev han: »jeg ... følte mig som kommunist, som dansk kommunist, langt ind i 50'erne.« Mogens Fog: *Efterskrift. 1946-og resten*. Kbh. 1977, s. 113. Og se i øvrigt Thing 1993 s. 905-910.

»naturlige Arvtagere til Nazismens aandelige Gods«, deres dyrkelse af »Effektivitet og den faste Tro paa Formynderskabsidéen« slægtede despotiet på. Var krigen gået uden om Danmark, men i øvrigt vundet af Tyskland, ville flere af disse allermost ivrige modstandsfolk være blevet Hitlers mænd, vurderede Fog.¹⁶⁰

Men som Inger Merete Nordentoft mente også Mogens Fog, at nazismens sump kunne drænes ved oplysnings- og opdragelsesarbejde, selv om arbejdet vanskeliggjordes af, at demokratiets metoder – »Reflektionen, Forhandlingen og Tolerancen« – stillede større krav end den »følelsesbaarne Aktion«. Hele den klassiske oplysningstænkning prægede overhovedet Fog, for hvem den demokratiske livsanskuelse lå i at tro »på det enkelte Menneskes Evne til selvstændig Tænken«, mens den autokratiske livsanskuelse var uden sans for »den nuancerede Sandhed« og næredes, når folk optrådte følelsesbetonet som del af massen. Mennesket var et rationelt væsen, som i frihed og selvstændighed var tilgængeligt for rationelle argumenter om samfundets og eget ve og vel. Hele »Demokratiets bærende Idé« lå i denne antagelse, fastslog Fog. Demokratiets rationelle diskussionsform var ganske vist i al sin langsommelighed med til at nære politikerledens antidemokratiske strømning. Men dette måtte så være – for det »maa nødvendigvis gaa langsommere med en Bestemmelse, naar man skal høre alle Meninger og ikke bare udøve et Flertalsdiktatur. Resultaterne maa ofte blive mindre entydige, naar man skal søge at afveje reelle og berettigede Interesse modsætninger mod hinanden og derfor naa et Kompromis i Stedet for en ensidig Beslutning.«¹⁶¹

Det var denne kronik, som Poul Henningsen havde kaldt »den smukkeste artikel jeg har læst efter krigen om folkestyret« (se indledningen). Derom kan ikke dømmes. Men klar var den. Bl.a. gjorde artiklen klart, at kommunisten Fog støttede ideen om forbud mod nazistisk virksomhed, for Jørgen Jørgensen havde ret i at demokratisk frihed ikke kunne være »Frihed til hvad som helst«.¹⁶² Den gjorde endvidere klart, at kommunisten Fog ikke var tilfreds med det eksisterende demokrati og ønskede det udvidet fx med nye økonomiske rettigheder – og at bekymringen for tidens autoritære tendenser også var en bekymring for at disse kunne vendes imod en fremtidig demokratisk socialistisk udvikling.¹⁶³ Men artiklen

160. Se s. 33-37 (citatene s. 35,36,37) i Mogens Fog: »Nazismens Arv.« *Politiken* 2/9 1945 s. 8-9. Som optrykt i Rasmussen & Nielsen 2003.

161. Ibid. s. 38f. – hvorfra også citaterne er hentet.

162. Ibid. s. 41.

163. Ibid. s. 38, 40.

Mogens Fog (1904-1990),
fotograferet 1947. (Foto
hentet fra Morten Thing:
Kommunismens kultur.
Bind 2. Århus 1993. Side
902).

gjorde det dog først og fremmest klart, at den fremtrædende kommunist Mogens Fog forsvarede også det *politiske* demokrati, den demokratiske *politik* og samtalens, forhandlingens og kompromisets vej. I Danmark. Som et forsvar og en reaktion imod nazismens arv.

Så – havde PH ret?

Denne artikels åbningsspørgsmål var, om Poul Henningsen i 1946 havde ret i, at de danske kommunister »synes at holde enhver udvej aaben for at naa frem til demokratiet – både den østlige og den vestlige – ...« (og således ikke kunne betegnes som antidemokrater). Konklusionen må være, at der er belæg for PH's datidige fornemmelse.

DKP *havde* bevæget sig væsentligt siden partiets stiftelse: Fra positioner, som primært var hentet fra den russiske revolutionstid og Lenins ideer fra disse år, og til positioner, som i betydelig grad prægedes af en

anerkendelse af det borgerlige danske demokratis traditioner, brugbarhed og potentiale. Samt prægedes af en næppe kun foregiven tro på det både nødvendige og mulige i at tage allerede opbyggede politisk demokratiske strukturer, samt allerede vundne politiske frihedsrettigheder, med ind i socialismen.

I de sidste krigsår og første fredsår udstak partiet en legalistisk reformstrategi, der tilsagde en fredelig (ikke kup- eller voldsbaseret) vej mod og overgang til socialismen, gennemført af parlamentarisk valgte regeringer udgået fra en centrum-venstre blok med kommunister i en retningssgivende rolle. Under overholdelse af forfatningsmæssigt demokratiske spilleregler skulle disse folkeregeringer inddrage stadigt nye (herunder økonomiske) områder under demokratiets kommando – samt demokratisere staten, hvilket for kommunisterne bl.a. ville sige tilrette og gennem personalepolitikken klasse-mæssigt indholdsforandre statsapparatet, så dette var i stand til, og ville *acceptere*, at varetage socialistisk orienterede opgaver. Herunder måtte man gennem en klasse-mæssigt udlignende rekrutteringspolitik, en deltagelsesdemokratisk inddragelsespolitik, og en *Berufsverbot*-lignende kontrol- og udrensningspolitik, sikre statens stærkeste magtmiddels (hærens) loyalitet. Og hele denne politik fra oven, skulle opmuntres og understøttes af et folkeligt pres fra neden, om nødvendigt i form af fx massestrejker og demonstrationer. DKP havde altså fjernet sig fra Lenin og nærmet sig den gamle socialdemokratiske teoretiker Karl Kautskys opfattelse: At arbejderklassens massestrejker og politiske kamp kunne fremtvinge venligtsindede regeringer via stemmesedlen og føre til en klasse-mæssig forskydning af magtforholdene indenfor staten – men ikke måtte føre til en ødelæggelse af statsmagten. Samt at målet for den politiske kamp var erobring af magten ved at vinde parlamentsflertallet.

Det fjerne endemål for DKP var stadig den forjættede frie og selvforvaltende kommunisme. Men mellem »revolutionen« (DKP's fredelige overgang til socialisme) og kommunismen lå der, i den klassiske marxistiske forestillingsverden, en opbygningsfase under »proletariatets diktatur«. Et begreb som lå vidt (og farligt) åben for fortolkninger – spændende fra Lenins *de facto* partidiktatur til en demokratisk og parlamentarisk republik. DKP havde altid anerkendt begrebet, og gjorde sig – også i 1930'ernes folkefrontsperiode – forestillinger om proletariatets diktatur, som tydeligvis lænede sig op ad den leninistiske og sovjetiske model.

Men i de første efterkrigsår åbnede der sig, hvad man kunne kalde et *demokratisk mulighedernes vindue*, hvorigennem DKP optog facetterede

demokratiske tanker – formet ikke mindst af nazismens, krigens og besættelsestidens erfaringer. Erfaringer som nærrede et demokratisk livssyn med øget vægt på demokratiets frihedsdimensionen, ved siden af den basale lighedsdimension. Og igennem dette vindue øjnede partiet en kommende dansk pluralistisk-demokratisk socialisme. Mulighedsbetingelserne herfor sås dels skabt af den antinazistiske kamps styrkelse af arbejderklassen nationalt og internationalt, og dels lå mulighedsbetingelserne allerede gemt i folkefrontstidens nyvurdering af det borgerlige demokrati som et »uhyre fremskridt«. Hvortil kom, at DKP nu fremhævede de afgørende forskelle mellem Rusland i 1917 og efterkrigstidens Danmark – og advarede partimedlemmerne imod at se nogen analogi mellem udviklingen i det tilbagestående Rusland og en fremtidig fredelig socialistisk udvikling i et Danmark, der i hundrede år havde haft »et virkeligt Parlament«. Og på dette grundlag fremkom autoritative og internt rettede ideologiske udredninger, der afviste at Lenins definition på proletariats diktatur var relevant for Danmark – *fordi* denne definition gav én klasse monopol på den politiske magt og altså ikke forandrede, at magten skulle fremgå af almindelige valg og sanktioneres af hele folket. Ja, det afvistes eksplicit, at et proletariats diktatur *overhovedet* var nødvendigt og ønskværdigt i Danmark. I stedet kunne *et aktivt demokrati* føre ind i og *opbygge* socialismen, på grundlag af »hidtidig Skik og Lov«.

Det er dog klart, at der lå et vældigt iboende konfliktstof i kontrasten mellem på den ene side DKP's både offentligt og internt udtrykte positive syn på danske demokratiske traditioner, politisk demokrati og frihedsrettigheder, værdier som angiveligt skulle føres med ind i socialismen – og på den anden side DKP's stærke støtte til Stalins Sovjetunion, hvis politiske monopol- og undertrykkelsessystem efterhånden fik magt i efterkrigstidens Østeuropa. Og med koldkrigsomsvinget i løbet af 1947 udviklede det politiske klima sig snart til gunst for de partikræfter, der følte det nødvendigt at tøjle nytænkningen og restaurere ellers delvist forladte ideologiske skyttegrave. 1946-kongressens bredtfavnende og demokraticentrerede linje udsattes for stigende intern kritik, og på partiets næste kongres i maj 1949 fremlagde partiets nye ledende og stærkt Sovjet-ortodokse ideolog Ib Nørlund et udkast til en principklæring. Nørlunds fremlæggelse formede sig som en *marxistisk-leninistisk* lektion til et parti, der efter krigen havde slækket »på kravene til afklaring og ideologisk styrke«. Men den internationale kommunistiske bevægelse var blevet klogere i de sidste par år, og bevægelsen var »ikke mindst ved hjælp fra SUKP og fra kammerat

Stalin personlig« nu blevet klar over, at »folkedemokratiet er en statsform, der udøver det proletariske diktators funktioner ...«¹⁶⁴

Den herefter vedtagne *Principerklæring* omtalte ikke teorien om den fredelige overgang til socialismen.¹⁶⁵ På kongressen fastslog Ib Nørlund ganske vist, at teorien var rigtig – *men* programatiske formuleringer herom ville blot skabe »forvirring«. ¹⁶⁶ Af Nørlunds senere partihistorie kan man udlede, hvad der lå bag. Her anførte Nørlund nemlig atter, at 1946-kongressens tese om den fredelige overgang i sig selv havde været korrekt. Men at formuleringerne herom desværre havde medført falske forestillinger om en overgang uden omvæltninger i de klasse-mæssige magtforhold – »hvilket førte til at dele af partiet fx stod uforstående over for den fredelige, men revolutionære udvikling i Østeuropa, som bragte socialismen til sejr«. ¹⁶⁷ Og hermed gav Ib Nørlund måske en væsentlig del af forklaringen på, at de første efterkrigsårs åbne demokratipositioner blev trængt tilbage. I de første år efter krigen var det øjensynligt muligt for DKP at forene disse positioner med støtte til og loyalitet overfor Sovjetunionen og udviklingen i Østeuropa. Men med den nye lejr-tænkning og koldkrigsudvikling ville positionerne (for Nørlund og ligesindede) skabe for store kontraster i forhold til den nu mere afklarede østlige sovjetstøttede virkelighed (klarest symboliseret ved »Prag-kuppet«). Med risiko for påfølgende partiintern uro og uacceptable brud på loyalitetsforpligtelsen overfor socialismens førsteland Sovjetunionen.

Men ovenstående kuldkaster netop ikke Poul Henningsens fornemmelse: at DKP efter krigen »holdt enhver udvej aaben for at naa frem til demokratiet – både den østlige og den vestlige«. Den kolde krig pressede (i hvert fald for en periode) partiet tilbage mod den »østlige« vej. Ikke desto mindre havde udviklingen frem til koldkrigsomsvinget vist et klart »vestligt« politisk-demokratisk *potentiale* i den danske kommunisme. Den svenske forfatter Per Olov Enquist skrev i 1992, at DKP-formand Aksel Larsen i november 1942 i Gestapos fangekælder udformede den »princielle eurokommunistiske holdning«, som senere skulle komme op til overfladen, da Larsen oprettede SF.¹⁶⁸ Enquist fremkom med påstanden

164. ABA-Arkiv921/3 Kongresprotokollen 16. partikongres 5.-8.5.49, heri Ib Nørlunds talemanus.: *Indledning Partiprogrammet*; citaterne: s. 5, 16 (sidehenvisningerne refererer til talemanus.' og ikke protokollens paginering).

165. *Principerklæring* ses optrykt i *Orientering*, nr. 5, juni 1949 s. 107-115.

166. ABA-Arkiv921/3 Kongresprotokollen 16. partikongres, Ib Nørlunds talemanus.: *Indledning Partiprogrammet*; s. 18f.

167. Side 237f. i Ib Nørlund: *Det knager i samfundets fuger og bånd*. Bind 2. København 1972. 3. oplag. (1. oplag: 1959).

168. Per Olov Enquist: *Korttegnerne*. Kbh. 1992, s. 251.

Ib Nørhlund (1917-1989), fotograferet 1955. Sad i ledelsen af DKU 1935-41, i DKP's Centralkomite fra 1938 som DKU's repræsentant, arresteredes januar 1942, flygtede fra Hørserød juni samme år, arresteredes igen januar 1945. Blev partisekretær i 1947 og sad som sådan i partiets inderste ledelse indtil sin død 1989. Ib Nørhlund fungerede som stærkt Sovjetloyal partiideolog, og var en hovedkraft i opgøret med Aksel Larsen under partikampen 1956-58. (Foto hentet fra fra Morten Thing: Kommunismens kultur. Bind 2. Århus 1993. s. 900).

ud fra en fascinerende og noget fabulerende tolkning af de forhørsprotokoller som Gestapo lod føre under de mange forhør af Aksel Larsen fra 6. november 1942 til midten af februar 1943. Men uanset tolkningens litterære karakter^a kan man alligevel sige, at Enquist får peget i retning af en faktisk udvikling. Dog ikke bare (og måske endda ikke primært) en udvikling hos Aksel Larsen. Men en udvikling og strømning i det danske kommunistparti – med vægt på nationens særtræk og politiske udviklingsniveau, og med ønsker om at tage allerede eksisterende demokratiske strukturer og politiske frihedsrettigheder *med ind* i en dansk socialisme.

Udviklingen blev bremset – og i 1958 splittedes DKP, hvorefter »eurokommunisterne« dannede SF. Men væsentlige tanker og ideer bag den nye partidannelse kan blandt andet spores tilbage til dengang et demokratisk mulighedernes vindue åbnede sig for befrielsestidens danske kommunister.

Kilde- og litteraturliste

(Anvendte henvisningsforkortelser i kantet parentes).

Kilder

- ABA Arkivnr. 921 Danmarks Kommunistiske Parti. Kasse 2, 15. kongres 1946 [ABA-Arkiv921/2].
- ABA Arkivnr. 921 Danmarks Kommunistiske Parti. Kasse 3, 16. kongres 1949 [ABA-Arkiv921/3].
- ABA Arkivnr. 921 Danmarks Kommunistiske Parti. Kasse 73, CK-møder 1945-1950 [ABA-Arkiv921/73].
- ABA Arkivnr. 921 Danmarks Kommunistiske Parti. Kasse 434, Skolingsmaterialer 1938-1945 [ABA-Arkiv921/434].
- Alkil, Niels: *Besættelsestidens Fakta. Dokumentarisk Haandbog med henblik paa lovene af 1945 om landsskadelig virksomhed m.v.* 1. Bind. Kbh. 1945. [Alkil 1945].
- Andersen, Tage Revsgård (red.): *DKP & Frihedskampen*. Dokumentsamling. 41-bindsudgaven. Kbh. 1996-1999. [Andersen 1996-1999/bindnr.].
- Andersen, Tage Revsgård (red.): *Dokumenter. Problemer omkring befrielsen. Retningslinjer for overgangens politik. Niels Bankes og Alfred Jensens udkast og forslag til Socialist Program fra april 1945. Forelagt i Frihedsrådet*. Kbh. 1995. [Andersen 1995].
- Cour, Aage Ia: *Som jeg husker det*. Kbh. 1998.
- Degras, Jane: *The Communist International 1919-1943. Documents. Vol. 1. 1919-1922*. London 1956.
- Det illegale Land og Folk og andre publikationer fra Danmarks Kommunistiske Parti*. Bind 1-5 (bd. 1-4: red. Børge Houmann. bd. 5: red. John T. Lauridsen). Kbh. 1981-1997 [Illeg. L&F/bindnr.].
- DKP: *Bolsjevikerne Politik i 1917. En Studiekredsvejledning*. Udsendt illegalt 1944. I: ABA-Arkiv921/434. [Studiekreds 1944].
- DKP: *Danmarks kommunistiske Partis Valgprogram! Som optrykt i Tiden nr. 1. oktober 1945 s. 1-7*. Kbh. 1945 [Valgprogram45].
- DKP: *Enheden maa skabes. Udtalelse fra Danmarks kommunistiske Partis 15. kongres*. I: Tiden nr. 4. februar 1946 s. 130-131.
- DKP: *Folkets Vilje Landets Lov*. Optrykt i Sverige 1945. Udsendt første gang december 1944. [Folkets Vilje Landets Lov].
- DKP: *Hvad vil kommunisterne? Hefte 2: Danmarks Kommunistiske Parti og Kampen for Friheden*. Kbh. 1938. [Hæfte2].
- DKP: *Hvad vil kommunisterne? Hefte 4: Det kommunistiske Parti og Folkets Fremtid*. Kbh. 1939. [Hæfte4].
- DKP: *Politisk Program*. Vedtaget på DKP's 15. kongres 1946. I: Tiden nr. 4. februar 1946 s. 123-127.
- DKP: *Udtalelse af det uvidede Centralkomitemøde i Danmarks kommunistiske Parti i Dage den 13. og 14. August 1945*. I: Larsen&Jensen 1945 s. 44-47.
- DKP: *Vi kæmper for et sandt Demokrati. En kortfattet redegørelse for hvad Kommunisterne vil!* 2. oplag Kbh. 1944 (første oplag dec. 1943). [Sandt Demokrati].
- DKP: *Vor Politik*. Skolingspjece, udsendt illegalt, 1944. I: ABA-Arkiv921/434. [Vor Politik].
- Dubcek, Alexander: *Håbet dør sidst. Selvbibliografi*. Kbh. 1993. [Dubcek 1993].
- Engels, Friedrich: *Zur Kritik des sozialdemokratischen Programmentwurfs 1891*. Karl Marx/ Friedrich Engels – Werke. Bind 22. Berlin 1972. Elektronisk reprint af s. 225-240 fra www.mlwerke.de. [Engels 1972].
- Fog, Mogens: *Efterskrift. 1904-45*. Kbh. 1976. [Fog 1976].
- Fog, Mogens: *Efterskrift. 1946-og resten*. Kbh. 1977.

- Fog, Mogens: *Kommunisterne – og de andre*. Kbh. 1947.
- Fog, Mogens: »Nazismens Arv.« I: *Politiken* 2/9 1945 s.8-9. Som optrykt i Rasmussen & Nielsen 2003 s. 33-42.
- Frihedsrådet: *Meddelelse om dannelse af Danmarks Frihedsraad*. Udsendt september 1943. I: *Alkil* 1945 s. 225.
- Frihedsrådet: *Naar Danmark atter er frit*. Udsendt november 1943. I: *Alkil* 1945 s. 226-235. [Naar Danmark atter er frit].
- Grünbaum, Isi: »Om aktivt Demokrati og Proletariatets Diktatur.« I: *Tiden* nr. 3, januar 1946, s. 110-115.
- Gundel, Leif: »Demokrati lig Folkestyre«. *Politiken* 6/4 1946 s. 7. Som optrykt i: Rasmussen & Nielsen 2003 s. 208-212.
- Henningsen, Poul: »Frihed med eller uden rabat«. *Socialdemokraten* 9.9.1945. Som optrykt i Rasmussen & Nielsen 2003 s. 57-64. [PH 1945].
- Henningsen, Poul: »Fører folkestyre til demokrati?«. *Politiken* 30.3.1946. Som optrykt i Rasmussen & Nielsen 2003 s. 163-170. [PH 1946].
- Houmann, Børge: *Kommunist under besættelsen*. Kbh. 1994.
- Hæstrup, Jørgen (red.): *Christmas Møllers Londonbreve*. Kbh. 1974.
- Jørgensen, Jørgen: »Demokratiet har ret til at forsvare sig.« *Frit Danmark* nr. 10, 13/7 1945 s. 4-5. Som optrykt i Rasmussen & Nielsen 2003 s. 18-26.
- Jørgensen, Jørgen: »Om demokratisk frihed.« *Politiken* 6/9 1945 s. 5. Som optrykt i Rasmussen & Nielsen 2003 s. 46-48.
- Jørgensen, Jørgen: »Misbrug af idealerne.« *Frit Danmark* nr. 24, 19/10 1945 s. 12+14. Som optrykt i Rasmussen & Nielsen 2003 s. 91-95.
- Kirchhoff, Hans; Trommer, Aage: »Vor kamp vil vokse og styrkes«. *Dokumenter til belysning af Danmarks kommunistiske Partis og Frit Danmarks virksomhed 1939-1943/44*. Kbh. 2001. [Kirchhoff & Trommer 2001].
- Kirk, Hans: *Undertrykkere og undertrykte. Et Hans Kirk-udvalg*. (ved Ole Ravn). Kbh. 1977.
- Larsen, Aksel: *Der kaldes til samling*. Kbh. 1938. [Larsen 1938].
- Larsen, Aksel; Jensen, Alfred: *Der maa Handling til. Dokumenterne fra Enhedsforhandlingerne med Socialdemokratiet*. Kbh. 1945. [Larsen&Jensen 1945].
- Lenin, Vladimir Iljij: *Staten og Revolutionen*. Udvalgte værker bind 9. Kbh. 1976. [Lenin 1976].
- Lund, Gelius: »Om aktivt Demokrati og Proletariatets Diktatur«. I: *Tiden* nr. 2, december 1945, s. 51-59. [Lund 1945].
- Marx, Karl; Friedrich, Engels: *Udvalgte skrifter*. Bind I. København 1976.
- Munch-Petersen, Arne: »Revolutionær og borgerlig parlamentarisk Virksomhed«. I: *Kommunistisk Tidsskrift* 1/1933, s. 23-28.
- Nielsen, Mogens (red.): *Enhed i arbejderbevægelsen. Kilder til belysning af forhandlingerne mellem Danmarks kommunistiske Parti og Socialdemokratiet 1945*. Kbh. 1973. [Nielsen 1973].
- Nordentoft, Inger Merete: *Opdragelse til Demokrati*. Kbh. 1944. (Genudsendt 1945). [Nordentoft 1944].
- Nordentoft, Inger Merete: »Skolen og Demokratiet.« I: *Frit Danmark* nr. 6, 15.6.1945, s. 4f. [Nordentoft 1945].
- Nørlund, Ib: *Det knager i samfundets fuger og bånd*. Bind 1. København 1972. 3. oplag. (1. oplag: 1959).
- Nørlund, Ib: *Det knager i samfundets fuger og bånd*. Bind 2. København 1972. 3. oplag. (1. oplag: 1959).
- Nørlund, Ib: *Hvorfor maa vi skabe Enheden i Danmark*. Arbejderbladets kronik 26. og 29. marts 1938. Elektronisk reprint fra Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv. Kbh. 2003.
- Nørlund, Ib: »Nationalisme og internationalisme«. I: *Tiden* 9/1948, s.413-422.
- Orientering* nr. 1 1946.
- Orientering* nr. 4 1948.

Orientering nr. 5 1949.

Rasmussen, Søren Hein; Nielsen, Niels Kayser (red.): *Strid om demokratiet. Artikler fra en dansk debat 1945-46*. Århus 2003. [Rasmussen & Nielsen 2003].

SUKP. Kommission under Centralkomiteen (red.): *Sovjetunionens kommunistiske Partis (Bolsjevikkernes) Historie. Kort gennemgang*. Kbh. 1939.

Thing, Morten (udgivet ved): *Materialesamling: DKP indtil 1945. Bind 1*. Kbh. 1979.

Fremstillinger

Dethlefsen, Henrik; Lundbak, Henrik (red.): *Fra mellemkrigstid til efterkrigstid*. Kbh. 1998. [Dethlefsen&Lundbak 1998].

Enquist, Per Olov: *Korttegneerne*. Kbh. 1992.

Harding, Neil: *Leninism*. London 1996.

Jacobsen, Kurt: *Aksel Larsen – en politisk biografi*. Kbh. 1995. [Jacobsen 1995].

Jensen, Bent: *Bjørnen og haren. Sovjetunionen og Danmark 1945-1965*. Odense 2000. [Jensen 2000].

Jensen, Bent: »Magten og æren. DKP's forestillinger om en folkedemokratisk magtovertagelse efter 1945«. I: Dethlefsen og Lundbak 1998, s. 501-524. [Jensen 1998].

Jepsen, Lars: *DKP i ikke-angrebspagtens skygge. Danmarks Kommunistiske Parti 1939-41*. Speciale Københavns Universitet 1997.

Jepsen, Lars; Larsen, Thomas Bindesbøll: »Det vil komme til en national befrielseskamp«. I: *Arbejderhistorie* 3/2002, s. 1-22.

Kari, Leo: *De danske spaniensfrivillige*. Kbh. 1952.

Kirchhoff, Hans: *Augustoprøret 1943. Samarbejdspolitikens fald*. Bind 2. Kbh. 1979.

Kirchhoff, Hans: *Kamp eller tilpasning? Politikerne og modstanden 1940-45*. Kbh. 1987. [Kirchhoff 1987].

Kirchhoff, Hans: *Samarbejde og modstand under besættelsen. En politisk historie*. Odense 2002. [Kirchhoff 2002].

Kjeldsen, Michael: »'Folkets vilje – landets lov'? Om DKP's overgangsprogram og demokratiet«. I: Dethlefsen&Lundbak 1998, s. 447-500. [Kjeldsen 1998].

Koch, Henning: *Demokrati – slå til. Statslig nødret, ordenspoliti og frihedsrettigheder 1932-1945*. Kbh. 1994. [Koch 1994].

Larsen, Leif; Clausen, Thomas: *De forrådte. Tyske Hitlerflygtninge i Danmark*. Kbh. 1997.

Laustsen, Jørgen: *Mellem hammer, segl og hagekors. DKP og myten om den lånte tid*. Kbh. 2003.

Lund, Joachim (red.): *Partier under pres – demokratiet under besættelsen*. Kbh. 2003. [Lund 2003].

Nielsen-Man, Søren: »Punktering af myter. Kritik af bogen 'Mellem hammer, segl og hagekors'«. *Historie-nu.dk* 2004.

Nielsen-Man, Søren: *Kommunisternes demokratiopfattelse. En historisk diskussion og udredning af kommunismens demokratiopfattelse – med særlig vægt på Danmarks Kommunistiske Partis demokratiseringer 1919-1947*. Speciale ved Historisk Afdeling, Aarhus Universitet 2005. [Nielsen-Man 2005].

Nissen, Henrik S.: »Fra mellemkrigstid til besættelsestid.« I: Dethlefsen&Lundbak 1998, s. 163-177.

Olesen, Niels Wium: »'Med loven – imod diktaturet!'. Socialdemokratiet under besættelsen.« I: Lund 2003, s. 21-65.

Poulsen, Henning: *Hitlers krig. Den 2. verdenskrig 1939-41*. Kbh. 1995.

Rasmussen, Søren Hein: »Kommunister og demokrati«. I: Bryld, Claus; Rasmussen, Søren Hein (red.): *Demokrati mellem fortid og fremtid*. Kbh. 2003, s. 82-94.

Riishøj, Søren: *Tjekkoslovakiet – det kommunistiske partis historie – økonomiske og politiske udfordringer*. Esbjerg 1986. [Riishøj 1986].

- Roslyng-Jensen, Palle: »'En demokratisk og folkelig hær'. Modstandsbevægelsen og værnenes genopbygning efter maj 1945.« I: Dethlefsen&Lundbak 1998 s. 629-670. [Roslyng-Jensen 1998].
- Rybner, Svend: »Cirkelns kvadratur. DKP under besættelsen.« I: Lund 2003, s. 229-257. [Rybner 2003].
- Sørensen, Curt: »Demokrati og socialisme i II. Internationales tradition. En sammenligning af grundopfattelser hos Kautsky, Lenin og Rosa Luxemburg.« I: *Årbog for arbejderbevægelsens historie*, 1983. Kbh. 1983, s. 7-38.
- Sørensen, Jakob: »Rygternes forår. Om kommunistiske våbensmuglerier, påskekrisen 1948 og de russiske faldskærmstropper i Dyrehaven.« Historie-nu.dk 2004. (Artiklen også i antologien *Rygternes magt*, Kbh. 2004).
- Sørensen, Nils Arne: »Danmarkshistoriens vigtigste parentes. Besættelsestidens politiske virkningshistorie« I: Joachim Lund (red.): *Partier under pres – demokratiet under besættelsen*. Kbh. 2003; s. 346-368.
- Thing, Morten: *Anti. Begreberne antikommunisme – antisemitisme og deres historie*. Roskilde 2003.
- Thing, Morten: *Kommunismens kultur. DKP og de intellektuelle 1918-1960*. Bind 1+2. Kbh. 1993. [Thing 1993].
- Trommer, Aage: *Den store alliance 1941-45*. Kbh. 1995.

Summary

Søren Nielsen-Man: Were the danish communists anti-democrats during the first post-war years? The development in the Danish Communist Party's perception of democracy until 1948

In the propaganda-battles of the Cold War between »the West« and »the communism«, the issue of the Soviet-loyal communist parties view of »democracy« was central – also in Denmark. But after the end of the Cold War the issue seems to be finally clarified and unambiguous settled: The Danish communists, too, *were and remained* undemocratic – or even anti-democratic.

The present inquiry into the development until 1948 – with a special focus on the final World War II years and the first post-war years until the cold-war shift from 1947/48 – shows that the matter is not that simple at all.

In the years after the birth (1919) of the Danish Communist Party (DKP), the party was strongly influenced by Lenin's view of democracy from the age of the Russian revolution. The bourgeois democracy was hollow and useless, and perfect democracy (i.e. free communism) could only be attained through a »dictatorship of the proletariat«.

But from the mid-1930s the party abandoned Lenin's thesis on the inapplicability of bourgeois democracy. And, in step with the growth of the fascist threat and the adoption of the popular front policy by the Communist International, the historical and present positive role of the ex-

isting danish democracy («an immense progress») was emphasised. Around 1938-39, the pre-revolutionary democratic-political battle had been put clearly in focus, and a non-constitutional, violent path to socialism was no longer the intention. The bourgeois democratic state's institutions and liberties were now considered useful and worthy of defending, and the working population could use the existing democracy and the ballot paper to own advantage. DKP's long-term socialist visions, however, were still significantly influenced by Lenin's definition of the dictatorship of the proletariat – in reality a party dictatorship.

During the Nazi-Soviet Pact 1939-41 the party neither approached nazism (or the danish nazists) – or became pro-German. On the other hand, the Pact-period clearly demonstrated that DKP was pro-*Soviet*, for instance in october 1939 the party blamed England and France for the *continuation* of the »imperialistic« war. The party also approached the old revolutionary, anti-socialdemocrat ultra-left line of thought. However, the party did not abandon the concept that the people's *existing* political freedom was worth defending. And at least from the summer of 1940, the DKP's central committee's perspective was to take charge of a national struggle for liberation from the nazi-German occupying power – when the time was right. After the german assault on the Soviet Union in June 1941, a broad national liberation-line became DKP's fundamental resistance-strategy for the rest of the war.

DKP's perspective for the liberated Denmark did not include coup d'état or armed revolution (with or without the Red Army as guarantor). The party's strategic post-war conceptions – as they developed during the final war years and the first post-war years – advocated a non-violent legalistic path towards and transition to socialism, implemented by popularly elected governments, and based on a political centre-left block with communists pointing the way. While observing the constitution, these governments were to involve ever more new (for instance financial) areas under the democratic command. In addition, the state was to be democratised, which to the communists meant, *inter alia*, to align the state apparatus by removing allegedly undemocratic elements – so that the state apparatus could and *would* take care of parliamentary adopted socialist oriented tasks. And this whole policy from above, should be encouraged and supported by a popular pressure from below, if necessary in the form of mass strikes and demonstrations. So in reality – DKP had diverged from Lenin, and approached the old socialdemocratic theorist Karl Kautskys concept: The workers mass strikes and political struggle could and should create friendly governments via the ballot paper and lead to a class

shifting inside the power apparatus of the state – but the state was not to be shattered, as Lenin had claimed. The aim for the political struggle was to capture the power by winning the parliamentary majority.

The distant and final goal for DKP was the Promised, free, self-managing and stateless communism. But between the »revolution« (DKP's non-violent transition to socialism) and the communism was, in the classic Marxist world of conceptions, a socialist build-up phase named »the dictatorship of the proletariat«. A notion which lay wide open to interpretations – from Lenins *de facto* party dictatorship to a democratic and parliamentary republic. DKP had always recognised the notion, and had, before the war, made conceptions of the dictatorship of the proletariat which were clearly inspired by the leninist interpretation and the Soviet model.

But in 1944 DKP warned its members against any analogy between the development in backward Russia and a future peaceful socialist development in Denmark, where »a real parliament« had functioned in one hundred years in favour of the valuable civil rights and liberties. And from 1945-1947, a democratic »window of opportunities« can be observed, through which the party absorbed faceted democratic ideas – not least formed by the experience of the Nazism, the war and the occupation. Experience which fed a democratic outlook with added weight to the freedom-dimension of the democracy, besides the still basic equality-dimension. But also experience which told the communists that the *foes* of democracy had to be kept down. Allegedly DKP only had nazists in mind – yet to the communists opponents, the not least interesting question was this: *who* could be denounced as foes of democracy if the communists came to power?

And through the window of opportunities DKP saw a future pluralist-democratic socialism in Denmark. The party presented authoritative internal ideological explanations which rejected Lenin's definition of the dictatorship of the proletariat as irrelevant for the democratically developed Denmark. For Lenin's definition conferred to a single class the monopoly of political power and did not require the power to be delegated via general elections and sanctioned by the entire people. In 1947 it was even claimed that a dictatorship of the proletariat was neither necessary nor desirable *at all* in Denmark. Instead, an *active democracy* should lead to and build up socialism, based on »previous customs and laws«.

This democratic new thinking was pushed back, when the forces of the Cold War advanced within DKP in the latter half of 1947. And a good ten years later the party split, whereupon the »eurocommunists« formed the

Socialist Peoples Party (SF). But essential thoughts and ideas behind the new party-formation can (among other sources) be traced back to the last war years and first post-years when a democratic window of opportunities opened up for the danish communists.

(Linguistic revision by Jørgen Peder Clausager)

En historieteologisk syntese:

Henrik Scharlings *Menneskehed og Christendom* og dens betydning for kritik af moderne Historieopfattelse¹

Af Jon A.P. Gissel

Teologen Henrik Scharlings Menneskehed og Christendom er et sjældent værk i dansk sammenhæng, både et forsøg på en syntese af hele historien og en betragtning af historien ud fra et kristent synspunkt. Kun N.F.S. Grundtvigs Verdenskrønike, i sig selv et helt anderledes værk, lader sig nævne som sammenligning. Scharling hørte til de kulturkonservative, som nok var patrioter, men modsatte sig en ensidig fokusering på det særligt danske. For ham var kernen i verdenshistorien de forskellige tiders og civilisationers forhold til det religiøse. Men han repræsenterer også et livssyn, hvor historien selv er central, og opfattelsen af historien er vigtig i enhver kultur. Historie og religion indgår i hans hovedværk en særlig form for forening, religionen i den lutherske kristendoms særlige udformning. Værket kom ikke til at spille nogen rolle for danske historikere, men det giver også mulighed for at stille nogle kritiske spørgsmål til den senere historievidenskab.

Enhver, som beskæftiger sig med historie, må på et eller andet tidspunkt stille sig selv spørgsmålet, hvad viden er? For opfattelsen af viden i almindelighed, såvel som for forholdet mellem kristendom og konservatisme må teologen og digteren, den aktive kulturdebattør Henrik Scharlings forfatterskab være centralt, dels i sin helhed, dels især hovedværket *Menneskehed og Christendom*, som er en universalhistorisk syntese og dermed også er særdeles relevant for opfattelsen af de konservatives historiesyn i sidste tredjedel af 1800-tallet. Den universalhistoriske syntese er vigtig for alle, men Scharlings særlige tilgang er et vigtigt udsagn fra den konservative side i datidens kulturkamp, den tabende side. Han nåede her, på et tidspunkt da både den kristne tro og den kristne kultur var under angreb, at sammenfatte et kristent syn på hele historien og dermed også på viden og videnskab i almindelighed. Det gør ham vigtig og interessant at fremdrage i dag, da religion er kommet op til overfladen igen, da vi mærker savnet af synteser, og da kulturkonservatisme også er relevant. Vær-

1. Jeg takker lektor Kurt Villads Jensen, Syddansk Universitet, for hans værdifulde kommentarer til artiklen.

ket udkom 1872-74 og senere i en ændret udgave, 1895, som er den, jeg refererer til².

Hvem var denne Scharling? Carl Henrik Scharling, bedre kendt som Henrik Scharling, blev født i 1836 og døde i 1920 i København. Han blev uddannet som teolog, senere teologisk professor fra 1870-1916. Da han blev begravet den 12. juni 1920, blev der til indledning sunget to strofer af en udpræget Jesussalme af Brorson, »Jesus os til Trøst og Gavn«, derefter Kingos store opstandessalme »Som den gyldne Sol frembryder« i datidens korte version. Sidst i højtideligheden i kirken blev sunget en mere blødt romantisk salme »Sørger ej for dem, der sove« (Grundtvig), som dog også går ind på opstandelsen. Ved graven blev sunget Grundtvigs opstandessalme »Krist stod op af Døde« og derefter en enkelt strofe »Saa rejse vi til vort Fædreland« (Grundtvig), som også må siges at indeholde opstandelsestemaet³. Dette salmevalg vil man sjældent finde ved begravelser i dag, og jeg tror heller ikke, det har været almindeligt dengang: Der er to markante opstandessalmer, og de fire sidste salmer indeholder i det hele taget på hver deres måde opstandelsestemaet, mens der indledes med en uforbeholden bekendelse af troen på Jesus. Valget signalerer en kraftig opstandelsestro, og vi kan ikke vide, om Scharling selv har foretaget det, men det må forekomme sandsynligt, ellers har mennesker, der stod ham nær, gjort det. På den måde må begravelsen siges at være karakteristisk for den person, hvis forfatterskab er emnet for denne lille artikel:

Henrik Scharling var af en præste- og teologslægt; hans fader C.E. Scharling (1803-1877), professor i Ny Testamente, levede i den kristne kultursynteses tid, der forenede kristendom med human dannelse – *ikke som noget, man talte om, men som en selvfølgelighed*. I denne kultursyntese hørte også H.L. Martensen hjemme, en kultur før Grundtvig og Kierkegaard var slået igennem. »Gamle Henrik« videreførte dette syn under ulige vanskeligere forhold, og hans søn gjorde også som biskop i Ribe; han døde i 1951. Kirkehistorikeren P.G. Lindhardt skildrede i en kronik »Tre Slægtled« i Jyllands-Posten 26.8.1951 denne sammenhæng. Han kalder Henrik Scharlings teologi »forældet«, men siger også, at det er uret, at *hans billede i vor kulturhistorie er blevet bestemt af hans modstandere*. Det forekommer mig, at der er væsentlig forskel på denne frem-

2. A.Th. Jørgensen i *Salmonsens Konversationsleksikon*, 2. udg. XX (1926) s. 1057f. N.M. Plum i *Dansk biografisk Leksikon XXI* (1941) 62-66. – Denne artikel udspringer af nogle studier over emnet Konservatisme i Danmark, som jeg har drevet i de senere år med bevilning fra Statens humanistiske Forskningsråd og Velux Fonden.

3. *Professor, Dr. Theol. Carl Henrik Scharling. Den 12. Juni 1920.*

stilling og Lindhardts senere i *Dansk biografisk Leksikon*⁴, som er præget af betydelig uvilje mod Scharling. En senere teolog, Leif Granes artikel om teologisk kritik og polemik i 1850'erne og 1860'erne stiller sig selv helt igennem på Grundtvigs og hans tilhængeres grundlag og lægger vægt på at omtale ikke mindst Henrik Scharling og hans tidsskrifter i negative vendinger⁵: *Kirkelig konservatisme i afværgeposition, luthersk ortodoksi og sene, afblegede udløbere af den idealistiske teologi, det var, hvad man kunne byde på*. Dette er jo en effektiv nedsabling, men jeg skal nedenfor se lidt på Scharlings tidsskrifter for at konstatere, om »man« havde mere at byde på. Her skal noteres den negative brug af ordet »konservatisme«; det er åbenbart diskvalificerende i sig selv ligesom »afværgeposition«: En afværgeposition kan være livsvigtig, hvis centrale værdier er truet. Granes egen stilling som udpræget luthersk teolog har altså ikke fået ham til at se mere positivt på Scharling, hvis standpunkt var markant luthersk.

Den lærer, som fik størst betydning for Henrik Scharling, var nok faderen C.E. Scharling (1803-1877), en stærkt historisk interesseret teolog, som i 1826 udgav en »Udsigt over Historiens vigtigste Begivenheder«⁶. Trangen til at sammenfatte verdenshistorien lå altså i slægten. Ud over ham fremstår i Henrik Scharlings erindringer H.N. Clausen (1793-1877)⁷, C. Hermansen (1806-82)⁸ og I.F. Hagen (1817-59)⁹ som hans lærere ved universitetet¹⁰.

Peter Scharling (1832-1922), sognepræst i Randers, broder til Henrik, tog spørgsmålet om forholdet mellem kristendommen og kulturen i almindelighed op i en artikel »Brydningen mellem det humane og det kristelige« i *Fra Bethesda* i 1890; altså i et ugeblad, der var knyttet til Københavns Indre Mission. Det er en artikel, som med sin dobbelte frontstilling også belyser Henriks standpunkt; Bjørn Korerup kaldte det *et kon-*

4. 3. udg., 13, København 1983, s. 47-49.

5. L. Grane: »Den gammelgrundtvigske periode. Teologisk kritik og polemik i 1850'erne og 1860'erne« i *Kristendommen i Historien*, København 1997, se især s. 185 og 192. Jeg takker Jakob V. Olsen for denne henvisning.

6. Fr. Torm i *Dansk biografisk Leksikon*, 2. udg., XXI (1941) s. 56-59.

7. Det er dog svært at se, at Clausens formidlende standpunkt og hans ønske om union mellem Luther og Calvin kan have øvet nogen større indflydelse på Scharling, måske den akademiske trang til sproglig klarhed, jvf. M. Neiiendam i *Dansk biografisk Leksikon V* (1934) s. 288-293.

8. Denne, der stod for et luthersk konfessionelt standpunkt og hævdede den kirkelige tradition, kunne snarere tænkes at have øvet indflydelse på Scharling, jvf. Aa. Bentzen i *Dansk biografisk Leksikon X* (1936) s. 161f.

9. Af Hagen har Scharling måske kunnet lære overblik over det kirkehistoriske stof, jvf. B. Korerup i *Dansk biografisk Leksikon VIII* (1936) s. 593f.

10. *Theolog eller Digter* s. 12.

*servativt evangelisk-luthersk »Normalstandpunkt«.*¹¹ Hvad det menneskelige angår, sætter kristendommen Guds billedet som kernen og skaber den sande humanitet. Humanismens grundtanke er, at mennesket er sig selv nok, og den kan derfor aldrig være egentlig kristen. Han advarer mod en »frisindet kristendom«, som er ved at tabe sit kristelige fodfæste. Som modsætning til dette sammenkæder han Søren Kierkegaard og Indre Mission. Men han bebrejder den sidstnævnte, at den ikke tager hensyn til de individuelle forskelle. Enhver må lære at se sig selv som synder for Gud, men måden kan være forskellig. Omvendelse kan være et pludseligt gennembrud, men der findes også *Væxt og Udvikling... en stadig stille Væxt og Fremgang* (s. 776). Han siger, at pietismen avler farisæisme, og at man efter Indre Missions opfattelse ikke kan deltage i dans (m.m.) uden at tjene Satan (s. 780). Kunst, videnskab, politik og statshusholdning er til for den menneskelige livsudviklings skyld, men de kan også helliges af den kristelige ånd. Forsagelsen er ikke det egentlige kendetegn på det kristelige liv. Mod slutningen udvikler han det lidt ejendommelige standpunkt, at en spaltning mellem den kristne menighed og det humane kulturliv ikke i længden kan undgås, men at man dog ikke skal fremskynde den: *Thi vel er der en Kultur og et Aandsliv i frodig Opvæxt, som er kristusfor-nægtende og kirkefjendsk... og mellem den og Kirken er der en Kløft, som ikke kan udjævnes. Men der er tilvisse ogsaa en human Dannelse og et humant Aandsliv, som slutter sig til Kirken eller dog i alt Fald ikke vil forlade denne...* (s. 796f.); fordi den suger næring af den.¹² Peter Scharling taler om en form for human kultur, som ikke vil bryde med kirken. En tredje broder var William Scharling (1837-1911), som var professor i statsøkonomi og statistik med et omfattende nationaløkonomisk forfatter-skab. Han var desuden konservativ politiker, finansminister i ministeriet Hannibal Sehested 1900-01, det sidste Højre-ministerium.¹³ Det var således en familie præget af både holdning og åndeligt arbejde på ret forskellige områder.

Henrik Scharling foretog en stor udlandsrejse som andre af tidens akademikere, men nåede længere end de fleste, nemlig til Grækenland, Ægypten og Israel; det var i 1860-63. Som teolog stod han for et traditionelt luthersk standpunkt med nogen afstandtagen fra grundtvigianisme og Indre Mission. I forhold til sin tids etiske og æstetiske stridigheder, til ra-

11. B Kornerup: »Peter Scharling« i *Dansk Biografisk Leksikon XXI* (1941), s. 66f.

12. Peter Scharling: »Brydningen mellem det humane og det kristelige« *Fra Bethesda* 1890 s. 770-783, 785-799.

13. H. Westergaard: »William Scharling« *Dansk Biografisk Leksikon XXI* (1941), s. 67-69.

dikalisme og til liberal teologi, som til universitetets egen indre styrelse¹⁴, indtog han et konservativt standpunkt. Dermed var han én af en række forfattere, som blev dømt til glemsel, fordi de på et kristent grundlag og uden at bryde med romantikken stillede sig i opposition til naturalisme, radikalisme og positivisme. Han har dermed stor interesse for den konservative side af kulturkampen i sidste trediedel af 1800-tallet. For disse forfattere, K.G. Brøndsted og Rudolf Schmidt kan nævnes som andre eksempler, betød historien meget.¹⁵ Det samme konservative præg er bevidnet om hans mundtlige indlæg, *der udmærkede sig ved en egen gammel-dags-stilfuld Veltalenhed, ved hans rige Fond af Erfaring og ved hans ejendommelige Evne til klart at pege paa Hovedsagen i de forskellige Problemer*.¹⁶ Han hævdede viljens frihed, altså det standpunkt at mennesket udover omgivelsernes indflydelse bidrager med noget af sit eget og dermed har et valg og et ansvar. Det kan ses som en kamp mod en determinisme, som viste sig tydeligt hos hans samtids positivister. Temperament havde Henrik Scharling; det fremgår bl.a. af historikeren Alexander Thorsøes beretning om sin disputats i 1876, Scharling kom med et ret skarpt indlæg (vi får dog ikke at vide, hvad hans indvending bestod i) og forlod derefter hurtigt auditoriet. *Denne lille Episode forstyrrede paa ingen Maade det venskabelige Forhold mellem Scharling og mig; vi mødtes senere i Livet altid som Venner*.¹⁷ Som forfatter er han først og fremmest kendt for fortællingen *Ved Nytaarstid i Nøddebo Præstegaard*, som gennem adskillige generationer var meget læst og også blev meget oversat, og som stadig kendes gennem juleforestillinger.

Derudover har han skrevet den samtidshistoriske roman, *Uffe Hjælms og Palle Løves Bedrifter*, fra 1866 dvs. lige efter det store nationale nederlag, tabet af hertugdømmerne, især Slesvig i 1864. Den viser en ret kritisk holdning til udprægede nationale og skandinavistiske synspunkter, samt adskilligt andet. Hovedpersonen Uffe interesserer sig ikke for det nationale og liberale røre, *hvad hjælper saa al den Skriven og Talen til?* spørger han på et senere tidspunkt (I, s. 221). Vennen Palle har derimod som fader en grosserer, hvis omgangskreds er »rising characters« (I, s. 53), og her er brugen af det engelske udtryk nok ikke tilfældig, om end forkert stavet, ligesom det at Palle på et tidspunkt sætter benene op på

14. Om denne skriftet: *KONSISTORIUM og den akademiske Lærerforsamling*, 1902.

15. Om denne sammenhæng, se Jon A.P. Gissel: *Den indtrængende Forstaaelse. Johannes Steenstrups Historiesyn*, København 2003.

16. J. Oskar Andersen i »Taler ved Professor Dr. Theol. Carl Henrik Scharling's Jordefærd«, 1920, s. 8.

17. Alexander Thorsøe: *Erindringer*, København 1929, s. 120.

bordet *paa amerikansk Maneer* (II, 237), som udtryk for den mest ubundne frihed. Når Palle siger om sin frisør: *...han skal omskabe dit Hoved i Lighed med mit* (I, s. 125), ligger der heri også en antydning af, at al denne frihed fører til, at alle skal mene det samme. Det er nemlig Palles stadige bestræbelse, velment naturligvis, at gøre Uffe til en kopi af sig selv. Uffe har i sin tidlige trange tid ikke interesse for noget, heller ikke historie: *Maaskee hele Historien er Løgn Altsammen, opfundet af ørkesløse Hoveder i ledige Timer, men hvorfor skal man saa plage sig med at lære alt det Vrøvl?* (I, s. 40). Senere, efter Treårskrigen, får han ved siden af en mere positiv opfattelse af tilværelsen i det hele taget også en anden opfattelse af historien (II, 308). Der ligger heri nogle vigtige pointer i forhold til Scharlings hovedværk, som vi kommer til, at frihed ikke er en så enkel sag, og at historien og opfattelsen af den hænger sammen med hele livsindstillingen.

En anden karakter har bogen *Breve fra Holland* fra 1864, der er et eksempel på, hvor indstillet Scharling var på at orientere om, hvad der foregik i det øvrige Europa, også træk som han mente pegede i en forkert retning. Her har han adskillige kritiske bemærkninger om den samtidige hollandske teologi. Især er spørgsmålet om historiens betydning fremme ligesom i det øvrige Europa, men Scharling peger på, at man i Holland har kendt meget lidt til tankerne i det øvrige (s. 95). Et af de spørgsmål der blev drøftet, var om Kristi Opstandelse, og Scharling fortæller (s. 108): *Jeg talte herom med den gamle van Hengel. Denne erklærer sig nemlig for en udelukkende philologisk Fortolkning af Skriften, der i ingen Henseende maa lade sig paavirke af forudfattede dogmatiske Meninger. »Hvad siger da nu De, at Evangelisterne lære om dette Punkt?« spurgte jeg den Gamle. Han taug et Øieblik stille og svarede derpaa: »Jeg veed det ikke!« Aldrig i mit Liv har jeg saa stærkt følt Tomheden af den saakaldte philologiske Fortolkning: her sad jeg overfor en Olding paa 83 Aar, der har viet hele sit Liv til Skriftens Fortolkning, og da jeg nu forelægger ham et Spørgsmaal, der for enhver Kristen maa være Apha og Omega, svarer han: »jeg veed det ikke!«* Eksemplet viser, at Scharling ikke gik af vejen for at fortælle noget, og desuden i hvilken grad man i Danmark før 1870 blev orienteret om, hvilke tanker der kom til orde i resten af Europa; men det lægger også noget til 1860'ernes danske diskussion om forholdet mellem tro og viden: Eksemplet viser nemlig tomheden i en viden, som søger at holde sig helt adskilt fra tro. Vigtigheden af dette spørgsmål understreges af Scharlings senere forfatterskab: 1878 udsendte han skriftet *Romantik og Realisme*¹⁸.

18. Jeg takker Carsten Espersen for drøftelse af denne bog.

På dette tidspunkt var radikalismen gået åbenlyst til kamp mod romantikken og kristendommen. Skriftet handler ikke kun om litteratur, men lægger straks ud med at tale om den romantiske verdensanskuelse og samtidens store stridsspørgsmål: Er der en eller to verdner til? Han kritiserer filosofen Brøchner, som kræver rent videnskabelige grunde af teologerne: *Besynderligt er det, at en saa skarpsindig Tænkter kan i det foreliggende Spørgsmaal troe paa Muligheden af en absolut videnskabelig Kritik og holde sit eget pantheistiske System for ægte videnskabeligt.* Den sidste afgørende slutning kan ikke drages med viden, her må troen træde til. Det afgørende valg træffes af den enkelte i kraft af tro, ikke i kraft af viden, og dette valg gælder derfor kun for den enkelte selv. Med dette fremhæver Scharling, at der findes personlige valg, som har betydning for videnskaben, og som man derfor ikke kan udelukke af videnskaben. Dette er måske ikke i dag erkendt i alle videnskabelige kredse.

Scharlings roman *Sverre Præst* fra 1888 behandler et norsk emne fra den tidlige Middelalder; det er altså en historisk roman, men der er også træk, der kan ses som samtidskommentarer: Det latinske sprog skildres som kraftfuldt og vækker glæde hos den unge Sverre (s. 52); en sådant træk lægger fortællingen på kollisionskurs med Grundtvigianismen. Scharling har på dette tidspunkt, i den danske forfatningskamps tid, skrevet en roman, som fremhæver kongedømmets betydning, men han har undgået at alludere direkte til de samtidige forhold. Han har også i naturalismens periode taget et emne fra den tidlige Middelalder og givet det en udformning, som bevidst fremdrager kristendommens betydning, *Guds Styrelse* (s. 116), *Guds Velsignelse* (s. 123), om end med kritik af forskellige kirkelige udslag. Han kommer også med en direkte kritik af naturalismens filosofiske forudsætninger (s. 2): *Vistnok ere vi meget langt fra at holde for, hvad Mange paastaa, at Mennesket skulde være en blot Affødning af de Naturforhold og det Klima, hvorunder han fødes, men vi tør dog heller ikke nægte, at saadant kan øve indflydelse paa Charakterudviklingen særlig i Barndommen og den første Ungdom, da Sindet endnu er blødt og modtageligt for stærke Indtryk.* Scharling anerkender her, at opvækstforholdene kan betyde noget for mennesket, men han markerer sin modstand mod, at de skulle være enebestemmende, at man gør dem til et skema. Heri er han på linie med andre konservative: Historikeren Johannes Steenstrup ytrede sig i lignende retning¹⁹, litteraturhistorikeren Ju-

19. Johs. Steenstrup: »Forchhammer som Menneske og Personlighed« *Meddelelser fra Dansk Geologisk Forening* 8 (1931-1935), s. 439-476.

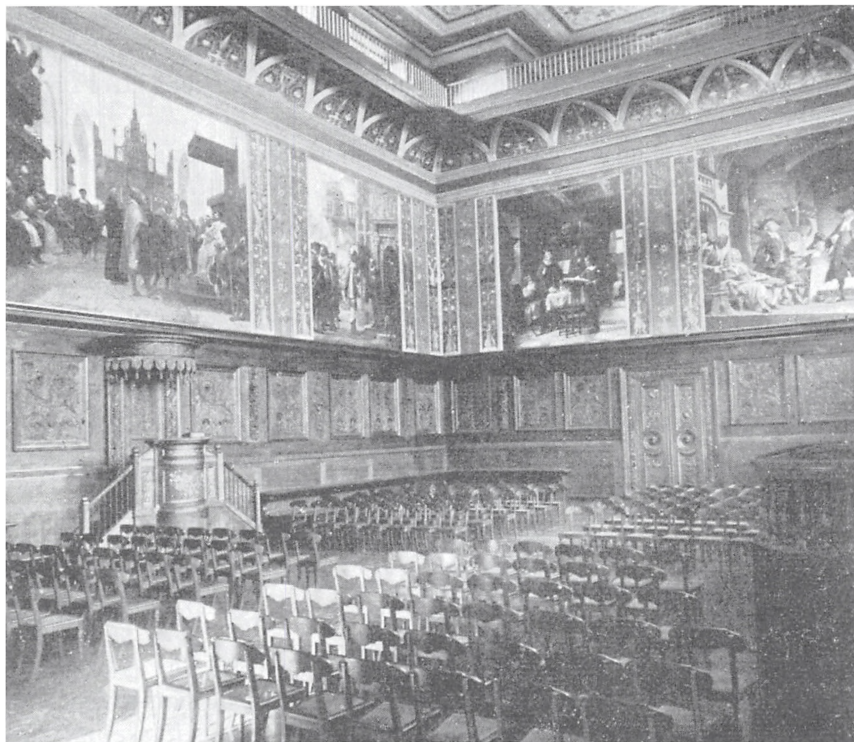
lius Paludan ligeledes²⁰. Baggrunden herfor må være, at de vil fastholde, at mennesket har en fri vilje. Men Scharlings roman indeholder også en indsigelse i praksis mod determinismen, gennem forskellige indblik i, hvordan en beslutning træffes.

Scharling udgav 1865-1868 *Ugeblad for den danske Folkekirke*, senere afløst af *Dansk Tidsskrift for Kirke- og Folkeliv, Literatur og Kunst*, der kun udkom 1869-1870. De to tidsskrifter rummer kritiske indlæg om grundtvigianismen, men advarer også mod de farer, som truede klassisk kristendom og hele den traditionelle kultur og her, før angrebene direkte satte ind efter 1870, viser de stort klarsyn og et tydeligt blik for, hvad der foregik i det øvrige Europa. Således omtales kort Michelets angreb på kristendommen i »Menneskeheden Bibel« med ordene *det er næsten, som hørte man Præludierne i den store Ouverture, der bebuder Antichristens Komme* (1865 I, s. 96), Pasteurs undersøgelser omtales mod materialistiske anskuelser af, at organisk liv kunne opstå direkte af materien (1865 II, s. 333-335). Vigtigt for Henrik Scharlings standpunkt i positiv forstand, dvs. hvordan han vil opbygge det grundlæggende, er det, hvad han skriver i et dogmatisk foredrag om den rene lære (1867 I, s. 1-16), at Den hellige Skrift er kildeskriftet, som er det pålidelige vidnesbyrd til åbenbaringen, men han mener på den anden side, at kristendommen er mere end Bibelen. Det gælder om at have det rette blik for den: *Man taler nuomstunder saa hyppigt om historiske Kendsgerninger og tror i dem at have Sandheden, men man glemmer kun altfor ofte, at for at de historiske Kendsgerninger skulle have deres rette Betydning, er det nødvendigt ogsaa at have det rette Syn for dem*. Her er det at Helligånden kommer ind, og den rene lære fremkommer ved et organisk vekselforhold mellem skriftlære og kirkelære. Til dette kommer den troende genfødte bevidsthed. Scharling taler om, at Reformationen forbinder det subjektive og det objektive, og at den rene lære ikke blot er noget, som er, men noget som vorder. Dette er parallelt med en opfattelse af mennesket, som historikeren C. Paludan-Müller (1805-82) gav udtryk for på samme tid: Mennesket under stadig dannelse.²¹ Scharling hævder her historiens, udviklingens, traditionens betydning for lære og menneske. Hans skelnen mellem kendsgerninger og sandheden er vigtig: Helhedssynet og dermed fortolkningen er en del af sandheden.

Scharlings tidsskrifter vidner om, hvor meget historien betød for den konservative tankegang som helhed, netop ikke kun som et videnskabsfag

20. Julius Paludan: *Émile Zola og Naturalismen*, København 1897, f.eks. s. 47.

21. Lolland-Falsters Stiftstidende 24.2.1872.

Københavns Universitets festsal. På talerstolen står ordene »I Aand og Sandhed« på græsk: at anerkende at det ydre eksisterer, men ud over dette også et indre liv, som holder fænomenerne sammen og giver studier og forskning deres indre styrke: det var Scharlings holdning til akademisk virksomhed. For hans vedkommende byggede den naturligt på kristendommen (Foto: Københavns Universitet 1929, Kbh. 1929 s. 86).

eller som noget, der skal læres i skolen, men som en ramme om hele menneskelivet og også i sammenhæng med kristendommen. Historien hævdes som ligeberettiget med naturen. Staten og Folkekirken står som de historisk givne rammer, indenfor hvilke der kan indrømmes betydelig frihed, men også med mulighed for at argumentere mod opløsende tendenser. Det bestående er bedre end intet. Den kreds af personer, som stod bag disse tidsskrifter, har set sig selv som et samfundsparti, hvis opgave det var at hævde helhedens interesse. Kristendommen og historiens ligeberettigelse med naturen er forudsætningen for menneskets frie vilje; menneskene skulle være frie personligheder, med mulighed for personlig udvikling, men indenfor samfundets ramme; et fast grundlag, ikke uro er målet.

Dette er den stadige balancegang. Denne historiens sammenhængsbetydning i kulturen i bred forstand er væsentlig i forhold til spørgsmålet om, hvad viden er; det samme gælder forholdet mellem det subjektive og det objektive.

Henrik Scharling så universitetet som nationalt og kristeligt og hævder forelæsningsformen som noget, der smelter videnskab og personlighed sammen. Han taler om, at det Bibelske udtryk *I Aand og Sandhed* (Joh. 4,24) er universitetets valgsprog, og at det gælder at fastholde begge i forening, både helhed og enkelthed. Den særlige fare for sin egen tid ser han i, at den for *Fænomenernes Mangfoldighed* glemmer den sammenholdende *Enhed*. Positivismen opløser alt i enkeltheder, og bag disse skjuler tomheden sig.²² Scharlings opfattelse af viden hævder således en form for helhedstankegang; der må være noget grundlæggende, der binder sammen, en forbindelse mellem det personlige og det videnskabelige, det subjektive og det objektive, indhold og form.

Hovedværket

Værket, *Menneskehed og Christendom*, falder i to dele, som svarer til de to hovedord i titlen; første del søger en inddeling af de samlede menneskelige kulturer, anden del behandler den kristne verdens forskellige kulturer og bevægelser, herunder den vestlige verden, som Scharling selv levede i. Fremstillingen af de enkelte fænomener indeholder både en behandling og en bedømmelse. Scharling gør selv opmærksom på, at det mere er en systematisk end en kronologisk fremstilling, og det anser han for en fordel, idet de grundlæggende træk mere træder frem på den måde. Han foretrækker derfor betegnelsen universalhistorie frem for verdenshistorie. Bogen skriver sig ind i genren »historiens filosofi«, som prøvede at finde grundprincipper for udviklingen, og som blomstrede fra slutningen af 1700-tallet og et stykke ind i 1800-tallet. Scharlings værk kan derfor siges at være en slags opsummering af genren, på et tidspunkt da empirien ellers havde sejret, og man havde opgivet disse synteser, og ud fra et bestemt teologisk synspunkt. I indledningen vedkender han sin gæld til Vico, Herder og Hegel, men kritiserer dem samtidig. Et værk af denne type må nødvendigvis bygge meget på sammenfattende fremstillinger, men Scharling har orienteret sig bredt og samtidig prøvet at gå ned i de

22. Henrik Scharling: *Universitetstaler*, København 1908, s. 60-71, 99, 152, 160.

enkelte temaer: Han henviser dels til lidt ældre solide værker i 19. årh.²³, dels til arbejder der tidsmæssigt går helt frem til offentliggørelsen af anden udgave²⁴. Han citerer af samtidige historikeren Johannes Steenstrup for en bemærkning om kannibalisme²⁵; fælles for de to er her et opgør med udprægede Darwinistiske ideer, herunder en påstand om, at menneskeæderi skulle være menneskeslægten's første standpunkt.

I tilslutning til dette skriver Henrik Scharling²⁶: *Mellem Dyrene og Menneskene er en uoverstigelig Kløft, indadtil betegnet ved de religiøse og moralske Begreber, udadtil ved Sproget og Benyttelsen af Naturkræfterne. Medens selv de allerlaveste Folkestammer forstaae at bruge Ilden, finde vi intetsteds Eksempel paa Saadant, selv blandt de allerklogeste Dyr. Herved er da godtgjort, at enhver uformidlet Overgang fra Dyrene til Menneskene er utænklig; og forsaavidt en Overgang søges, kan det kun være i Kraft af et skabende Bliv, som i Menneskeheden fremkalder en heel ny Tilværelsesorden med nye Kræfter, ukjendte i den øvrige Naturorden.* Den klare betoning af forskellen mellem mennesker og dyr skal ses i sammenhæng med, at menneskeheden ses som en form for helhed, og som en opposition mod tidens radikalismen, naturalisme og positivisme, som betonedede det dyriske og naturbundne hos mennesket.

Scharling gør udtrykkeligt opmærksom på, at der vil være et subjektivt element i den type fremstilling; ja, at det subjektive må være styrende, han siger: *Den personlige Erfaring og Overbevisning danner Forudsætningen for den verdenshistoriske Forstaaelse*²⁷; han gør opmærksom på, at en sammenhængende opfattelse af historien ikke kan være forudsætningsløs. Vigtigt er her Scharlings udtryk erfaring og overbevisning, som måske danner en nuancering i forhold til biskop Martensens udsagn om tro og viden i dennes *Den Christelige Ethik*: Martensen afviser²⁸ et skel mellem tro og viden, men al menneskelig viden bæres af tro; *at det er en stor Illusion at mene, at nogen som helst menneskelig Viden er uden Tro.*

23. J.G. Müller: *Geschichte der Amerikanischen Urreligionen*, Basel 1855; A. Wuttke: *Geschichte des Heidenthums*, Breslau 1852-53; Max Müller: *Essays*, Leipzig 1869-72 (om Indien).

24. V. Schmidt: *Assyriens og Ægyptens gamle Historie efter den nyere Tids Forskninger*, København 1872-77; S.W. Koelle: *Mohammed and Mohammedanism*, Rivingstons 1889; S. Bugge: *Studier over de nordiske Gude- og Heltesagns Oprindelse*, Christiania 1881-89 og V. Rydberg: *Undersökningar i germanisk Mythologi*, Stockholm 1886-89; B. Paludan-Müller: *Bibelhistorien og den gammeltestamentlige Kritik*, København 1893.

25. I, s. 71, Johs. Steenstrup: *Fra Fortid og Nutid*, København 1892, s. 150ff.

26. *Menneskehed og Christendom* (I, s. 71).

27. S. 7.

28. *Den sociale Ethik* fra 1878, s. 334f.

*Til enhver Viden svarer der en Tro, og til enhver Tro svarer der en Viden. Den, som ikke vil troe paa Gud og hans Aabenbaring, maa troe paa Verden, paa Fornuften, paa Naturen, udvikler fra denne Forudsætning sin Viden, medens den, som troer paa Gud og hans Aabenbaring, udvikler en til denne Tro svarende Viden. Den saa meget omhandlede Modsætning mellem Tro og Viden bliver misforstaaet, naar den opfattes som en Enkeltmodsætning, som om Troen stod paa den ene Side, den rene forudsætningsløse Viden paa den anden Side. Her er tvertimod en Dobbeltmodsætning, idet Tro med tilsvarende Viden staaer imod en anden Tro med tilsvarende Viden. Det er en Kamp, ikke mellem Tvende, men mellem Fire, idet der ere to Forbundne, som kæmpe paa hver Side. At al menneskelig Viden maa bæres af Tro, hører til Menneskehedens Grændser, til vore Vilkaar som skabte Aander, til det Creaturlige i vor Existens, idet vi ikke, som Skaberen, kunne frembringe vor Viden af os selv, men maae støtte os til et Givet, der som Grunden for vor Tænkning aldrig fuldkomment gaaer op i vor Begripen. Al Videnskab gaaer tilbage til visse første Antagelser, hvis Sandhed ikke kan paanødes ved Demonstration, men kun umiddelbart indlyser, og kun kan fattes i en **umiddelbar Vished**, hvad jo netop er Tro, det være nu religiøs Tro, eller moralsk Tro, eller videnskabelig Tro. Disse udtalelser har deres baggrund i den omfattende debat om tro og viden i Danmark i 1860-erne. Martensen taler først og fremmest om viden som byggende på en form for tro; tro er en forudsætning for viden; Scharlings udtryk inddrager erfaringen og giver dermed mulighed for et mere dialektisk forhold mellem tro og viden end det, som umiddelbart ligger i Martensens udtryk. Nu mener jeg ikke, at tanken om, at et menneske kan udvikle sig, er fremmed for Martensen, men det er værd at være opmærksom på begge formuleringer, både at viden bygger på visse ubeviste forudsætninger, og at erfaring og overbevisning i sammenhæng bestemmer opfattelsen. Og idet vi betragter den konservative kultur som en, hvor erfaringen og den historiske sammenhæng er grundlæggende, må dette låne vægt til Scharlings brug af ordet erfaring her; han taler om den personlige erfaring som betydningsfuld, men bagved dette må også ligge den almene erfaring; måske havde konservative kulturpersonligheder som digteren Ernst von der Recke og litteraturhistorikeren Julius Paludan betonet dette stærkere. Et sted siger Scharling på sin usentimentale måde: ...*man læste dengang ganske, som man læser den Dag idag: man lagde sine egne Tanker ind i Bøgerne, og saa mente man, at de virkelig stode der*²⁹. Dermed har han ikke sagt, at han mener, det bør være sådan, og heller ikke at det*

29. II, s. 54.

nødvendigvis skal være sådan, men han har konstateret, at det ofte går på den måde. Han karakteriserer hermed også sin egen tids form for fortolkning som subjektiv. Han sætter videnskabens og den historiske kritiks område, den videnskabelige erkenden, som beskæftiger sig med enkelthederne overfor den religiøse livserfarings område, som er subjektivt, og det siger han flere gange, som er praktisk, individuelt og grundet i troen; den religiøse erkenden, som ser på helheden, og som er bestemmende for den videnskabelige³⁰. Her nærmer hans udtryk sig Martensens. Han erkender, at hans fremstilling forudsætter troen, men nægter, at de, som ikke deler den, betragter historien mere forudsætningsfrit end han og hans trosfæller³¹. Hvadenten man antager, at Israels historie eller Jesu liv er udtryk for en særlig åbenbaring, eller man antager det modsatte, er betragtningen afhængig af det religiøse standpunkt³². Det er en afgørende pointe, at det religiøse liv, enten i tilslutning eller i afvisning, enten som metafysik eller som antimetafysik er bestemmende for den videnskabelige erkendelse. Dette ville man kunne kalde *anticipatio*, som retorikerne siger³³, altså en forebyggelse af kritik fra positivisternes side. Der er da heller ikke tvivl om, at Scharling har vidst, hvem modstanderne var.

Religionens betydning

Scharling danner i overensstemmelse hermed udgangspunktet for sin betragtning af menneskehedens historie i overensstemmelse med sin egen overbevisning: *Religionen er Folkeslagenes inderste Livcentrum*, den egentlig drivende kraft³⁴. Han mener, at historien danner en helhed og har et formål³⁵. Det skal man ikke misforstå, sådan at Scharling mener, at historien kun skal være de religiøse ideers historie; han skriver i forbindelse med den italienske Renaissance udtrykkeligt, at han ikke forlanger, at malerkunsten udelukkende skal behandle religiøse emner, men han hævder, at den energi og stemningsfuldhed, hvormed den griber sine opgaver, i sidste instans afhænger af dens stilling overfor det religiøse³⁶. Dvs., at livsholdningen, det man til syvende og sidst vælger at bygge sin tilværel-

30. I, s. 338 og 392f.

31. I, s. 9.

32. I, s. 338.

33. H. Lausberg: *Handbuch der literarischen Rhetorik*, München 1960, § 855.

34. S. 11, 48.

35. I, s. 9.

36. II, s. 483.

se på, påvirker alt det øvrige. Og for Scharling er der klart tale om et valg. Dette, at livsholdningen påvirker det øvrige, hænger sammen med hans udtrykkeligt organiske tankegang: *Det ligger i Begrebet af enhver Organisme, at den har sit Centrum, hvorfra Livet udgaar, og som behersker den i alle dens Dele*³⁷. Derudover er historien en udvikling af forholdet mellem frie personligheder, en frihedsudvikling, dvs., at udviklingen ikke med nødvendighed har en bestemt gang, at det enkelte menneske har et valg, og at der derfor ikke er jævn fremadskriden i historien, men spring, tilbagefald og gentagelser³⁸. Dette står igen i forbindelse med et menneskesyn, som tillægger personligheden en afgørende betydning: *Personligheden er den høieste Tilværelsesform og tillige den, som bærer al Tilværelse*³⁹, skriver han; viljen er det, som adskiller mennesket fra naturen, og livet kræver bestandigt arbejde og anstrengelse⁴⁰.

Scharling fremstiller historiske forhold og bedømmer ikke-europæiske folkeslag efter kriterier, som vil kunne kaldes europæiske, men der findes også hos ham tegn til en kritik af forhold i datidens Europa, en civilisationskritik. *Endnu den Dag idag, naar Folkeslag, der kalde sig de allerchristeligste og mest civiliserede, paa deres Hærtog afbrænde Landsbyer, nedskyde værgeløse Bønder, tvinge Krigsfanger til at opføre Skandser mod deres egne Landsmænd, da er dette, trods alle de skjønne Navne, hvorunder det søger at skjule sig, i Virkeligheden hunnisk og mongolsk Krigsførelse og afgiver et sørgeligt Vidnesbyrd om, at der i Menneskeheden bag Civilisationens glimrende Fernis ligger en vild og glubende Dyriskhed skjult, der kun lurar paa Leiligheden til atter at bryde ud for at mætte sig med Rov og Mord*.⁴¹ Andre steder taler han om englændernes voldsgerninger og udsugelser i Indien og kritiserer materialisme og intet-sigende travlhed i Europa⁴². Jeg synes ikke, det er uinteressant, midt i kolonialismens hovedperiode, at se en konservativ luthersk teolog fremføre disse synspunkter. Han nøjes ikke med at sige, at det er udviklingens gang, og fremskridtet er ubønhørligt osv., men han gør med disse kraftige udtryk opmærksom på, at der undervejs foregår ting, som er stærkt kritisable. Det antyder, at uanset at han naturligvis er præget af at stamme fra et bestemt sted på landkortet og at høre hjemme i en bestemt tid, dømmes han også ud fra nogle højere kriterier. Det gælder både europæernes for-

37. I, s. 414.

38. S. 32, 46.

39. I, s. 424.

40. II, s. 377, 413.

41. S. 83.

42. I s. 117 og 137.

hold til andre folkeslag og forhold internt i Europa. Her må være tale om, at den kristne grundholdning bryder igennem også i forhold til Scharlings samtidige europæiske kultur. Dette understreges af, at Scharling i *Kirkeleksikon for Norden* skrev artiklen »Enhed, Menneskeslægtens«⁴³, hvor han trods alle de forskelle, som han i overensstemmelse med sin tid ser mellem racerne, ikke alene fysiske, men også åndelige, betoner menneskehedens enhed som mere afgørende, og dens nedstamning fra et første menneskepar som en uforkastelig trossandhed, der ligger uden for videnskabens område. Ikke alene taler Scharling om enhed, men han drager også konsekvenserne, herunder juridiske konsekvenser, at *den usleste Australneger har ligesaa fuldt Krav paa Sikkerhed, personlig Frihed og Ejendom som den højt uddannede Europæer*. Dette træk hos Scharling, hans evne til at se fejl hos sin samtids Europa i forhold til andre folkeslag, kan sidestilles med et tilsvarende hos en samtidig kristen konservativ skikkelse, Indre Missions leder Vilhelm Beck, som i Indre Missions Tidende 1895 s. 730 udtalte med sin sædvanlige bramfrihed: *Det er jo kun Europa, som her er Tale om, og det er Gjengiældelsen for Europas Synd, at de europæiske Røverstaters Ufærd imod Folkeslagene i de andre Verdensdele ødelægger Værdien af de europæiske Produkter*. Også hos orientalist og oversætter Harald Rasmussen (1853-1904) ses en kritik af samtidens Europa; han lader i en fortælling en kristen inder fremføre en kritik af samtidens Europa.⁴⁴ Der er uro både i Kina og i Europa hedder det i en interessant spejling af M.G. i tidsskriftet *Den Conservative* 1884 s. 33f.:

Hvad vil Frankrig ovre i China?

Har China krænket dets Ret?

Det kæmper for Interesser

Og næppe engang for det

...

Men China det kan ei væltes

Selv af en forsmædelig Fred.

I disse ord ligger som hos Henrik Scharling og Vilh. Beck en vis afstandtagen fra imperialismen eller i det mindste nogle af dens konsekvenser. Scharling og Beck stod ikke hinanden nær, men her har de set ret ens, begge bruger stærke udtryk, og disse udtalelser har så meget mere vægt, som de ikke er sagt under indtryk af 1960'ers ideologi og lignende, men

43. H. Scharling: »Enhed, Menneskeslægtens« i *Kirkeleksikon for Norden* I (1900) 773f.

44. I fortællingen »Fra Østen kommer Lyset« *Dragende Egne*, København 1900.

midt i imperialismens periode. Det får heller ikke Beck til at råbe om verdensrevolution, men at kristendommens opgave er at frelse mennesker. Hos disse på forskellig måde konservative personer finder vi hermed en Europakritik. Det ville kræve en meget omfattende undersøgelse at fastslå, hvorvidt udtalelser af denne art fandtes i andre kredse. Jeg kender ingen paralleller. I Scharlings udtalelser ligger dels, at civilisation ikke er nok, dels at sikkerhed, personlig frihed og ejendom er af stor vigtighed.

I første del af *Menneskehed og Christendom* inddeler han i »Naturbestemt Menneskehed«, hvori han anbringer den kinesiske, indiske og ægyptiske kultur; »Selvbestemt Menneskehed« hvori han anbringer den græske og nordiske; »Gudbestemt Menneskehed« hvori han anbringer den jødiske, og »Christelig Menneskehed«, som altså er grundlaget for anden del, og hvori kun Kristi egen person optræder. Han taler selv om aftagende extensivitet og tiltagende intensivitet⁴⁵. I anden del gennemgår han både de forskellige kirkesamfund og de forskellige filosofiske bevægelser inden for kristenheden; den deles i: Romersk-katolsk, græsk-katolsk, evangelisk-reformert, evangelisk-luthersk kristendom, moderne humanisme og historiens afslutning. Med dette sidste udtryk mener Scharling Dommedag.

Trods sin modstand mod Romerkirken har Scharling meget godt at sige om Middelalderen, og han peger på den Nyere Tids nære sammenhæng med den⁴⁶. Scharling er udpræget Lutheraner, og der er for ham ingen tvivl om, at den lutherske fortolkning af kristendommen er den rigtige; derfor er det værd at lægge mærke til, når han udpeger et bestemt træk som det svage punkt hos Luther⁴⁷. Det svage punkt er det subjektive for-godtbefindende, hvormed han bedømmer det Nye Testaments skrifter. Problemet er, at overfor et personligt vidnesbyrd kan modstanderne sætte deres personlige vidnesbyrd. Samtidig peger Scharling på, at Luther ikke havde hjælpemidler til historiske undersøgelser. Man skal altså ikke forstå Scharlings tidligere nævnte bemærkninger om subjektivitet sådan, at han lyser enhver subjektivitet i kuld og køn. Det, han forkaster, er det subjektive skøn, som ikke kan argumentere historisk-empirisk, støtte sig til *udvortes Vidnesbyrd*, som han skriver. Han søger dermed en balance mellem det subjektive og det objektive. At den samtidige og konservative historiker Johannes Steenstrup mente, at historikerens subjektivitet var en nødvendig drivkraft, fremgår af hans udtalelse: *Den sande Historiker med ud-*

45. I, s. 386.

46. II, s. 95ff.

47. II, s. 260.

*præget Ejendommelighed drives uvilkaarligt hen til et bestemt Emne i Kraft af en Beslægtethed i Aanden.*⁴⁸ Jeg ser heri en lighed mellem Scharlings og Steenstrups opfattelse; der er en subjektivitet, en personlig drivkraft, men der er også et bestemt emne; historikeren kan vælge mellem emner, men emnet er objektivt givet, kan udforskes historisk empirisk. Scharling kritiserer humanismen ud fra en stærk samling om menneskets frie vilje, personligheden er vigtig for ham, han taler om *det eksistentielle Personlighedsforhold mellem Gud og Mennesket*⁴⁹, han hævder, at mennesket er hverken natur alene eller frihed alene⁵⁰. Tanken om menneskets frie vilje var også vigtig for Johannes Steenstrup. Afsnittet om humanismen er omfattende og er jo også Scharlings kommentar til fænomener, han stod overfor i sin samtid; han betegner kampen mellem humanisme og kristendom som *Kampen om Historiens Fremtid*⁵¹, det er fremtiden som afhængig af det, der foregår i nutiden, det gælder. Hans overordnede syn på humanismen er, at den har virket som et gæringsstof, dvs. rusket op i mange ting, som trængte til det, men den har ikke frembragt noget positivt, som ikke allerede ligger i kristendommen⁵², den er *holdningsløs og vakkende, fordi den savner et Centrum, hvori den kan samle Kræfterne*⁵³.

Henrik Scharling har under hovedoverskriften »Moderne Humanisme« omtalt kommunisme og socialisme. Han gør dette, hvor han behandler en række bevægelser, som i større eller mindre grad har revet sig løs fra kristendommen. Den grundlæggende pointe er, at humanisme og kristendom er uforenelige. Socialisme og kommunisme vil tilintetgøre hele den bestående samfundsorden. Baggrunden er Den franske Revolution, den ulighed som den frie konkurrence frembragte, samt tidens materialisme og vantro. Ejendomsrettens afskaffelse er kommunismens eneste tanke, men også familien som knyttet til den må ophæves. Mennesket ses som udelukkende et naturvæsen. Scharling sætter mod kommunismen, at hele jorden ikke kan tilfredsstille et eneste menneskes krav. Socialismen ser derimod først og fremmest på arbejdet. Samfundet bliver den store eneheriker, som skal fordele dette. Men, siger han, socialismen kender ikke dovenskaben og dermed viljens betydning. Om Pariserkommunen bruger

48. Johannes Steenstrup: *Historieskrivningen i Danmark i det 19de Aarhundrede*, København 1889, s. 134.

49. II, s. 374.

50. II, s. 384.

51. II, s. 326.

52. II s. 323f.

53. II, 446.

Scharling billedet *det revolutionære Krater*. Derefter omtales Internationale, en bevægelse, der tydeligt er fjendtlig overfor kristendommen. Men for Scharling er de humanistiske ideologier ikke kun enkelte løsrevne modsætninger til kristendommen; de hænger sammen. Liberalismen skyder den religiøse idé til side, kommunismen vil helt ophæve troen på Gud; derved bliver kommunismen til liberalismens sidste konsekvens. Kommunismen viser tomheden i liberalismen, og Scharling håber, at slægterne vil vende tilbage til Gud.⁵⁴ Scharling selv mener ud fra sin kristne overbevisning, at menneskeslægtens udvikling har et formål, nemlig Gudsrigets virkeliggørelse, og i det ser han den skjulte enhed i historiens forviklinger⁵⁵.

Indenfor hvert punkt søger Scharling at give en sammenhængende kulturbeskrivelse, og her kommer hans vidtspændende interesser til deres ret: Han inddrager praktiske forhold, kunst og arkitektur, stat og love, kvindens stilling, filosofi og etik. For en historiker er det spændende at se den rolle, som historien spiller i hans inddeling: Den naturbestemte menneskehed har ingen sammenhængende historieskrivning; den selvbestemte menneskehed har en virkelig historieskrivning, en bevidst sammenhængende enhed, først hos grækerne; den Gudbestemte menneskehed, israelitterne, har en klar historisk bevidsthed om menneskehedens oprindelse og forsøger at skrive en verdenshistorie; den kristelige menneskehed er historiens centrum. Han siger, at i Middelalderens historieskrivning er formen afskrækkende, men synskredsen større end i Oldtiden, fordi der er tilløb til en verdenshistorie. Historien præger hans syn på kristendommen selv, den er ikke blot dogmatik og moral, men historie⁵⁶. Og hans historiesyn har ikke alene en begyndelse, men også en slutning, på et eller andet tidspunkt kommer verdensafslutningen, som giver perspektiv til det øvrige.

Konklusion

Hvad angår forholdet mellem kristendom og historie, vil det være nemt, sådan som historievidenskaben udviklede sig i det 20 årh., at afvise Scharlings opfattelse af verdenshistorien, som noget, der »var engang«,

54. H. Scharling: *Menneskehed og Christendom i deres historiske Udvikling II*, København 1895, s. 418-433.

55. II, s. 447.

56. II, s. 440.

noget som naturligvis kan beskrives »historisk«, men hvor man betoner den historiske afstand så kraftigt, at man egentlig undgår spørgsmålet om, hvorvidt det har nogen relevans for en selv; en anden indgang vil være at se på, hvad der er vedkommende i den, og det vil jo afhænge af, hvem man selv er. I det sidste tilfælde kommer man ud i langt mere komplicerede overvejelser og afvejninger om bedømmelsen af de forskellige historiske fænomener, og det kan jeg ikke gå nærmere ind på her. En inddeling af verdenshistorien som den, Scharling foretager, forudsætter naturligvis troen, men som et alternativ til en nedladende behandling af det religiøse, som har været karakteristisk for det 20 årh., mener jeg, at hans syntese fortjener at blive taget alvorligt. Det vil være af værdi for et fag som historie, som interesserer sig for forskellige tolkningsmuligheder, at lægge mærke til, at verdenshistorien også kan tolkes ud fra en kristen holdning. Kristendommen indeholder i sig selv en fortolkning af verdenshistorien, giver en overordnet struktur til menneskeheden historie. I det mindste må man som udgangspunkt regne med den mulighed, at en sådan tolkning kan være sand. I det mindste må man regne med, at det kristne værdigrundlag, som europæisk kultur bygger på, er en del af virkeligheden. Dette vil i princippet kunne anerkendes også af dem, som ikke selv har nogen kristen tro eller anser den for et rent personligt anliggende.

Når Scharling betoner, at hans udgangspunkt er subjektivt, ligger heri også, at det sagtens kan kritiseres på mange punkter; personligt er jeg fx helt uenig i hans behandling af den byzantinske kristendom. Men jeg mener alligevel, at man må beklage, at historievitenskaben i Danmark, da den var under dannelse, ikke tog hans forsøg på en helhedsbetragtning alvorligt som en inspiration og en udfordring; værket blev ikke anmeldt i *Historisk Tidsskrift*. Nogle historikere vil måske være bange for, at det vil gå ud over deres faglighed at beskæftige sig med en kristen historiefortolkning, i hvert fald hvis de ikke på forhånd har markeret en kraftig afstandtagen, men jeg kan ikke se, hvorfor det skulle gå mere ud over fagligheden end at beskæftige sig med synteser, der er hentet andre steder fra, som også er uden for historiefaget. Dette spørgsmål har været det danske historiefags stadige traume: Hvor kan historikerne gå hen for at finde en syntese? Her var et bud, og et bud som indeholdt nogle retningslinier for en syntese. Hvad vinder man så ved at bruge Scharlings i forhold til andre synteser? Hvis man har den opfattelse, at politiske ideologier altid har noget religiøst i sig, hviler på trossætninger, som ikke kan bevises, og hvis man har den opfattelse, at dette ikke mindst er tilfældet for kommunisme/socialisme, en antireligiøs religion, en materialistisk religion, og at denne appel er en væsentlig forklaring på dens succes i store dele af det

*Den modne Scharling: Scharlings historiske syn udsprang både af omfattende studier og af en fast holdning. Han var endvidere stærkt optaget af Københavns Universitets indre forhold og udgav således i 1902 skriftet *Konsistorium og den akademiske Lærerforsamling*, hvori han hævdede konsistoriums betydning for universitetet. (Maleri af L. Tuxen 1917, Københavns Universitet. Foto taget fra Københavns Universitet bd. V: *Det teologiske fakultet* (red. Leif Grane), Kbh. 1980 s. 471.*

20. århundrede, så har Scharlings model den fordel frem for denne tankegangs klassekampsmodel, at hans syntese peger på religionen som en afgørende drivkraft i historien. Her kan den være en inspiration for nutidens historikere. Hvor vidt det kan adskilles fra deres personlige tro, er et vanskeligt spørgsmål; det ville nærmest være i modstrid med Scharlings egne formuleringer. I hvert fald har han vist, at man på et kristent grundlag kan nå til en samlet opfattelse af historien, og dette må betragtes på lige fod med andre synteser.

Hvordan forholder det personlige og det universelle sig så til hinanden? Er det en selvmodsigelse at erkende det subjektives betydning og så alligevel ville komme med et bud på en universalhistorie? Det er kun som personer, vi har en forestilling om det universelle, hvor meget denne fore-

stilling end kan modtage af indtryk af forskellige traditioner. Scharling har ikke ment, at han stod for en ren subjektivism, han har ment, at vi står overfor noget givet, hvoraf vi må danne os en forestilling om det universelle, og denne forestilling må få et personligt præg. Han ser sin egen tid, som blev positivismens, som mere subjektiv end man ellers har gjort, og så hævder han retten til sit eget standpunkt.

Jeg mener også, at Scharlings uforbeholdne markering af det subjektives og personlighedens betydning for forskningen har en forbindelseslinie til tilsvarende erkendelser i dag, uanset at hans udgangspunkt var helt anderledes. Når man har erkendt, at kildekritikken ikke er alt, og når man ønsker at tænke i sammenhæng, må man også erkende, at netop sammenhængen er subjektiv. Når man har fået ideen til, hvordan man kan beskrive et historisk fænomen i en sammenhæng, kan man forsøge at argumentere rationelt for rimeligheden heraf og gå ind i detailanalyser og samle empirisk viden, alt det som også er vigtigt. Men selve det, at man får ideen til, hvordan man kan få en sammenhæng frem, inspirationsproblemet⁵⁷ om man vil, er ikke noget, man kan argumentere sig frem til. Det er intuitivt og hænger sammen med ens livsholdning. Det intuitive kommer før det rationelle i forskningsprocessen. Scharling accepterer, at man begynder med en holdning og så arbejder på at underbygge den. Den akademiske form med en tese, som skal underbygges, må også forudsætte, at man begynder et sted, og hvis man begynder et sted, er man ikke forudsætningsløs. Problemet bliver så, hvordan man afbalancerer det subjektive og det objektive? Nogen endelig løsning af dette problem findes nok ikke; forskning og historieskrivning fremgår af historikerens handling, og den må også kræve, at noget uden for historikeren selv, som en kilde, kan gøre sig gældende.⁵⁸ Scharling inddrager ikke filosofen Sibberns *Psychologie*,⁵⁹ som indeholder spændende formuleringer om bevidsthed og erkendelse, men han havde godt kunnet gøre det. Under alle omstændigheder virker den stadige overvejelse, den stadige undersøgelse af forholdet mellem helhed og enkelthed som det eneste mulige svar. Scharling har ikke i en historiens filosofi kunnet gå i enkeltheder med kilder, og det har heller ikke været formålet, men han beskriver de forskellige stadier på

57. Jvf. A. Schnack: »Fri os fra Tekstbeskrivelsen« *RIDS* 27 (1975).

58. Her kan nævnes klassikeren blandt moderne historieteoretiske værker, Hayden Whites *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, Baltimore 1973. White har sine store modeller, hvor formen passer til historikernes holdning, og ud fra den betragtning alene kan man ikke se, at kilden har mange chancer for at gøre sig gældende.

59. Fr.Chr. Sibbern: *Psychologie*, København 1862.

menneskehedens vej med betydelig forståelse, indenfor den ramme som han nu engang har sat.

Scharlings syntese viser et verdensbillede, som stadig hænger sammen; hvor det stadig er muligt at anlægge nogle kriterier til at bedømme de forskellige fænomener. Viden må også være at holde fast, holde fast ved noget bærende, grundlæggende træk i et vidensområde, i historien en bærende viden om fortiden; derfor kan vi aldrig undvære den traditionelle historie, som skal bære det øvrige. Der må være en bund at stå på, en grund at bygge på. Hvis man ved den videnskabelige undersøgelse kun forstår det opløsende, det antitraditionelle, får man et problem. Så ender man i det rene intet. Derfor har forskerne i moderniteten klamret sig til »metoden«, »kildekritikken«, fordi der er nødt til at være noget fast, ellers kan vi som mennesker ikke leve. Alene af den grund er der brug for en fornyet grundlæggende overvejelse af forholdet mellem tro og viden. Tro er tillid til det, man ikke forstår. For de kulturkonservative i sidste trediedel af 1800-tallet har deres begreb om viden været indeholdt i en bevidsthed om deres egen videns grænse. Til en vis grad kan denne tillid siges at bygge på erfaringen; viden er tit et resultat af erfaring, men den er ikke altid fuldstændig, ikke altid helt forstået, den kræver et valg. Det er for mig et tegn på videns personlige karakter, at den kræver tillid, ligesom forholdet mellem mennesker gør det. Tillid kan også bryde, viden kan også misbruges, resultatet er ikke altid menneskekærligt, viden kan også bruges til at forføre. Den man viser tillid, må vise sig tilliden værdig. Viden er noget, man håber på, er rigtigt; vi har ingen jordisk chance for at kontrollere det hele; et godt eksempel er den mad, vi køber og spiser.⁶⁰ Scharlings syntese indeholder og bygger på et valg, og den sammenfatter det mest overvældende vidensområde, mennesker kan stå overfor, selve den menneskehedens historie, vi selv er en del af. Den bygger ved dette på traditionel historie, men søger at styrke de principielle træk og når derfor delvis til en ikke-kronologisk fremstillingsform.

Til slut vil jeg prøve at placere Scharling og de andre konservative i forhold til tre åndelige stemninger og tilstande, som man kan kalde stadier på den vestlige kulturs vej, og som jeg vil karakterisere med ordene: Bundfældelse – nøgternhed – overmættelse. Det første stadium er de traditionelle kulturer med deres opfattelse af religion, etik og skønhed. Her vil jeg placere såvel kristendommen som den klassiske tradition og den romantiske bevægelse med dens åndelige helhedsopfattelse. Her er ikke nødvendigvis så meget nyt, i hvert fald er forandringen ikke en værdi i sig

60. Jeg takker fru Inge Jensen for denne bemærkning.

selv, men der er tid og plads til fordybelse, hvile og eftervirkning. De konservative gik ind for et meget grundigt arbejde med kilderne (eksempler: Johannes Steenstrup, Julius Paludan) og for en forpligtelse på noget objektivt, men de forstod det objektive anderledes end udprægede positivist. Efter min opfattelse sammenfatter Scharlings værk alt dette. Her er mulighed for nuancer i opfattelsen af de enkelte kulturer indenfor et overordnet helhedssyn.

Det andet er moderniteten, hvor hovedvægten lægges på kritik, en nøgternhed som dog ofte viser sig at være ideologisk betinget, en grundlæggende mistillid til alle traditionelle værdier forenet med en overlegenhedsfølelse overfor fortiden, samt en vis neofili, som peger stærkt frem mod det følgende. »Sandheden« kan ikke kun bestå i, at vi søger egoistiske motiver bag andre folks handlinger, en desværre meget menneskelig sport. Det er ubestrideligt, at magten betyder noget, men hvis vi gør det hele til et spørgsmål om magt, udleverer vi os selv til magten. En kynisk historieskrivning forklarer alt ved stræben efter magt. Det er ikke tilfredsstillende. Og hvorfor skulle den moderne historiker bedre kunne gennemskue fortiden skurke end fortidens egne ofre? »Opgør med autoriteter« har længe været et udtalt ønske, men hvilke autoriteter? På hvilket grundlag? Laver vi selv nye autoriteter, som vi blot ikke vil anerkende som sådanne? Således blev de radikale Saxoforskere, især brødrene Weibull, selv autoriteter⁶¹.

I det 20. århundrede er der i mange tilfælde udført et myreflittigt forskningsarbejde, ikke mindst ved kildeudgaver og kommentering, ikke mindst i forbindelse med biblioteker og arkiver. Kildeskriftsselskabet, som i slutningen af 1800-tallet blev stiftet af både konservative og radikale⁶², har stået for en betydelig del af dette. Mange individuelle forskere har ydet en overordentlig grundig indsats inden for deres bestemte område. I nogen grad er dette arbejde udført i forlængelse af en ældre lærd tradition og kan ikke alene tilskrives positivismen, men det har passet godt til positivismen, at det kom til at fylde så meget i det samlede forskningsbillede. Manglen på en åndelig helhed har gjort sig gældende, herunder en historisk opfattelse af historieskrivningen selv. Der er også en side af moderniteten, som lægger særlig vægt på teorien, en teoretiserende skole på et materielt grundlag, ofte med et stort forbrug af fremmedord. Således fik

61. Se hertil Jon A.P. Gissel: »Saxokritikken i det 20. århundrede. Et bidrag til karakteristik af Positivismen« SEE-J Hiphil 1 [<http://www.see-j-net/hiphil>] (2004). Læst 9. december 2004.

62. Se hertil Jon A.P. Gissel: *Den indtrængende Forstaaelse. Johannes Steenstrups Historie-syn*, København 2003, s. 132-134.

Det teologiske Fakultet i 1911. Øverst fra venstre: J.C. Jacobsen, Henrik Scharling, Valdemar Ammundsen. Nederst fra venstre: J. Oskar Andersen, F.E. Torm, J.P. Bang og Chr. Glarbo. På dette tidspunkt var Scharling holdningsmæssigt ret isoleret og desuden ramt af personlige sorger. J. Oskar Andersen, der ligeledes var konservativ både i teologisk og almen kulturel forstand, havde et godt personligt forhold til Scharling. Det samme gjaldt F.E. Torm, der med sit konservativt-lutherske syn ligeledes var en af de yngre i professorkollegiet, som i sin holdning stod Scharling nær. J.C. Jacobsen tilhørte derimod den liberale fløj, mens Valdemar Ammundsen nærmest indtog en forsonende stilling mellem luthersk fromhed og den nyere videnskab. J.P. Bang var grundtvigsk og indtog en moderat historisk-kritisk position i sin teologi. Chr. Glarbo, der var uden kirkeligt partipræg, overtog Scharlings professorat i 1916. (Foto: Københavns Universitet 1479-1979 Bd. V: Det teologiske fakultet (red. Leif Grane), Kbh. 1980, s. 461).

sociologi og lignende videnskaber, hvor strukturerne, ikke historien, betyder noget, en fremtrædende plads i slutningen af det 20. århundrede.⁶³ Her kan man møde en teoriinflation, at enhver overvejelse, for ikke at sige enhver forudsætning, kaldes en teori; her er faren, at teorien øver vold på empirien. Her vil jeg sige, at man kan ikke undgå teorien, men der er brug for en stadig afbalancering, og den finder jeg hos de konservative i kulturkampen; de er bevidste om det. Henrik Scharling er således teoretisk bevidst, han arbejder med bestemte begreber, endda så udpræget at hans arbejde med historien i dette værk mindre bliver præget af det kronologi-

63. Bemærk hertil Francisco Rodríguez Adrados: »El final de la Historia« ABC 8.4.1995.

ske og dermed den organiske udvikling, end det ellers var almindeligt hos de konservative. Det skyldes, at han her søger principperne for en betragtning af verdenshistorien. I et værk af denne type træder empirien tilbage for principperne, men hans udtalelser viser, at det ikke er, fordi han synes, den er uvæsentlig. I kulturkonservative forfatterskaber som Johannes Steenstrups historiske, Julius Paludans litteraturhistoriske og Ernst von der Reckes metriske træder empirien mere umiddelbart frem i læserens synsfelt.

I dag lever vi i en mediekultur, hvor den hurtige og lette anretning er det afgørende, oplevelsen er i centrum; det er der i og for sig ikke noget forkert i, den gode historie har altid været en del af historieskrivningen, men det betyder let, at det hele bliver på nutidens betingelser. Det er en stærk modstrid mellem denne mediekultur og så ikke mindst den teoretiske skole med dens for ikke-eksperter næsten uforståelige præg. Megen akademisk aktivitet siden 1960'erne har desuden været præget af stærkt venstreorienterede synspunkter: Foragt for vestlige værdier, opløsning af opfattelsen af det enkelte menneske og afvisning af muligheden af universelle moralske værdier, således de i dag meget kendte Jacques Derrida og Michel Foucault. Disse synspunkter har imidlertid også mødt kritik.⁶⁴ Scharling på sin side skriver slagfærdigt, der er formuleringer man lægger mærke til, men han indordner sig hele tiden under et helhedssyn. Hans i mange henseender vestligt prægede værk indeholder også mulighed for kritik af Vesten, han ser det enkelte menneske som en realitet og en værdi, og hans principper for synet på verdenshistorien rummer også en etisk vurdering.

Der har i kulturen som helhed og ikke mindst på universiteterne, i akademiske sammenhænge, siden ca. 1870 været en stadig marginalisering af kristendommen, denne proces er fortsat fra moderniteten i postmodernismen. Den positivistiske ateisme ville bygge på sanserne og fornuften alene; det har i stigende grad vist sig at være umuligt. Den vestlige kultur har haft en stærk tro på det objektive bevis, et bevis som skulle bygge på den rene tanke og derfor danne grundlag for sikker viden. Her var matematikken idealet. Det matematiske grundlag for positivismen vaklede i 1930'erne, da Kurt Gödel (1906-1978)⁶⁵ viste, at sandhed er mere end beviselighed, at en omfattende teori for tal ikke kan være fuldstændig; der vil være sande udsagn, som ikke kan bevises i systemet. Den positivisti-

64. Se K. Windschuttle: *The Killing of History*, Australien 1996, s. 10f. ; s. 146f., 254f. kritik af Foucault for bl.a. fikionalisering.

65. P.A. Tyvand: »Fornuftens syv myter I« *ORIGO* 72 (2001) 33-42, på s. 35f.

ske tanke om, at menneskelig fornuft kan opstille et system af lovmæssigheder, som kan forklare alt, bryder dermed sammen. Snarere bliver det sandsynligt, at sandheden har et metafysisk grundlag. Også i naturvidenskaberne er det i dag teoretisk erkendt, at videnskaben ikke er forudsætningsløs.⁶⁶ Det subjektive bruges gerne som betegnelse for det, som er præget af en personlig opfattelse – det objektive om det som er uafhængigt af menneskets bevidsthed, det saglige, upartiske. I de sidste årtier er der i stadig højere grad sat spørgsmålstegn ved denne inddeling og ved et videnskabsbegreb, der anser en helt objektiv holdning for mulig. Fordi matematikken er begrænset ligeså vel som al anden menneskelig viden, fordi det helt objektive bevis har vist sig at være en myte, er der ikke sagt noget om, at der ikke findes nogen absolut sandhed. Det er kun vor fornufts mulighed for at erkende, der viser sig begrænset. Men vi har også set nogle konsekvenser af modernitetens fortrængning og postmodernismens glemsel af kristendommen: Striden om, hvorvidt kristendommen skulle nævnes i EU-forfatningen, Danmarks oplevelser med striden om Muhammed-tegningerne og debatten om den danske stats forhold til kristendommen understreger, hvor vigtigt det er, at den religiøse dimension tages alvorligt. Dermed er vi nået til et stade, som gør Scharlings standpunkt relevant; han tager på den ene side klart udgangspunkt i en bestemt tradition, i kristendommen og en bestemt opfattelse af denne, og på den anden side mener han lige så klart, at vi arbejder med noget uden for os selv, noget givet.

Det tredje er den postmoderne tilstand, som er præget af en stadig jagen efter noget nyt, samtidig med at der er for meget af det hele. Man har talt om et overflodssamfund. Med mulighederne stiger også kravene: Jens Kistrup skrev i 1966 om *en verden, hvor mulighederne og tilbudene er uudtømmelige, men hvor retningsansen mangler, og hvor målet er tabt af syne. Vi skal overkomme – alt!*⁶⁷ Hele kulturen er indrettet på nydelse, men den enkelte har heller ikke tid til at nyde i sit hastværk for at komme videre til den næste nervespænding. Forandring og forskellen står som det grundlæggende. Man har ikke tid, men man kræver også underholdning for at få tiden til at gå. Dannelse har mistet sin agtelse, viden hænger ikke længere sammen med ansvar. Da David Gress i 1978 tog sig for at analysere situationen, brugte han ikke ordet postmodernisme, men talte om posttraditionelle strømninger, og hans beskrivelse af en tillidskrise, der er stærkt præget af datidens marxisters angreb og er et sigende tidsbillede,

66. Se Jens Bruun Kofoed s. 12 med henvisninger.

67. Jens Kistrup: *Vi gjorde aldrig Oprør*, København 1973, 64f.

har bevaret sin gyldighed også efter Murens og Sovjetunionens fald. Her melder sig det spørgsmål, om tillidskrisen skyldes, at man har bygget videnskabsopfattelsen på et ensidigt ateistisk-positivistisk grundlag. Hvis man mener det, må svaret være at bevæge sig frem mod en tillidskultur på et andet grundlag. Hertil skal føjes, at David Gress' egen daværende beskrivelse ikke er uden tilbøjelighed til positivistisk vidensopfattelse og videnskabsoptimisme.⁶⁸ Overmættelsen er fremtrædende i kulturen i dag som helhed, da vi bombarderes af informationer fra tv og Internet, men hvordan er det inden for videnskaben? Det er i dag svært, næsten umuligt, for nogen at skaffe sig et overblik med den mængde af sekundærlitteratur, der skrives, fx inden for antik historie. Det går ud over studiet af selve kilderne, og det går ud over den forskningshistoriske bevidsthed, at de samme tanker kan gå igen til trods for, at de er blevet afvist.⁶⁹ Til overmættelsen hører også en vis løshed: Har den vestlige tankegang forandret sig fra causal til casual? Meget tyder i hvert fald på, at tankegangen er gået fra metodetyranni til metodepluralitet. Den moderne opløsning af traditionelle sammenhænge banede vejen for den postmoderne fragmentering, den positivistiske satsen på helt sikker viden viste dennes umulighed og bandede dermed vejen for den postmoderne skepticisme, dekonstruktionen. Det historiske grundlag betyder ikke så meget, forfatterens hensigt betyder ikke så meget. Dekonstruktionen kræver klarhed uden selv at være klar, definition af begrebet bliver det helt afgørende sammen med en overdreven jagt på selvmodsigelser. Det er endda blevet kritiseret, at tiden efter 1968 med iver har dyrket den teoretiske uklarhed, som et tegn på dybsindighed.⁷⁰ Der er meget rigtigt i den postmoderne kritik af moderniteten. Men det er vigtigt at holde de to størrelser sammen, postmodernismen er i høj grad modernitetens barn, et udslag af dens indre konflikter.⁷¹ Den fagdelling, professionalisering, som i høj grad hang sammen med moderniteten, har bidraget væsentligt til en fragmentering, som stadig præger billedet. Den åndelige helhed blev opgivet. Virkningen og vel også årsagen var materialisme, tingsliggørelse, en genstandenes udviklingshistorie uden interesse for åndshistorie. Man kan ikke helt frikende den kulturhistoriske strømning i slutningen af 1800-tallet for et ansvar for, at det gik sådan: Museerne blev materialsamlinger, hvor netop det materielle betones, menneskelivet betragtes som noget materielt »samfundet«, »klas-

68. David Gress: *Demokrati eller?* København 1978.

69. Jeg takker ph.d. Nicolai Techow for drøftelse af dette emne.

70. K. Windschuttle: *The Killing of History*, Australien 1996, s. 6.

71. Jeg takker dr. theol. Finn Åsebø Rønne for drøftelse af dette emne.

ser«, senere »strukturer«. Ikke at materialet kan være kilder til åndshistorie. I dag må man inddrage fiktionen for at få liv i det. Det gør nogle museer. Vi må konstatere, at fiktionaliseringen trænger ind (det kontrafaktiske i historievidenskaben). Man kan i den nuværende situation stille det spørgsmål, om det metodiske i den grad er blevet en spændetrøje for forskerne, så personligt utilfredsstillende, at de søger over i fiktive eller næstenfiktive genrer, hvor de kan lægge disse hensyn bag sig? Postmodernisterne har ret i, at historien ikke er entydig, at andre stemmer gør sig gældende, derfor har jeg også kunnet skrive denne artikel, men det skal på den anden side nødig ende som ren relativisme; og de konservative i sidste trediedel af 1800-tallet kæmpede i høj grad for at undgå holdningsløshed. Vi ser i dag dels en stærk fremhævelse af naturvidenskaberne, dels en erkendelse hos naturvidenskabsfolk af, at mennesket ikke kan undgå at stille spørgsmålet hvorfor? Og at naturvidenskaben ikke kan udtale sig i kampen mellem godt og ondt. Dette trods udtalt modstand mod tanken om, at livet er helligt⁷². Hos en fremtrædende naturvidenskabsmand, Ove Nathan, kom modernitetens tankegang til udtryk på markant vis, idet han understregede, at erkendelse og tro skulle holdes adskilte, og at han selv ikke troede på nogen Gud; han angreb andre for at ville spænde naturvidenskaberne for teologernes vogn, men han så tilsyneladende ikke, at han netop derved lagde naturalistiske filosofiske forudsætninger, en bestemt ideologi, til grund for sin egen forskning. Han ønskede ikke at stille spørgsmålet hvorfor.⁷³ I begyndelsen af det 21. århundrede synes der at være en stræben inden for fysikken efter ikke kun at beskrive enkeltheder, men også at forstå helhedens principper, samtidig med at man bestemt afviser at have noget med kristendommen at gøre.⁷⁴ I overgangen mellem det 20. og det 21. århundrede, er der også indtruffet en stærkere interesse for bevidstheden, for subjektiviteten. Der synes i denne interesse at være et spil mellem et ønske om at inddrage traditionens rigdom inden for dette område, og så et ønske om at bevidstheden dog alligevel skal kunne beskrives naturvidenskabeligt.⁷⁵ Der er endda på det seneste blevet talt om det problematiske i et videnskabssamfund, der kun ser følelser som negative.⁷⁶

Noget af det mest interessante ved Scharling er, at han på dette tidlige

72. Se interview med fysikeren Jens Martin Knudsen i *Universitetsavisen* nr. 12, 27.8.1998.

73. Interview i *Politiken* 14.10.2000.

74. Rasmus Kragh Jakobsen: »En teori du ikke kan Afvise« *Universitetsavisen* nr. 11-12 (2003) s. 10.

75. Dan Zahavi: »Subjektivitetens Genkomst« *Universitetsavisen* nr. 13 (2002) s. 12f.

76. Se interview med Charlotte Bloch i *Universitetsavisen* nr. 13 (2003) s. 10f.

tidspunkt kommer med betragtninger om subjektivitetens betydning, som man inden for historievidenskaben først finder i 2. halvdel af det 20. århundrede. Her har teoretikere i en anden situation og ud fra andre forudsætninger end Scharlings betonet, at vi altid bringer noget med os ind i forskningen og sat spørgsmålstegn ved tanken om en universel kritik, der alene bygger på fornuften. Der er her særlig grund til at nævne den hermeneutiske traditions bidrag, en tradition som nok har berøring med Scharlings standpunkt som teolog, og som indeholder modernitetskritiske muligheder. Hans-Georg Gadamer (1900-2002) taler i sit berømte værk *Wahrheit und Methode* fra 1960 om »horisontsammensmeltning«, og han må dermed sige, at forskeren altid har sin egen horisont med sig. Den hermeneutiske tankegang har måske ikke sat sig meget store spor i dansk historievidenskab, men det er dog blevet almindeligt indprentet, at vi altid har en subjektivitet med os. Jeg synes på den anden side, at Scharlings forfatterskab lige såvel indeholder en advarsel mod at falde i den modsatte grøft: Den rene subjektivism, som opløser alt i tåger, er på ingen måde hans ønske. Og så er der måske endnu en forskel mellem Scharling og senere, især postmoderne tænkere: Scharlings opfattelse af historien og af videnskaben er forankret i en sammenhængende livsopfattelse: Det subjektive har sin rolle inden for et helhedssyn, hvor subjektet ikke er enebestemmende. Vi danner os en forestilling om et historisk emne, som ligger uden for historikeren selv. Kritikken har også sin rolle indenfor et helhedssyn og ikke som en opløsning af alt. Den viden, som Scharling udfolder i sit værk, hænger sammen med retningssans og ansvar; hans overblik bygger på det og hænger netop sammen med, at han har en holdning. I Scharlings overordnede syn på verdenshistoriens gang må spørgsmålet hvorfor ligge gemt – og hans svar. Hans forsøg på at sammenfatte på et åndshistorisk grundlag danner et alternativ til fagdeling og fragmentering.

Overmættelsen kan hænge sammen med, at vi lever, eller har levet i en skriftlig kultur. Så kom fjernsynet og Internettet. Samtidig med, at der via computeren fremstilles tekstmasser som aldrig før, er opmærksomheden gledet andre steder hen. Kulturen har aldrig været helt billedløs, heller ikke i sidste trediedel af 1800-tallet, men billeder betyder i dag noget, som de ikke har betydet længe. Kulturen dengang var i høj grad skriftlig, derfor har vi så mange breve fra den periode, som er vigtige kilder, men vi ser også, at en historiker som Johannes Steenstrup var opmærksom på, hvad mundtligheden og den menneskelige hukommelse har betydet i tidligere perioder.⁷⁷ Men i dag, i den flimrende strøm af billeder bliver alt

77. Johs. Steenstrup: *Fra Fortid og Nutid*, København 1892, s. 75ff.

overflade, der mangler en helhedsopfattelse, »forandring!« »fornyelse!« bliver slagordene, men hvor fører forandringen og fornyelsen hen? Eller hvis vi skal forsøge at uddybe udtrykket, der mangler en kraft, der kommer indefra og får fænomenerne, billederne, teksterne til at hænge sammen. En sådan sammenhængskraft må indlysende søges et andet sted end i overfladen uden perspektiv. Her findes, efter min opfattelse, et berøringspunkt mellem dengang og i dag, mellem de konservatives kamp og kulturens situation som helhed i dag, da en ny kulturkamp ser ud til at være ved at tage sin begyndelse: De så og følte opløsningstendenserne i deres samtid, på alle planer, og de prøvede at fastholde en helhedsforståelse, at der er noget, der hænger sammen. De kunne ikke undgå at bruge aviserne, men de så også problemerne i det begyndende medieherredømme. I *Menneskehed og Christendom* som i andre værker er Scharling opmærksom på arkitekturen, og han tolker den ud fra sit overordnede synspunkt. Samtidig har det faste standpunkt givet ham en mulighed for at skære igennem i forhold til de overvældende mængder skriftligt stof, som forelå i samtiden.

Efter læsningen af postmoderne skrifter⁷⁸ kan man sidde tilbage med spørgsmålet, om fortiden egentlig var virkelig? Og hvor bliver sandheden så af? Keith Windschuttle har i sin bog *The Killing of History* fra 1996 udførligt behandlet disse spørgsmål og forsvaret den empiriske historiskrivning. Her vil mit svar være, at vist er fortiden virkelig, skønt historikerne anlægger særdeles forskellige syn på den, og sandheden eksisterer, selv hvis vi ikke kan nå den. Når anekdoten er blevet fremhævet af postmoderne teoretikere som noget, der i særlig grad refererer til det virkelige, må den da også pege på noget uden for teksten. Der er desuden i postmodernismen en tendens til at gøre formen til det egentlige indhold, en overvældende interesse for struktur, en tænken i systemer, som kan være resultat af et ønske om at gøre åndslivet til noget materielt, noget håndgribeligt (diskursen). Man fremhæver et værks frembringelsesomstændigheder og dets uafhængighed som formel æstetisk struktur; det spørgsmål som bliver tilbage, er, om indholdet ikke betyder noget? Er kultur bare makeup? Litterær fremstilling alene kan trække os væk fra fortiden.⁷⁹ Det antages på forhånd, at teksten undertrykker nogen. Den, som skriver det-

78. Som eksempel på de her nævnte postmoderne synspunkter, se Jürgen Pieters: »New Historicism: Postmodern Historiography between Narratism and Heterology« *History and Theory* 39 (2000) 21-38.

79. Til dette se Jens Bruun Kofoed: *Text and History*, Winona Lake, Indiana 2005, s. 203, om Ricoeur.

te, skal på ingen måde benægte, at undertrykkelse findes, således viser de kristne og konservatives historie i slutningen af 1800-tallet, hvordan de i tiltagende grad blev undertrykt, men hvis man lægger en forhåndsantagelse om generel undertrykkelse ned over hele verdenshistorien, hævder man for det første en absolut sandhed, hvilket ikke var det erklærede mål, og man nedsænker mennesket i en tilstand af uhelbredelig depression. I denne strukturdyrkelse forsvinder menneskets frie vilje og dermed også forfatterens hensigt. De konservative så ikke historiske tekster som gennemsigtige vinduer til fortiden, de påstod ikke, at det var uproblematisk, men de mente heller ikke, at teksterne på forhånd skulle anses for noget, som skulle nedbrydes. Den postmoderne tankegang anser fremmedhed og forskel som det mest grundlæggende i sig selv, dens fokus på fravær bliver let en undskyldning eller rettere en ideologisk begrundelse for at lægge sine egne meninger ind i historien; her er den konservative tankegang hos de her omtalte forfattere fra sidste trediedel af 1800-tallet et værdifuldt alternativ. Da vi lever midt i det, kan det kun stilles som et spørgsmål, om vi er på vej tilbage til en mindre fragmenteret opfattelse af historien? Er det muligt at lægge et bredere grundlag for vor viden end modernitetens og samtidig undgå postmodernismens negative udsving? Måske ligger svaret på nutidens hunger efter en sammenhængende fortælling skjult et sted hos Scharling og andre glemte forfattere, fordi de, i modsætning til både moderne og postmoderne fragmentering, pegede på noget, der hænger sammen, et sprog og en national tradition, der hænger sammen, noget der hænger sammen over tid, en klassisk akademisk tradition der hænger sammen, en verdenskultur der hænger sammen, en verden der til syvende og sidst hænger sammen med – Gud.

Litteraturliste

- Francisco Rodríguez Adrados: »El final de la Historia« *ABC* 8.4.1995.
Aa. Bentzen: »C. Hermansen« i *Dansk biografisk Leksikon* X (1936) s. 161f.
S. Bugge: *Studier over de nordiske Gude- og Heltesagns Oprindelse*, Christiania 1881-89.
Jon A.P. Gissel: *Den indtrængende Forstaelse. Johannes Steenstrups Historiesyn*, København 2003.
– »Saxokritikken i det 20. århundrede. Et bidrag til karakteristik af Positivismen« *SEE-J Hiphil* 1 [<http://www.see-j-.net/hiphil>] (2004). Læst 9. december 2004.
L. Grane: »Den gammelgrundtvigske periode. Teologisk kritik og polemik i 1850'erne og 1860'erne« i *Kristendommen i Historien*, København 1997.
A.Th. Jørgensen i »Henrik Scharling« *Salmonsens Konversationsleksikon*, 2. udg. XX (1926) s. 1057f.
Jens Kistrup: *Vi gjorde aldrig Oprør*, København 1973.
S.W. Koelle: *Mohammed and Mohammedanism*, Rivingstons 1889.
Jens Bruun Kofoed: *Text and History*, Winona Lake, Indiana 2005.

- B Kornerup: »Peter Scharling« i *Dansk Biografisk Leksikon XXI* (1941), s. 66f.
- H. Lausberg: *Handbuch der literarischen Rhetorik*, München 1960.
- J.G. Müller: *Geschichte der Amerikanischen Urreligionen*, Basel 1855.
- Max Müller: *Essays*, Leipzig 1869-72.
- M. Neiiendam: »H.N. Clausen« i *Dansk biografisk Leksikon V* (1934) s. 288-293.
- Julius Paludan: *Émile Zola og Naturalismen*, København 1897.
- B. Paludan-Müller: *Bibelhistorien og den gammeltestamentlige Kritik*, København 1893.
- Jürgen Pieters: »New Historicism: Postmodern Historiography between Narratism and Heterology« *History and Theory* 39 (2000) 21-38.
- N.M. Plum i »Henrik Scharling« *Dansk biografisk Leksikon XXI* (1941) 62-66.
- V. Rydberg: *Undersökningar i germanisk Mythologi*, Stockholm 1886-89.
- Fr. Chr. Sibbern: *Psychologie*, København 1862.
- A. Schnack: »Fri os fra Tekstbeskrivelsen« *RIDS* 27 (1975).
- Henrik Scharling: *Breve fra Holland*, København 1864.
- *Uffe Hjelms og Palle Løves Bedrifter*, København 1866.
- *Romantik og Realisme*, København 1878.
- *Sverre Præst*, København 1888.
- *Menneskehed og Christendom i deres historiske Udvikling I-II*, København 1895.
- *Theolog eller Digter*, København
- »Enhed, Menneskeslægtens« i *Kirkeleksikon for Norden I* (1900) 773f.
- *KONSISTORIUM og den akademiske Lærerforsamling*, København 1902.
- *Universitetstaler*, København 1908.
- Peter Scharling: »Brydningen mellem det humane og det kristelige« *Fra Bethesda* 1890 s. 770-783, 785-799.
- »Taler ved Professor Dr. Theol. Carl Henrik Scharling's Jordefærd«, København 1920.
- V. Schmidt: *Assyriens og Ægyptens gamle Historie efter den nyere Tids Forskninger*, København 1872-77.
- Johannes Steenstrup: *Historieskrivningen i Danmark i det 19de Aarhundrede*, København 1889.
- Johs. Steenstrup: *Fra Fortid og Nutid*, København 1892.
- Johs. Steenstrup: »Forchhammer som Menneske og Personlighed« *Meddelelser fra Dansk Geologisk Forening* 8 (1931-1935), s. 439-476.
- Alexander Thorsøe: *Erindringer*, København 1929.
- P.A. Tyvand: »Fornuftens syv myter I« *ORIGO* 72 (2001) 33-42.
- H. Westergaard: »William Scharling« *Dansk Biografisk Leksikon XXI* (1941), s. 67-69.
- K. Windschuttle: *The Killing of History*, Australien 1996.
- Hayden White *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, Baltimore 1973.
- A. Wuttke: *Geschichte des Heidenthums*, Breslau 1852-53
- Dan Zahavi: »Subjektivitetens Genkomst« *Universitetsavisen* nr. 13 (2002).

Summary

Jon A.P. Gissel: A Synthesis of History and Theology: Henrik Scharling's Menneskehed og Christendom (Humanity and Christianity) and its Importance for a Critique of the Modern Perception of History

The present article describes a book by Henrik Scharling, the Danish theologian, a book which is a philosophy of history, an attempt at summa-

riking universal history under some fundamental points of view. The book, which was first published 1872-74, and reissued in 1895, is forgotten today; but the article claims that exactly as a synthesis the book is of great interest, and it may profitably be compared to the historical science of a later age, its endeavours and its difficulties.

(Translated by Jørgen Peder Clausager)

Review-artikel

Klassernes kulturkamp

Om Jens Engberg: *Magten og kulturen: Dansk kulturpolitik, 1750-1900*, bd. I-III. København: Gads Forlag.

Af Jeppe Nevers

Allerede i den første linje af professor Jens Engbergs nye trebindsværk om dansk kulturpolitik fra 1750 til 1900 slås det fast, at det ikke er »absolut nødvendigt for en fremstilling af kulturpolitikens historie, at der foreligger en entydig definition af begrebet kultur. Dog er det ganske praktisk for både forfatter og læser af en bog om kulturpolitik, at forfatteren i det mindste har forsøgt at skabe en vis klarhed over, hvad det er, der tales om.« (I: s. 15) Det er svært at være uenig, hvorfor der er al mulig grund til at følge forfatterens teoretiske overvejelser, der blandt andet fører en tur omkring Hartvig Frischs berømte definition af kultur som vaner. Trods betydelig sympati for Frisch, finder Engberg imidlertid denne statiske definition utilstrækkelig, idet kulturpolitik netop handler om at frembringe og ændre vaner og handlemønstre. Engberg ender således med en af Frisch inspireret definition af kultur som »en måde at tænke, se og opleve på, der er eller er på vej til at være kollektiv. Der, hvor man tænker, ser og oplever på en fælles, given måde, navnlig hvad angår dyrebare ting som tro, moral, samfund og kunst, der har man et kulturfællesskab« (I: s. 20). Når politik derefter bestemmes som »det at få så mange mennesker

som muligt til at agere på en måde, som de ikke ville have gjort, hvis de ikke havde været under politikens påvirkning«, da kan kulturpolitik defineres som »måden, hvorpå man ved at fremme en særlig kultur påvirker mennesker til at tænke på en given måde for at opnå magt, så samfundet kan føres i en given retning, og så goder kan fastsættes og fordeles på en bestemt måde (...) Set således kan kulturpolitikken i høj grad være disciplinerende og undertrykkende, for med magt over kulturpolitikken erhverver man sig indflydelse på og dermed mulighed for at opnå magt over samfundsmedlemmernes tanke-sæt, hvoraf igen følger magt over selve samfundet, hvilket som bekendt kan føre anseelse, rigdom og meget andet behageligt med sig.« (I: s. 23) Dermed bliver historien om dansk kulturpolitik til andet og mere end en historie om bevillinger og institutioner – det bliver også til en historie om, hvem der har bestemt, hvordan man kan og bør tænke og handle.

Man fornemmer det allerede i indledningen, og man skal ikke langt ind i selve brødteksten, før det står lysende klart: Engbergs imponerende *magnum opus* er en klassekampshistorie, hvor hovedaktørerne er aristokratiet, borger-

skabet og almuen. Fra midten af 1700-tallet og frem til tiden omkring 1830 vandt borgerskabet en langsom, men sikker sejr over aristokratiet. Dette førte til, at borgerskabet fra og med 1830'erne overtog alle de vigtigste kulturinstitutioner for derefter at blive udfordret først af en gårdmandsklasse, der efter landboreformerne blev løstrevet fra almuen, og siden af almuen erkendelse af sig selv som arbejderklasse. Dette er den overordnede rammeteori, som de mange debatter om alt fra skolereformer til kunstbevillinger løbende relateres til. Borgerskabets opgør med aristokratiet kan formentlig fremhæves som værkets vigtigste begivenhed – dels var det borgerskabet, som i alt væsentligt kom til at bestemme kulturpolitikken i det 19. århundrede, dels spørger værket som udgang, »om den borgerlige kultur efter først at have sejret til den ene side over aristokratiets kultur, ville komme til at sejre til den anden side, ved at arbejderklassen overtog den borgerlige kultur.« (III: s. 507)

Første trin på vejen til borgerskabets dominans er en lidet flatterende fremstilling af den aristokratiske og kosmopolitiske kulturpolitik, som især det Moltke-Bernstorffske styre stod for i perioden fra 1746 til 1766. Deres mål var »at kaste glans over monarkiet, at give det hovedsageligt tyske aristokratiske medlemmer adgang til den fornemme internationale kultur, de ikke mente at kunne leve uden, men også at skabe afstand mellem aristokratiet og resten af samfundet.« (I: s. 37) Under enevælden opererer Engberg generelt med et todelt aristokrati. Dels var der den gamle danske adel, som »ude på deres møgstinkende gårde« (I: s. 95) var sat uden for indflydelse, og dels var der en højere adel bestående af udenlandske slægter (herunder kongehuset), som ledede landet. Det er i dette lys, forfatteren også

sætter spørgsmålstegn ved, om den aristokratiske kulturpolitik, som især A.G. Moltke repræsenterede, overhovedet kan betegnes som dansk: de vigtigste adelsslægter kommunikerede på tysk, og store dele af den importerede kunst og kultur var fransk og italiensk. Når den aristokratiske kulturpolitik imidlertid er fuldstændig uundværlig i en fremstilling af den danske kulturpolitikshistorie, skyldes det to ting. For det første – hvad der er yderst centralt hos Engberg – blev denne kosmopolitiske kultur modbilledet for den borgerlige kulturpolitik, som sejrede få årtier senere. For det andet stammer flere af landets store kulturinstitutioner fra enevældens storhedstid. Det Kongelige Teater og Kunstakademiet på Charlottenborg er to af de væsentligste, men også opførelsen af Frederiksstadens står som et monument over den »pragtelskende, elitære og kosmopolitiske kulturpolitik«. (I: s. 100) Rytterstatuen på Amalienborg Slotsplads fremhæves som typisk for den aristokratiske kulturpolitik: Frederik 5. hyrede i 1752 den franske billedhugger Jacques-Francois-Joseph Saly til at udføre en rytterstatue af kongen selv. Kunstneren arbejdede på opgaven i årevis, før han i 1758 kunne fremvise en større model af statuen, som først stod færdig i 1768 – to år efter kongens død. Det er i øvrigt typisk for Engbergs fremstilling, at statuen med behørig respekt for stor kunst fremhæves som »et pragtstykke i europæisk billedhuggerkunst« (I: s. 101) – og det er mindst lige så typisk, at hele forløbet omkring værkets tilblivelse beskrives med både distance og ironi. Forfatterens sympati ligger her som andre steder så åbenlyst ikke hos det magtsystem, der fuldstændig skruppelløst brugte statens midler til at fejre sig selv: »Den kunst, som blev støttet, var den, der tjente til den enevældige konges og hans aristokratiske ophøjelse. Kunsten fik den kulturpolitiske opgave

at give sine velyndere den prestige, som var en nødvendig del af det, hvormed de kunne opretholde afstanden til hoben. Kunsten blev taget i brug til det formål at konservere den samfundsform, som var enevældens.» (I: s. 195)

Under Struensees styre endte den Moltke-Bernstorffske politik ifølge Engberg »i sit eget vrængbillede« (I: s. 195). Da Struensees styre i januar 1772 blev kuppet af et triumvirat bestående af den borgerlige Ove Guldberg, enke-dronning Juliane Marie samt hendes søn, arveprins Frederik, blev der derfor lagt en ny kulturpolitisk strategi: »Det forrige styres kulturpolitiske ødselhed blev bragt til ophør, der skulle udvises sparsommelighed. Kulturen skulle virke i den enevældige stats tjeneste for at virke til dens opretholdelse. Kulturpolitikens mål skulle derfor ikke være det storslået dristige, men sikkerhed og harmoni.« (I: s. 199) Guldbergs avancement til samfundets absolutte top er i øvrigt typisk for det forhold, at det stadig mere komplicerede samfund krævede en professionel embedsstand, hvad på sigt stillede dannelses- og embedsborgerskabet yderst centralt. Guldbergstyret indsættes således som et mellem-spil, hvor man kan se konturerne af det magtskifte fra aristokrati til borgerskab, som først fuldbyrdedes i første halvdel af det 19. århundrede. Væsentligst er det for Engberg, at enevælden under Guldberg begyndte at dyrke det danske sprog – ikke mindst på Det kongelige Teater. Engberg lægger sig ved flere lejligheder op ad den efterhånden fasttømrede tese, at 1700-tallets fædrelandskærlighed kan betegnes som en helstatspatriotisme, som nok var en væsentlig forløber for den nationalisme, der spredte sig som en steppebrand mod midten af det 19. århundrede, men alligevel bør holdes adskilt. Selv om den patriotisme, som eksisterede i Danmark-Norge således ikke er lig med den

romantisk inspirerede nationalisme, som slog igennem især fra og med 1840'erne, så er det en af de væsentligste teser i Engbergs store værk, at enevældens europæiske orientering i midten af det 18. århundrede tvang dannelses- og embedsborgerskabet til at formulere kravet om borgerlige rettigheder i nationale termer. Denne forbindelse var ifølge Engberg afgørende for, at en så forbløffende stor del af den danske kunst- og kulturskat er umiskendeligt præget af romantikken: »Det er næppe måleligt, men dog tænkeligt, at nationalismen, som fulgte Den franske Revolution, fik mere voldsomme udtryk i Danmark, end den gjorde i andre europæiske lande. I Danmark havde enevælden og den aristokratiske kultur været tyskpræget eller rent tysk. Et borgerligt opgør med begge dele måtte derfor i særlig grad betone det nationalt danske. Der var i slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet i den snævre gruppe af det øverste borgerskab opstået en dansk nationalisme, som i meget faldt sammen med en nærmest demonstrativ dyrkelse af det nordiske i modsætning til det tyske.« (I: s. 129)

Grundlaget for den danske nationalisme finder Engberg med andre ord i midten og slutningen af 1700-tallet, hvor den aristokratiske og kosmopolitiske kulturpolitik afløstes af Guldbergstyrets forsøg på at beskytte det enevældige standssystem ved at støtte og udvikle en fædrelandsretorik: »Dermed blev kulturpolitikken også konservativ. Den ønskede ikke at afskaffe standsforskellene. Den så ikke stænderne som ligeberettigede, men som lige nødvendige for samfundet. Den var endda så konservativ, at den erkendte, at der fandtes urimeligheder i samfundet, som ikke burde eller kunne ændres, fordi det ville være for farligt at gøre det. Bønderne var pålagt et åg, som ikke kunne afkastes af hensyn til statens hele ekssi-

stens.« (I: s. 288) Ifølge Engberg må Guldberg imidlertid have indset den sene enevældes dilemma: for at bestå, måtte den forny sig, men fornyede den sig, ville den bringe sig selv til fald. Engberg præsenterer den interessante tese, at enevældens uundgåelige fald lå i, at den nationale tænkning, som blandt andet Guldberg-styrets helstatspatriotisme pegede frem mod, forudsatte en sideordning af de hierarkiske stænder, som var selve det enevældige systems grundlag. Engberg har generelt et godt analytisk blik. I små sidebemærkninger lanceres gang på gang interessante analyser, der sætter både stort og småt i nyt perspektiv. For eksempel fremstilles det næsten som en lykkelig omstændighed for kongeriget, at Rusland i 1814 tvang Danmark til at afgive Norge til Sverige mod selv at få anerkendt besiddelsen af Finland. Dermed forhindredes nemlig en spænding i dobbeltmonarkiet, som havde været uundgåelig, da den romantisk mættede nationalisme for alvor begyndte at buldre i Europa. Den slags får læseren til at tænke med, og det er naturligvis ingen skam.

Efter Guldberg-styrets fald blev der med blandt andet landbo- og skolereformer taget et yderligere skridt mod enevældens ophør. Det var det tyske aristokrati, der ud fra økonomiske motiver gennemførte både landboreformerne og de reformer af almueskolen, som på sigt førte til skolelovene af 1814. I modsætning til Guldberg, der ud fra en standstanke var imod bøndernes oplysning, så »de tyske magthavere« en oplagt mulighed i at give især bønderne de kundskaber, som landboreformerne nødvendigjorde. Således fremhæves reformkulturpolitikken i tiden efter 1784 som et pragmatisk forsøg på at imødekomme borgerskabet, som stod stærkere og stærkere, efterhånden som centraladministrationen voksede. De reelle reformer holdt dog ikke drømmene om revo-

lution for døren, da efterdønningerne af Den franske Revolution spredte sig over hele Europa. Resultatet blev trykkefrihedsbegrænsninger – kulminerende i 1799 – hvormed en konfrontation med borgerskabet blev uundgåelig. På skuldrene af A.F. Tscherning taler Engberg om, at enevælden med trykkefrihedsbegrænsningen opsagde sin hidtidige alliance med store dele af borgerskabet. Selv om begrænsningerne af 1799 ifølge Grundtvig dræbte enhver politisk og republikansk tænkning i tiden mellem 1800 og 1830, så levede borgerskabets ubehag videre – for eksempel som satire på Det kongelige Teater. Efter 1830 var borgerskabet imidlertid på sikker sejrskurs, og efter 1849 kunne de i praksis sætte sig på samtlige kulturinstitutioner i det danske samfund. Dermed stagnerede i øvrigt den borgerlige kunst. Det ligger implicit hos Engberg, at kunsten (kun?) gør fremskridt, når samfundets herskende klasse skal bruge den som ideologi. I dette lys fremhæves blandt andet Thorvaldsens Museum, der blev »skabt både som en magtdemonstration fra borgerskabets side og som et udtryk for, hvad det kulturpolitiske ville« (II: s. 112).

Denne borgerskabets sejr er som tidligere nævnt den første halvdel af dette store værk. Den anden halvdel handler om, at der efter borgerskabets sejr over aristokratiet måtte tegne sig en ny modstander. Det blev i første omgang den stand af bønder – eller »minigodsejere«, som forfatteren betegner den klasse af gårdmænd, som efter landboreformerne distancerede sig fra det øvrige »husmands- og landarbejderproletariat«, der »kom til at hænge fast som en ussel, foragtet underklasse af hårdt udbyggede arbejdere« (I: s. 302-303) – og i anden omgang af den arbejderklasse, som mod slutningen af det 19. århundrede begyndte at samles under de røde faner: »Den frihedstid, som indledtes for bor-

gerskabet med grundlovens vedtagelse i 1849, blev samtidig begyndelsen på en hårdere ufrihed for arbejderne. I den nye industriproduktion blev arbejdsforholdene stramme, der blev krævet en lydighed og en disciplin, som slet ikke havde været til stede i de gamle håndværksfag. Igen gik det som med landhøveformerne, først da produktionsforøgelsens virkninger begyndte at blive mærkbare nederst i samfundet, blev forholdene bedre, det skete på land og i by først op mod slutningen af 1800-tallet. De sidste årtier af 1800-tallet var gyldne dage og drømmetid for borgerskabet. Men den borgerlige tilværelse og den borgerlige kulturs skønhed havde som forudsætning, at der til stadighed var en herskere af dårligt lønnede, hårdt udbyttede tjenestefolk til rådighed, og at en ny arbejdshær af arbejdere med elendige vilkår kunne arbejde med arbejdsdage på op til 12-14 timer.« (II: s. 261)

Da Engbergs hjerte værket igennem ligger hos magtens og systemets kritikere, kan det ikke overraske, at den sympati, som i slutningen af 1700-tallet tilfalder en borgerlig skribent som P.F. Suhm, fordufter, da oppositionen skifter klasse. Det er imidlertid også en væsentlig del af Engbergs argumentation, at hverken bønderne eller arbejderklassen formåede at løsrive deres kulturpolitiske tiltag fra borgerskabets verdensbillede. Forfatteren søger at vise, hvordan først gårdmændene – for eksempel i landet skytteforeninger – og senere arbejderbevægelsen i ikke uvæsentlig grad overtog borgerlige dyder. For eksempel fremhæves udgivelsen af »Social-Demokraten« som arbejderbevægelsens umiddelbart mest betydningsfulde kulturelle indsats, men selv om avisen var vigtig for udbredelsen af kendskabet til såvel socialistisk teori som arbejderklassens livsvilkår, så vidnede for eksempel C.E. Jensens kulturstof også om en overtagelse af »den kul-

turradikale borgerlige kultur«. (III: s. 471) På dette punkt kom arbejderbevægelsens oppositionsstrategi til at adskille sig markant fra borgerskabets, der 100 år tidligere sigtede mod en fuldstændig latterliggørelse og nedkæmpning af den aristokratiske kultur. (III: s. 487) Engberg viser i samme lys, hvordan »Arbejdervennen« undergik en udvikling fra socialistisk oppositionsblad til et småborgerligt ugeblad for socialdemokratiske arbejdere. Det blev med andre ord et problem for arbejderbevægelsen, at den ikke i tilstrækkelig grad satsede på at få formuleret og ensrettet en kulturpolitisk strategi. Selv en så stor teoretiker som Gustav Bang var forblændet af den marxistiske basisoverbygningsmodel, som rangerede forbedringen af de økonomiske vilkår klart over kulturpolitikken. Dermed begik de samme fejl som gårdmændene, der også satsede for ensidigt på en realpolitisk – og altså ikke primært en kulturpolitisk – opposition.

Engbergs overordnede ambition om at tolke den historiske udvikling som et resultat af klassernes kamp har både positive og negative konsekvenser. Positivt er det naturligvis, at dette værk, der ved første øjekast har karakter af et oversigtsværk, samtidig præsenterer en syntese. Undervejs behandles alle tænkelige kulturinstitutioner i det danske samfund fra 1750 til 1900, men kun sjældent savner man forbindelsen til den store fortælling. Selv umiddelbart ubetydelige forandringer af det lokale museumsvesen sættes i forbindelse med mere overordnede ideologiske konflikter og forandringer. Selv om denne kobling hører til værkets absolut stærkeste sider, så fungerer den løbende perspektivering naturligvis bedre i nogle sammenhænge end andre. Særligt i første bind kobles der glidende fra samfundsforandringer til mere nærgående

analyser af kulturinstitutionernes fremkomst. I andet bind løsnes grebet en smule, og i tredje bind er kulturinstitutionernes udvikling fra 1848-1900 samlet i ét 200 sider langt afsnit. Selv om den løbende perspektivering af de institutionelle forandringer således udskilles mere og mere, som værket skrider frem, så er selve ambitionen om at skabe en syntese et ualmindeligt positivt træk, og det er klassebegrebet, som holder det sammen. Værkets væsentligste problem er omvendt, at netop klassebegrebet er en vanskelig størrelse at arbejde med, hvorfor man på dette punkt savner teoretiske betragtninger. Vi hører ganske vist, at borgerskabet havde tre grundpiller: handels-, dannelses- og embedsborgerskabet (I: s. 202), men derudover gives der ikke mange nuancer. Fra og med sidste halvdel af 1700-tallets etableres en »borgerdyd«, som uden tilsyneladende ændringer lever videre helt til tiden omkring 1900. Til tider har man på fornemmelsen, at »borgerskabet« defineres nærmest negativt: der er hoffet og adelen (som hos Engberg er lig med aristokratiet), der bønderne og de subsistensløse, og så er der resten – altså borgerskabet (et handels-, embeds- og dannelsesborgerskab i byerne samt præsterne og latinskolelærerne på landet). Vi hører også, at bondestanden udviklede en klassementalitet, der var inspireret af vækkelsesbevægelsen og bygget op omkring »*sparssommelighed, ordholdenhed, flid, et uadadeligt familieliv, børns lydighed mod deres forældre og dygtighed i arbejdslivet*« (II: s. 199). Heri ligger naturligvis en væsentlig del af pointen om en overtagelse af borgerlige dyder, hvorfor man i udpræget grad savner en analyse af, hvor udpræget enigheden og bevidstheden om disse dyder egentlig var. I denne forbindelse fravælger værket forfatter en diskussion af den store teoretiske diskussion, som har fundet sted omkring så forskellige be-

greber som klassebevidsthed, tydningsmønstre, fortolkningsfællesskaber og erfaringshistorie. Med undtagelse af Jens Baggesen, der kom galt af sted, da han mængede sig med en adel, der aldrig helt ville anerkende hans tilhørsforhold, så hører vi ikke meget om, hvordan klasseerfaring egentlig blev til – og ikke mindst, hvorvidt den lod sig omforme og overskride. Med undtagelse af den oplagte pointe, at kulturpolitikens betydning blev overset af den tidlige socialdemokratiske bevægelse, så er store dele af værket samfundsteori, dets forståelse af moderne europæisk historie og ikke mindst dets inddeling af samfundets bærende grupper stærkt inspireret af den socialistiske teori, som blev præget især mod slutningen af det 19. århundrede. Dette fører blandt andet til, at værket overordnede periodisering efterlader læseren med et spørgsmål eller to.

Der er næppe meget at sige til udgangspunktet i midten af 1700-tallet, som giver forfatteren mulighed for at beskrive den enevældige og aristokratiske kulturpolitik som kontrast til den udfordring fra borgerskabets side, som begyndte at tegne sig i horisonten. Mere uklart står det, hvorfor det hele skal ende omkring 1900. Hvis historiens afslutning havde været systemskiftet, så havde der næppe været mere at sige til den sag, men når nu de sidste fem kapitler handler om arbejderbevægelsen og Socialdemokratiet, så kan det undre, at perspektivet ikke trækkes op i hvert fald til 1930'erne – eller for den sags skyld til 1950'erne, hvad der havde givet mulighed for en dybere behandling af den tese, at arbejderklassen kulturpolitisk fejlede ved at overtage borgerlig æstetik og kultur. Alene illustrationsmulighederne fra velfærdsstatens dage får jo øjnene til at løbe i vand, når man tænker på den styrke, nogle mere samtidige eksempler have tilført værket politiske

sigte. Man undrer sig derfor over en afslutning omkring 1900, og som læser kan man ikke undlade at gøre sig den tanke, at værkets overordnede periodisering måske hænger sammen med, at begrebsapparatet kommer i problemer i det 20. århundrede. Allerede i mellemkrigstiden bliver billedet væsentligt mere broget, hvorfor det er en nærliggende tanke, at en beskrivelse af denne periode vil kræve en betydelig teoretisk nytænkning. Det er naturligvis ingen synd, hvis en teori egner sig bedre til at forklare nogle perioder frem for andre, men hvis man overhovedet kan tale om »mangler« i et værk af dette format – i et livsværk – så må det være, at det eneste bidrag til teoriens videreudvikling ligger i selve værkets normative hovedpointe: at kulturpolitikken betyder noget, og at borgerskabet har vundet kulturkampen, fordi senere oppositioner ikke har indset dette. Engberg kritiserer blandt andet Gustav Bang for at give fortabt over for formuleringen af en socialistisk kulturpolitik. Men spørgsmålet er, om det er en erkendelse, som kan bringe den anvendte teori videre og gøre den relevant for en forståelse af det 20. århundrede og i sidste instans vores egen samtid? Personligt tror jeg, at Engberg har fat i noget mere interessant, når han inspireret af Hartvig Frisch antyder, at styrken i den borgerlige kulturpolitik lå i, at den blev fremstillet som apolitisk. (III: s. 486) Heri ligger muligvis en

analysestrategisk nøgle til det 20. århundrede, hvor klassebegrebet så oplagt kommer til kort – altså i et videnskabeligt studium af, hvordan meningspåvirkning er blevet opnået ved at trække, hvad Engberg ville kalde kulturpolitik, ud af den politiske sfære? Hvad enten en sådan retorikanalyse ville bære frugt eller ej, så er det problemstillinger af denne karakter, man savner en diskussion af. Det vil formentlig gå en menneskealder, før en yngre forsker inspireret af samme teoretiske åre når et tilsvarende overblik, hvorfor man på fagets vegne kan ærgre sig over, at Engberg ikke har forsøgt at skrive den perspektivering, der kunne anvendes, når det historiesyn, han repræsenterer, skal introduceres i de kommende årtiers kompendier og lærebøger.

Magten og kulturen er et af de værker, hvorom man ikke kan afsige én dom. Dog kan det allerede nu slås fast, at ser man bort fra de indvendinger, som man altid kan gøre over for væsentlige historiebøger med stort vingesus og noget på hjerte, så har værket gode muligheder for at stå tidens test. For det første er det i udpræget grad et monument over et historie- og samfundssyn – for det andet bærer det så tydeligt præg af at være skrevet med nutiden og fremtiden for øje. I vore dage kan vel ingen historiebog regnes for vægtig, om den forsømmer sig mod det sidste.

Debat

Et forsvar for kildekritikken

Af Steen Busck

«Når »historikere« om et par hundrede år (hvad »vi«, der skaber fortællinger om forandringer end måtte kalde os til den tid) kan se tilbage på tekster om kildekritik med levninger og beretninger og funktionelle kildebegreber, vil de måske se en parentes i danske historikers metodisk-teoretiske sprogbrug – en parentes, der meget vel kan ende med at virke lige så fremmed, som Treschows historiefilosofi virker for os i dag«. Sådan lyder det på en af de sidste sider i en nyudkommet bog af den unge Odensehistoriker Jeppe Nevers. Bogen, der har titlen *Kildekritikkens begrebshistorie. En undersøgelse af historiefagets metodelære*, sætter et kraftigt spørgsmålstegn ved kildekritikken som den metode, professionelle historikere har til fælles, og som skal forestille at konstituere deres fag som videnskab. Det er han ikke den første, der har gjort. Kildekritikken har været under beskyldning siden 1970, ikke mindst efter den såkaldte »sproglige vending«. I de senere år er kritikken af kildekritikken og dens begreber taget til. Jeg skal i det følgende forholde mig til et par af punkterne i denne moderne kritik. Men først en skitse af det sidste skud på stammen.

Kildekritikkens begrebshistorie

Nevers' bog er en begrebshistorisk undersøgelse af kildekritikken og dens begreber, således som de forekommer i metodelærebøger og anden metodisk-

teoretisk litteratur op gennem tiden. Han indleder med at stille spørgsmålet »Hvad er kildekritik?« og besvarer det med en historisk skitse af kritikbegrebets forekomst i dansk historiografisk litteratur fra Jens Møller 1809 til Mads Mordhorst 2002. Nevers konstaterer som god begrebshistoriker, at begrebet har været anvendt i mange betydninger, og udpeger som den betydning, han vil arbejde videre med: »kildekritikken forstået som metodisk begrebssystem« til forskel fra kildekritikken som led i det praktiske kildearbejde. Efter en præsentation af begrebshistorien og dens metodiske tilgang (diakron og synkron analyse, begreb og modbegreb, distinktionen ord-begreb-sag, »topos« m.v.) underkaster han »kildekritikkens metodiske begrebssystem« en diakron undersøgelse med fokus på et enkelt begreb, »levn«. Dernæst ansues »levnsbegreb« i sin »synkrone« sammenhæng med hele begrebssystemet i en ny historisk skitse af dets udvikling op gennem tiden. Nevers kalder begrebssystemet for et »semantisk felt« og konstaterer tre »semantiske knudepunkter« i dets udvikling, nemlig den Erslevske kildekritiks opkomst omkring 1890, det funktionelle kildebegrebs gennembrud i 1960'erne og 70'erne og sidst den sproglige vendings opgør med begrebssystemet efter 1990. Undersøgelsen afsluttes med endnu en historisk skitse, hvori »de semantiske knudepunkter« forklares som »retoriske omskrivnin-

ger«, et begreb Nevers har hentet fra den engelske idéhistoriker Quentin Skinner. Erslev skrev kendte og accepterede begreber og metoder om til et nyt system, lanceret som modsætning til den foregående generation. Lidt på samme vis profilerede Århushistorikerne sig senere med »det funktionelle kildebegreb« over for et københavnsk »materielt kildebegreb«, og fra omkring 1990 fulgte med »den sproglige vending« et tredje »semantisk knudepunkt«, hvor Jan Ifversen, Dorte Geert Simonsen m.fl. distancerede sig fra det Erslevske begrebssystem, herunder det funktionelle kildebegreb. Nevers tilslutter sig de sidste, følger yderligere argumenter til og afskediger kildekritikken som den parentes, den har været i historiefagets historie.

Bogen er en imponerende indsats. Nevers har læst eller i det mindste lugtet til det meste af, hvad der kan opdrives af dansk litteratur om historisk metode og historiografi og vandrer dertil hjemmavant rundt i filosofihistorien fra Kant til Ricoeur og i den internationale videnskabssteoretiske og begrebshistoriske litteratur. Husserl, Heidegger, Gadamer, Wittgenstein – alene litteraturlisten kan få én til at tabe pusten.

Det er utvivlsomt en god idé at anskue kildekritikken og dens begreber begrebshistorisk, og det er et interessant stof om kildekritikken og dens begreber, der sammenfattes og fremlægges i denne række af historiske skitser. Men man sidder tilbage med spørgsmålet: Er dette ikke at skyde spurve med kanoner? Er kildekritikkens begreber »levning-beretning«, »primær-sekundær«, »førstehånds-andenhånds« osv. virkeligt al denne umage værd? De begreber, Koselleck og Skinner på hver sin måde har beskæftiget sig med, begreber som »stat«, »borger«, »penge«, »kapital« og »revolution«, er alle historisk betydningsfulde begreber, som har spillet en

væsentlig rolle i den historiske udvikling, men har den erslevske kildekritiks begreber det?

Kildekritikkens begreber og praksis

I den praktiske historiske forskning har de aldrig haft den store betydning og ses sjældent anvendt. Nevers mener, de har haft stor betydning i uddannelsen af historiestuderende, specielt i forbindelse med metodeundervisningen. Men er det sandt? Jeg ved, at visse undervisere undertiden har villet indterpe begreberne, som om de havde en tilsvarende funktion for historikere som økonomiske begreber har for økonomer; enkelte har oven i købet eksamineret i dem til eksamen, men noget sådant er og har mig bekendt aldrig været særligt udbredt. Selv har jeg som mangeårig underviser i historisk metode aldrig lagt større vægt på begreberne. Mine studenter er kort blevet præsenteret for dem ved indgangen til kurset, og jeg har undertiden brugt en halv time på at overhøre i dem, men i den efterfølgende praktiske håndtering af kilderne har vi efter det første par kildesæt ladet de fleste af begreberne ligge, og jeg har direkte frarådet, at man førte dem i pennen til eksamen. Hvor tit har man set en studerende anvende fx begrebet »primær« korrekt i en eksamensopgave? For mig var de redskaber, som indledningsvis kunne hjælpe de studerende til at stille relevante spørgsmål til kilderne, men når man var kommet på sporet af, hvordan man håndterer kilder i praksis, lagde vi begreberne til side.

Jeppe Nevers kommer i sit efterskrift til det resultat, at vi måske slet ikke har brug for dette begrebssystem, som han selv lige har brugt en hel bog på at undersøge. For min skyld ingen alarm, blot man ikke hælder den praksis, vi forsøger at indøve i metodeundervisningen, ud med badevandet. Kildekritikken

er for mig først og fremmest en praksis, ikke et begrebssystem. Det er denne praksis, jeg forsvarer i det følgende. For mig udgør kildekritikkens få, løst sammenhængende begreber slet ikke noget system. Mange af dem kan uden skade undværes, men nogle få er ret nyttige i den indledende metodeundervisning, især begrebsparret »levn-beretning«. Netop her sætter Nevers og før ham Jan Ifversen og Dorte Geert Jørgensen, som han tilslutter sig, hovedangrebet ind.¹ Gennem dette angreb rammer de ikke kun begreberne, men også min praksis, den som det er metodeundervisningens formål at opøve. Derfor reagerer jeg.

Kildekritikken som tekstanalyse. Et forsvar for kildebegrebet

Hvori består da denne praksis? Den består væsentligst i at analysere tekster. Ordet »kritik« kan efter begrebets udvikling og »generalisering« på fransk og især tysk frem til den tid, hvor det hentedes ind i dansk, udmærket oversættes med ordet »analyse«.² Kildekritik er en slags tekstanalyse. Mange andre fag har tekstanalyse som en central aktivitet; jurister analyserer lovtekster, teologer bibelske tekster, sprogfolk analyserer tekster af en hvilken som helst type for at fremdrage de regler, der styrer sprogbrugen, litterater analyserer fiktive tekster for at fremdrage de lag af betydning, som disse mangetydige tekster indeholder. Hvad gør historikerne? Hvad er det særlige ved historikeres tekstanalyse til forskel fra andres?

Historikere har ikke i samme grad som andre tekstanalytikere teksterne selv som objekt for undersøgelsen. Vort objekt er noget andet, et begivenhedsforløb, en tilstand, kort sagt et stykke historisk virkelighed uden for teksten selv, som vi vil have den til at belyse. Vi ønsker at vride oplysninger ud af teksten om dette stykke virkelighed, og

kalder den derfor »kilde«. Det ligger i selve betegnelsen og begrebet »kilde«, at ikke teksten selv, men det, den bruges til at hente information om, er i fokus. Dette implicerer ikke nødvendigvis nogen generel og absolut subjekt-objekt-dikotomi eller noget krav om sanselig iagttagelighed som det, Dorte Gert Simonsen har kritiseret Erslev for, kun dette, at man læser teksten med henblik på at skaffe oplysninger om et bestemt emne uden for teksten selv, det være sig politiske, militære, økonomiske eller andre begivenheder, for den sags skyld tekster, der jo også var en del, undertiden endda en vigtig del af virkeligheden. Dette at bruge en tekst som kilde til noget uden for teksten selv er ingenlunde specielt for den historiske tekstanalyse. Det er en ganske almindelig måde at bruge tekster på, den samme, som jeg bruger, hver gang jeg læser en avisartikel, brugsanvisning, køreplan, lærebog i litterær tekstanalyse eller artikel om dekonstruktiv tegnanalytik. Men andre former for videnskabelig tekstanalyse, fx litterær tekstanalyse, opererer ikke i samme grad med dette grundlæggende skel mellem teksten og det, den bruges som kilde til. Det er min påstand, at flere nyere retninger inden for historiefagets teori, inspireret af det være sig Geertzsk antropologi, Foucaultsk diskursanalyse, litterær tekstanalyse eller den sproglige vending i bredere almindelighed, har sløret skellet ved bl.a. at udvide tekstbegrebet in absurdum og på det nærmeste reducere al virkelighed til tekst. Mit første forsvar for den kildekritiske praksis er et forsvar af selve kildebegrebet mod denne tilsløring.

Konkrete kilder til et konkret objekt studeret af et konkret subjekt

Der ligger ikke i anvendelsen af en tekst som historisk kilde noget krav til karakteren af det, den anvendes som kilde til,

eller nogen skarp afgrænsning af det, endsi­ge et generelt objektiverende be­greb om fortiden som det, Bernard Eric Jensen tager afstand fra.³ Emnet kan ud­mærket være del af den historiske situa­tion, jeg befinder mig i, altså den sam­me som mine daglige avisartikler hand­ler om. Men der ligger en konkret ob­jektivering i form af en udpegning og foreløbig afgrænsning, kronologisk, geografisk og tematisk, af det felt, jeg ønsker information om og leder efter konkrete tekster til at belyse. Desuden foreligger der et konkret subjekt, som har taget objektet for sig, nemlig mig med mine bestemte forhåndsantagelser – fordomme, som Gadamer kaldte det – om, hvilken karakter emnet har, både mine generelle antagelser om, hvad der havde størst betydning, datidens betyd­ningssammenhænge eller dens økono­miske og økologiske forhold, og mine specielle forhåndsantagelser om, hvad der havde betydning inden for det kon­krete felt, jeg undersøger; måske fore­ligger der endda en problemstilling. Og bag alt dette et stort og broget bered­skab af begreber, sprogbrug, fornem­melser osv. hentet fra faglitteraturen, dagligsproget og verden i øvrigt, mine politiske og andre synspunkter, min hele konstant foranderlige habitus, som Bourdieu ville kalde det, i dens øjeblik­kelige skikkelse. Foruden et forestillet publikum og en stribe andre subjekter, som har forfattet mine kilder for andre publikummer med helt andre habitusser.

Grænserne mellem dette konkrete objekt og mit store, tunge forskende, endnu mere konkrete subjekt, som har udvalgt og på forhånd indrammet og struktureret det, og kildeteksterne, som jeg inddrager, kan på flere måder være flydende. Dog sjældent så flydende som i teologien og litteraturvidenskaben. Litteraturforskeren, som analyserer Sha­kespeares »Hamlet«, har i højere grad teksten selv i dens kontekst af andre

tekster som objekt. Han kan nærme sig den på flere måder, anskue den i flere kontekster og bruge den til forskellige formål. Men for det meste er konteksten andre skønlitterære tekster, der lægger op til en anden art og grad af dialog mellem tekst og læser, end historiske kilder normalt gør. »Hamlet« er ikke kun en tekst blandt andre tekster fra om­kring år 1600, som man kan bruge til at belyse et og andet forhold i det elisabe­thanske England med. Den er et stykke »verdenslitteratur«, en del af det kom­pleks af fortællinger, som har overlevet, fordi de bliver ved at ramme folk følel­sesmæssigt og eksistentielt, og som til stadighed afsætter deres spor i det arsenal af nutidige fortællinger, som vores forestillingsverden formes af, og indgår i mit og litteraturforskerens forskende subjekt på måder, som ingen af os kan overskue. Det gør mine kilder, fx folke­tællingslisten fra 1787, normalt ikke. Hvis jeg havde engelsk kultur omkring år 1600 som mit objekt, og litteraturfor­skeren interesserede sig for den alme­ne kulturhistoriske kontekst omkring Shakespeare og hans skuespil, ville vi nærme os hinandens forskerpositioner og måske få brug for de samme tekster. Jeg ville få brug for hans form for tekst­analyse med dens mere flydende græn­ser mellem fortolker og tekst, han for min kildekritiske tilgang med dens skar­pere grænse mellem subjekt og objekt og kritiske distance til teksterne. Et tværfagligt samarbejde kunne blive frugtbart, men jeg tror, vi gør klogt i at fastholde vore respektive metodiske til­gange som forskellige.

Mangfoldigheden af kildetyper og nyttens af begreberne om dem

Historikeres kilder kan være meget an­det end tekster. Billeder, mønter, red­skaber, bygninger, byplaner, vejforløb, alt mellem himmel jord kan gøres til

kilde, men som regel er det tekster, vi bruger. Alle mulige typer af tekster. Historikere arbejder normalt ikke med en enkelt eller nogle få privilegerede teksttyper såsom love, bibeltekster eller skønlitterære tekster, men med alle tænkelige teksttyper. Derfor har vi sjældent tid til at gå så dybt i enkelte former for tekstanalyse, som andre fagfolk har. Det hænder, at en historiker koncentrerer sig om en enkelt teksttype eller endda en enkelt tekst, navnlig hvis han arbejder med ældre perioder, hvorfra den overleverede tekstmængde er lille, men som regel arbejder han med mange teksttyper og store mængder af kilder.

Lige siden historiefagets grundlæggelse som videnskab har man forsøgt at skaffe sig overblik over kildetyperne. Metodelærebøgerne, især de tyske, vrimler med klassifikationer. Der er skrevet hele lærebøger om håndteringen af visse kildetyper såsom diplomer og aviser, og man har forsøgt sig med overordnede inddelinger som »levninger og beretninger«, »talende og stumme kilder«, »symbolske og ikke-symbolske«, »normative og deskriptive« m.fl. Forsøgene er forståelige. Enhver ordentlig videnskaber vil jo gerne have orden i sit materiale. Men alle disse klassifikationsforsøg og deres betegnelser er af begrænset praktisk værdi, hvor det gælder en generel introduktion til kildeanalysen som den, der foretages i metodeundervisningen. En bog om en bestemt kildetype som diplomer eller aviser kan være nyttig for den, der i specialet eller anden forskningssammenhæng tilfældigvis har den pågældende kildetype som en central del af sit materiale, men i metodeundervisningen gælder det om at opøve evnen til at håndtere en hvilken som helst kildetype i forhold til en bestemt problemstilling. Eftersom antallet af kildetyper er ganske uoverskueligt, og de hver for sig kan fungere højst forskelligt i forhold til forskellige pro-

blemstillinger, er egentlig ethvert klassifikationsforsøg spild af tid som andet end eksempler på mangfoldigheden. For min skyld kan man roligt nedtone eller helt udelade de fleste af disse typebetegnelser af metodeundervisningen og dens lærebøger.

Hver kildetype lægger op til særlige former for analyse afhængigt af, hvad man bruger kilden til. Heller ikke dem kan vi nå at gå ordentligt ind på. Den litterære, retoriske analyse af Saxo, diskursanalysen af politiske tekster fra den franske revolution eller en dekonstruktiv læsning af Erslevs *Historisk Teknik* er for specialister, ligesom arbejdet med kirkebøger og folketællinger til statistisk bearbejdelse er det. Der er i metodeundervisningen ikke tid til sådanne mere avancerede former for tekstanalyse, højst til at gøre opmærksom på, at de findes. Overhovedet er det de færreste historikere, selv de mest specialiserede, der kan nøjes med en enkelt teksttype eller nogle få. Deres emne, et kompliceret historisk begivenhedsforløb, en situation, en struktur og dens udvikling eller hvad det nu måtte være, kræver som regel en bred vifte af kildetyper, hvorfor kildearbejdet sjældent leverer tid til en dyberegående avanceret tekstanalyse af enkelte tekster i deres helhed.

Nogle nyttige begreber til undervisningsbrug

Hvilke af kildekritikkens begreber kan vi have nytte af i den praktiske kildeanalyse? Først og fremmest begrebsparret »levn-beretning«, forstået ikke som typebetegnelser, men som to forskellige måder at anskue og anvende en kilde eller en passage i en kilde, et såkaldt kildeudsagn, på. Strengt taget er dette begrebspar alt, hvad vi behøver, skrev Uffe Østergaard engang i 70'erne. Det kan der være noget om. Jeg plejer at tage et par stykker mere med, men i det

omfang kildekritikkens begreber overhovedet er nødvendige, er »levn-beretning« de vigtigste. Hvis vi fx interesserer os for Knud den Helliges død i Odense 1086, vil en af kilderne være Saxos krønike, som er forfattet mere end hundrede år senere i en helt anden historisk situation. Den er kun en blandt en række krøniker fra Ælnoth og frem, som omtaler kongedrabet og derfor kan anvendes som beretning herom. Hvilken af disse krønikers skildring af mordet kommer sandheden nærmest? Dette spørgsmål kan sandsynligvis aldrig besvares definitivt, men det er ikke meningsløst at stille det og søge argumenter for og imod det ene eller det andet svar. Mordet foregik på en bestemt måde og af bestemte grunde, som det gælder om at finde frem til, hvis det ellers er den opgave, vi har stillet os.

Selvom kildesituationen var ideel, og vi havde en hel stribe øjenvidneskildringer, er opgaven yderst kompliceret. Drabsmændene havde måske ikke de samme motiver; de og andre øjenvidner havde måske helt forskellige opfattelser af, hvad der foregik den dag i Odense. Vidnerne kan meget vel have set noget forskelligt. Det ved både kriminalpolitiet, vidnepsykologerne og vi, der ser en krimi i ny og næ, alt om. Desuden er det begrænset, hvad man kan se med sine øjne. Motiver kan man fx ikke se. Dem skal man høre om, helst af morderens egen mund, og hvem ved, om han taler sandt eller er rigtig klar over, hvilke motiver han faktisk havde. Selv en håndfast og synlig begivenhed som et mord involverer en verden af usynlige momenter, herunder betydninger, som kun kan udtrykkes gennem ord og billeder. Dorthe Gert Simonsen har ret i, at Erslev bruger lovlig mange synsord som »iagttagelse«, »førstehåndsvidne« og »vidnevædsættelse«, og at han har en tendens til at inddrage de senere beretninger som substitutter for et mang-

lende »førstehåndsvidne«, »synsprotoser« kalder hun det. Jeg tror mest, han har gjort det for anskuelighedens skyld, men der ligger vel også et naturvidenskabeligt inspireret begreb om »data« (det givne) bag, også kaldet »fakta« (det gjorte), jf. skældsordet »kendsgerningspositivisme«. Jeg har ikke de samme kvababelser over for databegrebet og al dets empiristiske væsen, som Dorthe Gert Simonsen og resten af den herskende hermeneutiske videnskabsteori har, men jeg medgiver, at det afstedkommer visse forenklinger, når det gælder en adækvat forståelse af, hvad historikere foretager sig med deres kilder.

Efter at have læst Saxos beretning om drabet på Knud den Hellige og fundet frem til dens »udsagnsevne« i forhold til det emne, jeg har valgt, og de spørgsmål, jeg har stillet, må jeg vurdere dens »udsagnskraft«. Disse to ord bruger jeg i undervisningen som betegnelser for henholdsvis kildens oplysninger om mit emne og værdien af disse oplysninger. Jeg er ikke særligt tilfreds med disse betegnelser. De indikerer ligesom ordet »kildeudsagn«, som de er afledt af, at kilden udsiger noget af sig selv. Det gør kilder jo strengt taget aldrig. Ingen kilde er »talende«, som Erslev kaldte det, før en læser får den til at tale; endelig er skellet mellem »udsagnsevnen« og »udsagnskraften« langt fra altid skarpt. Men skidt med det. Enhver metodeundervisning, blandt historikere såvel som blandt soldater og håndværkere, er nødt til at ledele arbejdsprocessen på en lidt firkantet og kunstig måde for at gøre den anskuelig for eleverne. For at vurdere »udsagnskraften« af Saxos skildring af omtalte mord, er jeg nødt til at anskue den som levn af dens såkaldte »ophavssituation« i tiden omkring år 1200. Hvem var Saxo, hvem skrev han for, hvilke informationer havde han hvorfra, hvilke regler fulgte han i udformningen af sin fortælling, hvilke

politiske tendenser kan have præget hans version af mordet osv.? Krøniken er et levn af en mangfoldig og kompliceret situation og kan anskues som sådant på mangfoldige måder, hvis vi ellers har kilder til det. For Saxos vedkommende har vi desværre meget få. Vi ved dårligt nok, hvem han var, og hans tekst er selv den fyldigste kilde til ophavssituationen.

Hov, det er slemt! Jeg vurderer »udsagnskraften« af Saxos krønike ud fra dens ophavssituation, som Saxos krønike selv er en vigtig kilde til. Kan man det? Det lyder som en cirkelslutning. På dette ømme punkt har da også kildekritikkens kritikere blandt »den sproglige vendings« folk sat kritikken ind. Bl.a. har Jan Ifversen og Dorthe Gert Simonsen brugt det til et angreb på »levn-beretning«-distinktionen, som Jeppe Nevers tilslutter sig.

Kritikken af levn-beretning-distinktionen samt en modkritik

Ifversen peger på, at levnsudnyttelsen ofte har en beretningsudnyttelse af samme kilde som forudsætning: »Problemet ligger i at skille oplysning fra beretning, i og med at begge aspekter er indlejret i kildens sprog«, skriver han, »Vore oplysninger om forfatteren beror på, hvad han beretter om sig selv (eller hvad andre kilder beretter om ham). Det er ikke muligt i forhold til kildens sprog at etablere en skelnen mellem, hvad kilden oplyser om, og hvad den beretter om. Ophavssituationen kan ikke uden videre adskilles fra, hvad der inden for lingvistikken kaldes udsigelsessituationen, hvormed menes de sproglige betingelser for, at teksten kan meddele noget til nogen om noget. Der må forefindes sproglige spor af ophavssituationen i kilden.«⁴

Jeg medgiver, at »levn-beretning«-distinktionen ikke altid er skarp. Når jeg

fx bruger dato og underskrift på et brev til oplysning om dets ophavssituation, udnytter jeg det jo et øjeblik som beretning om samme ophavssituation. Når jeg skaffer mig oplysning om det miljø omkring konge og ærkebisp, som var Saxokrønikens ophavssituation, bruger jeg undertiden Saxo selv som beretning, undertiden som levn. Saxos fortale, hvori han udførligt omtaler sin krønikes tilblivelse, bruger jeg først som beretning for i næste øjeblik at spørge: passer det nu også, hvad han skriver her? – og anskue den som levn. Men jeg kan skelne mellem, hvad jeg gør det ene øjeblik, og hvad jeg gør det næste. Jeg kan udmærket det ene øjeblik tage brevet dato for pålydende, altså bruge det som beretning, og i næste øjeblik komme i tvivl og spørge, om der foreligger en bevidst eller ubevidst fejldatering, altså anskue det som levning. Min udnyttelse af Saxo er en proces, hvor jeg udmærket kan skifte læserposition undervejs og blive klogere af det. Faktisk er dette skift mellem læserpositioner frem og tilbage til og fra levnsperspektivet vital i mit fag. Man har i de senere år undertiden skelnet mellem levnsudnyttelse og beretningsudnyttelse, som om der var tale om to adskilte og forskellige analyseformer med den første som den fineste. Hvis det er dette skel, Jan Ifversen er ude efter, kan jeg til en vis grad være enig med ham, men jeg vil ikke være med til at afskaffe levn-beretning-distinktionen, forstået som distinktionen mellem to forskellige læserpositioner, som man til stadighed skifter imellem under den praktiske udnyttelse af en kilde. At indøve dette skift i praksis anser jeg som hovedsigtet med metodeundervisningen. Begrebsparret »levn-beretning« og teoretiske overvejelser over det, som dem jeg er i gang med her, er derimod mindre interessant for den praksis, vi prøver at indøve i metodeundervisningen og kan passende henlæg-

ges til undervisningen i videnskabsteori.

Kildeanalysen med disse uafledelige skift er en proces, som naturligvis aldrig på noget tidspunkt undslipper sproget. Den ophavssituation, jeg søger bag teksten, når jeg anskuer den som levn, er en konstruktion i mit hoved, som jeg formulerer for mig selv og andre i mit eget sprog. Ligesom den rekonstruktion, jeg når frem til af kongemordet, er det. Men de er konstruktioner, som jeg konstruerer uden for den foreliggende konkrete tekst og bruger den som kilde til, idet jeg argumenterer for, at de er bedre konstruktioner end dem, andre har foretaget. Jeg opererer ikke med en mystisk »Ding an sich« uden for sproget og erkendelsen, men jeg er ikke bleg for at kalde mine konstruktioner for udsagn om virkeligheden, udsagn, som først er ren forestilling, men som jeg stræber efter langs ad vejen at gøre sandere med den smule kildemateriale, jeg har til rådighed. På samme måde, som jeg helst vil have det sandest mulige billede af, hvad der foregår omkring mig i min dagligdag. Også her skelner jeg mellem virkeligt og mindre virkeligt og mere eller mindre sande udsagn, som kræver argumentation, hvis nogen anfægter dem. Uden at jeg af den grund opererer med et abstrakt, generelt skel mellem sprog og virkelighed. Hvilken menneskelig virkelighed er ikke også sproglig?

Når dette er sagt, og jeg har givet konstruktivisterne, hvad de kan tilkomme, herunder det funktionelle kildegrebs mest radikale fortalere – der jo er konstruktivister om nogen, når de siger, at alt afhænger af problemstillingen og det forskende subjekt, som skaber både kildeudsagnene, »teorien« om ophavssituationen og »teorien« om det udvalgte objekt – tillader jeg mig at komme med en bekendelse. Eller skal vi kalde det en meddelelse om en oplevelse. Jeg

oplever gang på gang, når jeg fordyber mig i mine kilder, at jeg vandrer rundt i en fremmed egn, at jeg går på opdagelse og konstant møder nye og overraskende ting, som ikke nødvendigvis har noget med min problemstilling at gøre, end-sige er affødt af den. Hvad er det, jeg oplever? Er det virkeligheden? »Realia«, som de klassiske filologer kalder det, når de retter opmærksomheden mod andet end sprogets selv og dets tekster. Skulle jeg være realist, når det kommer til stykket, måske endda naiv realist? Jeg er bange for det. Og jeg er bange for, at jeg deler denne oplevelse med de fleste af mine fagfæller. Jeg har tillige en anden oplevelse at bekende: Jeg er overfølsom over for fortællinger om samme egn, skrevet af alvidende, såkaldt realistiske fortællere, som aldrig har været der, men bare bruger nogle få realistiske detaljer som virkemiddel i deres fortællinger. Eller som måske har været på gæstebesøg i en eller anden mikroskopisk andegård og derfra slutter til den hele egn. Jeg oplever en klar forskel mellem sådanne fortællinger og mit eget billede af samme egn, hvor det meste ligger i mørke, og jeg knapt forstår den lille brøkdelen af det, jeg har oplysninger om. Jo dybere, jeg trænger ned i denne virkelighed, jo klarere står det for mig, hvor lidt jeg ved.

Tilbage til Ifversen. Naturligvis kan enhver oplysning, jeg udvinder under såvel levns- som beretningsaspektet siges at være »indlejret i kildens sprog«, forstået som samtidens sprog og dets enkelte varianter, fx det latinske skriftsprog. Naturligvis findes der sproglige spor af ophavssituationen i kilden. Hvad ellers? Saxos krønike er jo en tekst blandt tekster, overleveret fra en historisk situation, hvor tekster rigtig-nok spillede en mindre rolle end nu, men selvfølgelig skal Saxos tekst anskues som en del af tidens tekstproduktion såvel som af dens mundtlige fortæl-

letradition (som vi desværre må tænke os til), altså som et helt igennem sprogligt levn af en bestemt tids sproglige aktiviteter, skriftlige som mundtlige. Historikeren Inge Skovgaard-Petersen har netop analyseret Saxo i en sådan kontekst.⁵ Ifversen har ret i, at vi generelt har været for overfladiske i vores tekstanalyse og i forståelsen af, hvad der er på spil, når vi omgås tekster. Han har også ret i, at vores skel mellem »levns-« og »beretningsudnyttelse« er mere intrikat, end det sædvanligvis fremgår af metodeundervisningen og dens lærebøger, men han har ikke ret i, at skellet slet ikke kan opretholdes. Jeg bruger det dagligt, forstået som to forskellige måder at håndtere en tekst på – vel at mærke en konkret tekst – i forhold til to forskellige stykker konkret virkelighed uden for teksten selv, som udmærket selv hver især kan være af sproglig karakter.

At jeg tillader mig at opfatte ophavs-situationen som andet og mere end sproglige betydningssammenhænge, betyder i parentes bemærket ikke nødvendigvis, at jeg overser disse sammenhænge som betydningsfulde sider af datidens virkelighed. Selv en gammel materialist som jeg, der rigtignok af og til bliver træt af at høre om betydnings-sammenhængenes alt dominerende betydning – de kan, så vidt jeg ved, hverken puttes i munden eller værne mit stakkels hoved mod vinterkulden – må jo indrømme, at tegnsystemer, fx lønkontorets og mit dankorts signaler til banken, kan have den allerstørste betydning for min overlevelse. Al menneskelig virkelighed, selv den mest kontante og sanselige, er gennemsyret af sprog. Det vidste min læremester Marx udmærket. De fleste positivister, herunder Erslev, vidste det vist også trods deres fremhævelse af det iagttagelige, ikke-sproglige. I hvert fald i praksis. »Den sproglige vendings« beskyldninger mod

dem for det modsatte er overdrevne. Men Ifversen og andre har ret i, at vi på mange måder har været for primitive i omgangen med tekster og har meget at lære af forskellige andre former for tekstanalyse.

Dorthe Gert Simonsens kritik af »levn-beretning«-distinktionen lyder et sted under omtalen af hendes helt, den amerikanske litteraturforsker Stephen Greenblatts analyse af en middelalderlig rejsebeskrivelse, således: »Den »levnsudnyttelse«, Greenblatt foretager af *Mandevilles Rejse*, er ikke en slutning fra kilden til en bagvedliggende objektiv-kulturel virkelighed. Undersøgelsen fokuserer derimod på, hvad der *foregår* i kildernes repræsentationer i udveksling med andre, og ideen er, at repræsentationer er *produktive*. Dette er en vigtig forskel til den kildekritiske tradition; der er ikke nogen fuldstændig ydre referent for en kildes udsagn eller nogen absolut årsag bag kildens eksistens, som historikeren kan slutte tilbage til, for således at opløse kildens tegn-karakter og vende fravær til fylde. Der er ikke nogen repræsentation af en fortidig virkelighed, som ikke også er en yderligere udformning af denne virkelighed. Både kildens referentielle og dens »udformende« kraft må derfor medtænkes og undersøges i en tegnanalytisk historieforskning. Derved bliver skellet mellem levns- og beretningsudnyttelse vanskelig at opretholde. Faktisk mister det efter min opfattelse sin betydning i denne kontekst.«⁶

Det vil utvivlsomt være frugtbart under arbejdet med Saxos *Gesta Danorum* at analysere dens repræsentationer, bl.a. fortællingen om kongemordet 1086, i deres vekselvirkning med hinanden og med repræsentationer i andre samtidige tekster, og at opfatte disse repræsentationer som produktive i samtiden på adskillige måder, som propaganda for kongemagten, forbillede for andre hi-

storieskrivere osv., overhovedet som del af en konstant flydende og foranderlig betydningsproduktion, kort sagt at fordybe sig i Saxos tekst og dens kontekst af bevarede tekster for at se, hvad der foregår i denne tekst blandt tekster. Der er intet, der forbyder mig som traditionel kildekritiker at foretage en sådan analyse andet end mine manglende færdigheder i sproglig og litterær tekstanalyse og mit manglende kendskab til datidens tekster. Der er intet heller, der forbyder mig, som Inge Skovgaard-Petersen og andre historikere faktisk har gjort det, at gøre *Gesta Danorum*s tekst i sig selv til mit emne, ligesom Greenblatt har gjort det med *Mandevilles Rejse*. Men normalt bruger vi en tekst som kilde til noget uden for teksten selv, det være sig begivenheder, tilstande eller for den sags skyld andre tekster, der jo også er en slags begivenheder og som sådanne ikke mindre virkelige end krige og kongemord. At bruge Saxos tekst som kilde vil sige at bruge den som kilde til en virkelighed uden for den selv. Hvis det fx drejer sig om kongedrabet i 1086, bruger jeg Saxo som beretning. For at vurdere hans oplysninger herom, må jeg anskue den som levn af en anden virkelighed, nemlig den, den opstod i, dens ophavssituation. Jeg leder ikke efter »nogen absolut årsag bag tekstens eksistens«, kun efter nogle konkrete omstændigheder af tekstlig og ikke-tekstlig art omkring min kildes tilblivelse.

Jeg taler ikke om virkeligheden eller en virkelighed uden for sproget, jeg taler om to konkrete stykker virkelighed uden for og omkring Saxos konkrete tekst. Jeg ved udmærket, at disse to stykker virkelighed, både kongemordet og ophavssituationen, her ved mit skrivebord ikke er andet end et par tankekonstruktioner i mit hoved, som jeg efter fattig evne har skabt med min forestillingsevne og de bøger og kilder, jeg

har læst, men jeg drømmer om at forbedre dem med stadigt flere holdbare oplysninger om dem, at gøre dem til mere overbevisende repræsentationer af den virkelighed, som fandtes, dengang henholdsvis kong Knud og Saxo virkede. Jeg drømmer ikke om »at opløse tekstens tegnkarakter og vende fravær til fylde«. Hvem kan opløse en teksts tegnkarakter? Men jeg vil rigtignok gerne med Saxos og andres tekster nå så tæt som muligt på den begivenhed i Sankt Albani, som jeg interesserer mig for, ikke kun selve mordet i kirken, som det fremgik for de tilstedeværende, men også de begivenheder, der førte frem til det, herunder de repræsentationer, aktørerne opfattede verden igennem, og som i høj grad udgjorde deres verden. Disse repræsentationer havde utvivlsomt den allerstørste betydning for udformningen af mordets virkelighed, men det havde Saxos med statsgaranti ikke. De er fra en tid mere end hundrede år senere og sikkert også fra et miljø og en position i samfundet, som gav andre perspektiver end drabsmændenes. Hvor til kommer, at Saxos repræsentationer givetvis var påvirkede af repræsentationerne i den historieskrivning og hele literære latinske tradition fra antikken og frem, som hans tekst indskrev sig i og byggede videre på, og som drabsmændene formentlig ikke kendte meget til.

Når levn-beretning-distinktionen mister sin betydning under en analyse af *Mandevilles rejse* som den, Greenblatt foretager, er det vel fordi teksten slet ikke bruges som kilde til et stykke historisk virkelighed uden for sig selv, kun som et stykke virkelighed i sig selv, hvad den naturligtvis også er. En tekst virker, ligesom enhver anden handling eller begivenhed virker, og er dermed en del af virkeligheden, men ikke nødvendigvis af den virkelighed, den omtaler. Ordet skaber ikke altid, hvad det nævner. I forhold til drabet i 1086 er

Saxos fortælling herom kun en passiv afspejling eller repræsentation af et stykke virkelighed, som den ikke virker i. Dorthe Gert Simonsen er skeptisk over for urets og kalenderens lineære tid. Hun kan have ret i, at hvor det gælder aktørens åbne tid, den situation, hvori han taler, skriver og handler, optræder tiden på en anden måde, og vi må være parate til for en stund at se bort fra den lineære. Men når vi i næste øjeblik indtager en observatørposition og objektiverer både tekster og al anden virkelighed, bliver den lineære tid et ufravigeligt vilkår. For kildekritikeren er den fuldstændigt afgørende. En hvilken som helst opgave i kildekritik kræver en tidslinje både for kilderne og for de bevisenheder, de bruges som kilder til. Hvis man fjernede den kronometriske tid fra dette arbejde og udelukkende anså hver tekst i en kontekst af tekster, herunder de tekster om tekster, som man selv måtte være i gang med at forfatte, er det ikke længere kildetekster, man har med at gøre. Kildebegrebet, den kronometriske tid og »levn-beretning«-distinktionen hører nøje sammen.

Jeppes Nevers tilslutter sig Ifversens og Simonsens kritik og føjer et nyt radikalt argument til angrebet: »Hvis der ikke er principiel forskel på den status af viden, man opnår ved henholdsvis en levns slutning og en beretnings slutning, er der vel ingen grund til, at adskillelsen af levn og beretning ses som central for historiefagets teori og metode«. Og lidt senere med adresse til Helge Paludans og Claus Møller Jørgensens »udvikling af levnsbegrebet fra eksistens slutning til teoribaseret slutning«: »Hvis levns slutningen bygger på nogle antagelser om sammenhænge og kausalitet, der i princippet er en slags fejlkilder, så er levns slutningen vel ikke afgørende bedre end den beretnings slutning, der blot har beretterens troværdighed som fejlkilde.« Nevers slutter: »Som man kan se, vil et-

hvert forsøg på at redde adskillelsen af levn og beretning i øvrigt hænge fast i den implicite præmis, at historikeren kan finde en sikker viden. Fjernes denne interesse som den styrende, er det vanskeligt at se, hvad det hele skal til for.«⁷

Nevers har fuldstændig ret. Fjernes historikernes interesse i at finde sikker viden, kan det være lige meget med levn-beretning-distinktionen, kildebegrebet og hele herligheden, historikernes praktiske arbejde inklusive. Hvad skal historiefaget så til for? Der findes masser af tekst- og tegnanalytikere, som er bedre til at analysere tekster for deres egen skyld, end historikerne er, og mange professionelle fortællere, som er bedre til at fortælle virksomme historier. Hvis ikke historikere kan argumentere for og demonstrere, at de er bedre til at finde sikker viden om historien end andre fagfolk, kan man roligt spare deres løn, inklusive Nevers'. Sikker viden om historiske forhold nås sjældent eller aldrig, men interessen i at finde den er stor både hos historikerne og deres publikum. Også hos Nevers. Selvom han til forskel fra sine læremestre Kosselleck og Skinner fornægter den, søger han jo i praksis sikker viden om begrebernes udvikling, og han gør det i hovedsagen ved at underkaste kilderne til kildekritikkens historie en levnsanalyse, der ligesom læremesteren Skinners analyse sætter teksterne ind i en historisk situation, en virkelighed, der skal forklare deres eksistens og indhold. Specielt forklaringen af »de semantiske knudepunkter« som »retoriske omskrivninger« er et klart eksempel. Det gør han udmærket. Men som sagt: han skyder spurve med kanoner.

At skyde spurve med kanoner

Kildekritikken er som begrebssystem betragtet noget af en spurv, som slet

ikke er den opmærksomhed værd, »den sproglige vending« fortalere har viet den. Disse begreber har jo ikke samme funktion som begrebssystemerne i andre fag, nemlig at strukturere det emnefelt, man har for sig. Studerende i fag som økonomi, medicin og fysik er piske nødt til at indlære store tunge begrebsapparater for at kunne tale med om selv det mindste emne inden for deres fagområder. Det er historiestuderende ikke. Det diminutive fælles begrebsapparat, deres fag kan bryste sig af, er kun nogle få efterkommende betegnelser til beskrivelse af en flere hundred år gammel praksis i omgangen med tekster, som udmærket kan foregå, uden at man kender en eneste af disse betegnelser. Jeppe Nevers har ret i, at de ved »retoriske omskrivninger« undertiden er blevet pustet op til en betydning, de ikke fortjener (dog burde han have understreget lidt tydeligere, at Erslev i *Historisk Teknik* med ordet »teknik« netop nedtoner deres betydning og efterlyser egentlige metoder). Men hvorfor medvirker Nevers så selv til oppustningen? Han starter med at ophøje disse få fattige, upræcise og lidet sammenhængende begreber til et »metodisk begrebssystem« af Saussureske dimensioner og ender med at lægge dem i graven. Er det fordi den fæstning, han vil bestorme, skal fremstå så stor og stærk som muligt, så sejren kan synes så meget større?

Kildekritikkens fremtid

Jeg tror ikke, at Nevers' og Simonsens radikale eller Ifversens mere moderate kritik af kildekritikken vil føre til dens afvikling i praksis hverken i forskningen eller metodeundervisningen. Det tyder de nye studieordninger, man laver i disse år, ikke på. Det kan være, at kildekritikkens position i historiefaget og historikeruddannelsen og navnlig respekten for dens få, fattige begreber

svækkes en smule mere, end det allerede er sket. Men kildekritikken vælter næppe af den grund. Hvis hensigten er at erstatte den med andre former for tekstanalyse, det være sig litterær tekstanalyse, diskursanalyse eller diverse begrebshistoriske analyser, vil kildekritikkens kritikere næppe have heldet med sig. Højest vil de skarpe interessen for mere intensive former for tekstanalyse.

Og det er kun godt. Faget trænger til det. Kildekritikken er jo med sin kritiske distance til enhver tekst ikke særlig konstruktiv. I den konstruktive tolkning, som vil udfolde en tekst og dens indhold af betydninger og generere nye ideer om den historiske virkelighed, man bruger den som kilde til, hjælper kildekritikken ikke ret meget. Jeg håber, at vi i metodeundervisningen også optræner fantasien, evnen til at forestille sig det historiske rum, kilderne skal belyse, udnytte dem så godt som muligt, at udfolde og nøjere bestemme deres udsagnsevne, som vi kalder det. Men det er jo ikke hovedsagen. Hovedsagen er hvert øjeblik at træde ud af den konstruktive tolkning og stille spørgsmålet: kan det nu også passe? Hvad kan jeg slutte af dette udsagn, og navnlig hvad kan jeg ikke slutte? At bestemme kildens udsagnskraft, som vi kalder det. I den forstand er kildekritikken kritik i dette ords moderne, mere destruktive betydning, en evindelig professionel mistænksomhed, som undertiden kan få en til at længes efter mere konstruktive former for tekstanalyse, som bygger op i stedet for altid at rive ned. Der findes en lang række af sådanne mere konstruktive former. Greenblatts tilgang og den »new historicism« i litteraturforskningen, den er eksponent for, til forskel fra dekonstruktion og tidligere tiders »new criticism«, er kun et enkelt eksempel. Men ingen af dem kan erstatte kildekritikken. De emner og tekster, historikere beskæftiger sig med, er så

mangfoldige, at ingen enkelt form for mere konstruktiv tekstanalyse kan træde i stedet for kildekritikken. Den er i al sin negativitet den smule fælles metode, vi har. Og den bør vi efter min bedste overbevisning værne om. Den lemfældige måde, de fleste andre videnskaber og professioner omgås tekster som kilde på, viser, at den kritiske distance til tekster aldrig er nogen selvfølge. At få den ind på rygraden bør fortsat være et centralt led i historikeruddannelsen.

Metodeundervisningen er bestemt ikke uden problemer, som den er. I lighed med de fleste andre fags metodeundervisning anbringer den eleverne i en kunstig situation, sammenlignet med den praksis, de senere skal ud i. »Osteklokken« kaldes den hos os. Kilderne er fundet frem og beskåret og præcise spørgsmål stillet til dem. Dette ligner langt fra en realistisk forskningssituation, hvor spørgsmålene til stadighed bliver justeret og nye kilder og ny litteratur inddraget langs ad vejen i en langt mere åben og bredspektret proces end »osteklokkens«. Denne fokuserer alene på håndteringen af tekster, går som nævnt ikke særlig dybt i tekstanalysen, og lader hovedparten af historikerens metodiske arbejde ganske ude af betragtning: tilrettelæggelse af undersøgelsen, afgrænsning og strukturering af emnet, valg af begreber, teori og metoder, indsamling og udvælgelse af kilder, en mere avanceret tekstanalyse, den ekstensive læsning af hundredvis af tekster, før noget relevant viser sig, planlægning af fremstillingen, den endelige sammenskrivning osv.

«Osteklokken» omfatter kun et enkelt led i forskningsprocessen, nemlig kildekritikken, forstået som nærlæsning, udnyttelse og vurdering af nogle få kilder, dvs. en meget lille del af det samlede metodiske arbejde. Erslev kaldte den beskeden historisk teknik, fordi han mente, at faget endnu manglede metode i

egentlig forstand og et fagligt begrebsapparat som det fx økonomerne havde. Han så det komme, eventuelt fra psykologien, men en egentlig metode havde historiefaget ikke endnu, kun en dataetableringsteknik. Af samme grund har vi i Århus i mange år kaldt disciplinen »historisk forskningsteknik«, senere dog »historisk metode med forskningsteknik«. På det allerseneste er vi vendt tilbage til betegnelsen »historisk metode«, idet vi søger at inddrage arbejdsprocessens andre led, ikke som egentlige øvelser, men som eksempler på, hvordan historiske undersøgelser i praksis har været grebet an. Disse eksempler skal give smagsprøver på vidt forskellige typer af undersøgelser og metoder, kvantitative såvel som kvalitative tekstanalyser. Jøpse Nevers har jo ret i, at historikerens metoder er uoverskueligt mangfoldige. Men han har ikke ret i, at kildekritikken er et overstået stadium. Ikke som praksis i hvert fald. Som begrebssystem måske, men hvorfor dog smide disse få fattige begreber ud, hvis de kan være til en smule nytte?

1. Jan Ifversen: »Tekster er kilder og kilder er tekster – kildekritik og historisk tekstanalyse«, in Mads Mordhorst og Carsten Tage Nielsen (red.): *Fortidens spor, nutidens øjne – kildebegrebet til debat* (Roskilde 2001). Dorthe Gert Simonsen: »Tegn og iagttagelse. At læse Erslev efter 'den sproglige vending', *Historisk Tidsskrift* 101 (2001).
2. Jf. *Geschichtliche Grundbegriffe*, art. »Kritik«.
3. Bernard Eric Jensen: »Faghistorikernes historiebegreb. Baggrund, kendetegn og virkninger«, *Historisk Tidsskrift* 104, s. 179-207.
4. Jan Ifversen, anførte artikel, s. 150.
5. Senest i artiklen »Amleds rolle i Saxos Danmarkshistorie«, *Historisk Tidsskrift* 104, hft. 1, s. 1-28.
6. Dorthe Gert Simonsen, anførte artikel, s. 173f.
7. Nevers s. 106f.

Anmeldelser

IMPERIET

Michael Bregnsbo & Kurt Villads Jensen: *Det danske imperium. Storhed og fald*. Aschehoug 2004. (256 s.).

Denne bog gør den almindelige kritik af dansk historievitenskaber for at beskæftige sig med små og tidsmæssigt begrænsede emner ganske til skamme. Den dækker perioden fra år 9 til det 21. århundrede. Og der er *schwung* over titlen: Det danske imperium! Har vi overhovedet haft et sådant? Ja, i hvert fald op til midten af 1600 tallet – eller 1814 – eller 1864 – i forskellige perioder og sammenhænge. Derefter kræver det flere forklaringer at fastholde synspunktet.

Titlen er inspireret af Edward Gibbons store værk: *Decline and Fall of the Roman Empire* (1776-88). Gibbon ville på baggrund af sin samtid med spændinger og opløsninger i det engelske imperium se tilbage på det romerske imperium og undersøge, hvorfor det faldt fra hinanden. På samme måde ser forfatterne her tilbage på det danske rige under indtryk af diskussionen om nationalstatens mulige død. I hvert fald ønsker de at gøre op med vores almindelige selvopfattelse siden 1864 som indbyggere i et lille puslingeland. Afslutningsvis røber forfatterne også, at der er et internt pædagogisk formål med titlen. De har ønsket at gøre op med de gængse Danmarks-historier, der altid har haft det nuværende Danmark som fokusområde, og i stedet behandle alle de lande, der til forskellige tidspunkter har været en del af den danske konges område. Men for ikke at falde tilbage har forfatterne bestandig skullet minde sig selv om, at det

var det danske imperiums historie, de skrev.

Hvordan overhovedet skrive historie om de tider, hvorfra vi kun har arkæologiske fund og navnestof? Da må man slutte fra de rige fund af romerske skatte i Himlingøje, Holeby og Gudme – og sætte dem ind i den kontekst, vi kender fra det romerske imperium. Men havde vi været i krig med eller mod det – er det gaver eller bytte, vi ser? Tolkningerne af denne periode får en større plads i forsøget på at sætte fund ind i den kendte kontekst, end når man bedriver historie i senere perioder. Fund af levn fra infrastrukturen og symboler vokser med tiden. Men hvordan skal de tolkes? Hvad betyder Jellingstenens beskrivelse af Gorm som Danmarks bod? Må historikerne vende tilbage til den skånske historiker Laurits Weibulls forklaring på ordet bod fra 1922 som Danmarks kejser – med et lån fra Sydeuropa? Det passer i hvert fald godt ind i forfatternes tale om små imperier.

Med kristendommen kom det danske imperium for alvor ind i europæisk sammenhæng. De danske togter vest på og de følgende erobringer af imperiet omkring Nordsøen var muliggjort af det tekniske vidunder det nordiske langskib. Det bragte Jylland i den første kontakt med kristendommen, men senere kom impulsen sydfra. I første omgang blev det til en blandingskultur, hvor man forsøgte at holde på begge heste. Det ses af mønter fra Danelagen i England, der på den ene side bærer billede af Thor og på den anden side af Skt. Peter. Men Harald Blåtand tog endelig stilling omkring 965 og lod sig

døbe. Dermed var det danske imperium trukket ind i den romerske kirkes tankeverden og det tyske riges skygge. Det kom til udtryk i korstogsbevægelsen, der enten gik til Jerusalem eller med samme formål mod de hedenske vender i øst. Midlet var hellig krig, og belønningen var et martyrium i den hinsides verden, hvis man faldt i kamp.

Nu i slutningen af 1000-tallet blev det danske imperiums interesser vendt fra Nordsøimperiet mod Østersøen. De danske konger vandt frem gennem sejrige krige og alliancer – og ikke mindst heldige ægteskabsalliancer. Men vi finder også kloge herskere som fuldmægtig frue og ret husbond, Margrethe I, der udnyttede sine muligheder klogt og fik stablet Kalmarunionen på benene. At hun måtte betjene sig af både sørøvere og udnyttelse af sin position som værge for hertuginde af Slesvigs umyndige børn gjorde ikke så meget. Men da Christian II slagtede de svenske stormænd efter kroningsfesten i Stockholm i 1521, blev det alligevel for galt. Sverige valgte sin egen konge, og Christian blev afsat i Danmark. Det var nok også, fordi han så sin kongeværdighed på en anden måde. Han så handelen som landenes økonomiske fremtid og støttede sig derfor til landenes borgere og ikke til adelen alene.

Med reformationen i 1537 var båndene til den katolske verden blevet skåret over og kongemagten blevet styrket gennem sin nye position i spidsen for den danske kirke. Det betød både en ny legitimering af kongemagten og økonomiske fordele med inddragelse af kirkegodset. Et andet resultat var oprettelsen af et fælles rigsråd for hele riget. Det blev symboliseret i Christian III's håndfæstning med den særlige Norgesparagraf, hvor Norge til evig tid skal være »eth ledemoth aff Danmarcks riige og vnder Danmarcks krone till ewige tiidt.« Denne Norgesparagraf er til stor

fortrydelse for nordmændene blevet opfattet, som om arveriget Norge nu skulle være en provins i Danmark på linie med Jylland, Sjælland osv. Det mener forfatterne her ikke har været hensigten, men alene en præcisering af Norge som et særligt lovområde. Norges status som arverige blev da også stående i den videre udvikling.

Udviklingen i hertugdømmerne med den danske konge som hertug i Slesvig under sin egen kongeværdighed og som hertug i Holsten under den tyske kejser har altid været vanskeligt tankegods for nutiden. Vi har ikke haft tilstrækkelig blik for den danske konges særlige position i dette selskab af nordtyske småstater, hvor han i modsætning til de andre fyrster var stærkt placeret gennem sin kongemagt nord for Kongeåen. Det gav i hvert fald en konge som Christian IV betydelige tanker om sin egen position og religiøse forpligtelse, der i det mindste ifølge denne bog ikke var så uforståelig endda. Christian IV vidste også at spille på sine muligheder over for det danske rigsråd gennem denne dobbeltrolle.

Imperiets interesser lå stadig i Østersøregionen med den heldige placering på begge sider af Øresund, så den livsvigtige transport af korn fra Øst til Vesteuropa kunne kontrolleres – med store indtægter for kongemagten fra øresundstolden. Denne position fik imperiet dog ikke lov til at beholde, idet også andre magter var interesseret. De mange krige mod svenskerne om magten i Østersøen havde nær kostet det danske rige dets eksistens. Men det blev afværget, fordi stormagterne var for interesserede i denne rivalisering og ikke ønskede at se samme stat på begge sider af Sundet. Både Sverige og Danmark var altså degraderet til tredjemagtsstater, som ikke kunne bestemme over egne grænser. Resultatet for det danske imperium var tab af landområder, så det kun

bestod af Norge med Nordsølandene (Færøerne, Island og Grønland), Danmark mellem Kongeåen og Øresund og hertugdømmerne i deres statsretlige besværligheder.

De nye krigsteknologiske krav om store hærenheder havde overflødiggjort adelens krigstjeneste, men stillede til gengæld kongemagten over for økonomiske udfordringer i form af aflønning af lejehære. Det blev ganske klart, at krig kostede penge. Danmark trådte ind på den vanskelige vej fra domænestat, hvor krongods og få ekstraordinære skatter kunne klare udgifterne, til skat-testat, hvor skattetrykket på befolkningen voksede og voksede. Det var enevælden, som muliggjorde eller i hvert fald lettede dette, selvom forfatterne ikke er meget for at indrømme det.

Efter afslutningen af krigen 1720 indtraf den lange fred med økonomisk opgang og fortsættelse af bestræbelserne mod et enhedsrige set indefra. Omfanget af landområder i imperiet fortsatte imidlertid sin nedgang efter denne i økonomisk henseende frugtbare periode. Vi tabte Norge i 1814 og Slesvig i 1864, selvom vi måske kunne have fået en sydgrænse ikke langt fra 1920 grænsen allerede i 1851. Men det danske imperium bestod fortsat af de små vestindiske kolonier – Trankebar og Guldkysten var solgt – og de store nordøstlige områder Færøerne, Island og Grønland. Netop besiddelsen af Grønland – efter 1953 som et amt på linie med de øvrige i Danmark og efter 1979 med et hjemmestyre i det danske rige – kan måske retfærdiggøre betegnelsen imperium i denne sene fase. For netop Grønlands geopolitiske beliggenhed har givet Danmark økonomiske og andre fordele i forsvarssamarbejdet NATO, der ligger langt ud over, hvad vi uden Grønland kunne have opnået.

Som man måske har fået indtryk af, er det virkelig en tour de force, de to

forfattere – begge lærere ved Syddansk Universitet – har været igennem. Det må dog siges, at det ikke føles sådan under læsningen af de veloplagte tekster. Naturligvis kan det ikke undgås, at der er ting, som en anmelder ville have vægtet anderledes. Jeg forstår ikke, hvorfor indførelsen af enevælden forlægges så ringe betydning. Snittet for udviklingen mod enhedsriget lægges ved 1720, hvor det efter min opfattelse er enevældens indførelse 1660, der med sin ideologi sætter afgørende gang i enhedsbestræbelserne. De store projekter som Danske og Norske lov (1683 og 1687), den store matrikel 1688 med ensartet beskatningsgrundlag, ensartede administrationsforhold osv., er dog alle sat i gang under den første enevoldskonge Frederik III. Jeg synes ligeledes, at Danmarks bekymring for Norge nedtones for stærkt under napoleonskrigene. For de jyske amtsarkiver er fyldt med sager om Norges providering, som det kaldes, mens amtmændene sukkede under denne nye administrative byrde. Det fremhæves i bogen som noget specielt og dubiøst, at Norge modsat Hertugdømmerne behandledes på linie med det øvrige Danmark i de centrale regeringskollegier. Jamen, det beroede på de valgte administrative systemer. Det sproglige var skillelinien – der blev skrevet på dansk til embedsmænd i Danmark og Norge, men på tysk til dem i Hertugdømmerne.

Men ikke alene er overblikket i begivenhedsforløbet flot, bogen afsluttes af med et ultrakort overblik over overblikket: Gennem tiderne (s. 228 ff.). Det følges op af beskrivelsen af de administrative kategorier, der er blevet opereret med: Betegnelsen for imperiet som oldenborgstat, personalunion, realunion, konglomeratstat, enhedsstat, helstat, nationalstat og rigsfællesskab. Og med en opremsning af de forskellige måder erhvervelse af landeområder ske-

te på gennem disse to tusinde år: Krig, arv, internationale aftaler, køb, bytte og folkeafstemning. Endnu en ting fortjener en selvstændig fremhævelse: De mange gode kort, der illustrerer ændringerne i imperiets fokus og geopolitiske interesser.

Det er således en bog, der varmt kan anbefales ikke alene til universitetsstuderende, som den både er skrevet for og

med – idet den er blevet til i forbindelse med forelæsninger på Syddansk universitet. Men sandelig også for alle, der interesserer sig for at forstå mekanismer og ændringer i det danske riges historie. De må gå til Det Danske Imperium – historien om dets storhed og fald i 2000 år.

Birgit Løgstrup

KØNNENE

Agnes Arnorsdóttir & Jens A. Krasilnikoff (red.): *Køn i historien*, Aarhus Universitetsforlag, Århus 2004, 159 s.

Køn/kønnene har efterhånden længe været anerkendt som en ofte nødvendig og altid betydningsfuld analysekategori i historiske studier. Når denne anmeldelse imidlertid indledes med at bringe ordet køn i henholdsvis ubestemt form og i bestemt form flertal er det for at understrege, at der – også med denne kategori – er flere forskellige måder at analysere på. Denne samling af artikler, der er udsprunget af en seminarrække ved Aarhus Universitet i 2002, viser denne forskellighed ganske tydeligt.

Lad mig med det samme sige, at titlen *Køn i historien* er en alt for omfattende titel til en egentlig ganske lille bog. På trods af, at introduktionen slår fast, at bogens bidragydere nogenlunde kan dække en kronologisk diskussion af temaet, så er temaet på ingen måde udtømt endsige udfoldet – heller ikke kronologisk set. Her er tale om artikler, der kun i en meget snæver forståelse kan siges at dække hele historien. Artiklerne beskæftiger sig nemlig alle udelukkende med europæisk/nordisk historie og det endda med store huller i kronolo-

gien. Således mangler hele den afgørende periode – også for dette tema! –, som udgøres af den romerske antik, og den senantikke kristendom. Dette forekommer mig en fatal mangel, som redaktørerne burde have søgt indhentet. En artikel, som kunne have berørt perioden ca. 1300 til ca. 1700 ville ligeledes have været på sin plads. Det er imidlertid ikke blot kronologisk, at bogens titel lover mere end den kan holde. Også den geografiske orientering er særdeles begrænset og jo i bund og grund eurocentrisk og endda i flere af artiklerne rent nationalt orienteret. Dette er ikke i sig selv et problem, men givet valget af titlen burde bogens kronologiske og geografiske afgrænsninger i det mindste have været diskuteret indledningsvist.

Der er en særlig grund til at påpege disse begrænsninger i bogens indhold. Ida Bloms indledende artikel, »Kjøn som analysekategori i historisk forskning«, er nemlig en rigtig god indføring i kønshistoriens egen historiografi og heri redegøres sobert, men engageret om kønshistoriens udvikling; fra en utopistisk, emanciperende kvindehistorie fokuseret på frigørelse gennem historiske undersøgelser af kvinders forhold og undertrykkelse gennem tiderne til et meget bredere og mangefacetteret be-

greb om kønshistorie, der opfatter kønnet som en social og kulturel konstruktion med mange forskellige betydninger, der alle gennem historien har påvirket menneskers liv og færden – og som forskerne derfor har måttet udvikle forskellige teoretiske og metodiske positioner overfor. Ida Blom indleder klogt sin artikel med at henvise til historikerens etableringer af kategoriseringer og klassifikationer til brug i historisk analyse. Dermed sættes implicit den historievidenskabelige kønstænkning ind i en historiografisk bredere sammenhæng end den rent biologiske binære tænkning, som man ellers ofte ser det fremstillet. Kønsproblematikken ses her i en sammenhæng med andre historiske kategoriseringer, som race, klasse, religiøst tilhørsforhold m.v. Derved etableres kønnet entydigt som en *analytisk* kategori, og det bliver muligt at reflektere over den. Eksempelvis påpeger Blom, hvordan aktivisterne i eksempelvis den amerikanske borgerrettighedsbevægelse i 1960'erne i deres analyser af kvinders og farvedes vilkår selv benyttede sig af en i sin grund essentialistisk og deterministisk forståelse af køn og hudfarve. Dette var nok ganske formålstjenligt, idet kampen drejede sig om etablering af lige rettigheder på trods af, hvad man opfattede som biologiske konstanter. Blom viser endvidere, at selv om disse positioner i 1960'erne opfattedes som ganske nye, så havde de i den filosofiske/historiske/antropologiske forskning og samfundsdiskussion vigtige forgængere. Både hos klassikere som Rousseau og John Stuart Mill, men også længere tilbage, anvendtes både hudfarve og (biologisk) køn som analytiske kategorier. Det er Bloms påstand, at disse kategorier imidlertid forsvandt fra den historiske forskning i perioden fra omkring midten af 19. århundrede til de dukkede op igen i 1960'erne. Årsagen hertil finder Blom i den faginterne

udvikling, hvor faget i løbet af det 19. årh. professionaliseredes og blev til en videnskab, hvis væsentligste objekt var nationalstatens politiske historie. Kategorier som køn og hudfarve forsvandt til fordel for kategorier som klasse og nation, og kønnet som kategori blev overladt til etnografer og etnologer. Den biologiske determinisme, der udvikledes i denne periode hjalp ligeledes med til netop disse kategoriers forsvinden ud af historievidenskaben. Determinismen i den biologiske betragtningstype forhindrede effektivt anvendelsen af sådanne biologiske kategorier i historieforskningen: Når biologi er uforanderlig, må man jo lede efter andre elementer, når man vil forklare historisk forandring. Med 1960'ernes borgerrettigheds- og kvindebevægelse ændredes dette forhold. Man kunne nu i stigende omfang stille krav om lige rettigheder, og – når disse efterhånden indførtes formelt – videreføre diskussionen med en påpegning af, at lige formelle rettigheder og muligheder åbenbart ikke sikrede lige resultater. Der måtte altså være skjulte barrierer af en anden slags. Disse indsigter nærede den nye socialhistorie, der i 1960'erne kunne begynde at stille spørgsmål til hjem, arbejdsliv, demografi, børnefødsler m.v. – både i forhold til hvordan disse forhold havde set ud gennem tiderne, men også hvad der egentlig skulle forstås ved de anvendte begreber. Opmærksomheden på de kønnede forhold i historien førte ikke alene til nye studier; også revisioner af gamle sandheder var et resultat. Havde kvinder egentlig haft en renaissance kunne Joan Kelly således spørge i 1970'erne – og selv besvare spørgsmålet negativt.

Som disse nye teoretiske og metodiske indsigter anvendtes i 1960'erne og 1970'erne, bl.a. i kritikken af det patriarkalsk dominerende og kvindeundertrykkende vestlige samfund, opereredes

imidlertid med en egentlig essentialistisk kønsforståelse, der i sin grundsubstans tillagde alle mænd og kvinder enslydende egenskaber. Vi ved i dag, at heller ikke biologien meningsfyldt kan betragtes som en konstant (eksempelvis er den menneskelige forplantningsevne jo klart foranderlig), og således kan også kønskategorierne nu om dage endtydigt anskues som sociale konstruktioner, som de menneskelige samfund benytter sig af til at navigere i, definere og kontrollere social interaktion. Blom formulerer det på denne måde: »Kjønn ble oppfattet som en kategori som går på tvers av alle andre sosiale kategorier. Kjønn var viktig for analyse av klasse, kaste, nasjon, religion, aldersgruppe osv.« (s. 24) Herfra var skridtet til post-strukturalistiske og dekonstruktionsfilosofiske positioner ikke langt. Joan Scotts kritik af den herskende dikotomiske tænkning omkring køn (og andre binære oppositioner) som udtryk for en videreførelse af vestlig tænkningens dualistiske forståelse af verden har været af afgørende betydning for kønsforskningen. Scotts kritik åbnede op for en anden tænkning, der forsøger at dekonstruere selve modsætningerne, eksempelvis mand-kvinde eller lighed-forskel, og snarere betone kategoriernes sammensathed, gensidige afhængighed og 'gennemtrængelighed'. Herved vægtes ikke dualistiske modsætninger, men langt mere komplekse systemer, som involverer dominans og samarbejde, forandring over tid og inddragelse af nødvendige underbegreber.

Hermed skal være forsøgt at introducere den indsigt, som er produceret netop indenfor moderne kønsforskning og i øvrigt også den såkaldte *post-koloniale* forskning: Der er faktisk forskel på kvinder gennem tiden og i forhold til de mange forskellige systemer som kvinderne indgår i. En sort, arbejdsløs, enlig mor i USA er undertrykt på andre fac-

ner end en hvid, mellemklasse-akademisk kvinde i Danmark. Hermed er ligeledes forsøgt en hurtig sammenstilling af det, som indenfor kønsforskningen kaldes *intersektionalitet*; altså hvordan (forestillinger om) kønnet interagerer med andre sociale kategorier og magtstrukturer som etnicitet, klasse, alder og seksualitet m.fl. Ida Bloms artikel er en rigtig god artikel, der giver en solid indføring i denne forskningshistorie – med konkrete eksempler hentet fra britisk imperialisme i Indien og kvindeligt omskæring i Kenya.

Jeg har gjort en del ud af Ida Bloms artikel i denne sammenhæng, fordi den i antologien synes at være placeret som en slags teoretisk/metodisk artikel, som leverer nogle pointer som de øvrige artikler efterfølgende kan forholde sig til gennem deres konkrete undersøgelser. Dette er imidlertid alene tilfældet for en enkelt af antologiens resterende artikler. Anne Trine Larsen diskuterer i sin artikel de ændringer i opfattelsen af ligestilling mellem kønnene, som i det 20 årh. er blevet artikuleret i den danske debat om dette emne. Her påpeges hvordan tænkning om kønnenes iboende forskel var en væsentlig argumentation bag kampen for stemmeret i begyndelsen af århundredet. Med stemmeretten etableret var det nu muligt, at kvinderne kunne tilføre det politiske liv noget særligt, nemlig ekspertise på de særligt kvindelige områder som sociallovgivningen og moderskabet. De essentielle kvindelige dyder og kvaliteter skulle komplettere den mandlige politiske verden. Her var ikke tale om lige ret pga. en forestilling om lighed; tværtimod skulle de ligelige rettigheder sikres med henvisning til accepterede og grundlæggende forestillinger om kønnenes essentielle forskellighed. Med 1960'ernes velfærdssving kom kvinderne ud på arbejdsmarkedet, hvilket artikulerede en ny tænkning om kønne-

ne: Nu blev kønsforholdene i højere grad italesat som kønnes principielle ensshed og rødstrømperne tog tråden op i 1970'erne. Nu var opfattelsen at kønne var ens derved, at de principielt kunne det samme. Selvom denne tanke ikke var ganske udfoldet i tiden – det var stadig den retsligt bestemte ligestilling, der dominerede som tankesæt – så var den at finde bag kampagnerne for at få flere kvinder i mandefag (som jo også dengang var de bedst betalte!). 1990'erne så nye ændringer af forestillingerne om ligestilling og køn, da mænd/fædre i stigende grad blev inddraget i diskussionerne. Man fokuserede på at unge fædre havde den længste arbejdstid af alle grupper på arbejdsmarkedet, og en forestilling om nødvendigheden af at fædrenes fik (og tog) en ordentlig barselsorlov – både for deres egen skyld, men også for mødrenes og børnenes skyld – gjorde sig nu gældende. Endnu en gang var ligestillingstanken udsat for en omvendning, idet det var med udgangspunkt i et forsøg på at gennemføre en øget sådan, at kønsforholdet endnu en gang debatteredes, med det resultat at nye mande- og fædroller skabtes. Denne diskussion er, hævder Anne Trine Larsen, siden fortsat på den måde, at vi nu synes tilbage mod en hævde af kønnes iboende forskelle. Således er det i en del politisk diskurs entydigt vigtigt for børn at modtage opdragelse og indtryk fra begge de biologiske køn. Nu artikuleres således *kønsforskellene* igen. Anne Trine Larsens artikel er en tankevækkende gennemgang af nogle af de kategorier, mange af os mere eller mindre tager for givne, men som unægtelig har forandret sig radikalt over en relativt kort periode. Jeg havde gerne læst Anne Trine Larsens analyse af de kønsmæssige perspektiver i de ofte voldsomme offentlige diskussioner fra starten af det 21. århundrede omkring familieskab, adoption, kunstig befrugtning,

og hvem der skal have adgang hertil og hvorfor. Men alle gode artikler skal jo have en ende, og måske får vi denne historiske analyse en anden gang. Ideen er i hvert fald hermed givet videre.

I disse år synes kønsproblematikkerne i den vestlige verden at være uløseligt forbundet med seksualiteten. Dette ses i diskussionerne om forholdet mellem køn, etnicitet og religiøsitet, ligesom kønsbegrebet er tydeligt i diskussioner om pornografi, prostitution og trafficking. I den mere muntre ende af denne seksualitetsdiskurs finder vi gay pride-marcher og queer-festivaler, som mere eller mindre direkte angriber og dekonstruerer de kønsmæssige stereotyper, vel især som disse kommer til udtryk på det seksuelle område. Seksualiteten som udlevet, italesat eller fortrængt (!) har jo altid været en stærk markør af kønsforskelle og kønsproblematikker.

Dette er en dimension, der implicit tematiseres i to artikler i denne antologi; begge imidlertid næsten udelukkende ud fra retsligt normativt materiale og dermed med fokus på overskridelse af gældende retsnormer ved udøvelse af (en bestemt form for) seksualitet. Merete Bøges artikel fokuserer på det normative lovstof fra 19. århundrede og undersøger den diskurs om især mandlig seksualitet, der er indeholdt heri. Som det fremstilles anerkendtes et mandligt, i princippet utæmmeligt begær, som borgerkvinderne skulle beskyttes imod, hvorfor straffeloven af 1866 måtte fastsætte straf for forbrydelser begået imod den offentlige sædelighed. Merete Bøge viser tillige, hvordan den helt konkrete organisering og placering af den eksisterende prostitution fulgte principper om tilgængelighed (for mændenes vedkommende) og isolation (for deres hustruers vedkommende). Seksualitetens udøvelse og praktiske organisering har således indflydelse på den sociale kon-

struktion af kønnene, og især kvindernes: Mænd var stort set bare mænd, mens »kvinder var enten ludere eller asketiske madonnaer«. Dette var en kønskonstruktion, som også styrede den medicinske forskning, der stadig i 1800-tallet ledte efter den kvindelige seksualitet og efterhånden fandt ud af, at en sådan nok stort set ikke fandtes. Desværre oplyser Merete Bøge ikke, hvordan det på samme tid kunne være sådan, at den kvindelige seksuelle appetit ikke kunne erkendes, men at overdreven lystfølelse i dyrkelsen af de ægteskabelige glæder (som hævdes som en realitet, selvom dette ikke kildebelægges) kunne føre direkte til prostitution, som det ligeledes hævdes, var en del af italesættelsen? Kan hævde at en mere nutidig seksualitets- og lystopfattelse har blandet sig i analysen på dette punkt? Eller var diskursen om den kvindelige seksualitets manglende tilstedeværelse alene en mandlig diskurs? Selvom tidens dominerende autoritetsdiskurs – lægevidenskaben – ikke kunne finde den kvindelige seksualitet, eksisterede der måske alligevel et kvindeligt begær? Følte kvinder måske alligevel lyst i midten af 1800-tallet og hvordan blev denne lyst erkendt?

I Nina Kofoeds artikel er fokus lagt på den tidligere lovgivning. Med udgangspunkt i Danske Lov af 1683 og de senere 1700-talsforordninger viser hun, hvordan der viser sig en »betragtelig differentiering af rettigheder og pligter som direkte afhang af køn«, idet kvinderne i vidt omfang kunne – på trods af Danske Lovs principielle ligestilling af alle kongens undersåtter – opfattes som juridiske personer, hvis ære og dermed retlige beskyttelse var massivt påvirket af, hvordan de agerede seksuelt. Mandens juridiske status påvirkedes ikke nær så stærkt af hans seksuelle ageren (udenfor ægteskab). I stedet forventedes han at overholde, hvad der blev opfattet

som hans sociale, samfundsmæssige forpligtelser, der imidlertid ikke var direkte lovregulerede. Danske Lovs principielle ligestilling undermineredes gradvist via det åbenbare skriftemål og graviditeternes åbenbare synlighed, der førte til rejsning af lejermålsager, hvori kvinderne udstyredes med det moralske ansvar for det udenomsægteskabelige forhold. Herved kommer et syn på kvindelig seksualitet til syne. Eksempelvis i forordningen af 1734, der anskuede kvinder som nogen, som qua en udfordrende seksualitet udnyttede svage mænd, der åbenbart ikke var i stand til selv at kontrollere deres eget begær. Med 1734-forordningen kunne kvinder ikke længere forvente mandens indgåelse af ægteskab. Jeg havde imidlertid gerne set en grundigere diskussion af, om disse forhold egentlig havde at gøre med bestemte opfattelser af den *kvindelige* seksualitet. Det forekommer mig nærmere, at der har været tale om bestemte opfattelser af den mandlige seksualitets utæmmelige karakter, og deraf flydende foranstaltninger for at minimere de konsekvenser af social karakter, som denne seksualitet resulterede i. At den kvindelige seksualitet sås som udfarende og farlig synes mig ikke substancieret alene ved en undersøgelse af det gældende lovstof. De to 'rets-artikler' i denne antologi synes således kun implicit at diskutere de kønsbestemte kategorier, der udfoldes i lovstoffet på den måde. Fokus synes ret entydigt at være lagt på den regulering af de sociale forhold, som lovstoffet selv hævder at være udtryk for, hvorved kønskategoriernes særlige karakter egentlig synes at undslippe en egentlig analyse.

Agnes Arnorsdottirs artikel er anderledes derved, at den beskæftiger sig med de køns kategorier, der kommer til udtryk i middelalderens sagalitteratur og troubadourlyrik. Igenem en desværre lidt for kort analyse påviser Ag-

nes Arnorsdottir, hvordan det ikke er nok at anskue de enkelte køns kategorier for sig selv. Ida Bloms opmærksomhed på moderne kønsforskningens dekonstruktion af de oppositionelle kategorier synes at være delt fuldt ud af Agnes Arnorsdottir, der viser, hvordan mænds krigerdyder nok kan defineres som mandlige, men alligevel var karakteriserede af at være dybt afhængige af kvindelige handlinger: Mænd fik identitet i krigergeringen af netop det kvindelige blik og hustruens anerkendelse. Agnes Arnorsdottir viser i en anden analyse, hvordan kvinder agerede selvstændigt i forhold til at ægge mænd til at forsvare slægtens ære. I disse analyser understreges flere vigtige elementer. Dels etablerer Agnes Arnorsdottir kvindekønnet som en aktiv, handlende kategori og historisk aktør i egen ret. Dels understreger hun, at også andre kildegrupper end de oftest anvendte normative kilder fra kirkeligt hold kan og bør bringes i anvendelse, når køns-kategorierne er til diskussion.

Jens A. Krasilnikoff redegør for forskningshistorien om køn i den græske oldtid. Det er en øjensynligt særdeles kompetent indføring i temaet, vi får hér, og især forekommer inddragelsen af Edward Cohens forskning frugtbar, idet vi i denne når ud over de klassiske og bestemmende analysekategorier, såsom *polis* og *oikos*, til fordel for en »væsentlig mere sammensat virkelighed, hvor de forskellige befolknings-

grupper, adskilt ved køns-, stands- og statusgrænser alligevel interagerede«. Jens Krasilnikoff kan således påvise, hvordan de mandlige køns kategorier i Athen understøttede en opfattelse, hvorefter mænd i et vist omfang blev afskåret fra at beskæftige sig med økonomiske forhold og aktivt deltage i økonomiske engagementer, hvorved pladsen heri blev overladt til andre grupper i det athenske samfund, eksempelvis kvinder og slaver. En feminisering af økonomiens sfære, som det er blevet kaldt. Hér kommer kønsforskningens optaget af netop de historiske kategorier – både i historien og i forskningen – til sin ret. I denne sammenhæng synes resultaterne af forskningen i den grad direkte at fremkomme som en konsekvens af evnen til og opmærksomheden på at stille spørgsmål, der effektivt sætter sig ud over de eksisterende køns kategorier. Uden den teoretiske udvikling, som kønshistorien har taget gennem de seneste årtier, er det min påstand, at eksempelvis Cohens forskning aldrig ville være blevet udført.

Den foreliggende antologi er en god indføring i elementer af den efterhånden ganske omfattende kønsforskning. Antologien præsenterer sine steder tankevækkende forskning eller forskningsansatser og flere af artiklerne rummer gode litteraturlister, så man selv kan gå videre.

Torben Kjersgaard Nielsen

FYN

Lars Bisgaard og Sven Rask (red.): *Fynske myter – sagn og sandheder*. Historisk samfund for Fyns amt og Odense Universitetsforlag, 2005. 152 s. 139,- kr.

I vinteren 2002-2003 afholdt Historisk Samfund for Fyns Amt en foredragsrække om myter, sagn og sandheder i Fyns historie. Det er der nu kommet en bog ud af. Bogen indeholder 9 bidrag

samt en indledning »Om Myter og Historie«, skrevet af Nils Arne Sørensen. Sørensen redegør med en række gode eksempler på ordet »mytes« forskellige betydningsarter: I sin oprindelige betydning er en myte »et gudesagn« fra hedensk tid, og i dagligsproget betyder myte »en usandfærdig eller urimelig fortælling«. Det er den slags myter, som historikere elsker at aflive, og Niels Arne Sørensen giver da også en række illustrative eksempler. Men en myte kan også – med den franske semiotiker Roland Barthes – betyde »en meningsgivende fortælling, hvis funktion er at skabe fællesskab.« I den forstand er det underordnet, om fortællingen er sand eller falsk i den klassiske betydning, som historikeren lægger i den. Det afgørende er, at vi tror på den – og at den betyder noget. I den betydning af ordet konstituerer en »myte« et »forestillingsfællesskab« – med et begreb af den irsk-engelske antropolog Benedict Anderson. Navnlig nationalismens opkomst i Europa i første halvdel af 1800-tallet blev hjulpet godt på vej ved dannelsen af nationale myter. I Danmark knyttede de sig ofte til Sønderjylland, og en tilsvarende udgivelse om »19 myter i Sønderjyllands historie« fra 2002 vrimler da også med myter af national betydning – uden endda at udtømme sit emne.

Anderledes på Fyn. Her har man måttet ud i krogene for at skrabe ni myter sammen. Lars Bisgaard skriver om Skt. Knud – Knud den Hellige, der blev myrdet i domkirken i Odense og henlagt i et helgenskrin. I 450 år var Skt. Knud helgen og dermed tillagt en mytologisk betydning. Det endte brat ved reformationen. Men på trods af afmytologiseringen af Skt. Knud vedblev han at være et samlingsmærke for Odense bys borgere. Det blev ikke forringet af de talrige gange, hans ben og skrin blev inde-muret hhv. genfundet ved restaureringer i løbet af historien, snarere tværtimod.

Historien om Skt. Knud er interessant, men nok lige grundig nok til en publikation som denne. Navnlig fordi Bisgaard har lidt vanskeligt ved at argumentere for Skt. Knuds mytologiske betydning.

Harriet M. Hansen tager fat i en lokal Middelfart-myte: Henner Frisers hus, Middelfarts ældste hus og i dag museum. Bidraget er et forbilledligt eksempel på et klassisk historisk »mytedrab«: Henner Friser var en bifigur i B.S. Ingemanns historiske roman »Erik Mendveds Barndom«, der foregår i 1290'erne. I romanen ejer han en gæstgivergård i Middelfart. Henner Friser er ganske vist en rigtig historisk person, der i 1252 var med til at dræbe kong Abel hjemme i Friesland. Men han har formentlig aldrig boet i Middelfart – og i hvert fald har han aldrig ejet »Henner Frisers hus« i Brogade 8, der først er bygget i slutningen af 1500-tallet. Men huset er byens ældste, og når titusinder af danskere på rejse siden passerede Middelfart, så har de i fantasien placeret romanfiguren i det gamle hus, tæt ved skibbroen. Hvor skulle han vel ellers have boet, spørger Harriet Hansen med et glimt i øjet. Siden 1860'erne har huset i den folkelige bevidsthed været »Henner Frisers hus« – og navnet har siden klæbet ved bygningen.

Lars Bisgaards andet bidrag er et vellykket »mytedrab« af helt samme slags som Harriet Hansens »drab« på Henner Friser. Det handler om kong Christian 2.'s sejlsads på Lillebælt natten mellem den 10. og 11. februar 1523. Ifølge traditionen lod Christian 2. sig fæрге frem og tilbage mellem Middelfart og Hønborg, ude af stand til at beslutte, om han skulle tage kampen op imod det oprør, der var under opbygning i Jylland, eller om han skulle vige for overmagten og vende tilbage, når han havde hentet forstærkninger. På grund af sit vægelsind den nat tabte kongen magten i Danmark. Han var ude af stand til at træffe

en beslutning og lægge en fast kurs, således som det fremgår af Johannes V. Jensens mesterværk »Kongens Fald« fra 1900-1901. Bisgaard gør fint rede for både den litterære fremstilling og de historiske kendsgerninger bag den. Fortællingen om kongens sejlads er så gammel som 1538-39. I sin oprindelse skulle myten tjene til at legitimere afsættelsen af en konge, der tilsyneladende var ude af stand til at regere. Denne myte omdannede Johannes V. Jensen og gav den en national rækkevidde. For i hans udlægning var Christian 2.'s handlingsslammelse et sindbillede på den danske nationalkarakter. På grund af dårlig ledelse i det hele taget var det nemlig gået sørgeligt tilbage for Danmark, der siden 1500-tallet havde mistet Skåne, Halland, Blekinge, Norge, Slesvig og Holsten. Eller, som Johannes V. Jensen udtrykker det: »Kong Christiern ... blev skaberen af Danmarks mangel paa Historie«.

Nils Aage Jensens bidrag handler om »den hvide jomfru«, der er set én gang på Nyborg Slot – og om »hvide jomfruer« og »hvide damer« på Fyn i det hele taget. Historien er veloplagt fortalt, men har formentlig gjort sig bedre mundtligt, end den gør skriftligt.

Nina Iwanoff fortæller om livet på fattiggården i Svendborg. Det er en udmærket socialhistorisk artikel, men vi skal helt frem til slutningen, før vi bliver præsenteret for den myte, den har tænkt sig at aflive, nemlig et lokalt svendborgsk historisk teaterstykke fra de røde, gamle dage i 1981. Stykket handler om en brand på fattiggården i 1899 og viser bl.a., hvordan ægtefolk blandt fattiglemmer på ondsindet vis blev skilt fra hinanden. Men der opstod hurtigt en revolutionær stemning blandt fattiggårdens handlekraftige mænd og kvinder, der kulminerede med en ildspåsættelse. Teaterstykket gav sig ud for at bygge på grundig historisk research, men der var

– med Nina Iwanoffs ord – i stedet tale om »historieforvanskning«. Det kunne have været interessant, hvis Iwanoff havde forsøgt sig med en nærmere analyse af teaterstykket. For her var netop tale om et forsøg på at skabe en historisk myte, der kunne anvendes i en aktuel, politisk situation. Og lige akkurat sådan er de fleste historiske myter opstået.

Jesper Thomassen ser på adelsfrøkenen Karen Brahe, der levede 1657-1736 og navnlig er kendt for at være stifteren af Odense adelige Jomfrukloster med tilhørende bibliotek. Var Karen Brahe en fremsynet og næsten moderne foregangskvinde i sit syn på uddannelse og lærdom for unge kvinder, således som kvindebevægelsen har fremstillet hende, eller var hun snarere en standsbevidst repræsentant for adelen, med de dyder, der hørte til at være adelskvinde? Jesper Thomassen peger på det sidste som det mest sandsynlige. Også her kunne det have været interessant, hvis forfatteren havde gjort sig nogle mere generelle tanker om, hvordan historiske personligheder udvælges og anvendes som forbilleder i en nutidig kontekst.

Ifølge overleveringen skal den røde, danske malke race være blevet grundlagt af én eneste kviekalv, der under en kvægdrift fra Nordslesvig til København i 1840'erne blev født og efterladt i Ryslinge. Den historie tager Esben Hedegaard op til revision, idet han kortlægger kvægavlens historie med fokus på Fyn og navnlig Ryslinge. Det er gjort grundigt, og Hedegaard redegør for, hvordan stambogsføring og fokuseringen på renavl og indavl gjorde tilstedeværelsen af en »skabelsesberetning« af mytologisk karakter anvendelig i markedsføringen af den fynske kvægrace. Men han peger også på, at »rød dansk malke race« egentlig kommer fra Slesvig og Holsten, hvis landbrug i midten af 1800-tallet var langt forud for det rigsdanske.

Nils Aage Jensen ser på Knud Prislawsen, Nyborgs grundlægger. Han reviderer Saxos fremstilling af venderne og peger på de mange tætte forbindelser mellem danskere og vendere. Ikke mindst Absalons rolle tages op til revision. Således blev Nyborg grundlagt til forsvar mod venderne af andengenerationsindvandrerer Knud, der havde en dansk mor og en vendisk far.

I bogens sidste artikel skriver Marianne Weigel og Betina Følleslev om Amanda fra Kerteminde. Den mytiske personificering af byen bygger på virkelighedens Sophie Krag, der tog til København og forsøgte at slå sig igennem som skuespiller. Her blev hun kæreste med revyforfatteren Anton Melbye, som hun dog vragede til fordel for en barndomsven. Som »hævn« for forsmædelsen digtede Melbyes ven, Axel Schwanenflügel, i 1893 den u dødelige vise om den troløse Amanda. Men først med Robert Lund-Jensens skulptur fra 1954 af fiskerpigen Amanda ved Langebro i Kerteminde blev »Amanda« til en personificering af byen. Det er siden dygtigt blevet udnyttet i reklameøjemed

som Kertemindes »brand« og anvendt til at sælge byens produkter, lige fra torsskerogn til brødmaskiner.

»Fynske myter« er, som det hedder i redaktionens forord »en pose blandede bolsjer«. De færreste af de udvalgte myter rækker ud over Fyn; enkelte dårligt nok ud over det snævre lokalområde, og der savnes ind i mellem et lidt større perspektiv. For Fyn har da sandelig givet anledning til myter af national karakter. Hvorfor er fx H.C. Andersen, der om nogen opbyggede en myte omkring sin egen person, ikke med? Eller Carl Nielsen? Og hvad med Augustoprøret i 1943, der havde centrum i Odense og nærmest har fået mytologisk karakter – og netop er blevet kanoniseret af undervisningsministeren? Eller asagudens Odins andel i grundlæggelsen af Odense? Der er utvivlsomt andre »fynske myter« med et større, nationalt perspektiv, og det ville have givet bogen et større perspektiv, om de havde været med. Men på trods af disse indvendinger, er »Fynske myter – sagn og sandheder« en velillustreret og læseværdig bog.

Birgitte Thomsen

SLESVIG OG SØNDERJYLLAND

Carsten Porskrog Rasmussen, Inge Adriansen & Lennart S. Madsen (red.): *De slesvigske hertuger*, (Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 92, Aabenraa 2005), 384 s., 348 kr.

Sønderjyderne er noget for sig selv. Det ved de fleste, og det ved de også selv. De er stolte af deres egenart, som de blandt andet holder i hævd ved hjælp af deres dialekt og en stærk national og historisk bevidsthed. Sønderjyderne er nemlig danskere, men af en ganske sær-

lig slags. De har ikke hørt direkte under den danske konges statsadministration, men derimod været opdelt i et utal af små og store områder, der alle blev regeret af hertuger, som var lensmænd under den danske krone.

Nu er det vist allerede blevet indviklet, men sådan er det simpelthen i Sønderjylland. Historien er et kludetæppe af værste skuffe, og derfor har en samlende udgivelse om dette mylder af hertuger og deres små og store landområder været et stort ønske i mange år. Og nu er den her: bogen om de slesvigske hertuger.

Historien begynder med middelalderens Abel-slægt, som kæmpede mod de danske konger om deres uafhængighed. Kampen blev langt hen ad vejen kronet med held, kongerne mistede de fleste magtbeføjelser i området, og området blev et hertugdømme. Da Abel-slægten uddøde i 1375, lykkedes det greverne i Holsten at få fat i Slesvig. Succesen blev komplet, da Margrethe I i 1386 forlenede den holstenske – eller schauenburgske – greve Gerhard VI med hertugdømmet Slesvig, som ellers hidtil havde været benævnt Sønderjylland. Selv om schauenburgernes regeringstid var broget, blev det langsigtede resultat alligevel, at Slesvig og Holsten blev tættere knyttet til hinanden. Det gjaldt ikke bare en fælles fyrste, men også fælles politiske organer og en adel, der langt hen ad vejen betragtede sig selv som fælles for de to lande. Det fik stor betydning, da den schauenburgske hertuginie uddøde i 1459, for da vedblev Slesvig og Holsten at være en union, selv om arveretten nok kunne have talt for en deling. Den danske konge, Christian I, var af huset Oldenburg, og ved et møde i Ribe i 1460 blev han af adelen valgt som hertug af Slesvig og greve af Holsten. Slesvig var et dansk len, medens Holsten var tysk, men takket være den fælles forvaltning blev områderne i stadig højere grad en helt selvstændig enhed. I 1474 blev Holsten gjort til et hertugdømme, og fra da af kunne man tale om hertugdømmerne. Men nu var hertugdømmerne via kongen blevet knyttet til kongeriget.

Nogen ville måske tro, at de forvirrede forhold ophører her; men det blev langt fra tilfældet. Snarere tværtimod, for efter Christian I's død i 1481 blev det besluttet at dele hertugdømmerne mellem sønnerne Hans og Frederik (I). Hans blev konge og far til Christian II. Da Christian II blev afsat, mistede han også sine besiddelser i hertugdømmer-

ne, og dermed kunne Danmark, Norge, Slesvig og Holsten atter samles under én person, nemlig Frederik I.

Da tre af Frederik I's sønner i 1544 delte hertugdømmerne mellem sig, blev delingen helt anderledes permanent. Den ældste, kong Christian III, fik den sønderborgske del, hertug Hans den Ældre den haderslevske og hertug Adolf den gottorpske del. Hans den Ældre døde barnløs i 1580, så hans haderslevske hertugdømme blev delt af Adolf og Christian III's to sønner, Frederik II og Hans den Yngre.

Medens Adolfs gottorpske efterslægt til at begynde med havde stor indflydelse som regerende hertuger i hertugdømmerne, blev denne arv suppleret med så meget magtbegær, at gottorperne sluttede sig til Danmarks fjender, hvilket i næste instans betød, at de kongelige danske tropper besatte Gottorp og i 1713 ligefrem kunne overtage de gottorpske dele af Slesvig. De holstenske dele blev først afstået ved et mageskifte i 1773, men da betød det ikke så meget, for da var gottorperne kommet til magten i Rusland.

Længerevarende betydning fik Christian III's efterslægt. Frederik II havde nemlig pligtskyldigst delt Slesvig og Holsten med sin bror Hans den Yngre, og dennes efterkommere skulle snart vise sig at være de mest sejlivede i hertugdømmerne. Hans den Yngre led hele livet af det nederlag, at han ikke var anerkendt af ridderskabet som regerende hertug, men det betød ikke, at han så blot vragede hele den hertugelige livsstil – snarere tværtimod. Med 23 børn var det ellers noget af en præstation at få dem alle standsmæssigt gift, men det lykkedes stort set med døtrene, medens sønnerne af deres far blev holdt tilbage fra at gifte sig. Det krævede nemlig for stor en husholdning, og det var Hans den Yngre ikke villig til at finansiere ved hjælp af jordbesiddelser til sønner-

ne. Kun Alexander giftede sig i sin fars levetid, hvorimod Frederik, Philip og Joachim Ernst ventede, til de havde fået hver deres lille hertugdømme. Med disse små hertugdømmer, som ret beset nærmest var godser, fortsatte Hans den Yngres efterslægt sin fyrstelige livsstil, om end de økonomiske midler i flere perioder var begrænsede. Alexander indså hurtigt, at kun den førstefødte søn kunne arve hertugdømmet, ellers ville jordbesiddelserne smuldre fuldstændigt, og derved opstod en række titulære hertuginier, som bortset fra den hertugelige værdighed stort set ingenting havde. Men det var vilkårene, og de fleste klarede sig ganske godt som officerer. En af disse sidelinier, den Beckske – opkaldt efter godset Beck – fik officerer i flere forskellige lande, blandt andet i Preussen. Omkring år 1800 satte den daværende hertug dog position og godser over styr i Preussen og måtte vende tilbage til Slesvig og Holsten. Hans søn, Vilhelm, arvede imidlertid Glücksborg Slot og fik tildelt titlen hertug af Glücksborg, og derved blev slægten til det yngre glücksborgske hertughus – til forskel fra det ældre, som uddøde i 1820'erne. Denne familie lever stadig i bedste velgående i Slesvig som de eneste tilbageværende af de slesvig-holstenske hertuginier, men også på anden vis har denne slægt vist sig levedygtig, idet stort set alle europæiske konge- og fyrstehuse er efterkommere af det yngre glücksborgske hertughus. Danmarks kong Christian IX var nemlig en af hertug Vilhelms sønner, og Christian IX fik mange børn, og de blev godt gift, ja faktisk så godt, at kongen blev kaldt Europas svigerfar. Hvad kan man så ønske mere?

Som det forhåbentlig allerede er fremgået, er det en spændende historie, som omfatter landsdelens historie, men samtidig er én stor slægtsfortælling. Bogen er blevet til i forlængelse af otte

foredrag, som blev afholdt i 2004. Interessen var så stor, at foredragsholderne blev bedt om at omarbejde deres foredrag til bidrag til denne bog. Måske er det netop denne forhistorie, der gør, at hele bogen er skrevet så fantastisk mundret og ligetil. Det er et flot eksempel på god historieformidling, når det er bedst. Overblikket forsvinder aldrig, for bogen er disponeret forbilledligt klart. Dertil kommer, at alle bidragyderne hver især lægger vægt på specielle sider af den hertugelige historie, og det gør de enkelte bidrag meget nuancerede og spændende.

Bogens konsekvente disposition og gode sammenfatninger suppleres af lige så fine oversigter og slægtstavler. Ægtefælledata er forståeligt nok udeladt, selv om de ind imellem savnes lidt. I stamtafle 16 er der vist en lille slåfejl, idet Hans (1917-1944) umuligt kan være søn af Peter (1922-1980).

Vor tids store interesse for historiske biografier passer fint til denne bogs mange hertug-biografier. De senere hertugers biografier er ganske vist meget korte, men ikke mindst 1500-tallets hertuger er særdeles velbeskrevne. På sin vis handler næsten halvdelen af bogen om Hans den Yngre og hans efterslægt. Stik imod al logik formåede Hans den Yngres efterslægt nemlig at fastholde den hertugelige værdighed, selv om Hans den Yngres såkaldt »afdelte« status langt snarere kunne have ført til det modsatte resultat, nemlig at familien havde giftet sig borgerligt og stille og roligt var forsvundet ud af de hertugelige rækker.

Christian IX var dansksindet, men det gjaldt bestemt ikke hele slægten. Augustenborgerne, som også stammede fra Hans den Yngre, var tværtimod så ivrige for at realisere deres arvekrav på hertugdømmerne, at de deltog i krigen 1848-50 på oprørernes side. Det viste sig – som bekendt – ret hurtigt at være

en temmelig uklog disposition. Forløbet var særdeles indviklet, men det beskrives usædvanlig klart i denne bog.

Selv om der også præsenteres helt nye resultater, bygger bogen naturligvis først og fremmest på eksisterende forskning. Men de senere år har budt på så mange nye resultater, at bogen for mange – måske de fleste – vil rumme rigtig mange nyheder. Eksempelvis er konklusionerne i Carsten Porskrog Rasmussens få år gamle disputats om rentegods og hovedgårdsdrift nok kun kendt af de færreste, og det samme gælder Mikkel Venborg Pedersens ph.d.-afhandling om de augustenburgske hertuger.

Billedmaterialet er et kapitel for sig. Her udfoldes en overdådighed, som man skal lede længe efter, og billederne supplerer teksten fremragende. Dertil kommer en lang række fine kort, som viser de enkelte hertugdømmer. Det har ikke været nogen lille præstation at lave så fine og overskuelige kort over de indviklede slesvigske opdelinger.

Det er simpelthen en bog af højeste kvalitet, og den er ikke til at komme uden om for enhver med interesse i Sønderjyllands historie, så mit råd skal være: køb den, medens det endnu kan nås!

Karsten Hermansen

HERREGÅRDE

John Erichsen og Mikkel Venborg Pedersen (red.): *Herregården. Menneske – samfund – landskab – bygninger. Bind III. Drift og Landskab*, (Nationalmuseet, 2005). 299 sider, 498 kr.

Denne bog handler ifølge redaktørerne, museumsinspektør Mikkel Venborg Pedersen og cand.mag. John Erichsen om »... det præg, som produktionslivet uden for herskabets nærmiljø har sat på landskabet.« (s. 7). Selve herregården regnes som et centralt punkt i et større helhedsmiljø – et miljø, der beskrives som en sammensat buket, repræsenteret af godserne, deres folk og historie. Redaktørerne har desuden noteret sig, hvorledes en helhedsforståelse af disse miljøers ufatteligt mange dele ofte har måttet vige for granskninger af enkeltdele. Denne skævvridning skulle netop dette bind bidrage til at råde bod på.

Den historiske horisont er vid og de enkelte temaer behandles over en tidsmæssig udstrækning fra ca. 1500 til i

dag. Det kan synes meget ambitiøst, men viser sig at være bogens stærkeste trumf. Emnerne er landbrug, skovbrug, jagt, industri og kirke; udgangspunktet er godsejeren, der oplevede sine jorde som områder, han kunne »møblere«. Det kunne være med alléer og hegn, uberørte naturområder, dyrehaver, inddæmmede land, kirker, gravpladser, jernbanespor og småindustri. Skiftende tider, ændringer i selvforståelsen og varierende betingelser har løbende afstukket dagsordenen for den enkelte og for de valg, der på det givne tidspunkt blev taget. Det er disse valg, vi ser spor efter den dag i dag, og det er dem, der behandles i dette bind.

Docent, dr.phil. Karl-Erik Frandsen lægger ud med artiklen »Ager og eng«; han gennemgår væsentlige kendetegn ved hovedgårdsdriften fra 1400-tallet og frem. Hoveriet udredes som fænomen ligesom begreberne Gutswirtschaft og Grundherrschaft forklares og eksemplificeres. En interessant detalje er forfatterens iagttagelse af, hvor længe re-

miniscenser af hoveritankegangen prægede hovedgårdsdriften på mange godser. Det kunne han med fordel have opholdt sig lidt længere ved. Til gengæld får læseren fornøjelsen af en ret detaljeret gennemgang af de forskellige perioders landbrugsdrift; det gælder især de rantzauseke besiddelser, der bliver udrædning. For den meget landbrugsinteresserede er der ikke så lidt at hente, men for den alment interesserede kan en så stor detaljerighed virke en anelse langsommelig. Flere nye synsvinkler og overraskende facts afdækkes dog, ligesom der føjes flere mindre kendte navne til den traditionelle, politiske histories opregning af initiativtagere til 17- og 1800-tallets landboreformer. Kapitlet afrundes med en kort, men tiltrængt opsummering af udviklingen.

Kapitlet om herregårdenes skovdrift styres med sikker hånd af adjunkt, dr.phil., Bo Fritzboeger og cand.silv., ph.d. Helle Serup. De forskellige skovtyper præsenteres, det drejer sig om storskove, dyrehaver, overdrev, skovhaver og markskove. De typiske træsorter gennemgås, og træets anvendelse berøres. Forfatterne kommer ind på, hvorledes skovens goder er blevet fordelt til forskellige tider, og de beskriver, hvordan denne fordeling ofte har givet anledning til konflikter. De forskellige driftsformer udrædes – heriblandt den ældgamle stævningdrift – ligesom fredskovsbegrebet samt de første skovdriftsplaners mål og konsekvenser gennemgås og forklares. Der tegnes et klart billede af den øgede bevidsthed omkring betydningen af en forstfaglig håndtering; en bevidsthed, der sammen med professionaliseringen inden for dansk skovdrift har haft store konsekvenser for den erhvervsmæssige organisering, herunder også den hierarkisering af skovens folk, som fandt sted på mange godser – først med mange ansat-

te og senere med færre ansatte og flere maskiner – frem til den næsten industrialiserede drift, der kendetegner skovdriften i dag. Også fremtidige visioner og nye synsvinkler på skoven som ressource, herunder den rekreative del af skovkulturen, berøres.

Redaktør, cand.phil. Jesper Laursens kapitel om herregårdsjagten virker som en naturlig forlængelse af Serups og Fritzboegers udrædning af skovdriften. Her får læseren indblik i den tidlige jagt og dens nødvendighed som grundlag for opretholdelse af herregårdens husholdning såvel som den senere jagt og dens signalværdier i statusmæssig sammenhæng. Som der allerede gøres opmærksom på i indledningen, tilhører de store, pompøse jagter med et klart prestigegivende eller prestigefastholdende sigte det, redaktørerne kalder »... den sene herregårdsjagt ...« sådan som den udviklede sig i løbet af 1800-tallet. Der var her tale om deciderede fornøjelsejagter, der i en periode på et halvt hundrede år kom til at fylde stadig mere i den danske herregårdskultur. Denne jagtform skildres af forfatteren som et værdighedssymbol, men også som et samlingspunkt for en befolkningsgruppe, der med de nye tider havde brug for at hævde en fælles selvforståelse. Laursen beskriver således den pompøse herregårdsjagt som »... en markering af landadelens fuldkommenhed« (s. 174). Med et portræt af jagterne på Frijsenborg gives et eksempel, der ved sit formidable ressourceforbrug og sit fornemme præg ikke kan kaldes repræsentativt. Til gengæld spejler skildringen uden tvivl det forbillede og de »krampetrækninger«, der fulgte nogle medlemmer af det gamle aristokrati et godt stykke ind i demokratiets tidsalder.

Bogens fjerde kapitel behandler et emne, der umiddelbart synes overraskende: »Herregård og industri«. Cand. mag. Torben Ejlersen lægger dog ud

med at konstatere, at sammenstillingen slet ikke er så mærkelig endda. Faktisk var det ved herregårdene, en væsentlig del af Danmarks tidlige industri blev grundlagt. Det gælder for så forskellige produkter som papir, kobber, hør, linned, tegl, kalk, fajance, stentøj, glas, tømmer, træsko, sæbe, maling, mejeridrift, sukker og andre husholdningsrelaterede produkter som fx kaffetilsætning. Forklaringen er, at herregårdene ofte var i besiddelse af en naturlig ressourcerigdom så som vand, skov og retten til undergrunden; dertil kom, at mange herregårde efterhånden havde et produktionsoverskud, som de med fordel selv kunne forarbejde før videresalg. Allerede i løbet af 1700-tallet vandt en husflids- og håndværksbaseret produktion frem, og med nye tekniske landvindinger udviklede disse aktiviteter sig efterhånden til egentlig industri. Den tætte sammenhæng mellem landbrug og industri betød dog også, at landbrugs-mæssige kriser påvirkede den industrielle produktion. Ikke desto mindre var det ganske betydelige ressourcer og stor opfindsomhed, der blev sat ind på at opretholde og udvikle driften. Både større og mindre virksomheder portrætteres, det samme gælder udsvinget i succes. Ejlersen afrunder de fleste afsnit med en bemærkning om den pågældende niches udvikling og dens eventuelle overgang til egentlig fabriksdrift, hvilket må siges at være en glimrende detalje. Kapitlet fungerer desuden som en umiddelbar pejling på, hvorfor mange godsejere kom til at udvise særlig interesse for jernbanedrift, havne og skibsfart.

Redaktør, cand.mag. Ebbe Nyborg og redaktør, mag.art. Birgitte Bøggild Johannsen har herefter med deres kapitel om kirken bedrevet en rigtig øjenåbner, hvor de med velvalgte eksempler understøtter iagttagelsen af en åbenbar promovring af godsherskabelig selv-

forståelse med kirken og dens interiører som indikator. De tager læseren med på en lang rejse gennem tiden, fra middelalderens herremand, der ejede sin kirke, til en periode med patronatsret og tilbage igen til ejerskab, inklusiv råderet over kirkens rum, økonomi og embeder. For godsejeren gav den kirkelige ejendomsret både status og omfattende beføjelser, deriblandt retten til at kalde præst og degn. For staten var det en fremragende indtægtskilde og loyalitetssikring. På trods af kyndigt opsyn fra landets biskopper gav ejendomsretten stor magt til godsejerne, og forfatterne gennemgår en række interessante eksempler på, hvordan det har sat sig spor både ude og inde. Mange af disse tiltag kan ses den dag i dag, og er ofte udtryk for strømninger i tiden. Det gælder såvel de tidlige stifterbilleder og barokkens pompøse selviscenesættelse som 1800-tallets sværmeri for romantiske og historicistiske træk. Tiendeaf-løsningen fra 1903 motiverede imidlertid mange kirkeejere til at afhænde kirken, og der er nu kun ganske få private kirker tilbage. For den videbegærlige læser er det en fryd at blive præsenteret for et tidsmæssigt spænd, der strækker sig helt tilbage til år 1000. Det er et historisk vue, der vil noget.

For bogen som helhed gælder det, at der med de valgte temaer er sat fokus på elementer, der på hver deres måde har været tilknyttet herregårdens drift og kan spores i landskabet. Ikke desto mindre er det spørgsmålet, om dette tredje bind tematisk set kan siges at være fyldestgørende. Hvad med de udskiftede selvejergårde og lensafløsningstidens nybyggerier? Burde de ikke have været behandlet i en bog som denne? De har da i hvert fald sat deres spor i landskabet. Og hvis redaktionens interesse for at indfange helhedsmiljøerne – den sammensatte buket, repræsenteret af godserne, deres folk og historie – er al-

vorligt ment; burde de mennesker, der arbejdede på godserne og i herregårdsindustrien så ikke have haft deres helt eget kapitel? Det synes i hvert fald nærliggende. Sagen er imidlertid den, at selvejergårdene og 1900-tallets husmandsbyggeri ikke uden videre kan siges at tilhøre herregårdens produktionsliv, ligesom det næppe kan påstås, at godsets ansatte, fik direkte indflydelse på landskabspræget. Redaktionen skal derfor være fritaget for yderligere påtale i den henseende. Dermed dog ikke være sagt, at det er særligt klædeligt således at underrepræsentere en hel befolkningsgruppe i dansk godshistorie.

En enkelt reel anke skal der dog lyde. Det gælder den modsigelse, der ligger i, at redaktionen lover helhedsforståelser, men i stedet serverer et utal af enkeltdele. Kapitlerne er generelt meget kilde-

nære og alt for detaljerede. Et større mod til at sammenfatte, fortolke og konkludere kunne have givet plads til at trække de linier til »den store historie«, der ville have klædt bogen og adspredt læseren. Til gengæld er der ros til selve opsætningen. På s. 274/277 er der dog en enkelt tekstlig kikser, hvilket naturligvis er ærgerligt. Fejlen er imidlertid ubetydelig og skæmmer på ingen måde et helhedsindtryk, der må siges at være til ug. Som altid er de enkelte tekster indrammet af smukke, velvalgte fotos. Det er betegnende for hele værket indtil nu, at illustrationerne på forunderlig vis bliver en ligeværdig del af det litterære udtryk, ligesom det valgte billedmateriale i langt de fleste tilfælde bringer indholdet op på et højere forståelses- og kvalitetsmæssigt niveau.

Elly Andersen

BOGKUNST

Ulf Haxen: *Det lille mirakel. Jødisk bogkunst i 1000 år*, (Gyldendal i samarbejde med Det kongelige Bibliotek, København 2003). 360 sider, 349 kr.

Den 9. juni 1932 fejrede Berlingske Tidende under overskriften »Et Bibliotek i Verdensformat« på forsiden overdragelsen af David Simonsens omfattende bogsamling til det Kongelige Bibliotek. Den tidligere professor og overrabbiner havde samlet over 40.000 bind i sit privatbibliotek, deraf ca. 25.000 værker, der dækkede de forskellige jødiske fagområder og ofte var af høj værdi. Ulf Haxens flot illustrerede bog er én stor hyldest til David Simonsen og dennes enestående samling. Kendsgerningen, at denne kostbare samling overlevede Anden Verdenskrigs og Holocausts øde-

læggelser, gør, at Det Kongelige Bibliotek i dag råder over en specialsamling, der kan måle sig med de bedste jødiske samlinger i og udenfor Europa.

Haxen formår på en imponerende måde og i et letlæseligt sprog at væve de enkelte værkers historie ind i en bred fremstilling af jødisk kultur og historie – som når han fx med en sans for en spændende historie følger Josef ben Jehudas bibeludgave fra midten af 1400-tallet på dens vej fra Spanien via det Osmanniske Rige til København – takket være Niebuhr-ekspeditionen. Det er utvivlsomt noget af en præstation at favne over så mangfoldigt et emne og både inddrage den kunstnerisk-æstetiske og den samfundshistoriske, den teknisk-materielle og den religiøs-kulturelle dimension i jødisk boghistorie.

Forfatteren kommer langt omkring,

og bogen spænder over en række beslægtede, men forskellige emner: Haxen skildrer det jødiske bogmaleris udvikling, fra de første religiøse illustrationer til trods for biblens billedforbud til en sen opblomstring i 1700-tallets Københavns-Haggada. Sideløbende bliver skrivekunstens historie præsenteret, og skriftens hhv. bogens eminente betydning for den jødiske kulturs overlevelse og kontinuitet træder tydeligt frem, lige fra Torarullens fem Mosebøger som grundlag for jødisk lov til middelalderens omhyggeligt kopierede codices. Et tredje emne er den jødiske bogs næste udviklingstrin – bogtrykkerkunsten. Forfatteren skildrer spændende de første spæde tiltag på den iberiske halvø, for så at gå i dybden med opblomstringen af de norditalienske bogtrykkerier i renaissanceperioden, ikke mindst Soncino-dynastiet, der også bliver udgangspunktet for senere tiltag i Amsterdam, Hamborg-Altona og København.

Et fjerde emne i bogen, der er af særlig betydning i denne sammenhæng, er intet mindre end jødernes almene historie i Europa: Haxen får præsenteret en hel del aspekter af det jødiske samfunds sociale og kulturelle udvikling, og de sidste ca. hundrede sider er et forsøg på at fremstille et rids af dansk-jødisk historie i 1700- og 1800-tallet – et rids, der fører over i en biografisk skitse af David Simonsen.

Men det må konstateres, at den historiske analyse nok ikke er bogens primære force, og det er her, at den begynder at falde lidt fra hinanden. Selvom det er glædeligt, at Haxen både tilgodeser sefardisk og askenasisk historie, får man uvægerligt indtryk af, at fortælleglæden indimellem løber af med forfatteren. Udvalget af de historier og episoder, der bliver gengivet, virker til tider noget vilkårligt, og dele af fremstillin-

gen kan let synes lidt for spekulativ. For at konkretisere kritikken noget: Det fremgår ikke af teksten, hvori forbindelsen mellem filosofen Baruch Spinozas historie og bogtrykkens udvikling består. Og selvom 1600-tallets brevsamlinger og Meir Goldschmidts tidsskrifter er medtaget, udelader bogen endog at nævne den Litterære Jødefejde – den omfattende debat om jødernes status som danske borgere i året 1813, som jo både danske jøder og ikke-jøder bidrog til. Mendelssohns bibeloversættelse blev netop *ikke* bandlyst, takket være den danske konges subskription (264). Og det virker for glat og endimensionalt, når Haxen skildrer jødernes emancipation og integration med de følgende ord: »Tiden arbejdede for jødernes integration i det danske samfund. Konge, regering og borgere gjorde deres til, at forordninger prægedes af sund fornuft, og at retfærdighed og humanisme dominerede i afgørelser af vital betydning for det jødiske samfund.« (261) Helhedsindtrykket bliver således noget ringere af, at bogen vil for meget samtidigt: Forsøget på at præsentere to årtusinders jødisk bogkunst og samtidig at fremstille moderne jødisk historie glipper, og værket virker noget usammenhængende. En sidste detalje til slut: forlaget burde måske have lagt mere arbejde i redigeringen, idet der på s. 183 hhv. 200 desværre bliver gentaget større tekstafsnit.

Men på trods af denne kritik må man da håbe, at bogens utvivlsomme kvaliteter vil være med til at fremme interessen for jødisk kultur og historie, og måske også inspirerer til videre forskning og publikationsvirksomhed – ikke mindst en længe ventet biografi af David Simonsen.

Thorsten Wagner

MIDDELALDER

Per Ethelberg, Nis Hardt, Bjørn Poulsen & Anne Birgitte Sørensen. *Det Sønderjyske landbrugs historie 2. Jernalder, vikingetid & middelalder*. (Haderslev Museum & Historisk Samfund for Sønderjylland), Haderslev 2003. 844 s.

Denna volym är tjock och borde varit uppdelad i två böcker. Den blir helt enkelt inte behaglig att hålla i handen. Men desto behagligare är själva läsningen. Det är en glimrande framställning av inte bara det Sønderjyska lantbrukets historia, utan i många avseenden också av hela Sønderjyllands historia. Boken är en del av ett fyrbandsverk om södra Jyllands lantbrukshistoria, och det växte fram ur ett missnöje med att denna del av Danmark hade blivit styvmoderligt behandlat i det danska lantbrukets historia, ett flerbandsverk som kom ut 1988.

Bokens första hälft har skrivits av Nis Hardt och Per Ethelberg, och handlar om perioden fram till 1000-talet, perioden då det arkeologiska materialet är helt dominerande. Ethelberg skriver om husen och samhället, Hardt skriver om resten, de delar ungefär lika på sidorna. Den andra hälften av sidantalet, om medeltiden, har nästan helt skrivits av historikern Bjørn Poulsen. Här finns dock en mindre del om husen och det arkeologiska materialet, av Anne Birgitte Sørensen.

Nis Hardt börjar med brukningssystemen och redskapen. Han beskriver hur plogen, med vändskiva, »muldfjæl«, uppträder tidigt i södra Jylland, och sedan sprids långsamt norrut. När jag betraktar bilderna av plogen, s. 25 och 28, blir jag först lite förbryllad. Bilderna visar en typisk nordskandinavisk s.k. »högplog«, där det finns en extra över-

liggare som går från styret till framståndaren så att plogens grundkonstruktion får utseende som en grind med åsen i mitten och sulan längst ned (detta måste ses på bild för att det skall bli begripligt). Men denna typ av plog fanns inte alls på Jylland. Strax begriper jag. Bilden har lånats från mitt band om den svenska jordbrukets historia 1000-1700 och varken författare eller illustratör har tänkt på att den visar en specifikt svensk typ. Detta är en liten anmärkning, men annars är framställningen mycket kunnig. Med en viss personlig tillfredsställelse igenkänner jag åtskilliga föremål från den vikingatida byn Elisenhof i Eiderstedt, vars föremål jag var med om att tolka och publicera. Trä-arknologin måste arbeta med sällsynta fynd, men ger kunskap om det material som utgjorde mer än nio tiondelar av alla föremål i bondesamhället.

Texten har en rikedom av detaljerade upplysningar, exempelvis ges en god beskrivning av fördelar och nackdelar med olika sorters korn, »byg«. Det »nakna« utan täckande agnar har den fördelen att det har mer protein och inte behöver tröskas på samma sätt, men avkastningen är lägre och det är mer motagligt för sjukdomar. Dessutom är det svårare att lagra. Författaren påpekar att ölet finns i alla kulturer där man gör gröt och välling. Jäsningen är en naturlig del av en sådan mathållning. Långt fram i nyare tid har ölet betraktats som en näringsrik dryck mer än som berusningsmedel, och alkoholprocenten var förhållandevis låg. Alkoholen i ölet förstörde de bakterier som brunnsvatten i närheten av gödselstackar kunde vara infekterat med.

Stallningen av storboskap är här, som i alla arkeologiska framställningar,

en central fråga. Kanske började stallningen redan på bronsålder och man kunde då använda stallgödsel till åkrarna, men länge stod endast mjölkdjuren, dragdjuren och djur som skulle gödas inomhus (samt givetvis ridhästarna). Först efter vikingatid började man hålla all större nötboskap inne.

Jakt och fiske kommer med. Rikemän kunde jaga hjort med tama lockdjur, och falkjakten var de högstes nöje under yngre järnålder (och långt in i medeltid). I floderna gick vid denna tid ännu de stora störar, som i vår tid bara finns i Ryssland.

I ett avsnitt nämner författaren den berömda månadsdikt som den tyske munken Wandelbert skrev 848, och Hardt menar att denna ger en uppfattning om dåtidens lantbruk. Här visar sig problemet med en arkeolog som använder historiska källor, eftersom källkritiken saknas. Wandelbert bygger i själva verket på den romerske författaren Vergilius, och skall man urskilja vad som berör 800-talets nordtyska förhållanden krävs en noggrann analys av diktens innehåll.

Per Ethelbergs avsnitt om husen är en orgie i stolphål, man får som utomstående betraktare en lätt svindel. Men jag har förstått av mina arkeologiska vänner att Ethelbergs avsnitt är mycket uppskattat och används som lärobok. Det är helt enkelt så att gräver man i ett markskikt får man fram de hål i marken människor gjort, och måste utgå från dem i tolkningen. Det är lika självklart som att historikern mest får reda på vad statsmakten ville ha av folk i skatt och vem som ägde jorden. Ethelberg försöker komma vidare från hålen i marken till byggnader som har stått ovanpå och därifrån till tolkningar av samhället. Då behövs en massiv redovisning.

Ethelberg inleder med en källkritisk studie. Området som studeras ligger delvis inom Danmark och delvis inom

Tyskland. Två arkeologiska traditioner kan jämföras. Den danska präglas av många små grävningar, eftersom lagsiftningen kräver detta. Den tyska präglas istället av få stora och vetenskapligt motiverade utgrävningar. Ethelberg kommer fram till att det finns stora fördelar med den danska modellen. På lång sikt ger den en bättre representativitet eftersom grävningarna ligger så tätt att regionala jämförelser blir möjliga. (Detta källkritiska studium har relevans även för exempelvis den svenska arkeologin som liknar den danska.) Ethelberg visar också på fördelarna med de stora tyska utgrävningarna, där hela byar, »landsbyar«, kan tolkas. Därför behövs forskningsgrävningarna också där lagsiftningen ger oss de små utgrävningarna.

I enlighet med sin målsättning har Ethelberg instruktiva bilder där han jämför olika byggnadstekniker med vilka spår de avsätter i marknivå: risflätning, bulverk, palissad, stavbyggnad, osv. En lång diskussion om olika inhägnader följer. Författaren tar upp en av arkeologernas favorittolkningar under senare år, nämligen »stakladen«, hjälmen, dvs höstacken som är täckt av ett tak. Denna igenkänns som fyra stolphål i en fyrkant. Författaren genomför här, som i många andra analyser, ett försök att komplicera tolkningen och ge olika alternativ. Denna alternativ-analys ser jag som författarens stora metodiska bidrag till den källkritiska diskussionen. Detaljanalysen av hus, gårdar och byar dominerar helt denna text, men detta är en föredömlig redovisning av hur ett resonemang byggs upp så att säga från grunden.

Ethelberg använder därefter husen tillsammans med gravar som belägg på samhällets strukturer. Eftersom skriftliga källor saknas löper arkeologerna alltid risken att övertolka, samtidigt som de inte kan avstå från att ställa des-

sa frågor. Ethelberg ser en ökad social olikhet omkring 300 f.Kr med vapenoffer och krigshandlingar, omkring 50 f.Kr kommer fler vapengravar. Han börjar urskilja regionala grupperingar och omkring 200 e.Kr finns furstegravar. Därefter tillåter han sig att spekulera i olika kungadömen under folkvandringstid, vilket bygger på skillnader i byggnadsskick, etc, men också på tidiga försvarsanläggningar. Han menar därefter att strider mellan dessa tidiga kungadömen till slut driver folkgrupper ur landet till erövringståg mot England. Dessa strider leder till avfolkning under 500-talet, och först under följande århundrade återkommer befolkningen till södra Jylland genom invandring från söder och norr. På ett sätt är det befriande med en så spekulativ framställning och jag måste erkänna att författarens argumentation är god. Han visar exempelvis att Angler-rikets sammanbrott och utvandringen till England är den bästa förklaringen. Denna utläggning är också en bekräftelse på den gamla sanningen att de teorier som en gång haft stort förklaringsvärde men som blivit ifrågasatta ofta tenderar återkomma men i mera raffinerad och komplex form.

En intressant delteori är att de tidiga kungadömena hade en centraliserad vapenhantering, där vapen förvarades centralt under hövdingarnas kontroll, och endast delades ut vid behov. Detta var en slags proto-statens materialiserade våldsmonopol. En annan iakttagelse är att handelsvägarna upprätthölls genom folkvandringstiden och kanske till och med gynnas av detta skeende.

I den andra boken inom boken, Bjørn Poulsens om medeltiden, börjar texten med den stora expansionen. Med ett antal olika indicier skildras expansionen från 1000-talet till 1200-talet. Poulsen kan också väl belägga den företeelse som präglade den senare delen av ex-

pansionen, nämligen den uppifrån organiserade uppodlingen. En studie av ön Femern visar hur olika folkgrupper samsas sida vid sida i denna expansion, danskar brevid slaver bredvid tyskar. I denna expansion ingår invallningen av marskområdena som från de tidigare låga vallar nu övergår till en verklig erövring av landskapet. Denna stora process beskrivs i kartor och text och frisernas roll betonas.

Därefter kommer ett långt avsnitt om den tidigmedeltida godsorganisationen. Den danske forskaren Erik Ulsig har här gjort banbrytande insatser. Han visade att den nordiska godsorganisationens förändring inte var separat från den europeiska förändringen, som en föregående generation av forskare hade föreställt sig. Från stora yttäckande gods övergick man gradvis till en uppstyckning som först under senmedeltiden slutade i att landytan täcktes av ungefär likstora landbogar som levererade till ett fåtal huvudgårdar under adelns direkta drift. Under opplösningsfasen genom 1200-talet och in i 1300-talet uppstod en särskild godsorganisation, där »brytegården« intog en central plats. Dessa gårdar leddes av bryten, som var förvaltare (men tidigare hade varit träl och trälförman). Dessa relativt stora gårdar behövde arbetskraft och de omgavs därför av små bruk som drevs av tidigare trälar. Poulsen redovisar detta nya forskningsläge och tillfogar ytterligare detaljer. Han menar att brytegården, som tyngdes av höga avgifter, lämpade sig utmärkt som ett tidigt sätt att tvinga lantbruket att lämna produkter till marknad och överklass. Därför expanderade detta system under 1200-talet. Poulsen menar att bol-indelningen motsvarade samlade enheter med familjeöverhuvuden som härskade över dem och delade ut parter. Dessa gårdar grundades i slaveri och storfamiljer.

Samtidigt med att träldomen avskaf-

fades skedde också en annan grundläggande förändring – upprättandet av bygemenskapen, »fælleskabet« i »landsbyn«. Poulsen menar att detta är ett uttryck för en ökad komplexitet, där åkrarna blev större och bebyggelsen blev fast istället för att som tidigare då och då flyttas till nya bebyggelselägen.

Teknikavsnittet är utförligt och beskriver det komplex av sammanhängande nyheter som infördes, där viktiga element var den tunga hjulplogen och vattenkvarnen. Detta effektiviserade åkerbruket och gör det möjligt att röja och odla större ytor.

Fram till 1350 handlar framställningen om expansionens orsaker och verkningsen, men därefter följer avsnittet om senmedeltidens kris. Poulsen pekar på flera sammanhängande orsaker. Pestepidemierna utlöste en befolkningsminskning. År 1362 kom den stora stormfloden, som ödelade ett fyrtiotal socknar utmed västkusten. Havet tog tillbaka vad människorna hade erövat under tidigare århundraden. Det fanns flera orsaker, men en avgörande var att i de utdikade marskområdena kunde ödeläggelsen inte ske gradvis som i andra områden. Vallarna, »digerna«, behövde kontinuerlig skötsel och passning. När befolkningen minskade kunde de inte upprätthållas, och den plötsliga katastrofen följde. Krigen var den tredje faktorn, och även här pekar Poulsen på sambandet med befolkningsminskningen. Grupper inom adeln försökte kompensera sig och det sena 1300-talet blev våldets tid i södra Jylland, som i så många andra områden i Europa.

Nedgången skapade ett omvandlingstryck inom godssystemet. Varför sitta som fattig småbrukare och ge arbetskraft till en storgård, när man kunde ge sig av och själv få en gård? Poulsen uttrycker det som att i krisen visade sig familjejordbrukets styrka. Större gårdar delades upp, och en stor massa av lik-

stora, familjejordbrukande gårdar uppstod. Att nedgången också medförde en ökad kreatursskötsel berörs helt kort.

Det sista stora avsnittet i Poulsens bok i boken handlar om slutet av medeltiden, från 1430 till 1540-talet. Detta var den begynnande återuppodlingens, »genopbyggnings«, tid. Särskilt utmed västkusten skedde en ny dynamisk tid av erövringar från havet.

Under denna period flyter källmaterialet rikligare och Bjørn Poulsen ger en detaljerad beskrivning av jordbruket i alla dess enskildheter. Ett viktigt källmaterial är de första byordningarna, »landsbyvedtægterne«, som kom redan under senmedeltid. Detta är en del av en utbredd skriftlighet långt ner i samhällsklasserna, jämfört med i Sverige där byordningar inte blev vanliga förrän på 1700-talet. Dessutom finns rikligt med räkenskaper. Poulsen kan rekonstruera odlingssystem och produktionsinriktning. Boskapsskötseln, kvävgavl, och dess framträngande kan följas i detalj. Även fåravel tillväxte. Ibland blir detaljeringsgraden i framställningen så tät att läsaren förlorar översikten. Ett antal uppsummeringar samt en rensning i faktamängderna skulle kunnat motiveras. Men det måste erkännas att dessa faktamängder är en guldgruva för den specialintressade, av biskötsel, ollonsvin eller vad det må vara.

Poulsens framställning ger också en allmän-historia, men från lantbrukets perspektiv. Under senmedletiden steg böndernas levnadsstandard, de vanliga bönderna kunde delta i handel – de sålde och köpte. Stad och land integrerades. Men detta krävde också en effektivare statsmakt, som säkrade det allt mer komplexa systemet. Han beskriver framväxten av en Slesvig-Holsteinsk stat. I denna statsbildningsprocess ingår också bonderesningarna, och det gradvisa upprättandet av en förhandlingsstruktur mellan de breda (och egaliserar-

de) bondemassorna och den allt mer centraliserade överheten.

Liksom lantbruksproduktionen får en detaljerad beskrivning tack vare de nya källflödena får också den senmedeltida godsstrukturen sin noggranna beskrivning – med de stora huvudgårdarna omgivna av bondgårdar. Poulsen beskriver landsbygdshantverkare och tjänstefolk. Det är en myllrande rik framställning, och man kan inte annat än imponeras av hans totala behärskning av källmaterialet för hela regionen.

Vad gäller framställningens stora drag har jag inte heller mycket att invända, utan konstaterar med viss förnöjelse att den liknar den förändring som jag själv sett i de nordligare, svenska, regionerna. Först tillväxten med dess kombination av tekniska och sociala förändringar, vilka införs som ett paket av sammanhängande element. Därefter krisen som först genomgår en dysfunktionell fas av våld och försök till kompensation uppifrån. Så återuppbyggnaden vilken ger ett ökat välstånd för bonden och därmed också en ökad diversifiering av produktionen. Detta leder över i den regionala arbetsdelningen och för detta område särskilt i den stora oxhandeln.

Insprängt i Poulsens mäktiga framställning finns ett avsnitt om de medeltidsarkeologiska beläggen, skrivet av Anne Birgitte Sørensen. Här återgår vi till stolphålsforskning, om än inte lika intensivt som i den första delen av boken. Fåhus och hö-hjälmar nämns. Hon försöker identifiera tvååningspalats och jämför med Bayeux-tapetens schematiska husbilder.

Något skall sägas om bilderna. De hämtas från ett vitt område. När jag arbetade med den svenska jordbrukshistorien hade vi en »dogma-princip« (metaforen hämtad från de kända danska filmerna). Inga bilder fick tas från områden utanför Sverige. Även om det fanns

den vackraste danska hjulplog fick den inte användas som illustration eftersom bilden är så stark. Denna princip kan inte upprätthållas för en så liten region som södra Jylland, och det är helt förståeligt att uppsamlingsområdet för illustrationer måste sträcka sig över Nordeuropa.

Denna volym är i långa stycken både välskriven och syntetiserande. Det är en lantbrukshistoria, men samtidigt en totalhistoria med lantbruket som utgångspunkt och bas. Detta visar sig vara ett lyckat grepp, och kanske kommer verket att få motsvarigheter i andra mera regionala lantbrukshistoriska skildringar – att ställa vid sidan av de nationella verk som vi redan har fått för de flesta europeiska länder.

Janken Myrdal

Peter Carelli, Lars Hermanson & Hanne Sanders (red.): *Ett annat 1100-tal. Individ, kollektiv och kulturelle mønstre i medeltidens Danmark*. (Makadam Förlag, 2004). 376 s.

Man skal stå tidligt op og læse meget, hvis man vil følge med i, hvad der sker med forskningen i dansk højmiddelalder i disse år. Hvis vi ser bort fra den forbløffende aktivitet på det retshistoriske område, er denne bog et godt sted at starte.

Udgangspunktet for den er to svenske doktorafhandlinger fra 2000 og 2001, skrevet af henholdsvis historikeren Lars Hermanson og middelalderarkæologen Peter Carelli, som tegner noget nær stik modsatte billeder af Danmark i 'det lange 1100-tal'. Lars Hermanson tager sit udgangspunkt i den form for netværksanalyser, som har vundet voksende popularitet i udforskningen af ældre historie på det senere. Dette fører på grundlag af især Saxo til beskrivelse af et samfund, hvor konkurrerende elitekollektiver byggende på

slægtskab og venskab slås om magten i et samfund, som endnu ikke kan fremvise institutioner af nogen væsentlig betydning – altså et ganske primitivt samfund (Lars Hermanson: *Slåkt, vänner och makt. En studie av elitens politiska kultur i 1100-talets Danmark*, 2000). Peter Carelli på den anden side skildrer et samfund, hvor landbrug, handel, bydannelse, magtteknologi og skriftekologi udvikler sig med voldsom hast frem mod individualisering, privatisering og kommercialisering – »en kapitalistisk ånd« hedder bogen ligefrem (Peter Carelli: *En kapitalistisk anda. Kulturella förändringar i 1100-talets Danmark*, 2001). En væsentlig del af nærværende bog optages således af de to doktorers redegørelse for deres projekter med særligt henblik på deres metodiske tilgange.

Hermed turde der være lagt op til diskussion, og når Kurt Villads Jensen også bidrager med en artikel om hans korstog, får vi oven i købet sat spørgsmålstegn ved, om der er noget som helst specielt ved dansk historie, ja sågar om 'middelalderen' som vanligt afgrænset her i landet er en relevant periodisering. Hertil kan nævnes et bidrag af Michael Gelting, som argumenterer for den overraskende konklusion, at Roskildekrøniken er skrevet med henblik på at få flyttet ærkebispesædet til Roskilde. Et interessant bidrag af Kim Esmark, hvor fraværet af en fast opfattelse af begrebet ejendomsret til jord og stadige forhandlinger og genforhandlinger af social status lægger grundlaget for et forsøg på at forstå en række 'mærkelige' jordtransaktioner, Esrom Kloster var involveret i. Til dette slutter sig et par mindre artikler af svenske arkæologer om henholdsvis landsbyer og skibe, som klart underbygger det dynamiske synspunkt på 1100-tallet, og et par mere eller mindre groft skitserede kommende forskningsprojekter samt en indgående gen-

nemgang af en islandsk beskrivelse af pilgrimsruten til Jerusalem i 1100-tallet. Endelig starter og slutter bogen med fire karakteriserende og diskuterende bidrag.

Trods disse sidste kan man ikke sige, at vi får løst den underlige dikotomi mellem de to doktorafhandlinger eller andre påtrængende problemer i dansk 1100-talshistorie. Men det er vel også for meget forlangt. Længst i den retning kommer Henrik Janson i et af de afsluttende diskussionsindlæg, hvor en længere historiografisk gennemgang af de fleste af de unægtelig mange og modstridende opfattelser af dansk 1100-tal munder ud i, at *den* herskende opfattelse, som Lars Hermanson tilsyneladende skriver op imod, er en hjemmelavet konstruktion; og nok så vigtigt – og for denne anmelder overbevisende – at det 'system', Lars Hermanson får konstrueret, er ude af stand til at bevæge sig, at han ikke kan forklare endsige beskrive, at Danmark i 1250 er et andet samfund end Danmark i 1150. Med en metafor fra marxismen konstaterer han ganske morsomt, at Peter Carelli beskriver, hvorledes samfundets »basis« udvikler sig voldsomt, mens »overbygningen« hos Hermanson står bomstille.

Henrik Jason tager også fat i problematikken om, hvilken mening »Danmark« har omkring år 1100 og argumenterer for, at i modsætning til gængs opfattelse, hvorefter 'nationalstaterne' i Nordeuropa er blevet til ved smeltning af flere og flere bygder, så er de snarere opstået som fragmenteringer af et større nordeuropæisk rum på begge sider af Østersøen og langt ned i Tyskland, som var præget af konkurrerende elitealliancer af Hermansonsk type med en tilhørende fælleskultur. Heroverfor kunne man så stille den tyske krønikeskriver Regino af Prüm fra Rhinlandet, som allerede o. 900 bemærkede, at »folkernes forskellige nationer adskiller sig

indbyrdes ved deres afstamning, deres levevis (skikke), deres sprog og love« (Oversat af Esben Albrechtsen, hvem jeg også skylder megen tak for at have gjort mig opmærksom på dette kildested. Originalteksten kan opspores fx via internettet), hvilket næppe kan betragtes som en støtte til Henrik Jansons opfattelse.

Denne opfattelse er imidlertid utvivlsomt vand på Kurt Villads Jensens mølle, idet det er fast praksis i hans skrivelser om korstog fra de senere år, at modsætningen til de slemt plyndrende vendere er noget, Saxo har fundet på for at legitimere og agitere for korstog mod dem, mens virkeligheden var, at vendere og danskere levede i smukt naboskab, før man fandt på at gøre dem til ofre for korstog. I givet fald et dristigt projekt af Saxo, som måtte påregne, at hans højaristokratiske publikum var vel hjemme i hovedpunkter i Danmarkshistorien i deres egen og deres fædres levetid. Og det gør det fx også meget svært at forstå, hvad bisp Svend af Århus mente, da han i 1183 skænkede store godsområder ved Djurslands østkyst til Øm kloster, men hævdede, at de var af ringe værdi, »fordi det ligger ved kysten og er udsat for hedninges overfald« (DRB I,3 nr. 112).

Fælles for Kurt Villads Jensen og Kim Esmark er imidlertid, at de som moden har budt nogle på det senere, snarere skriver europæisk end dansk historie, selvom emnet (tilfældigvis) så nogenlunde er afgrænset til det territorium, som man allerede i vikingetiden kaldte Danmark. Kurt Villads Jensen udtrykker det programmatisk på den måde, at fordi noget ikke er omtalt i de paaure danske kilder, behøver det ikke at have været fraværende. I stedet kan man »postulere en samhørighed og lighed med andre samfund i middelalderen – en samhørighed, som selvfølgelig skal kunne sandsynliggøres og eftervises på

så mange områder som muligt« (s. 249). Både han og Kim Esmark finder noget, der ligner noget ude i Europa, og så er der åbenbart temmelig frit slag til at udfylde mellemrum i de danske kilders oplysninger med ting, der hentes derfra. Jo mere large man er med de danske kilders tolkningsmuligheder, jo bedre går det.

Kim Esmark trækker i sin analyse af det i sammenhængen beskedne materiale fra Esrom Kloster hårdt på paralleller til det da samtidige Frankrig – og i øvrigt på antropologiske beskrivelser af langt senere tiders statsløse og relativt egalitære samfund i Afrika syd for Sahara. (For denne anmelder forekommer det mere nærliggende at søge antropologiske modeller for forståelse af det tidligt middelalderlige samfund i fx ældre beskrivelser af Afghanistan.) Det virker overbevisende, at fraværet af et fast defineret ejendomsretsbegreb før hen imod år 1200 er et underliggende problem begge steder. Men det lader sig nok diskutere, om ikke den danske magtstruktur er langt mindre opsplittet og åben for forhandlinger end den datidige franske. Det synes karakteristisk, at Esroms problemer med at fastholde den jord, klosteret har fået skænket, altid løses af konge eller ærkebisp, godt nok i en større forsamling, men disse topfigurer synes ikke at have haft behov for at forhandle deres status ved disse lejligheder. Det største problem var næppe heller et endnu ikke fuldt formuleret ejendomsretsbegreb; det mere præcise problem var givetvis arvingers ret til at tilbagesøge gods, der var skænket til kirkelige institutioner af forfædre. Ifølge både Sjællandske og Skånske Kirkelov fra 1170 eller kort derefter, skulle arvinger have lov til at nægte (testamentariske) jordegodsgaver til kirken med ed af 12 lovfaste mænd, eller, hvis der var vidner på transaktionen, et nævn af 12 mænd fra kirkesog-

net. En regel, som endnu ærkebisp Esger Juul i 1311 – forståeligt nok, skulle man mene – havde svært ved at affinde sig med (*Danmarks gamle Love paa Nutidsdansk* bd. II v. Erik Kromann og Stig Juul, 1945 s. 230 f, Niels Skyum-Nielsen: *Fruer og Vildmænd I. Dansk middelalderhistorie 1250-1340*, 1994 s. 191. De dér anførte henvisninger viser, at bestemmelsen blev tolket ret bredt). Det er svært at tro, at det tidligere har været lettere at få arvinger til at respektere, at godsgaver til kirken skulle opfattes som værende permanente. Derfor var der behov for hjælp fra samfundets topfigurer, når godsgaver blev bestridt af arvinger, og derfor var det nødvendigt at forhandle og indgå kompromis'er.

Kurt Villads Jensen går så vidt i sin europæiserede korstogsbegejstring, at vikingetiden må falde som historisk periode, og middelalderens kronologiske rammer i Danmarkshistorien ændres. Protokorstog og korstog er så determinerende for alt i den periode, vi kalder middelalder, at 'middelalderen' i Danmark er det samme som den periode, hvor korstog spiller en rolle. På for denne anmelder særdeles mystisk vis bliver (proto)korstog så hovedemnet i Danmarkshistorien, så snart Harald Blåtand ca. 965 har antaget kristendommen, hvorfor middelalderen på dette territorium herefter strækker sig fra ca. 965 til lidt før midten af 1500-tallet. Hvorfor så ikke tage skridtet fuldt ud og erstatte begrebet 'middelalder' med begrebet 'korstogstid'? Begrebet 'vikingetiden' duer i øvrigt angiveligt heller ikke for tiden før kristendommens indførelse, fordi det er opfundet dengang man var meget nationalistiske i Skandinavien.

Det bliver for langt her at komme ind på de (andre) steder, hvor jeg mener, at Kurt Villads Jensen skævvrider det danske kildemateriale for at få sine penge til at passe. Imidlertid kan man godt

spørge, som Hanne Sanders i indledningen, om hvilken geografisk afgrænsning, der egentlig er relevant. Eller med Thomas Lindkvist, der rejser spørgsmålet, om ikke den til dels voldsomme europæisering i nyere dansk middelalderhistorieskrivning er et resultat af den pågående europæisering i EU-regi nu for tiden. Det bliver svært at skrive middelalderhistorie, når globalisering helt har fortrængt europæisering som (nu)tidens mantra! Det helt store problem med europæiseringstilgangen i en mere yderligtgående variant synes at være, om det danske territorium, der europæiseres, var et fuldstændig 'tomt kar', der modstandsløst lod sig forme, eller om interne forudsætninger fra førkristen tid spillede ind i formningen af det kristne danske middelaldersamfund. Et vanskeligt problem, fordi vi ved så lidt om det førkristne, men det betyder jo ikke, at problemet ikke eksisterer. Og a priori forekommer det lidet sandsynligt, at alt fra den 'stærke' vikingetidskultur forsvandt som dug for den kristne europæiseringssol. Rikke Malmros har i andre sammenhænge peget på nogle muligheder i de overleverede skjaldekvad (Senest i »Kongemagt og leding i Norge og Danmark omkring 1100 belyst ud fra den tidlige kristne fyrstedigtning«, (dansk) *Historisk Tidsskrift* bd. 105 + diskussion i bd. 106, 2005 & 2006). Henrik Janson forsøger sig i nærværende bind med en løsning af problemet, men kan dog i hvert fald ikke overbevise denne læser om, at Svantevit i Arkona på Rügen restløst lader sig forklare som den kristne helgen Skt. Vitus, der 'blot' har mistet kontakten til den øvrige kristne kirke. Der er jo også noget, der hedder synkretisme, religionssammenblandinger. Og i øvrigt får han i farten afsløret, at han synes, at nationalstater er noget skidt. Det har de da også ofte været, men det tillader os vel næppe at fjerne dem fra det historiske land-

kort, selvom det åbenbart kan opfattes som politisk korrekt at gøre det?

Peter Carelli beskriver i sit bidrag, som i sin bog, den forbløffende dynamiske samfundsudvikling, som foregik på så at sige alle områder i »det lange 1100-tal«. Disputatsen er således et veritabelt og såre nyttigt katalog over arkæologiske fund og tolkninger fra og af perioden. Enhver, der beskæftiger sig med hele samfundsudviklingen i perioden, og ikke bare med aspekter, bliver uundgåeligt slået af forundring af en dynamik, som vi i hvert fald skal op i landboreformperioden i slutningen af 1700-tallet for at finde mage til, om ikke senere. Et aspekt er en meget kraftig befolkningsudvikling, i England anslået til en tredobling af befolkningen. Dette er nok en noget underbelyst faktor hos Carelli. Et andet er den i forhold til 'BNP' vel nok største investering i Danmarks-historien: bygningen af henimod 3000 stenkirker i det daværende danske rige i løbet af ca. et århundrede. Bygninger som ved sin størrelse og sit materiale må have slået samtiden med for- og beundring. Problemet er jo så, hvorledes alt dette skal forklares. Her hæfter Carelli sig på en angelsaksisk tradition for at lede efter opkomsten af »the individual« i det 12. århundrede. Disse bestræbelser har bestemt ikke stået uimodsagte (Jf. anmeldelse af den her omtalte bog af Anthony Perron i *1066 35. årg. Nr. 3*, 2005). Derudover inddrages tankegange fra Werner Sombart og Max Webers kapitalistiske ånd, skønt denne ifølge Weber først kom på banen efter Reformationen. En grundtanke synes at være, at monetarisering og akkumulation af formuer i klingende mønt skaber forskel på og for folk, skaber en individualisme og en kapitalistisk, dvs. kapitalakkumulerende ånd. Homo Oeconomicus blev født. Det går meget stærkt, så stærkt at enten må man undre sig over, hvad der så medførte, at den indu-

strielle revolution ikke indfandt sig længe inden Reformationen, eller også må man undre sig på, om ikke der er noget galt med tolkningen. Hertil kunne bidrage, at det monopolmøntsystem også kaldet feudalmøntsystem, man havde, til det i vistnok 1234 blev suspenderet, ikke var fremmede for kapitalakkumulation i rede penge, idet der jævnligt foregik tvungne pengeombytninger, hvor fx fire gamle mønter veksledes til tre nye af samme værdi for at sikre kongemagten et væsentligt provenu af møntsystemet. En anden sag er, at den beskedne middelalderlige bysektor synes at spille en alt for stor rolle i tolkningen. Monetariseringens sene gennemslag på landet synes at fremgå af, at danske 'fæstebønder' i middelalderen udbetalte hovedparten af deres afgifter i naturalier, selvom man tilsyneladende med/før Skånske Lov havde forsøgt at få dem til at betale i penge.

Spørgsmålet er nok, om ikke det er nødvendigt at gribe til mere klassiske sociale forklaringer for at få tingene til at hænge sammen. Henrik Janson hævder, at fremkomsten af en ny konkurrerende elite er forklaringen på krystalliseringen af fyrstemagter og kulturforskelle fra omkring 1100. Det er svært at forestille sig en voldsom økonomisk og befolkningsmæssig udvikling, der ikke fører til stærke sociale forskydninger, men det er nok klogest at fastholde et geografisk fokus, hvis sådanne ting skal bruges til at forklare en samfundsudvikling; længst kommer man givetvis ved komparative studier af udviklingen i forskellige, men nogenlunde ensartede geografiske områder. Det forhindrer givetvis ikke, at netværksdannelser og konkurrerende elitegrupperinger er et relevant emne, som det vistnok er til alle hidtidige tider.

Michael Gelting får – yderst fortjent – megen ros af Henrik Janson og Kim Esmark for i 1988 at have henledt op-

mærksomheden på, at Danmark ikke var en isoleret størrelse i middelalderen, der udviklede sig helt på egne interne præmisser, men snarere rummede variationer over nogle almeneuropæiske grundtemaer. Spørgsmålet er imidlertid om ikke, det var mere interessant at søge – på basis af kilderne og kendskab til forhold i andre europæiske områder – at fastlægge de relevante variationer end at prøve at presse det danske materiale ned i en eller anden forskelsløs europæisk grød. Risikoen synes nærliggende for at ende med et produkt, som har mistet enhver smag af datidens 'egnsretter'. Professor Bjørn Poulsen har i en samtale fremsat den tanke, at der synes at ligge en risiko for at gentage 1800-tallets germanisters fejl: Ved fri kombination af (i deres sammenhæng oftest juridiske) elementer uden hensynstagen til tid og sted at ende med et 'urgermansk' kunstprodukt.

Imidlertid er Michael Geltings bidrag til denne bog, som Hanne Sanders konstaterer (med en vis ærgrelse?), ganske traditionel politisk historie. Bidraget er en udvidet version af dele af kommentaren til 2. udgave af Michael Geltings oversættelse af Roskildekrøniken (*Roskildekrøniken* oversat og kommenteret af Michael H. Gelting, 2. udg., 2002). Bidraget rummer interessante forslag til nytolkninger af dele af den politiske historie, måske især af forholdet til den tyske kejsermagt i 1130'erne. Men det rummer også, som indrømmet af forfatteren, nogle stærkt spekulative indslag (plus nogle forslag til undersøgelser af de lundensiske dødebøger). Hovedideen om Roskildekrøniken som agitations-skrift for en flytning af ærkebispesædet fra Lund til Roskilde er imidlertid allerede punkteret af Stefan Pajung i hans anmeldelse af andenudgaven af Roskildekrøniken i nærværende tidsskrift, hvorfor jeg vil nøje mig med at henvise til denne (*Historie* 2003 s. 479ff).

Hanne Sanders konstaterer i indledningen, at det ser ud som om arkæologerne går ind for det dynamiske 1100-tal, mens historikerne ser det primitive 1100-tal. Denne iagttagelse kombinerer hun med det forskellige materialegrundlag. Historikernes skriftlige kilder starter i 1100-tallet, mens arkæologernes materiale viser en kontinuitet frem mod et højdepunkt i en forandringsproces. Det forekommer mig at være en lidt flatterende position for de historikere, som befinder sig i den, så hvis ikke denne tankevækkende og interessante bog kan overbevise om andet, må det være, at nogle historikere skal se at komme af med deres skyklapper.

Anders Bøgh

Poul Enemark: *Dansk oksehandel 1450-1550. Fra efterårsmarkeder til forårsdrivning*. Aarhus Universitetsforlag 2003, 2 Bind, 578 og 422 sider

Denne bog er blevet til i en periode på 30 år – og det mærker man. Næppe nogen anden bog fra de senere år er så dybtgående og ligger så tungt i reolen som Poul Enemarks *Dansk Oksehandel, 1450-1550*, som udkom i 2003.

I forlængelse af hans disputats fra 1971 behandler forfatteren én detail den danske oksehandels opkomst og udvikling fra midten af 1400-tallet til c. 1580, just den periode hvor den stordimensionerede internationale danske kvæghandel blev oprettet og udviklet. PE skrider derved meget systematisk og yderst grundigt til værks. I det første kapitel undersøger han oksehandelens oprindelse under en kritisk vurdering af de gamle forskningstraditioner. Selvfølgelig har alle store danske historikere berettet om dette så betydende emne, men kun Enemark har det kendskab til kilderne, som gør det muligt at gøre grundigt op med gamle klicheer og vurderinger. Det er indtil nu blevet antaget, at

den store danske oksehandel blev påbegyndt i begyndelsen af 1400-tallet og var baseret på en uafbrudt tradition fra 1200- eller 1300-tallet, men Enemark kan nu påvise, at Ribes og Koldings store efterårs-kvægmarkeder først blev grundlagt i 1450'erne og at efterårsdrift dermed opstod. Det var hansebyerne Lybæk, Hamborg og Lüneborgs forstærkede efterspørgsel af oksekød, som gav den første impuls til denne udvikling. Men hanseaterne blev ikke alene i Ribe. Snart efter 1485 kom mange flere vesttyske opkøbere til Ribe, og hanseaterne vendte sig mere mod Kolding for at opkøbe kvæg. I sammenhæng med denne udvikling kan PE meget overbevisende påvise, at der skete bagvedliggende strukturelle forandringer. Eksporten af levende kvæg var ikke en ubrudt tradition. Tværtimod blev der først og fremmest eksporteret konserveret flæsk indtil begyndelsen af 15. århundrede, hvor levende okser kom mere i handelens fokus. Dette skifte illustreres ganske godt af købstædernes genvakte interesse for gamle fægangsrettigheder. Storhandelens udgangspunkt var selvfølgelig ikke en urgammel tradition, men byernes og storbyernes trang til mere og mere kød, som førte til en ny måde at handle på.

Okseopdræt, bedriftsform og opfening er i fokus i bogens anden kapitel, og også her bekæmper forfatteren meget succesrigt gamle klicheer. Hovedproblemet på dette område er, at der ikke før har fundets selvstændige undersøgelser af okseholdets og okseopdrættets historie i Danmark i det 15. og 16. århundrede. Alle udsagn, vi kender fra de historiske hovedværker, er baseret på vurderinger på grundlag af tilbage slutninger fra 1700- eller 1800-tallets materiale. Det er PE's store fortjeneste, at han for første gang har forsøgt at beskrive spørgsmål om oksehold, race og andet på grundlag af 1400-tallets mate-

riale. På den baggrund kan han ikke kun bortvise teorien om vinterstalding og adelens målbevidste fokusering på forårseksport af okserne, men også tydeligt korrigerer vurderinger af oksernes driftsvægt. Her, som også senere, kan forfatteren påvise, at det var græsokserne, som blev solgt på efterårsmarkeder i første omgang, og at vinterstaldede okser først dukkede op i stort antal i de første decennier af det 16. århundrede. På grundlag af bondepraksis og inventarer fra 1400-tallets godser, kombineret med markedsoptegninger tegner forfatteren her et nyt og fascinerende billede af handelens udvikling.

I de følgende kapitler detailundersøger PE regnskabsmateriale fra Gottorp, Ribe, Assens, Rendsborg og andre steder. En af hovedvægtene i bogen ligger i denne del af undersøgelsen, og her er tilknytningsskæftet til Enemarks disputats fra 1971. Ingen regning og ingen toldseddel undgår at blive analyseret helt i dybden. Det munder ud i statistiske og kvantitative resultater én masse af følgende slags: udsagn om eksportmængden og årsfordeling, driftens geografiske fordeling eller landsdelens bidrag til eksporten; forfatteren presser materialet til det yderste. Resultatet er en alvorligt kildeorienteret og kilde-mættet undersøgelse af den danske oksehandel i det 15. og 16. århundrede og selvfølgelig en korrektur af gamle forskningsmæssige traditioner og vurderinger. Konjunkturerne bliver beskrevet, som handelens udvikling fra en virksomhed af fremmede købmænd i Danmark hen mod også dansk eksportvirksomhed.

En anden hovedvægt i dette arbejde ligger i forfatterens ambition, at opspore hver mandlig eller kvindelig købmand, som dukker op i regnskabsmaterialet. På den ene side har forfatteren brug for denne erkendelse med henblik på handelens og købmændenes geogra-

fiske fordeling, på den anden side tegner PE hermed et finmasket billede af Danmarks jyske og fynske købmandsaristokrati og deres forbindelser i 1400- og 1500-tallet, et billede der er lige så omfattende, som det som helhed er nyt. Et biprodukt af denne undersøgelse er et kapitel, som handler om klæde som returfragt i oksehandelen. I dette sættes oksehandelen for første gang ind i den almindelige verden af handel og økonomi i denne tid og giver korrektur af Wedelmarkedetets historie. Her har vi en første ansats til at betragte oksehandelen ikke kun som et særligt dansk fænomen men som del af et velsammenbundet internationalt handelsnetværk, hvor okserne kun var en handelsvare mellem flere andre.

For at håndtere en så stor mængde information vælger PE at opdele undersøgelsen kronologisk. Regnskaber bliver ikke undersøgt en gang for alle, men i fire gennemgange indenfor perioderne tiden til 1509, 1509-1512, 1519-1514/45 og årene omkring 1550, arrangeret ud fra kildematerialets karakter og de politisk-økonomiske konjunkturer. Det er nemlig muligt for forfatteren at sammenknytte de politiske og økonomiske udviklinger med kildematerialets udsagn og på den måde opbygge et samlet billede af tiden og økonomien.

Betragtet i sin helhed ligger bogen tungt på skrivebordet. Forfatterens arbejdspræsentation og sporsans er imponerende, og man mærker tydeligt, at denne bog er modnet gennem 30 år. Men den fortjener også en del kritik. Det, som gør livet enkelt, f. eks. grafikker og diagrammer, er forvist til andet bind, meget kompakt og overskueligt, men uden direkte forbindelse til teksten, og landkort mangler fuldstændigt. I stedet for at præsentere et diagram beskriver forfatteren alt meget omstændeligt i teksten, så vigtige resultater drukner i et hav af tal og ord. Det samme gælder

især også for persondelen. Prosopografi som forskningens basis og forudsætning er en velrenommeret og prøvet metode, men hvorfor skal læseren gennem alle enkelheder i teksten? Hvorfor bliver stamtavlerne bortvist til tillægget i stedet for at sammenfatte tekstens lange og uigennemskuelige udredninger? Her er PE for forelsket i sine regionale forskningsinteresser, og derfor går vigtige resultater tabt i detaljernes hav.

Det er også lidt trist, at forfatterens ansats til at indordne oksehandelen i den internationale handelskontekst ikke bliver forfulgt lidt mere konsekvent. Okse- og klædehandelen er helt afgjort kun en side af medaljen og kongen og dronningens hof er i hvert fald ikke de eneste konsumenter af købmændens varer. Billedet af oksehandelen og oksekøbmændene kunne være blevet lidt mere facetteret, end det forfatteren har tegnet. Han starter med at lukke oksehandelen ud af isolationen, der hvor den har stået i forskningen indtil nu, men han har kun åbnet døren og ikke taget skridtet fuldt ud.

Bogen giver derfor et splittet indtryk. På den ene side – og det er det fremherskende og blivende indtryk – har Poul Enemark skabt et mesterstykke i middelalderlig økonomihistorie. Oksehandelens historie, som er så vigtig for Danmarks udenrigshandel i senmiddelalderen og senere, er her behandlet grundigt, grundlæggende og perspektivrigt. Men på den anden side finder vi for mange okser og for mange købmænd inde i teksten, det kan læseren af teksten ikke fordøje og savner mange steder gennemskuelighed og overblik. Sammenfatningen opklarer meget mere end teksten selv formidler, og det er skade. Men måske skyldes det, at anmelderen blev forfulgt af okserne en gang for meget.

Carsten Jahnke

KIRKEHISTORIE

Danmarks Kirker. Århus Amt, hefte 55-57: Horsens Vor Frelzers Kirke. (Nationalmuseet, 2004). 308 s., 190 kr.

Vor Frelzers Kirke er en statelig repræsentant for teglstensbyggeriet under Valdemarerne påbegyndt o. 1225, en treskibet kirke med tre apsider, to tårne i vest, med herskabspulpitur og en om-løbende processionsgang i højkirkemuren med triforier ud til skibet. Selve kirkens mure står for så vidt uændrede, men ellers har tiden og restaureringerne været hård ved kirken. Apsider, herskabspulpitur og tårne forsvandt, det sydlige blev dog ombygget i senmiddelalderen og i 1737 forsynet med et smukt løgformet spir. Der er imidlertid bevaret adskillige detaljer, det meste af vestportalen, tilstrækkeligt af triforierne, rester af vinduer, de mægtige hjørnepiller i sideskibenes vest-ende etc.

Kirken havde i middelalderen en underordnet status i forhold til byens sognekirke. Dens størrelse og fornemme karakter kan formentlig forklares ved, at den må betragtes som en kongelig kapelkirke. Påfaldende er det, at den o. 1300 omgaves med et forsvarsanlæg,

som dog snart sløjfedes. Først 1794 ophøjedes kirken til byens hovedkirke, ved samme lejlighed undergik den en klassificerende restaurering, og der blev ryddet brat ud i »monumenter og oldtidslevninger«. Senere i det 19. århundrede søgte man i flere omgange at bringe den et middelalderligt udseende, men først 1935-36 gennemførtes en gennemgribende restaurering, hvorved det 18. århundredes ændringer blev fjernet. Først og fremmest fjernedes nordsidens pulpiturer, og triforierne kunne genskabes. Tilsvarende fjernedes i syd-siden højkirkens vinduer, og det store fællestag og triforierne blev genetableret. Et nationalt monument var hermed genskabt.

Det fornemmeste inventar er prædikestolen, formentlig lavet af Horsensbilledskæreren Peder Jensen Kolding. Den pragtfulde stol i bruskarok stod oprindelig i den forhenværende klosterkirke, som blev sognekirke efter Reformationen, men flyttedes i 1794 til St. Ib, som ved samme lejlighed blev omdøbt til Vor Frelzers.

Erik Ulsig

18. ÅRHUNDREDE

Asbjørn Romvig Thomsen: *Uægte børn og ugifte forældre – udstødte eller integrerede? Illegitimitetens sociale årsager og konsekvenser i tre jyske landsogne 1750-1830.* (Landbohistorisk Selskab, 2005) 199 s., 198 kr.

At få barn uden for ægteskab var i midten af 1700-tallet, hvor denne undersøgelse

starter, belagt med hårde straffesanktioner fra statsmagts side. Men hvordan påvirkede det egentlig det enkelte menneskes liv at få et uægteskabeligt barn? Hvad skete der, når de høje bøder var betalt og det åbenbare skriftet i kirken gennemlevet? Det er det overordnede spørgsmål, som Asbjørn Romvig Thomsen har sat sig for at besvare i

nærværende bog, der er en bearbejdet udgave af hans speciale.

Thomsen har udvalgt sig tre nabo-sogne i det nordøstlige Salling: Selde, Junget og Torum. I disse tre sognes kirkebøger er registreret 117 uægte fødsler i undersøgelsesperioden fra 1750-1830. De 117 børn udgør sammen med deres forældre undersøgelsens materiale. Det undersøges så vidt muligt, hvilken baggrund de ugifte forældre kom fra, og hvilket livsforløb de uægte børn selv fik. Metoden er overordnet betegnet som en modificeret form for familierkonstruktion, hvor udgangspunktet ikke er familien, men den uægteskabelige fødsel. Det er et ganske imponerende og grundigt kilde- og efterforskningsarbejde, Thomsen har præsteret i sin rekonstruktion af de 117 børns ophav og skæbne, hvor personerne også er fulgt ud over sognets grænser.

Samtidig med, at Thomsen tager fat i det store spørgsmål om, hvorvidt de uægte børn og deres ugifte forældre blev integreret eller udstødt i lokalsamfundet, inddrager han også den problemstilling, som har været nærmest dominerende i den internationale forskning om illegitimitet, nemlig hvordan man kan forklare en ret markant stigning i illegitimiteten fra anden halvdel af det 18. århundrede. Dermed bevæger undersøgelsen sig både på et personorienteret niveau i undersøgelsen af den enkelte menneskeskæbne og på et strukturelt niveau i diskussionen af illegitimitetsstigningens årsager. I valget af den dobbelte problemstilling viser Thomsen sin inspiration dels fra den demografiske forskning, dels fra den første bølge af kulturhistoriske studier af seksualitetsmønstre, bl.a. repræsenteret ved den svenske etnolog Jonas Frykman, hvis bog *Horan i bondesamhället* indeholder samme dobbelte problemstilling og ønske om både at forklare hvorfor illegitimiteten steg, og hvordan

lokalsamfundet behandlede den ugifte mor.

Mens Thomsen er ganske velbevandret i de klassiske værker og teoridannelser indenfor området, inddrager han ikke de seneste nordiske rets- og kulturhistoriske studier af den uægteskabelige seksualitet. Det er en forskning, som ud over fortsat at diskutere spørgsmålet om udstødelse eller integration i højere grad beskæftiger sig med samspillet mellem lov og praksis og de kønskonstruerende elementer af den seksuelle praksis, men der er tale om forskningsresultater, som nok kunne have bidraget til en uddybende diskussion af nogle af bogens undersøgelser og måske også have rejst nye spørgsmål. Således kunne det have været interessant med en mere uddybende diskussion af en eventuel sammenhæng mellem lovgivning og den stigende illegitimitet.

Efter en indledende præsentation af illegitimiteten og den tilknyttede forskning præsenteres undersøgelsens metode og kildegrundlag ganske udtømmende. Thomsens grundige studier af bl.a. kirkebøger, folketællinger og lægdsruller og overvejelserne i forbindelse hermed kan tjene til inspiration for andre i anvendelsen af disse ikke let tilgængelige kildegrupper. Efter kildepræsentationen følger en overordnet introduktion til periodens lovgivning på området. Det leder frem til de to vægtigste analytiske kapitler om først fortiden, dvs. de ugifte forældres baggrund, og dernæst fremtidsudsigterne for både de ugifte forældre og de uægte børn. Endelig testes Peter Lasletts teori om tilstedeværelsen af en subkultur, som hovedsagelig er ansvarlig for produktionen af uægte børn, et »bastardy-prone society«, på det danske materiale, hvorefter teoriens forklaringskraft i denne sammenhæng afvises.

Thomsen uddyber i sine empiriske afsnit på overbevisende måde eksisterende teser om både den førægteskabe-

lige seksualitets almene karakter og dens sociale betydning. Undersøgelsens centrale resultat er en påvisning af, at nok var der en sammenhæng mellem fattigdom og uægte fødsler, men der var ikke, som man måske kunne foranlediges til at tro, nødvendigvis tale om, at fødslen af et uægte barn førte til social udstødelse og degradering. Snarere tyder Thomsens tal på, at barnet blev født som uægte, fordi dets forældre var fattige eller var påbegyndt en social degradering. Antallet af gravide brude (fødsler så kort tid efter vielsen at barnets undfangelse nødvendigvis må ligge før vielse og eventuelt også før trolovelse) viser desuden, at seksuel omgang før ægteskab var ganske udbredt i datidens samfund, på trods af lovens udtrykkelige forbud herimod. Spørgsmålet er derfor ikke så meget, hvad der fik et ugift forældrepar til overhovedet at indlede et seksuelt forhold før vielsen under truslen af lovens hårde sanktioner, men snarere hvorfor de ikke giftede sig som planlagt eller når der var et barn undervejs, hvilket tilsyneladende var normen. De uægte børn tolkes i undersøgelsen som et tegn på, at forældrene var på vej ned ad den sociale rangstige og kom fra familier og livsvilkår, hvor midlerne til at hjælpe i forbindelse med den uægteskabelige graviditet og familiestiftelse var yderst begrænsede.

Tidligere demografiske studier har vist, at ægteskabsmønsteret i Danmark var en del af en generel nordeuropæisk model, hvor man giftede sig sent og først stiftede familie, når man var i stand til at forsørge familien i egen husstand. Thomsens undersøgelse sandsynliggør, at en af forklaringerne på, hvorfor forældrene til de uægte børn ikke giftede sig, var en stigende fattigdom i samfundet generelt omkring 1800 – et forhold, der også til dels kan forklare den stigende illegitimitetsrate, idet planlagte bryllupper måtte udskydes og

evt. aldrig blev realiseret. Kulturens seje strukturer viser her sin magt, idet et bryllup blev udskudt eller aldrig kom på tale, hvis parret ikke kunne etablere egen husstand og forsørge sig selv. Hvor det sydeuropæiske familiemønster var karakteriseret af tre-generationsfamilier, hvor det unge par flyttede ind hos forældrene med deres børn, var det tilsyneladende ikke en model, der kom i anvendelse i det danske samfund, heller ikke i økonomiske nedgangstider, hvor alternativet var fødslen af et uægte barn.

Der er tale om en yderst velskrevet bog, hvis kvantitative analyser er gjort læsevenlige både via åbenhed omkring metode og kildeanvendelse og ved løbende inddragelse af de enkelte menneskeskæbner. Thomsen udviser en passende ydmyghed overfor rækkevidden af de konklusioner, der kan drages på baggrund af det begrænsede kildemateriale, der nødvendigvis må være tale om, når enkeltpersonerne undersøges så omfattende, som det her er tilfældet. Således opgives de udregninger, hvortil tallene vurderes for små til, at der kan udledes tendenser, mens undersøgelsen bidrager med andre interessante resultater om de uægte børns sociale ophav, og fremtidsudsigter. Det er således meget prisværdigt at se en dansk specialeundersøgelse som denne publiceret og gjort tilgængelig for et bredere publikum, sådan som det fx er sket i Norge med det omfattende *Tingboksprojekt*, hvor en række interessante hovedopgaver kunne publiceres.

Nina Koefoed

Danske Kancellis Supplikprotokoller. Udvalg 1705-1795. (Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 2005). 2 CDer, 100 kr.

Da Anne Margrethe Lauretzen ønskede at sidde i uskiftet bo efter mandens død, gjorde hun det samme som byskriver

Ulrik Frid. Aagaard fra Stavanger, da han ønskede statens støtte til anlæggelse af et salpetersyderi; de henvendte sig begge til den dansk-norske enevoldskonge via en supplik og udbad sig hans afgørelse af sagen. Det samme gjorde en lang række andre danskere og nordmænd, de sendte en supplik – et bøn-skrift – til kongen i sager, der spændte fra tilladelse til at nedsætte sig som erhvervsdrivende, over rutinesager som tilladelse til at sidde i uskiftet bo eller ægte for nært beslægtede, til gældssager, stridigheder i familien og lokalsamfundet og endelig sager i den mere alvorlige ende som straffenedsættelse, evt. eftergivelse af dødsstraf eller landsforvisning. Alle disse henvendelser er nedfældet i resumeform i Danske Kancellis supplikprotokoller og udgør en spændende, men på grund af sit omfang, nærmest uudnyttet kildegruppe.

Danske Kancelli var det statslige forvaltningsorgan, der under enevælden varetog sagsområderne: retsforhold, kirke- og undervisningsvæsen. De bevarede supplikprotokollers titusindvis af sagsreferater kaster lys over mange interessante og ofte skjulte sider af samfundslivet. Der er tale om en unik kildegruppe, fordi personer af alle samfundslag, af begge køn og fra alle dele af det dansk-norske rige, indsendte supplikker med bønner, ønsker eller klagemål til kongen. Selvom supplikkerne kun er bevaret i form af den kongelige skrifters resume, fornemmer man de enkelte mennesker bag supplikkerne.

Michael Bregnsbo underlagde for en række år siden supplikprotokollerne en nærmere undersøgelse i bogen: *Folk skriver til kongen. Supplikkerne og deres funktion i den dansk-norske enevælde* (1997). Bag denne bogs undersøgelser af hvem der indsendte supplik, hvad de søgte om og hvilke typer svar de fik, lå et omfattende sample af supplikkerne, idet Bregnsbo for syv udvalgte år i pe-

rioden 1705-1795 indsamlede 20% af indførslerne i supplikprotokollerne. Det blev til en database med omkring 5.000 sager, og det er denne værdifulde database, der nu på meget prisværdig vis er gjort tilgængelig for alle interesserede.

Databasen er særdeles brugervenlig, når man først med lidt tålmodighed har fået den installeret på sin computer. Ud over at man kan bladere sagerne igennem ved et enkelt klik på sin computer, kan man definere et søgefilter, der gør det muligt at søge på kryds og tværs i det indsamlede materiale og trække de i sammenhængen relevante sager ud. Databasen er bygget op over referater af de enkelte sager på nutidsdansk, der anvendes til søgemaskinen. Søgefilteret kan defineres ud fra både supplikkens dato, dens konkrete indhold, den behandling den har fået i kancelliet, dens sagstype, efter hvorvidt supplikken er behandlet af kongen eller konseillet, hvilket svar der er givet og efter supplikantens navn, køn, erhverv, lokalitet, og endelig efter lokaliteten. Dertil kommer både et supplikantregister, hvor supplikanterne kan listes efter navn, erhverv og geografi samt et stedregister. Der er således en uendelig række af muligheder for at udtrække de relevante sager hurtigt og nemt. Bag databasens referat af sagen ligger en affotografering af den originale protokolindførsel, som man kan klikke sig videre ind på, når man har fundet de relevante sager, og således arbejde direkte med det originale kilde-materiale.

Cd'erne repræsenterer en ny publikationsform som det er yderst prisværdigt at Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie prøver af, og resultatet er yderst vellykket. Sammenlignet med klassiske kildeudgivelser giver digitalfoto og publicering på CD mulighed for på en overkommelig måde at gøre store kildemængder tilgængelige og mulige at arbejde med. Databasen med Danske

Kancellis Supplikprotokoller gør et vanskeligt tilgængeligt kildemateriale brugbart for både studerende, speciale-studerende og 1700-tals historikere generelt. Et utal af studier i 1700-tallets historie vil kunne uddybes med et hurtigt blik på supplikkerne, ligesom det er muligt for slægtsforskere og andre at

finde oplysninger om enkeltpersoner, geografiske områder, erhverv osv. – mulighederne er for mig at se uendelige, og det er forhåbentlig ikke sidste gang, vi ser arkivmateriale publiceret på denne måde.

Nina Koefoed

DET 19. ÅRHUNDREDE

Lis Ekelund Nielsen og Palle Tolstrup Nielsen: *Danmarks værste fængsel: Om krudttårnsfangerne i Kastellet 1817-47*. (Gyldendal, 2005). 160 s. 249 kr.

Da store dele af Tugt- Rasp- og Forbedringshuset på Christianshavn nedbrændte i forbindelse med fangeoprøret i 1817, så man sig nødsaget til i al hast at oprette et interimistisk opbevaringssted for denne anstalts allerværste og farligste indsatte i to krudttårne på Kastellet i København. De to fangetårne kom imidlertid til at beholde funktionen som opbevaring af fanger helt frem til 1847, og det er navnlig fangernes forhold inden for disse mure, som *Danmarks værste fængsel* har til formål at beskrive.

Det er der kommet en interessant lokalhistorisk fremstilling ud af fra arkæologen Lise Ekelund Nielsen og civilingeniøren Palle Tolstrup Niensens hånd, der giver læseren indblik i mangfoldige aspekter af fangelivet i tårnene. Ikke mindst byder bogen på en sjældenhed: hidtil upublicerede empatiske portrætter af 17 af fangerne, udført af guldaldermaleren Martinus Rørbye (1803-48). Portrætterne giver fortællingen en særlig nerve, som netop opnås ved billedlige repræsentationer. Da det kun er undtagelsesvist, at der gives lejlighed til

at sætte ansigt på fortidens nederste befolkningslag, der som regel er at finde blandt historiens tabere, må det ses som én af bogens store fortjenester.

Forfatterne har gennemført en grundig læsning af det foreliggende kilde-materiale, som hovedsageligt består af en fangeberetning, Tugt- Rasp- og Forbedringshusets arkiv, arkiver fra Danske Kancelli, 2. Departement og Kastellets arkiver. Gennem forfatternes læsning af disse kilder får man et særdeles detaljeret indblik i omdannelsen fra krudt- til fangetårne og disses indretning, beslutningsprocessen og administrationen bag, fangernes levnedsløb, udbrudsforsøg (som forekom til overmål – forståeligt nok, når man følger beskrivelsen af det kummerlige fangeliv), deres forplejning, beklædning, temperatur- og luftforhold, religionsudøvelse, arbejdsopgaver med mere. Efter denne anmelders smag er disse beskrivelser en anelse for detaljemættede, ikke mindst for den bygningshistoriske dels vedkommende. Forfatterne har tydeligvis udviklet en stor hengivenhed for deres medrivende kildemateriale med deraf følgende appetit efter at viderebringe stort og småt herfra. Prisværdigt er dog det indblik, bogen giver i de mange aktørers forskellige positioneringer, som især bliver åbenbart i kapitlet om aktørerne uden for murene (s. 113 ff.). Så-

ledes får man indblik i uoverensstemmelser mellem den civile og den militære administration af fangetårnene, lægens rolle og dennes forhold til fangerne, fangernes indbyrdes forhold og disses forhold til fangevogterne. Det giver et nuanceret billede af de komplekse magtforhold i og omkring fangetårnene.

Bogen henvender sig til et bredere publikum uden for de historiske institutters gange, og den forudsætningsløse læser kunne nok godt have ønsket sig en mere uddybende forklaring af de forskellige straffeformer, der nævnes. Hvad var eksempelvis tab af ære og kagstrykning? Hvad var forskellen på en forbedringsfange, en slave og en raspfange? Det er begreber, vi ikke kender i dag. I det hele taget mangler bogen beklageligvis perspektiveringer til straffe- og fængselshistorien. Fortællingen kredser stort set kun om disse fangetårne, og som læser kan man føle sig placeret i lidt af et tidligt og rumligt vakuum. Et afsnit om den bredere sammenhæng kunne have givet svar på, hvornår og hvordan man i Danmark begyndte at ændre straffepraktis og synet på straf og give bud på, hvorledes fangetårnene på Kastellet kan forstås i en sådan sammenhæng. En iøjnefaldende mangel i

den sekundære litteratur er således historikeren Peter Scharff Smiths *Moraliske hospitaler: Det moderne fængselsvæsens gennembrud 1770-1870* fra 2003, baseret på hans ph.d.-afhandling. Imidlertid er det væsentligt her at nævne, at forfatterne selv i forordet understreger, at de som ikke-historikere har valgt at begrænse sig til »at fortælle historien nøgternt, som den kan aflæses i kilderne« (s. 7).

Først og fremmest har Ekelund og Tolstrup frembragt et påskønnelsesværdigt kildenært studie, som bidrager til at belyse et aspekt af fængselshistorien i 1800-tallets første halvdel. Historien om straffepraktis, som i stigende grad er begyndt at optage danske historikere, er et taknemmeligt emne at bruge i historieformidlingen til lægfolk med dens væld af »gode historier«. Selvom nogle af detaljerne med stor fordel kunne have veget pladsen for den omtalte kontekstualisering, varetager *Danmarks værste fængsel* fint en sådan væsentlig opgave. Oven i købet med en veldisponeret struktur og i et letlæseligt sprog, hvor man stort set kun kan sætte fingeren på en inkonsekvent, forstyrrende vekslen mellem nutid og datid.

Signe Nipper Nielsen

DANMARK OG VERDEN I 19. ÅRHUNDREDE

Jørgen Jürgensen: *Brudstykker af en selvbiografi. En eventyrers og straffefanges erindringer fra København, London, Island og Tasmanien, med refleksioner over ret, straf, fængsler, deportation og kolonisering*. På dansk ved Jørgen Jensen og Marie Friis Kelstrup. Med bidrag af Søren Mentz. (Museum Tusulanums Forlag, 2006). 253 s., 275 kr.

Det er en eventyrlig historie, som Jørgen Jürgensen fortæller i sin selvbiografi, nedskrevet og udgivet på Tasmanien i 1830'erne. Før han endte på øen i 1826 som britisk straffefange, havde den danskfødte Jürgensen deltaget i opdagelsesrejser, været kaperkaptajn under Napoleonskrigene, krigsfange, britisk spion, og for en kort stund endog revolutionær og enehersker på Island – hvor han i 1809 indespærrede den danske

stiftsamtmand og erklærede øen for uafhængig. På trods af gode forbindelser til indflydelsesrige personer i det britiske samfund, herunder botanikeren Joseph Banks, førte ludomani og alkoholisme også til længerevarende ophold i engelske fængsler og på fængselskibe på Themsen, inden han endeligt blev dømt til deportation.

Den farverige Jürgensen er overraskende ukendt i Danmark, selvom der tidligere er udgivet værker på dansk om hans begivenhedsrige liv. Tv-journalisten Preben Dich udgav for tyve år siden en mere populær bog om Jürgensen, mens der allerede i 1892 forelå en bearbejdet udgave af selvbiografien på dansk. Lægger man rækken af engelsksprogede værker til, hvoraf en del søger bag om Jürgensens egne skildringer, så er vores viden om levnedsskildreren efterhånden temmelig omfattende. *Brudstykker*, som er udgivet i anledning af Frederiksborgmuseets udstilling Australisk besøg, afdækker ikke nye detaljer om Jürgensens liv, hvilket dog heller ikke er bogens formål. Der er derimod tale om en meget vellykket oversættelse af Jürgensens erindringer, som nu for første gang kan læses i deres helhed på dansk.

Bogen er forsynet med et udmærket mindre noteapparat, som kaster lidt lys over Jürgensens til tider noget usammenhængende erindringer og de mange henvisninger til samtidige personer, steder og begivenheder, som nok kan virke forvirrende for den uindviiede læser. Strøt igennem hele bogen findes desuden en større mængde smukke og informative illustrationer, som hjælper til at give læseren et bedre indtryk af Jürgensen og hans samtid. Den korte introduktion, skrevet af museumsinspektør Søren Mentz, giver også et fint overblik over den historiske periode og Jürgensens færd og gøren. Om denne del af bogen skulle have været tildelt mere

plads er nok en smagssag – det er trods alt oversættelsen af Jürgensens originaltekst, som står i centrum. Læsere som skulle ønske yderligere oplysninger om Jürgensens liv kan ty til nogle af de engelsksprogede værker der henvises til i bogens litteraturliste.

Som oversætterne gør opmærksom på, så er Jürgensen ikke nogen specielt sandfærdig kilde. Han skjuler ikke sine mange problemer med spil og alkohol, men han tyr også til overdrivelser eller placerer sig selv i centrum af begivenheder, hvori han kun kan have spillet en perifer rolle. Jürgensens mange problemer med loven gav ham imidlertid rig mulighed til at reflektere over forholdene i engelske fængsler og livet som straffefange i Australien. Et liv som han for øvrigt beskriver i overvejende positive vendinger. Jürgensen konkluderer da også, at deportation er den eneste effektive form for straf, da »intet andet kan rette op på en fange end at fjerne ham fra hans medskyldige, fra hans besudlede miljø og fra hans tidligere fristelser« (s. 239). Selvom erindringerne måske ikke er specielt troværdige som historisk kilde, så indeholder særligt selvbiografiens anden del alligevel en række betragtninger over behandlingen af oprindelige folkeslag i det britiske imperium, som på samme tid retfærdiggøres og beklages, samt over ret og straf i datidens samfund, som giver et interessant mentalitetshistorisk indblik i en omstridt periode af Australiens historie.

Jeppe Kristensen

Yoichi Nagashima: *Dødens købmand* (Gyldendal 2006). 224 s.

Dødens købmand er Yoichi Nagashimas seneste udgivelse med dansk-japanske kulturforhold som overordnet tema. Nagashima, der i 2003 skrev det opsigtsvækkende værk »De dansk-japanske

kulturelle forbindelser 1600-1873« (Museum Tusulanums Forlag 2003), har været i arkiverne igen, og det er nærværende populærformidlende udgivelse det seneste resultat af. Heldigvis, da det ikke er så ofte, at man i de daglige studier af Japan får mulighed for at læse et værk som *Dødens Købmand*, udgivet på dansk. Konkret er det historien om den danske søofficer Balthasar Münter (1837-1932), der ad mange omveje endte som våbenhandler i Østen og med base i 1800-tallets Japan blev leverandør af våben og krigsmateriel til det kejserlige japanske marinekorps.

Bogen kan praktisk opdeles i tre afsnit, der beskriver Balthasar Münters livsbane før, under og efter et næsten tiårigt langt ophold i Japan, hvor kapitlerne om årene i Japan tildeles størst opmærksomhed. Læseren møder indledningsvis Balthasar Münter i barndommen, hvor han tolv år gammel påbegyndte en militær karriere i søværnet, med speciale indenfor skibsbyggeri. Studierne indenfor søværnet udrustede Balthasar Münter med den fornødne viden til at arbejde med våben og maritimt krigsmateriel, en god uddannelsesmæssig ballast for en våbenhandler i Østen, en karriere der fra starten ikke lå i kortene. Balthasar Münters livsbane i voksenlivet fremstilles som et ujævnt og broget forløb. Trods et godt socialt bagland og en god uddannelse stod han som 50-årig tilbage med uforløste karriereambitioner, personlige skuffelser samt en familie med hustru og børn, der skulle forsørges. Et jobtilbud som agent for den engelske våbenfabrikant H.G. Armstrong & Co. i Kina og Japan blev af Münter opfattet som en ny begyndelse og karrieremæssig mulighed, som han efter mange overvejelser accepterede. Ansættelsen krævede nemlig, at han bosatte sig i Japan, hvilket betød et farvel til familien og livet i Danmark til fordel for en ny tilværelse i Japan, et

land der i slutningen af 1880'erne lå meget langt borte.

I de år var Japan også et land, der gennemgik en af de mest dramatiske og spændende perioder i landets nyere historie. Balthasar Münters ophold i Japan ligger indenfor Meiji-perioden (1868 -1912), og tidsrummet fungerer dermed også som ramme for Nagashimas beretning. Traditionelt betegner man denne periode som en tid, hvor Japan åbnede landet for, hovedsageligt, vestlig indflydelse på samfundet. Ansporet af ulige handelstraktater påtvunget af kolonimagterne foretog det japanske kejserrige en samfundsmæssig såvel som kulturel omvæltning efter vestligt forbillede. For at bevare selvstændigheden måtte Japan tilstræbe at blive en moderne demokratisk nation, hvilket krævede videnskabelig *know how* indenfor en lang række områder så som statskundskab, naturvidenskab, teknik og, ikke mindst, militærvæsen. På tidspunktet for Münters ankomst til Japan havde moderniseringen været i gang i mange år, en proces der gav næring til nationalistiske ambitioner om territorial ekspansion. Japans planer om at blive en kolonimagt omfattede i særlig grad Kina og den koreanske halvø, hvilket i 1894 førte til krig mellem Japan og Kina. Det er i dette kulturelle og politiske klima, at læseren følger Balthasar Münter, der i sit arbejde opbyggede netværk og knyttede forbindelser til de japanske magthavere og indflydelsesrige udlændinge med det klare mål for øje at sælge våben.

Efter endt læsning er den første overvejelse Nagashimas valg af den fængende om end lidet flatterende titel: *Dødens Købmand*. Nok var Balthasar Münter en kynisk våbenhandler, der med sine forretninger i datidens Japan og Kina fiskede i, mildest talt, rørte vande, men i Nagashimas fremstilling er det netop et nuanceret og facetteret portræt, der teg-

nes. Dødens købmand var ikke en skrappelløs eller menneskeligt set afstumpet person, tværtimod. Balthasar Münter, der indtil nu har været stort set ukendt i historieskrivningen, fremstår som en veluddannet og dannet personlighed, der havde kendskab til og interesse for sprog, herunder japansk og kinesisk. Hans arbejde krævede indblik i lokale politiske forhold, dertil kom de mange rejser og dagligdagen, der gav ham et indtryk af den japanske kultur og levevis. Efter hjemkomsten til Danmark forfattede både han og hustruen Johanne Münter flere skrifter om Japan, herunder Münters egne erindringer. På baggrund af krigen mellem Japan og Rusland, der brød ud i 1904, valgte Politiken at trykke en særudgave, *Ekstra Bladet* hvortil Balthasar Münter bidrog med analyser og kommentarer som den Japan- og militækspert, han var blevet.

Bogen er sprogligt letflydende og indholdsmæssigt lettilgængelig, også

takket være forskellige appendiks, men som historisk værk kunne en dyberegående redegørelse for Japans krige med Kina og Rusland, placeret i appendikset, have været en brugbar baggrundsviden at kunne ty til under læsningen. En udvidet litteraturliste med henvisninger til tungere akademiske værker indenfor Meiji-perioden ville ligeledes være en styrkelse af denne ellers fine udgivelse, der henvender sig til historie- såvel som japanologistuderende, samt lægfolk med interesse for det østasiatiske område.

I *Dødens Købmand* er det et lille stykke af Japans historie, der rulles op, men med en danskers liv og tilværelse i landet som omdrejningspunkt. Med andre ord er det store komplekse og flerstrengede historieforløb oplevet gennem et enkelt individs egen unikke historie, hvilket Yoichi Nagashima som historiefortæller er en mester i at formidle.

Søren Daughbjerg Jensen

FISKERIHISTORIE

Hrefna Karlsdóttir: *Fishing on common grounds. The consequences of unregulated Fisheries of North Sea Herring in the Post War Period* (Publications of the Department of Economic History, School of Economics and Law, Göteborgs Universitet, nr. 94, Göteborg, 2005), 221 s., 200 svenske kr.

Hrefna Karlsdóttirs publicerede ph.d.-afhandling, forsvaret i Göteborg 10.12. 2005, er interessant læsning. Det er en velformuleret bog på engelsk af en ung islænding, om efterkrigstidens kontroverser over sildefiskeriet i Nordsøen. Med et historisk flashback fortæller

Hrefna, hvordan vilkårene har været for fiskerne, det vil sige, hvor de har kunnet fiske ifølge lovgivning. Hrefna fortæller, hvornår de første internationale love kom, hvorfor og hvordan, og om vilkårene, inden der kom love, så alle fiskere kunne fiske overalt, fordi havet var »common grounds«. For de, der husker englændernes torskekrig (1952-76) mod Island over begrænsede fiskepladser, er Hrefna Karlsdóttirs bog perspektiverende.

Hrefna Karlsdóttirs ønske med bogen er at øge kendskabet til problemstillingerne omkring nedgangen i fiskebestandene for sild, forskningen i og anerkendelsen af dette, og de efterfølgende

kollektive forsøg på at regulere det internationale fiskeri for at bevare silden – og fiskeriet. Spørgsmålene, Hrefna stiller, er da: Hvordan reagerede de implicerede aktører på situationen? Havde de kollektive aftaler held til at stoppe overfiskeriet i Nordsøen? Hvad gjorde, at det var så svært at stoppe overfiskeriet i Nordsøen? Hrefna gør meget ud af at beskrive processerne, overvejelserne og reaktionerne mellem landene, der praktiserede sildefiskeri i Nordsøen efter anden verdenskrig. Bogen har 180 sider tekst fordelt på 6 kapitler og en epilog.

I kapitel 4 og 5 præsenterer Hrefna Karlsdóttir forskellige episoder, der besvarer spørgsmålene. De udspringer af kildematerialet fra de internationale forhandlinger, Hrefna har behandlet, og fortæller blandt andet, at polakkerne og russerne var enige om, at tidligere års fangede fisk skulle danne grundlag for fremtidige kvoter, og at danskerne nægtede, at deres industrifiskeri af helt unge fisk havde betydning for sildens evne til at reproducere, og at englænderne, der tidligere fiskede meget, nu trak sig tilbage, accepterede små kvoter og fungerede som mediator mellem de andre lande i forhandlingerne. Jeg synes, præsentationen er professionel. Hrefna Karlsdóttir behandler emnet, uden at virke manipulerende eller overfladisk. Der er gode referencer, uden at det virker påtrængende. I stedet får man som læser lyst til at tage et standpunkt i sagen, måske fordi historien er provokerende i sig selv, eller fordi Hrefna ikke tager parti? Man får forståelse for sagens seriøsitet og aktualitet. Der er ikke tvivl om, at der ligger et stort arbejde bag bogens tilblivelse, og at Hrefna er engageret i sagen. Hun har sågar overskud til at lege med det engelske sprog i beskrivelsen af konflikten mellem accepten af nedgangen i fangst af spisefisk og industrifisk: »Another strong undercurrent

in this conflict was the general view that industrial fishing was a wasteful exploitation of a valuable resource« (s. 177).

Når jeg fremhæver de to kapitler, er det fordi, Hrefna Karlsdóttirs engagement lyser ud af dem. De hænger sammen i deres komposition, og afsnittene følger hinanden logisk og indholdsmæssigt. Det er lidt anderledes med de forudgående kapitler. Der er ikke den samme kompositoriske sammenhæng, og indholdsmæssigt er de sværere at følge. Introduktionen i kapitel 1 er kort, men koncentreret. Det er svært at se, hvem målgruppen er, hvis ikke det er andre fagfæller; folk med et forventet forhåndskendskab til fiskeri og forskning i fiskeri, herunder »fisheries' management« (en særlig gren inden for fiskeriforskning, der handler om administration og forvaltning af fiskeri og -lovgivning på baggrund af biologers beregninger af fiskebestande og fiskernes landinger m.m.). Introduktionen præsenterer bogens emne: overfiskeri i Nordsøen og flere klassiske værker om overfiskeri til udgangspunkt for historien. Det er fint. Man er bare lidt i tvivl, om historien om silden er begyndt, fordi der »kun« er tale om fiskebestande, som er »pelagic« eller »demersal«. Hvad betyder det? Samtidig præsenterer Hrefna kort de teoretikere, hun vil analysere problemstillingen med overfiskeriet ud fra. Det er folk som Douglas North og Daniel W. Bromley. Hrefna giver også en oversigt over forskningen i overfiskeri og fisheries' management. Selvom det er klart beskrevet, så er det meget at kapere på 12 sider, hvis man ikke allerede kender emnet.

I kapitel 2 får vi at vide, at silden er »pelagic«, men uden definition er det stadig svært at relatere informationen til for eksempel forskellige typer fiskeri, som beskrevet i kapitel 4. Pelagic betyder fisk, der svømmer i vandet, modsat demersal, der betyder fisk, der lever på

bunden. Det lille kapitel 2 på otte sider har en let forståelig beskrivelse af sildebestandenes vandring rundt i Nordsøen, fra de gyder, til æg og larver bliver voksne fisk, der kommer tilbage for at gyde. Det har også en beskrivelse af vandringernes årtidsbestemte cyklus, tilpasset strømforholdene. Desværre har Hrefna Karlsdóttir glemt at fortælle, hvor gammel silden er, når den bliver gydemoden og kan reproducere arten (Sildens gydemodne alder varierer fra bestand til bestand. Nordsøsilde er gydemodne, når de er ca. 24 cm lange og 3 år gamle, jfr. Muus og Nielsen; *Havfisk og fiskeri i Nordvesteuropa*; Gads Forlag, København). Det ville understrege betydningen af forhandlingerne, beskrevet i kapitel 5, hvor industrifiskeriet kritiseres for at fange sild i aldersgrupperne 0-1-2-3 år.

Hvor Hrefna Karlsdóttir introducerer den administrative (fisheries' management) teori i introduktionen, præsenterer hun i kapitel 2 de biologiske beregningsmetoder til estimering af bestandsstørrelse, her silden. Selvom der er tale om statistiske beregninger, er det en skam, Hrefna ikke forklarer indhol-

det og formålet med dem yderligere. Især VPA, virtual population analysis, der måtte ligge til grund for de kvoter, forhandlingerne mundede ud i, og som viste sig at være overestimerede, således at fiskeriet fortsatte med at overfiske bestandene længere end tilsigtet, fortjener uddybning. Hrefna sætter ikke spørgsmålstejn ved grundlaget for biomasse-estimatet, men hun undrer sig over den manglende koordinering af de forskellige arters fiskeri (multispecies assessment). Det er fisheries' management, der er interessant, og det formidler Hrefna godt.

Fishing on Common Grounds er en læseværdig bog med stof til eftertanke for fremtidens forskere og politikere, der forhåbentligt kan drage paralleller til lignende (potentielle) situationer med overfiskeri og truede fiskebestande. In mente: kollapset af torskebestanden ved USA's nordøstkyst. Hvad konklusionen og epilogen svarer på Hrefnas spørgsmål, om der er sild i Nordsøen, om forhandlerne kan enes, og hvor fiskerne eventuelt fisker i dag, det vil jeg ikke røbe. Det må I selv læse, god fornøjelse!

Christine Overgaard

INDUSTRI- OG VIRKSOMHEDSHISTORIE

Per Boje: *1909-1993. Villum Kann Rasmussen. Opfinder og entreprenør*. Gyldendal. 2004, 443 s. 299,- kr.

Som titlen på denne bog angiver, er der i mange henseender tale om en hyldest til en mand, dennes initiativer samt ikke at forglemme den virksomhed, han startede. Vi har altså gennemræstet både at gøre med en traditionel biografi og et virksomhedsportræt – og måske også delvis et tidsportræt. Men når en person har spillet en central rolle i organisatio-

nens udvikling, er dette berettiget, og det er et fænomen, vi selvfølgelig også kender fra andre danske virksomheder. Det er dog det særprægede ved Kann Rasmussen, at han i grunden ikke ønskede offentlighed om sin person og holdt en lav profil som erhvervsmand.

Bogen er i lange stræk bygget kronologisk op. Vi starter fra starten. Den begynder i århundredets begyndelse på Mandø, hvor jorden er lille, og hvor himlen er stor, og hvor barndom og (præste-)familie skaber baggrund for alt

det senere. Herfra tages så et stort spring – til Sorø Akademi, der dengang var en agtværdig institution, og et ophold her mere end antydede, at man blev til noget senere i tilværelsen. Dette bekræftes kun yderligere gennem det næste spring – uddannelsen på Polyteknisk Lærestanstalt. Nu kan man langsomt sige, at personhistorien – om ikke forsvinder – så dog kombineres med erhvervshistorien.

Her begynder han sine studier i slutningen af 1920'erne – endnu en tid præget af fremskridtsstro og optimisme, og han afslutter uddannelsen fem år senere. Mens det i 1930'erne går ned ad bakke for mange, går det den modsatte vej for Villum Kann Rasmussen. Dette må udover egne egenskaber også tilskrives to forhold »udefra«: Dels får han ansættelse i gode firmaer – først Edvard Storr, siden Vølund – der kan give ham udfordringer og udvikle ham, dels bliver han gift ind i en mindre erhvervsfamilie, der også skaber en forståelse for det forretningsmæssige.

Men først med udviklingen til selvstændig erhvervsdrivende og med Dansk Vindmotor Fabrik sker der noget for entreprenøren, og det egentlige gennembrud kommer, da Kann Rasmussen går solo og går ind i »lysbranchen«, hvilket sker i de vanskelige krigsåre. Her udvikler han ideer om samt konstruerer vinduer og glastage ud fra den vision, at der ikke blot er bedre økonomi i disse, men at der også er en menneskelig kvalitet i dagslyset. Lægen Finsen og arkitekten Henningsen er ude i samme ærinde omkring lysets betydning, men sjovt nok drager Per Boje ikke dem med i fremstillingen. Det ville klart have været interessant med et sådant – ja dansk udtryk. Det er jo en helt banal ide, som Kann Rasmussen arbejder med, men det er også et genialt projekt.

Men så går det ellers »derudad« i de næste årtier med ovenlysvinduer i for-

skellige størrelser og modeller. Naturligvis med særlig vægt på Velux-vinduet, salget og markedsføringen heraf samt det internationale samarbejde det implicerer, og som mod bogens slutning munder ud i en betydelig globalisering. Undervejs skifter genren igen lidt karakter. Vi bevæger os stadigvæk inden for rammerne af erhvervshistorien, men skifter alligevel spor og bevæger os ind i det, som man kan kalde produkthistorie. Så tæt kommer vi på de enkelte produktvarianter. Men vi vender dog tilbage igen til det mere erhvervsrettede, når spørgsmålet om forretningsmetoder og virksomhedsorganisation bliver relevante med virksomhedens ekspansion. Her kan det som læser være lidt forvirrende at følge med, for vi springer tilbage i den ellers så strikte kronologiske orden og trækker på materiale fra tidligere perioder. Her kunne et enkelt princip – kronologi eller tematik – have båret bedre igennem. Det må dog indrømmes, at det også er en vanskelig opgave at holde de mange forskellige spor varme undervejs.

Boje forsøger undervejs, men mest fra bogens midte, at relatere udviklingen til forskellige teorier, der på daværende tidspunkt fandtes om virksomheders drift og organisation. Det er også påskønnelsesværdigt nok at gøre dette, især på det punkt, hvor det betones, at Kann Rasmussen ikke blot var opfinder, men i høj grad også virksomhedsleder. Dette er væsentligt ved forståelsen af udviklingen fra 1950'erne og 1960'erne og frem, hvor mere virksomhedsstrategiske overvejelser står i centrum. Sådan som det nødvendigvis må være for en virksomhed med denne alder og denne størrelse. Man kan her i mere forstand tale om en konsolidering. Den munder ud i Velux Fonden og VKR-Holding A/S, sådan som vi kender strukturen i dag.

Det er Velux Fonden, der har finansieret det forskningsprojekt, der har ført

til bogen samt dennes konkrete udgivelse, og som også har åbnet arkiverne og stillet sig til rådighed med interviews mv. Det er naturligt nok bogens centrale kildemateriale. Også andre kilder og arkiver er der trukket på. Det fremstår ganske solidt.

Det er kun godt, at virksomhederne – og her næsten altid kun de store – tager initiativ til at igangsætte forskning om erhvervshistoriske forhold. Og det er ikke en billig affære. Bogen er fornemt udstyret på alle leder og kanter. Disse virksomheder har selvfølgelig også en stærk egeninteresse i at få fastholdt virksomhedens arbejde historisk, men også andre har naturligvis glæde af denne produktion. Dog kan man ikke sige, at der altid er en samklang mellem det, som erhvervslivet selv ønsker at give penge til, og det man ud fra en bredere og samfundshistorisk interesse har behov for at kortlægge. Mange forhold i dansk erhvervsliv kunne kalde på analyser og fremstillinger, men ideerne bliver desværre ofte liggende i forskernes skuffer. Det er altså vigtigt at vi har denne slags person- og virksomhedsportrætter, men det ville på den anden side være synd, hvis vi skulle nøjes hermed.

Karsten Ronit

Gitte Werner Nielsen: *Schaumanns Klædefabrik i Haderslev 1872-1995*. (Museum Sønderjylland Cathrinesminde og Cathrinesmindes Venner, Årsskrift XIX 2006). 52 s., ill., pris 40,- kr. + forsendelse.

Med denne lille bog har Schaumanns Klædefabrik i Haderslev fået et velfortjent mindeskrift. Den klarede sig længe i et uddøende erhverv takket være en dygtig ledelse, der havde evne til hurtig omstilling. Schaumann erindres blandt branchefolk for lynhurtigt at kunne eftergøre en populær vare og bringe den på markedet til en lavere pris.

Den del af forfatterens fremstilling, der specifikt beskriver virksomheden med stor vægt på familien Schaumann som ejere og ledere gennem fem generationer (s.13-34), er bogens bedste. Med den betydning, virksomheden har haft i lokalsamfundet, må der være mange, der har haft en eller anden tilknytning til fabrikken og derfor vil være interesseret i at læse om den. Man kunne dog ønske, at forfatteren, der er etnolog, også havde ladet nogle af arbejderne komme til orde i fremstillingen, fx med deres holdning til den patriarkalske ledelse.

Derimod er det ikke lykkedes for forfatteren at sætte Schaumanns Klædefabrik ind i en bredere industrihistorisk sammenhæng. Hendes litteraturliste indeholder de fleste standardværker om dansk og sønderjysk industrihistorie; men fremstillingen viser et utilstrækkeligt kendskab til industri- og teknologihistorie generelt. Allerede overskriften »tekstil- og klædeindustri« er uklar, fordi klæde- er omfattet af tekstil-, ikke sideordnet. En fladebygning (ikke fladbygning) er det samme som en shedsbygning, hvis vinduer for øvrigt ikke er »lysflekterende«, og »trækværk« kaldes normalt transmission (s. 38). Billedteksten s. 37 »Bemærk... de bærende jernstolper« er uheldig, når de firkantede hvide søjler på billedet tydeligvis er af beton. Og det er forbløffende, at man kan skrive, at de første tekstilfabrikker lå ved vandløbene, fordi de anvendte dampmaskiner, der bruger meget vand (s. 7). – Tabellerne side 7 og 9 er uden kildeangivelse taget fra anmelderens bog om Brede Klædefabrik, som heller ikke er nævnt i litteraturlisten, selv om forfatteren ses at have brugt den (s. 43).

Når bogen udkommer i en serie udgivet af et industrimuseum, er forfatteren imidlertid ikke alene om ansvaret. Her har manglet en redaktørs faste hånd.

Det er vigtigt, at der bliver skrevet om flere virksomheder i den danske tekstilindustri, fordi den er underrepræsenteret i den industrihistoriske litteratur, og derfor er det også værd at

gøre opmærksom på denne bog. Men forhåbentlig er det sidste ord ikke hermed sagt om Schaumanns Klædefabrik i Haderslev.

Jeppe Tønsberg

MELLEMKRIGSTIDEN

Jesper Vaczy Kragh: *Kampen om livsanskuelse*. 234 sider, ill., kr. 248. ISBN 87-7838-811-2. Syddansk Universitetsforlag, 2005.

Kampen om livsanskuelse handler om en række diskussioner mellem centrale forfattere og intellektuelle om kristendom, videnskab og livsfilosofi i mellemkrigstidens Danmark. Der var ansatser til sådanne diskussioner før udbruddet af 1. verdenskrig, men de blussede for alvor op i mellemkrigstiden. Bogen er kronologisk bygget op, og der gøres indledningsvis rede for debattens kontekst og tidlige baggrund. Herefter gennemgås debattens temaer, grupperinger og aktører, og forfatteren viser, at der var tale om meget komplekse og facetterede diskussioner, der ofte var meget specifikke og detaljerede. Debatten tog form fra starten af 1920'erne, kulminerede i 1925/26 og klingede af ved udgangen af 1920'erne.

Livsanskuelsedebatten handlede først og fremmest om forholdet mellem religion og videnskab og en biologisk versus en religiøs livsanskuelse. Debatten var endvidere præget af en indgående diskussion af naturvidenskabelige teorier, ikke mindst darwinismen.

Diskussionerne engagerede mange forskellige faggrupper, ikke kun forfattere, men også filosoffer, (natur)videnskabsmænd, præster og politikere, og der var en række fremtrædende personer, der bidrog til debatten: bl.a. Johan-

nes V. Jensen, Sophus Claussen, Hans Kirk, Helge Rode, Harald Bergstedt, Georg Brandes, Henning Kehler og Harald Høffding.

Debatten var ifølge Kragh afledt af 1. verdenskrig, der rokkede ved den hidtidige fremskridtsoptimisme og tiltro til videnskaben. Der opstod efterfølgende et behov for at udpege årsager til krigen og dens ondskab og at finde løsninger på nogle af de problemer, krigen havde afstedkommet. Ifølge debattørerne havde krigen bidraget til forvirring og krise i åndslivet, og der var derfor brug for at finde faste værdier og livsanskuelser. Debatten var præget af et broget billede af synspunkter og mange modsætninger. Indenfor hovedfløjene af religiøse og ikke-religiøse debattanter var der en række undergrupperinger, desuden havde flere debattører forventninger til, at det skulle kunne lade sig gøre at finde et fælles ståsted, en mellemvej mellem tro og videnskab. Ved udgangen af 1920'erne måtte mange af deltagerne erkende, at debatten ikke havde medført radikale ændringer i åndslivet, og debatten ebbede ud.

I fremstillingen lægges der vægt på, at der var tale om en bred debat, som blev udfoldet i landets store aviser og tidsskrifter, ikke kun i socialistiske kulturtidsskrifter, som det tidligere har været almindeligt at fokusere på. Det konkluderes ligeledes, at de kulturradikale ikke, i modsætning til hvad man måske kunne forvente, og som det også tidlige-

re har været hævdet, spillede nogen særlig central rolle i diskussionerne. Endelig nedtoner Kragh tendensen til at udlægge diskussionerne som en politisk debat og som en konfrontation mellem borgerlige forfattere og arbejderklassens intellektuelle.

Kampen om livsanskuelse, der måske bedst karakteriseres som en biografisk idéhistorie, fungerer som en prisme, der også kaster lys over udviklingen og teoridannelsen indenfor litteratur, teologi, filosofi og naturvidenskab mere generelt. Bogen er velskrevet, og det er tydeligt, at der ligger et stort og grundigt kortlægningsarbejde til grund. Til trods for en række gentagelser er det til tider svært som læser at holde styr på de mange forskellige retninger og det omfattende persongalleri. Dette skyldes ikke nødvendigvis fremstillingen, men i lige så høj grad, at debatten simpelthen var facetteret og præget af mange indlæg. Der er imidlertid god hjælp at hente i den afsluttende sammenfatning samt den biografiske oversigt over debattens deltagere.

Sidst i sammenfatningen findes en meget interessant litteraturgennemgang, hvor det fremhæves, at livsanskuelsesdebatten ikke tidligere har været genstand for en sådan sammenhængende læsning som herværende, og at der er en række forskelle i, hvorledes debatten er blevet afgrænset tidsmæssigt. Desuden påpeges det, at den eksisterende litteratur præges af forskellige udlægninger af, hvad der udgjorde debattens hovedpositioner, og hvordan de stod i forhold til hinanden. Denne oversigt ville med fordel kunne læses først, fordi man da bedre ville forstå, at her vitterlig er tale om en meget kompleks debat, hvis linjer og positioner det har voldt, og måske stadig volder, vanskeligheder at udpege og afgrænse.

Under alle omstændigheder er *Kampen om livsanskuelse* en læseværdig og spændende indføring, der føjer en række tankevækkende nuancer til fortællingen om »de brølende 20'ere«.

Jette Møllerhøj

BESÆTTELSESTIDEN

Ole Brandenburg Jensen, *Besættelsestidens økonomiske og erhvervs-mæssige forhold. Studier i de økonomiske relationer mellem Danmark og Tyskland 1940-1945*. 449 sider, 279,-kr

Besættelsestiden drager fortsat historikerne til nye studier, ligesom politikere benytter historien til at profilere eller spejle sig selv. Et resultat heraf er bl.a. en finanslovsbevilling til studier af de økonomiske forhold under besættelsen. Midlerne administreres af Copenhagen Business School's Center for Virksomhedshistorie. Herfra er der allerede publiceret en række undersøgelser – netop

om erhvervsforhold bl.a. af Joachim Lund, der har arbejdet med cementindustrien samt af Mogens R. Nissen, der har analyseret landbrugets forhold. Flere studier er på vej af bl.a. fiskeri, af telefoni og telegrafi samt af B&Ws arbejde for tyskerne for blot at pege på enkelte studier.

Nærværende fremstilling er ikke blevet til i det »nye« miljø, men er resultatet af en utraditionel ph.d.-undersøgelse, idet forfatteren ikke har været indskrevet som studerende, men selv har forestået sine undersøgelser med en beskeden vejledning – og først til sidst har indleveret afhandlingen.

Forfatteren fastslår i sin indledning, at statsadministrationens økonomiske samarbejde med tyskerne hvilede på en række forudsætninger, der på mange måder var uforenelige: Målet var at bekæmpe arbejdsløshed og inflation samt sikre befolkningen og erhvervslivet de nødvendige forsyninger, og endelig undgå krigsbetingede forskydninger i erhvervsstrukturen. Undersøgelsen fremlægges i to store hovedafsnit under overskrifterne »Infiltration og kollaboration« og »Det nødvendige økonomiske samarbejde«. De to store hovedoverskrifter er igen underopdelt, hvilket betyder, at fremstillingen præsenteres i 12 kapitler, der næsten kan læses som selvstændige undersøgelser. I et appendix fremlægger forfatteren sine teoretiske indgangsvinkler og samler linier af forskningsdebatten op.

Forfatteren er gået langt for at besvare sine teser. Ikke blot er traditionelle kilder benyttet og den relevante nationale og internationale litteratur opsøgt, men han har også brugt megen tid på studier i tyske arkiver for at afdække træk af det økonomiske samkvem mellem Tyskland og Danmark.

Forfatteren præsenterer læseren for to centrale begreber »nødvendigt samarbejde« og »økonomisk kollaboration«. Problemet er blot, at de to begreber kan være endog meget svære at holde ude fra hinanden, hvad da også retssagerne efter krigen tydeligt demonstrerede. Hertil kommer, at de to begreber sprogligt er noget uheldige, da sidstnævnte er stærkt negativt ladet. Den diskussion har forfatteren selv behandlet i det omtalte appendix samt i en artikel i *Historie* 2005,2.

Som noget nyt dokumenterer Ole Brandenburg, at tyskerne allerede midt i trediverne bevidst søgte at knytte tætte økonomiske kontakter til Danmark. I en grundig undersøgelse af Det tyske Handelskammers etablering og udbygning

påviser han, hvorledes tyskerne bevidst satte sig på konkrete erhvervsområder og her udelukkede konkurrenter. Senere strammedes nettet, hvilket betød, at firmaer med jødiske indehavere eller blot bestyrelsesmedlemmer blev forhindret i samhandel. Nyt er her også en undersøgelse af tyske kapitalinvesteringer i Danmark, herunder med støtte til tyske agenturer i landet.

Et mindre afsnit afdækker, hvordan danske advokater bistod den tyske politik. På det område må der være muligheder for yderligere studier, herunder lokalt. Her ligger en interessant problematik.

Fremstillingen dokumenterer, hvordan disse erhvervsinteresser bevidst søgte at bremse engelske virksomheders muligheder i landet flere år før besættelsen. Under overfladen fornemmer man en begyndende økonomisk »krig«. Udgangspunktet for den fremstilling er arkivet efter Det tyske Handelskammer, herunder analyser af bestyrelse og medlemssammensætning. Kan tilsvarende undersøgelser »udrullles« på lokalt niveau?

Hovedafsnittet kulminerer med en beskrivelse af den danske deltagelse i udnyttelsen af det besatte Østeuropa, hvor hovedtræk allerede er bekendt med cementfabrikker i Østtyskland og Baltikum. Her har ikke mindst Joachim Lund fremlagt nye undersøgelser inden for rammerne af det allerede omtalte store projekt.

Forfatteren erkender nødvendigheden af det økonomiske samarbejde med tyskerne, og søger derfor konstant at få »tal på bordet«. Hvor stort var det økonomiske omfang, hvilke varer drejede det sig om? Han går til kilderne – ofte trykte statistikker, der måske benyttes noget ukritisk, selv om der naturligvis lægges op til en drøftelse s. 241, 247 og 270. Forfatteren har et klart blik for, at den tyske rigsbeholdningsmægtige Werner

Best kunne have en særlig interesse i at dokumentere store eksportmål og måske endog en overopfyldelse af samme. De fremlagte tal har medført, at Henning Poulsen har indarbejdet Ole Brandenborgs synspunkter i 2. udgave af »Besættelsesårene 1940-45«. Konklusionen er klar for forfatteren: Danmark som »forrådskammer« for Tyskland har været langt overvurderet.

Forfatteren præsenterer sine »tal-fund« i tabeller, der desværre lejlighedsvis er noget mangelfulde i deres overskrifter, hvorfor man flere steder er nødt til at søge forklaringen på opstillingerne i »brødteksten« i stedet for i tabelhovedet. Fikst er det heller ikke at nummerere samme med bogstaver i stedet for tal.

I et afsluttende afsnit præsenteres det afgørende spørgsmål: Danmarks betydning for den tyske krigsøkonomi. Forfatterens konklusion er her tydelig: Werner Best gøres ansvarlig for den hidtidige overvurdering af den danske eksport til Tyskland. Forfatteren mener at kunne fastslå og påvise, at den totale danske kødeksport kun udgjorde 5% af det tyske totale kødforbrug. Danmark var derfor af mindre betydning sammenlignet med den tyske hjemmeproduktion. Her kunne en dialog med Mogens R. Nissen have været interessant, idet hans undersøgelser når frem til højere talværdier.

Man kan spørge, om det er lykkedes forfatteren at give en beskrivelse af besættelsestidens økonomiske og erhvervs-mæssige forhold, sådan som bogens titel lægger op til. Her må svaret desværre blive et nej. Det er ikke nødvendigvis forfatterens skyld, men måske forlagets. Undertitlen »Studier...« er mere dækkende, for det hele kan selvfølgelig ikke være med. Der er tale om et publiceret universitetsprojekt med dybtgående punktstudier, der i lige så høj grad har til formål at demonstrere

metode og kildekendskab som ønsket om at skabe et helhedsbillede og en publikation.

Det ændrer ikke det forhold, at Ole Brandenborg her har fremlagt en række undersøgelser, der kan give anledning til yderligere studier. Her ville det sikkert være frugtbart også at foretage sådanne på »mikroniveau« i en eller flere udvalgte byer – og måske også stationsbysamfund. Hvad der var »op og ned« i den besættelse er ikke så let at få fastlagt. Der var næppe et mejeri eller en bager, der ikke solgte til tyskerne, og talrige husejere lejede ud til besættelsesmagten, ligesom vognmænd, ejere af grusgrave, mekanikere, renseriejere og mange mange andre i det danske samfund udgjorde større eller mindre brikker i besættelsens økonomiske historie. Alt det blev der nødvendigvis ikke sat tal på.

Nu kommer resultaterne fra den unge generation af forskere. De kommer så hurtigt, at de ikke når »at se til siden«. Det må være forklaringen på, at det forsidebillede, som Ole Brandenborg bringer på sin bog går igen i Mogens R. Nissens bog, *Til fælles bedste*. Forskellen er blot, at den ene bringer billedet på grøn baggrund, mens den anden kommer på en gul.

Det er en skam. Forskningsmiljøet i Danmark er ikke større, end at man kender hinanden. Dialog og samarbejde sikrer ikke blot bedre resultater, men det betyder også, at læserne eller forbrugerne kan sikres bedre forskningsresultater.

I bogen *Århus besat* har Ole Brandenborg overbevisende demonstreret, at han mester lokale analyser. Her har han beskrevet træk af det økonomiske liv i landets næststørste by. Flere tilsvarende analyser kan bidrage til at tegne et mere præcist billede af, hvad der foregik på det økonomiske område. Hvordan den »lille selvstændige mand« kom gennem krigen og hvordan den store manufaktur-

turhandler løste sine problemer ved at oprette »systuer« til forandring eller indkøbte varer på sagførernes dødsbo-auktioner. Historien om det økonomiske liv under besættelsen mangler stadig meget, for heller ikke Sigurd Jensens bog, *Levevilkår under besættelsen* fra 1971 fortæller historien. Den titel love-de også for meget.

Henrik Fode

Niels Barfoed (red.): *Samarbejde/Modstand – et stadigt dilemma*. (Gyldendal., København, 2006), 96 sider, 128 kr.

Gyldendal har udgivet indlæggene fra et af mange debatmøder i anledning af 60 års jubilæet for Danmarks befrielse. Det er der kommet en lille letlæst bog ud af. Som titlen antyder, er det ikke en bog som rummer nye overraskende syn på besættelsestiden. Tværtimod. Bogens problemstillinger har været diskuteret siden krigens afslutning, men er blevet pudset af igen efter statsministerens stærke kritik af samarbejdspolitikken.

Bogens tre hovedafsnit er de indlæg, som politimester Jørn Bro, historikeren Bo Lidegaard og tidligere chefredaktør på Politiken Herbert Pundik gav på høringen. Det kan konstateres, at målet om at repræsentere forskellige syn på samarbejdet og modstanden under besættelsen er lykkedes til fulde.

Bro indledte med at konstatere, at han i debatten gav møde for modstandsbevægelsen. Han repræsenterer det rene modstandssynspunkt, som hylder den bevægelse af amatører, der tog kampen op mod »det professionelle Danmarks talsmænd«. Vigtigt for Bro er det at slå fast, at modstandsbevægelsen var en »danmarkshistorisk succeshistorie« – militært, politisk og moralsk. Det var et demokratisk ungdomsoprør som sikrede, at Danmark fik en befrielse »vi kunne være bekendt« og havnede på den

rigtige side efter krigen. Altså et moralsk indlæg, som alligevel ikke er overdrevent fordømmende over for samarbejdspolitikken.

Lidegaard påpeger, at han som historiker ikke repræsenterer et modstands- eller samarbejdssynspunkt. Han søger neutralt og nuanceret at fremstille forholdene. Det kan diskuteres om det lykkes hele vejen igennem. Især i en kommentar til Bro i midten af bogen, giver Lidegaard udtryk for væsentlig større forståelse for samarbejdet end for modstanden. Som det er tilfældet i de forskellige bøger han har skrevet om besættelsen, så er det en hovedopfattelse hos ham, at målet med samarbejdspolitikken var at sikre det danske folkestyre mod truslen fra både nazismen og kommunismen. Lidegaard opfatter kombinationen af samarbejde og modstand som optimal, men med samarbejdet som den vigtige forudsætning for modstanden. For ham havde modstanden stor moralsk betydning, mens den politiske var mere tvivlsom og den militære meget beskedent. Han forsvarer også i denne bog Scavenius som den mand, der måtte gøre politikernes beskidte arbejde – men uden at gå længere end de ville acceptere.

Herbert Pundiks indlæg er meget forskellig fra de to øvrige. Han blev selv reddet under jødeaktionen, og synet på samarbejdet og modstanden afspejler dette. For ham er samarbejdspolitikken ikke et moralsk spørgsmål om den var rigtig eller forkert, men et spørgsmål om overlevelse. Han ser en direkte sammenhæng mellem redningen af de danske jøder og den politik, som regeringen førte under besættelsen. Samtidig slår han fast, at viden om fiskernes indtjening under transporterne ikke ændrer ved vurderingen af aktionen; den danske befolkning gjorde noget enestående, som ikke kan gradbøjes eller relativeres.

Sidst i bogen har tre politikere skrevet nogle korte artikler. Ingen af dem deltog på debatmødet, men forlaget har tilsyneladende fundet det nødvendigt at inddrage nogle politikerholdninger. Udenrigsminister Per Stig Møller sætter besættelsen af Danmark i direkte sammenhæng med neutralitetspolitikken i 1930'erne. Vel at mærke regeringens politik, mens oppositionen ikke kritiseres. Om samarbejdet under besættelsen anklages Stauning, Scavenius og Buhl for at have ført en linie, der gav det indtryk, at Danmark befandt sig godt ved at »Nazi-Tyskland var Europas varige herre«. Mogens Lykketoft bruger en væsentlig del af sin spalteplads til at angribe statsministerens kritik af samarbejdspolitikken som »usmagelig og uhistorisk«. I stedet bakker han meget op bag Bo Lidegaards vurdering af samarbejdspolitikken. Endelig gør Uffe Ellemann-Jensen eksplicit opmærksom på, at hans vurdering er præget af hans egen »oplevelse af Danmarks rolle i den sidste del af Den Kolde Krig«. I det lys kritiseres Stauning-Munch-regeringen for i årene før besættelsen at have udsultet forsvaret, så landet reelt var forsvarsløst. Et stærkere forsvar kunne have afskrækket tyskerne fra at angribe, og det kunne have været med til at forhindre den tyske fremmarch i Europa.

Bogen bringer ikke noget frem, som ikke er læst eller hørt før. Diskussionen af begreberne samarbejde og modstand som hinandens modsætninger er tilbagevendende, men ikke særligt nuanceret. Kun Lidegaard problematiserer opfattelsen af forholdet som et enten-eller. Der er mange moralske holdninger i bogen, og spørgsmålet 'hvad ville jeg/du selv have gjort' bliver jævnlige stille. Derfor er det en udmærket debatbog, hvor man hurtigt bliver præsenteret for nogle opfattelser af besættelsestiden. Ønsker man mere nøjterne vurderinger

af denne komplekse periode, må man søge andre steder.

Mogens Rostgaard Nissen

Benzion Epelmann: *Ghetto dagbog. Fange i Theresienstadt* (Forlaget Kay Holkenfeldt 2005), 132 sider, 185 kr.

Dokumentationen af de nazistiske forbrydelser under Anden Verdenskrig har siden krigens ophør i høj grad været afhængig af beretninger og vidnesbyrd fra overlevende fra de tyske koncentrations- og udryddelseslejre. Beretninger fra de tyske lejre er således uvurderlige og ofte enestående kilder, trods alle forbehold for hukommelsessvigt og fortrængninger og den afstand i tid, som øger risikoen for, at erindringerne er farvet af efterrationalisering og eftertidens videner.

Omfanget af beretninger fra danske vidner til den nazistiske Endlösung der Judenfrage er ikke omfattende. Enkelte erindringer fra danske jøder, som blev deporteret til mønsterghettoen Theresienstadt i Böhmen, blev udgivet i den strøm af erindrings- og dokumentationslitteratur om »de fem forbandede år«, der udkom i årene efter befrielsen (Ralph Oppenheim, 1945, M. Friediger, 1946). Som et led i en årelang udforskning af Theresienstadt og danske myndigheders og privatpersoners omsorg og bistand til de deporterede, har historikeren Hans Sode-Madsen befordret udgivelsen af en række erindringsbidrag, mens seneste bølge af erindringslitteratur fra danske ofre for forfølgelsen skal ses i lyset af en fornyet interesse for Holocaust og fænomenets relevans og perspektiver for den aktuelle debat om indvandringens udfordringer og konsekvenser (Olly Ritterband, 1998, Elias Levin, 2001, Moses Aron Schwarz, 2004).

Sidstnævnte er således også motiva-

tionen for udgivelsen af nærværende seneste bidrag til den spinkle genre: Ben-zion Epelmans *Ghetto dagbog*. Det hedder i pressemeddelelsen til bogen, at: »'Ghetto dagbog' er noget af et historisk-aktuelt bidrag til vore dages integrations-debat«. Det kan umiddelbart være svært at se den direkte forbindelse mellem en beretning om dagligdagen i Theresienstadt fra en ukrainsk-jødisk familiefader – som i 1943 havde opholdt sig 30 år i Danmark – og den aktuelle debat om ghettoisering, to-sprogethed og halalslaget kød i danske børnehaver. Men vi ved godt, hvad der menes: I lyset af den skærpede tone i den danske indvandrerdebat skal vi ihukomme løftet: Det må aldrig ske igen! Det er ikke så lidt, der i den danske forlagsbranche kan udgives under den parole.

Benægtelsen og relativeringen af Holocaust har imidlertid ikke vist sig at være forbigående fænomener, og som et dansk bidrag til oplysningen om nazismens forbrydelser skal offentliggørelsen af Epelmans beretning hilses velkommen. Som kilde er udgivelsens relevans mere tvivlsom. Vi mangler i høj grad beretninger, som kan belyse oplevelsen af forfølgelsen, udskillelsen som et uønsket mindretal af jøder, et fællesskab, som mange af de flygtende ikke følte eller anerkendte. Erindringer om klasseforholds og statsborgerforholds betydning under flugten såvel som i Theresienstadt er få, og med hensyn til vilkårene ved de deporterede og eksileredes hjemkomst i maj 1945, hvor de fleste havde mistet al formue og ejendom, står historikeren nærmest på bar bund. Her blot for at nævne et par tabuiserede emner. Det er ikke den slags beretning, vi får med *Ghetto dagbog*, der hverken bidrager med ny viden eller adresserer tabuer i relation til de danske jøders vilkår. Beretningen fra dagligdagens Theresienstadt er ikke uden gripende beskrivelser af menneskets dyder

og laster under de ekstreme levevilkår af angst, sult og sygdom, men værdien af denne indsigt i de deporteredes psykologi og deres viden om lidelsesfællernes skæbne i lejrene i Østeuropa må i høj grad bero på beretningens samtidighed: Hvad vidste hvem hvornår?

Overordnet er det imidlertid, trods bogens titel og pressemeddelelsens gentagne forsikringer, tvivlsomt om her faktisk er tale om en dagbog, dvs. uredigerede fortegnelser, som er foretaget i nær eller umiddelbar følge af begivenhederne. Den udgivne »dagbog« består af klart emneinddelte og afgrænsede afsnit med titler som »Transportkræk«, »Barneleg« og »Bofællesskab«, som nok følger en kronologi, dog uden ret mange præcise datoangivelser og helt uden dagbogens blanding af trivialiteter og drama, som er en naturlig følge af, at dagbogsskriveren ikke kender eller kan forudse konsekvenserne af de enkelte begivenheder. Afsnittene er derimod åbenlyst forfattet på afstand af begivenhederne, da overblik og analyse var mulig, men hvor lang tid efter begivenhederne er uvist. Notaterne (som i forordet endda omtales som »manuskriptet«) blev først fundet mange år efter Ben-zion Epelmans død og er »renskrevet og gennemset« af Epelmans efterkommere. Mere kan det kortfattede forord ikke oplyse. Der er næppe grund til at betvivle forfatterens autenticitet: notaterne er givet skrevet af Epelmann, men om renskrivningen i nogen grad har omfattet sammenskrivning og udeladelser er uvist. En sådan redaktion af Epelmans efterladenskaber er ikke nødvendigvis illegitim, såfremt det oplyses i udgivelsen. Faglig redaktion af dagbogsmateriale er ikke alene relevant, men ofte påkrævet, så nutidens læsere sættes i stand til at forstå fortidens præmisser. *Ghetto dagbog* indeholder imidlertid kun én eneste forklarende note, skønt flere ville have klædt og let-

tet læsningen, og har manuskriptet været tilset af en faglig konsulent, er det ikke oplyst i bogen. Udgivelsen kunne stadig være berettiget, hvis *Ghetto dagbog* i stedet for at være en dagbog, er Epelmans refleksioner og analyser efter hjemkomsten fra Theresienstadt, eventuelt og tænkeligt på baggrund af dagbogsnotater fra tiden i lejren, skønt

værdien af en række udsagn, bl.a. om kendskabet til transporternes bestemmelsessted og gaskamrenes eksistens, da må revideres. Som bogen foreligger, er kildebeskrivelsen i bedste fald ufuldstændig og denne mangel på akkurate- se må i høj grad siges at reducere nytten og anvendelsen af bogen.

Sofie Lene Bak

BYHISTORIE

Jens Toftgaard Jensen & Jeppe Nor- skov: *Købstadens metamorfose. By- planlægning og byplanudvikling i Århus 1880-1920*, 216 s., 248,-kr.

Temaet er centralt for enhver byhistoriker. Hvordan er byen blevet til? Tilfældigt eller efter en vis planlægning – og i givet fald hvordan og hvornår og hvor- ledes begynder en planlægning og be- vidst udvikling af en by?

Århus er valgt som objekt for under- søgelsen, der hævdes at præsentere helt nye metoder. Nu forholder det sig så- dan, at Århus vel nok er den danske by, der har været genstand for de fleste by- historiske undersøgelser. Mere end 100 publikationer – fra mere brede over tun- gere videnskabelige analyser – har for- talt om byen og dens vækst. Talrige kort har over tid tillige været publiceret og vist, hvordan og i hvilke retninger byen bevægede sig. En lang række af de aspekter, forfatterne lægger frem, har da også været behandlet, ganske vist meto- disk og visuelt på anden måde.

Forfatterne, der har leveret manu- skript som et led i deres studier, har valgt at studere emnet byplanlægning i årene fra 1800 til ca. 1920. Det er i den periode, hvor byen for alvor vokser ud af miniby-stadiet og frem til det, den er i dag. Sagt på en anden måde, det er i de

år, hvor byen vokser fra godt 4.000 ind- byggere til omkring 60.000. Det siger sig selv, at det sprænger de gamle by- rammer og det gamle byrum. Der skulle mere plads til – og hvordan denne plads etableres med mennesker, gader og faci- liteter er netop emnet for fremstillingen.

Bogen falder i tre dele under over- skrifterne: Byplanlægning og købstads- styre, Byudvikling i Århus 1800-1880 og endelig en sidste del under overskrif- ten: Industriens lokalisering.

I forordet lægges der op til, at det næsten er noget helt nyt, der fremlæg- ges, en ny metode, der præsenteres. Det er nu »reklamesnak«, for adskillige gange tidligere har de samme spørgsmål været rejst. Både i Århus og i andre byer. Nyt er det selvfølgelig, at materia- let er behandlet ved hjælp af ny GIS- teknologi, men den gamle metodik med kartotekskort og informationer, der plottes ind på et kort med forskellige signaturer, gav sådan set de samme re- sultater. Den nye teknologi kan nemlig ikke eliminere det helt afgørende: Kil- degrundlaget. Den ny teknik har selv- følgelig de samme problemer at slås med: dobbelttiter på borgere, manglen- de informationer, bortkomne arkivalier og meget meget mere. Alt det har Ole Degn for længst påvist i publikationer om Ribe og Poul Enemark i undersøgel-

ser om erhvervsudviklingen i Århus. Problemstillingerne har også været præsenteret i den efterhånden længere række af Byatlas, der i forbindelse med forarbejder og udgivelse gav anledning til lange diskussioner om, hvordan man markerede informationer på de præsenterede kort. Endelig har Peter Bredsdorff i *Kortlægning af historiske studier* fra 1973 sagt ganske meget om metoder for visualisering.

Givet er det, kortmateriale er ideelt til en visuel præsentation af indsamlede oplysninger. I modsætning til tabeller giver det mulighed for en hurtig orientering.

Hvor er forskellen? Det er ikke mindst den grafiske. Den nye teknologi giver mulighed for at udarbejde meget fine kort med talrige farver og dermed mulighed for at bringe mange informationer i samme præsentation. Problemet er måske blot, at det hele næsten bliver for pænt. Det bliver en grafisk præsentation i sig selv. Den skal stå pænt på siden – og det gør de mange kort, men de bliver næsten for små og de ledsagende forklaringer sat med så små skrifttyper, at de næsten bliver ulæselige. Ærgerligt er det, at gadenavne og navnestof i øvrigt helt udelades, alt for at de enkelte matrikler kan ses, udstyret med farvepalettens mange muligheder. Det ser smukt ud, men resultatet er ikke mere forbrugervenligt end de gamle metoder. Ærgerligt er det måske også, at ikke hele opslaget udnyttes. De mange kort kunne godt have tålt en væsentlig forstørrelse til glæde for læseren – men her har det grafiske taget overhånd. Det ideelle var naturligvis kort, der kunne foldes ud. Eller en bog i et helt andet format? En kombination med en CD i en lomme bag i bogen havde også været en mulighed. Den interesserede kunne så selv have formatsat og arbejdet videre med de mange præsentationer.

Når data er lagt ind, er det kun at stil-

le spørgsmål, og det gør forfatterne i rigt mål. Der er kort, der viser, hvor handskemagere og bagere boede i byen i 1801 i samme kort – hvorfor den kombination? Videre er der skatteligtede personers bopæle og mere af tilsvarende, som historikerne mange gange tidligere har spurgt om.

Ser man på de enkelte kort for at drage konklusioner, bliver det ganske vanskeligt. Byen var lille, arealet var lille – og i virkeligheden boede befolkningen godt demokratisk – med enkelte kvarterrer til undtagelse – godt blandet mellem hinanden. Den eneste markante undtagelse er vel nok de mange embedsmænd, der kom til som en følge af jernbanens hurtige vækst. Det satte sig spor i en »by« i byen, en ny bydel. Men også her er der talrige undtagelser.

Kort præsenteres i en lind strøm, og mulighederne er så mange, at de næsten løber af med forfatterne. Figur 8 er et eksempel herpå. Her bringes et kort med »offentlige og gejstlige institutioner«. De er markeret med en rød plet, men her kunne to »traditionelle« forskellige signaturer let have løst problemet, og vi havde fået to svar i samme kort.

Kort er et godt og spændende illustrationsmateriale, men de kræver fortsat, at de fortolkes og teksten udlægges for læseren – ellers er de jo bare at opfatte som en illustration eller kildeudgivelse.

Det er let at være den sure kritiker, men det er sådan set ikke meningen. Kritikken er snarere udtryk for en smule ærgrelse, for anslaget er spændende og der er lagt en kæmpeindsats bag publikationen.

Grafisk er den nydelig, måske for nydelig, da det er gået ud over læsevenligheden, som allerede påpeget. Det er ikke en velvalgt sats. Da brødsatsen er lille, har man konsekvent valgt at gå op og ned, men det betyder, at forklaringer

til figurer optræder, så det på det nærmeste er nødvendigt med en lup. Kortene er ligeledes gengivet med så mange farver, at de måske kan volde farveblinde vanskeligheder med at fortolke og aflæse nogle af resultaterne. Lettere bliver det ikke af, at nogle kort er holdt i rødlige eller violette farvetoner – samt nuancer heraf. Det letter bestemt ikke aflæsningen fx side 108,109 og igen 139.

Af hensyn til »de ikke-lokale« er der hjælp at hente på indersiderne af bogens bind. Her er gengivet et bykort fra 1801, og sidst i bogen et tilsvarende fra 1880. I sig selv er de to kort et vidnesbyrd om byens voldsomme vækst over de forholdsvise få år: Det afgørende er dog her, at der er sat navne på de mange gader, som forfatterne omtaler. Men igen – også her kræves der i mange tilfælde en lup for at se, hvad der i grunden står. Navnet »Fægdyden« ved Studsgades Port hører jo ikke til det navnestof, vi kender i dag, men med bogen på tværs og godt op i lyset, kan det gamle navn

læses på kortet fra 1801. Det er en skam, for initiativet og intentionerne er gode. Her er layout løbet af med bogen på bekostning af læserens informationsbehov. Man har den klare fornemmelse, at forlaget har stået for færdiggørelse og layout af bogen med forfatterne som »de blinde passagerer«. Når der tales om layout med kortene som det bærende, så burde de have været udgangspunkt for bogens format, eller også skulle nogle hovedkort være lavet som »folde-ud-kort«, alternativt den foreslåede supplerende CD.

I forordet fastslås det, at bogen ikke er »folkelæsning«, og det har forfatterne bestemt heller ikke søgt at levere, men med en lettere redigering havde det dog været muligt at præsentere det fremlagte også for en bredere kreds. Som den foreligger, rummer den adskiligt, der giver gode muligheder i en undervisningssammenhæng.

Tak til forfattere og forlægger for et spændende undervisningsmateriale.

Henrik Fode

UDENRIGSPOLITIK

Thorsten Borring Olesen og Paul Vil-laume: *Dansk Udenrigspolitikks Historie. Bind 5: I Blokopdelingen Tegn, 1945 – 1972*. Danmarks Nationalleksikon. Gyldendal, København, 2005. (808 sider). Redaktion: Carsten Due-Nielsen, Ole Feldbæk, Nikolaj Petersen.

Dette meget omfangsrige bind afslutter de 6 bind om dansk udenrigspolitik. Det handler om et meget vigtigt tidsafsnit i den nyere tid, hvor Danmark foretog en ændring fra den lavt profilerede holdning efter nederlaget i 1864 til en på mange måder aktivistisk småstatspolitik

fra 1960'erne. Dette svarer til en tendens i nyere litteratur om international politik, hvor magten hos svagere stater er kommet mere i centrum. De to forfattere er, som litteraturlisten også viser det, gode og mangeårige kendere af perioden. De er gennem mange års forskning meget fortrolige med emner som NATO, markedspolitik og EF. De leverer derfor et kyndigt arbejde fyldt med megen indsigt i de ofte komplicerede emner. De har delt arbejdet, således at de fleste afsnit enten er skrevet af den ene eller den anden. PV beskriver især sikkerhedspolitikken og forsvarspolitikken med hovedvægt på Danmarks virke

i FN og senere i NATO. TBO beskriver især forholdet til det nordiske samarbejde, til de europæiske integrationsbestræbelser og udenrigsøkonomiske emner. Forfatterne har også visse opsamlende fælles afsnit og en fælles konklusion. Bindet er velskrevet og fri for lærd jargon, som nogle andre forfattere kan forfalde til, hvis de har læst for megen teori om udenrigspolitik. Der gives også livfulde karakteristikker af en række danske politikere og embedsmænd. Et righoldigt billedmateriale med oplysende tekster viser ofte datidens hovedpersoner. Bogen tager løbende emnet om dansk bistand til ulandene op, men henviser i øvrigt til at der vil udkomme et bind til netop alene om dette emne.

I modsætning til forfatteren til bind 6 om tiden efter 1972 har forfatterne til dette bind været i en helt anden situation for så vidt angår anden foreliggende forskning og adgang til arkiver. Om perioden 1945-1972 foreligger en betydelig videnskabelig litteratur. Den er nævnt og meget kort karakteriseret s. 768-771. Der er ifølge denne oversigt stadig emner, der kun i ringe grad er udforsket, men den fyldige litteraturliste, s. 775-787, viser, at et meget stort antal bøger, artikler og afhandlinger, herunder utrykte specialer, er blevet brugt. Forfatteren har her også inddraget litteratur og arkiver, der belyser dansk udenrigspolitik set ude fra. International litteratur om Den Kolde Krig, og især om USA's rolle heri, er brugt i stort omfang, og nordisk litteratur og arkiver er blevet brugt. Amerikanske, britiske, vesttyske og franske arkiver er blevet udforsket og brugt i fremstillingen. Især amerikanske arkiver er blevet hyppigt brugt, ikke mindst indberetninger fra den amerikanske ambassade i København. Dette giver værket en større spændvidde end, hvis forfatterne kun havde givet de danske synsvinkler.

Der er gennemgående god sans for

de lange tendenser i dansk udenrigspolitik, således at både brud og kontinuitet påvises i tiden efter 1945. Udenrigspolitiske betragtninger behandles ikke isoleret, men væves nøje sammen med de indenrigspolitiske konstellationer og hensyn i de forskellige faser. Partiernes udenrigspolitiske mål nævnes, og da dansk politik normalt virkede med mindretalsregeringer, og tilmed ofte koalitionsregeringer, så betød den indenrigspolitiske balanceakt meget i formuleringen af udenrigspolitikken. Det er et gennemgående tema, at udenrigspolitik længe var et klart særligt område for regeringen, embedsmændene i udenrigsministeriet og diplomaterne. Kun langsomt fik Rigsdagen/ Folketinget mere indsigt i og indflydelse på førelsen af dansk udenrigspolitik. I løbet af 1960'erne og især på grund af den øgede kritik af USA's krigsførelse i Vietnam og debatten om forholdet til medlemskab af EF blev opinionen og befolkningen stadig mere opmærksomme på, hvor vigtig udenrigspolitik var for hverdagen i Danmark. Ind i mellem og især til sidst, s. 762-765, er der korte afsnit om væksten i udenrigsministeriets virke efter 1945. I lighed med udlandets statsmænd og udenrigsministre foretog nu også danske udenrigsministre meget hyppige rejser til udlandet.

Selv om galluptal, opinionen i pressen og i folkelige bevægelser undertiden inddrages, så er det diplomaternes, militærstrategernes, embedsmændenes og politikernes synsvinkler der med rette er dominerende i fremstillingen. Det var i den fase dem, der bestemte og som også lagde rammerne for den eventuelle folkelige indflydelse, fx ved folkeafstemningen om tilslutningen til EF i 1972. Ud over et stort arkivmateriale fra partier, ministerier og ikke mindst Udenrigspolitisk Nævn er der brugt dagbøger og erindringer fra politikere og embedsmænd. Værket er således

ikke alene et forsøg på en syntese ud fra den omfattende litteratur, men også i høj grad et bidrag med egen ny forskning.

Det er et velargumenteret hovedsynspunkt hos forfatterne, at nok var Danmark efter 1864 en småstat og handlede som sådan meget forsigtigt, men efter 1945 gav dansk deltagelse i de mange nye internationale organisationer helt nye virkemuligheder. Det påvises i en række konkrete sager, hvorledes Danmark søgte at fremme sine vitale interesser via internationalt samarbejde. Fordelene, der kunne opstå ved denne nye situation, blev ledsaget af ulemper, idet grænserne for dette samarbejde rørte ved det følelsesmæssigt og især vælgermæssigt store problem om suverænitetssindskrænkning. Dette problem meldte sig gang på gang.

Sært nok ses der ingen debat om Danmarks tilslutning til FN. Måske var danskerne så lettede over, trods Scavenius-regeringens samarbejde med Hitlers Tyskland, at Danmark kom med som stiftende medlem allerede i 1945, at der ingen debat var om betænkeligheder ved FN-pagten?

Denne pagt skabte dog ellers et rent stormagtsstyre i Sikkerhedsrådet. Det ville normalt have gjort en småstat meget betænkelig. Tilmed bestemte artikel 25, at Sikkerhedsrådets beslutninger skulle adlydes af alle medlemsstater. Det kan man da kalde suverænitetsskandale!

Forfatterne bemærker først danske betænkeligheder, hvis OEEC, der skulle stå for fordelingen af Marshall-penge, fik overnational karakter, hvilket dog ikke skete. Danmark arbejdede i 1948-49, i lighed med Storbritannien, for at gøre Europarådet til en mellemstatslig organisation. Der var dansk uvilje mod, at udbygningen af Atlantpagten til NATO i 1950-51 reelt betød afgivelse af suverænitet i krigstilfælde til ikke-danske øverstkommanderende.

Og endnu mere kom denne småstatsskepsis frem ved drøftelsen 1970-72 om de politiske, eventuelt overnationalt mål med EF samarbejdet. Der var derimod stor tilfredshed med, at OEEC og senere EFTA var rent mellemstatslige. Det er dog interessant at se, at Danmark inden for OEEC ofte fremsatte skarpe protester mod den førte økonomiske politik, der netop ikke tilgodeså danske interesser. Udenrigsminister Gustav Rasmussen var i 1949 udmærket klar over, at den mellemstatslige organisation NATO kun formelt tillod Danmark et veto, men næppe i realiteten, hvis det var en alvorlig sag. Danmark var imod det franske forslag fra 1950 om en Europahær, bl.a. fordi planerne rummede klare elementer af overnational karakter. Med rette bruger forfatterne derfor nogen plads på at skildre ændringen af grundloven i 1953, der bl.a. medførte, at Danmark under bestemte omstændigheder kunne overdrage dele af suveræniteten til overnationalt organisationer.

Det påvises klart, at Danmark, som enhver anden stat, nøje fulgte nationale interesser i forbindelse med det øgede internationale samarbejde. Forfatterne skildrer udmærket den danske elites hovedmål. Den helt nye internationale situation fra 1945, med en Sovjetunion stående med tropper langt inde i Europa, et foreløbigt magtvakuum i det Tyskland, der siden 1864 havde vist sig som en truende nabo, og et USA, der imod dets udenrigspolitiske traditioner fra 1946-47 engagerede sig stadig mere i Vesteuropas økonomi og sikkerhed – alle disse nye forhold krævede nye svar. Fortiden, nederlaget i april 1940 og den tyske besættelse, var også baggrunden for de nye tiltag.

Forfatterne skildrer overbevisende, hvordan den brede enighed om at søge sikkerhed via FN, om end ikke med et meget aktivt medlemskab i de første år, måtte vige for en skuffelse over den

lammelse FN var udsat for på grund af den voksende øst-vest modsætning. Store dele af den danske elite, især i socialdemokratiet, så hen til et nordisk samarbejde som den bedste løsning, både sikkerhedspolitisk og økonomisk. Bogen igennem skildres det i store detaljer, hvorfor det nordiske samarbejde på de væsentlige punkter, forsvarssamarbejde, toldunion og et økonomisk marked formelt opnåede så lidt. Trods socialdemokrater i mange år normalt havde regeringsmagten i Danmark, Norge og Sverige, så havde disse lande forskellige historiske erfaringer og forskellige økonomiske interesser. På den anden side fremhæver forfatterne også, at det mere uformelle samarbejde i EFTA i 1960'erne blev en forbløffende succes, med skabelsen af stor nordisk samhandel med industrivarer.

De afgørende nyheder og dermed brud i perioden lå dog i forhold til det bredere europæiske og atlantiske samarbejde, der helt modsat 1919-1939, blev muligt med den nye øst-vest konflikt. Forfatterne har selv foretaget den begrænsning, at de kun i ringe grad behandler Danmarks bilaterale forhold til enkelte lande. Reelt hører vi mest om de dansk-amerikanske relationer i hele perioden, en del om forholdet til Vesttyskland, lidt om de dansk-britiske forhold, især lige efter 1945, meget lidt om forholdet til Frankrig og intet om Italien. De øvrige vesteuropæiske lande, som Belgien og Holland, strejfes undertiden, men stort set er der ellers tavshed. De kulturelle forbindelser fylder ikke meget i fremstillingen.

Der er især gode eksempler på britisk-danske relationer i starten af perioden, ikke mindst på danske forhandlers uenighed med englænderne om landbrugspolitik og udenrigshandel. Der var også ofte en vis dansk træthed over stormagtens arrogance og dominans, når det kom til kriser i forholdet, der ellers

overordnet var godt. Med rette påpeges det ambivalente danske forhold til Vesttyskland. Den danske udenrigspolitiske elite forstod i 1950'erne, at det svage danske forsvar kun kunne vinde ved et styrket Vesttyskland, men samtidig skulle der tages hensyn til en udbredt antitysk stemning i Danmark. Det er interessant læsning i dag at erfare, at så sent som i 1962 måtte den tyske ambassadør i Danmark fraråde sin regering et kanslerbesøg. Det skete først i 1964, og så endda ikke i København, men i Århus.

De økonomiske og markedspolitiske grundvilkår og sikkerhedspolitiske overvejelser dominerer fremstillingen. Danmarks status som småstat med en stor udenrigshandel og derfor stor sårbarhed over for skift i de internationale forhold fremhæves som afgørende. Danmarks beliggenhed tæt ved sovjetiske områder i Østersøen, som frontstat i Den Kolde Krig, satte landet i en meget udsat situation. Med de nordiske forsvarsforhandlingers sammenbrud i 1948 og den danske indtræden i NATO i 1949 sikrede Danmark sig formelt under den amerikanske atom-paraply. Det var dog en allieret med forbehold, som PV jævnfør hans disputats med samme emne, udtrykker det, ligesom TBO til sidst i bogen må konstatere, at uenigheden i socialdemokratiet om forholdet til EF resulterede i, at Danmark nok blev medlem af EF fra 1973, men også her med forbehold, især mod de politiske visioner i EF-samarbejdet.

Det er karakteristisk for småstaten Danmarks adfærd, at man nok vil sikre sig, økonomisk eller sikkerhedsmæssigt, men helst ikke vil betale for meget for det, hverken ved suverænitetsafgivelse eller i penge. Undertiden refereres også stormagten USA's vrisne bemærkninger om småstatens friløb i den internationale politik. PV ser imidlertid de mange danske forbehold, især i NATO-

sammenhænge, som er hans hovedemne, som gavnlige udspil i en tid med stor blokopdeling. PV gør meget ud af Danmarks bestræbelser på brobygningspolitik mellem blokkene. Og han påviser, at såvel borgerlige (Ole Bjørn Kraft, Poul Hartling) som socialdemokratiske udenrigsministre førte denne politik. Gang på gang vises det, at borgerlige udenrigsministre ikke altid fulgte USA's rådgivning.

Denne brobygningspolitik startede i FN-regi, men fortsatte inden for NATO. Danmark, og dermed også Grønland, med amerikanske baser, var et kritisk, ofte forbeholdent medlem af NATO, der på mange punkter var uenig med USA. Danmark ville ofte handle mere med østlandene end NATOs særlige regler (Cocom) tillod det. Danmark kritiserede den græske junta fra 1967-74 og kritiserede efterhånden den amerikanske krigsførelse i Vietnam og tendenser i NATO til at beskæftige sig med områder uden for NATO-landenes område, fx i Asien eller Mellemøsten. PV bemærker, at Norge på mange punkter indtog lignende kritiske positioner inden for NATO. Det er her meget værdifuldt, at PV bruger de fortrolige referater fra NATO-Rådsmøderne. Det skal dog tilføjes, at Danmark langt fra var alene om undertiden at have særholdninger. En række lande var på forskellige tidspunkter stærkt uenige med flertallets syn.

PV gør en del ud af tidlige danske kontakter til østlandet Polen. Udenrigsminister Krags besøg i 1959 i Polen var det første ved en dansk udenrigsminister. I 1960'erne ses også visse andre udspil, fx om nedrustning og en europæisk sikkerhedskonference, over for lande som Polen og Rumænien. Det er nok for tidligt at drage sikre konklusioner om disse landes forhold til Sovjet, men PV synes at dele datidens syn om, at netop disse lande kunne tjene til at

løsne Østeuropas snævre forbindelser til Sovjet og dermed til at skaffe en opblødning i den stive opdeling midt ned gennem Europa.

Der er ingen bemærkninger om, at Rumænien fra start til slut var et af de værste stalinistiske diktaturer, selv om den rumænske ledelse på visse udenrigspolitiske punkter viste øget selvstændighed af Moskva. De vestlige forhåbninger om, at Gomulkas Polen efter 1956 ville løsne sig lidt fra Moskva, blev aldeles gjort til skamme. Netop vedrørende udenrigspolitikken var W. Gomulka (partileder 1956-70) i den overordnede politik en tro følgesvend til Moskvas kurs. Det kunne have været gavnligt, om PV ikke kun analyserede de vestlige staters forhåbninger til at kunne løsne den snævre forbindelse mellem Østeuropa og Sovjet, men også gav et bud på, hvor realistisk og gavnlig en sådan politik var. Der er i litteraturen en diskussion, om afspændingen i virkeligheden skadede langtidsmålet, en afvikling af det sovjetiske herredømme i øst, eller om den virkede som en forlængelse af levetiden for undertrykkende regimer, der var uden folkelig opbakning. Denne kritik af afspændingspolitikken ses bl.a. hos Timothy Garton Ash: *In Europe's Name. Germany and the Divided Continent*. Vintage, 1994.

En artikel, der er udkommet efter skrivningen af dette værk, bestyrker den formodning, at Polens ledelse i 1960'erne var meget uvillig til en ændring af magtforholdet til de to Tysklande. Polen stod i 1966-67 i spidsen for bestræbelser inden for østblokken for at modarbejde den nye vesttyske Ostpolitik. Det var ikke DDR, men Polen, der i starten ikke ønskede et bedre forhold mellem de to Tysklande. De polske ledere var bange for, at de svage socialistiske lande i øst ikke kunne klare påvirkningen fra det stærke Vesttyskland. (Wanda Jarczyk: »Ulbricht-Doktrin oder Gomul-

ka-Doktrin? Das Bemühen der Volksrepublik Polen um eine geschlossene Politik des kommunistischen Blocks gegenüber der westdeutschen Ostpolitik 1966/67«, *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 2006, Heft 1, s. 79-115.)

Der er et klart forsøg på hos PV til at fremstille småstaten Danmarks alternative aktivisme i NATOs interne debatter som fornyende og fremskridtsrettet. Ideen om en europæisk sikkerhedskonference blev fremmet af Danmark fra 1965-66, men først udført 1973-75. Brobygning, opblødning af blokkene, skabelse af menneskelige kontakter mellem øst-vestlande blev opfattet som midler. Slagordet var afspænding. Man kunne af fremstillingen få det indtryk, at Danmark, og undertiden Norge, var ret ene om denne holdning. Dette var jo slet ikke tilfældet.

Frankrigs politik under de Gaulle, 1959-69, spillede i høj grad på muligheden for franske påvirkninger af østblokken, med statsbesøg i Polen og Rumænien og i øvrigt også i Moskva. Sovjet så i øvrigt med glæde på denne mulighed for selv at kunne splitte NATO. Selv Vesttyskland, allerede under CDU-regeringen med udenrigsminister Gerhard Schröder (1961-1966), startede med en vis bevægelighed, bl.a. ved åbning af en række vesttyske handelsmissioner i en række østlande, og ved diplomatisk anerkendelse af Rumænien i 1967. Storbritannien havde længe, siden statsminister Churchills forslag om topmøder med Sovjet siden 1953 (nævnt s. 210) og over Macmillans besøg i Moskva i 1959 forsøgt at få amerikanerne til en mere smidig og pragmatisk kurs over for østlandene, også om Berlin-kriserne. Ja, selv amerikanerne var ikke så stejle, som man kunne få indtryk af PVs fremstilling af deres syn.

Det er selvfølgelig ikke PVs opgave i denne bog nøje at skildre og diskutere den amerikanske politiks hovedindhold,

over for Europa eller over for Sovjet. USA ses gennemgående som det magtbestemmende medlem af NATO, drevet af stærk antikommunisme og med især brug af militære midler til at sikre freden. Der er lange redegørelser for den amerikanske atomstrategi og danskerne utryghed ved dennes karakter. USA fremstår som magtfulde, magtglade og uden stor sans for de politiske nuancer i det europæiske eller asiatiske spil. For simplede ideer, ikke mindst ved USA's mangeårige udenrigsminister John Foster Dulles (1953-59), fremhæves.

Det er i denne forbindelse underligt, at et interessant værk, der findes i litteraturlisten, s. 786, aldrig nævnes i det meget fyldige noteapparat, og heller ikke mærkes noget steds i fremstillingen. Det er Marc Trachtenberg: *A Constructed Peace. The Making of the European Settlement 1945 – 1963*. Princeton University Press, 1999. Denne bog bruger i stort omfang amerikanske, britiske, franske og vesttyske arkiver. Den beskæftiger sig især med amerikansk atompolitik og Tysklandproblemet. Den viser bl.a., som megen amerikansk litteratur siden 1980'erne, at Dulles, bag de offentlige udsagn, var en dygtig og ofte smidig diplomat i forhold til østblokken. Den viser også en præsident Eisenhower, der på mange måder var handlekraftig og nytænkende, ikke mindst om Europa. Og den viser især, at præsident Kennedy 1961-62 foreslog Sovjetunionen en meget vidtgående ordning, der egentlig først blev formel 1970-75, baseret på status quo mellem de to Tysklunde, herunder med sikring af Vest-Berlins særlige status, men også med hensyntagen til Sovjets berettigede frygt for et atombevæbnet Vesttyskland. Det interessante er, at Nikita Krustjov før Cubakrisen i 1962 afslog en sådan europæisk nyordning, som i øvrigt også vakte stor kritik i Konrad Adenauers Vesttyskland.

Resultaterne fra denne bogs meget detaljerede beskrivelser af utallige internationale forhandlinger viser en helt anden, mere åben amerikansk tænkning om Tysklandproblemet end det fremgår af PVs fremstilling. Dette kan stille de danske forslag i et mindre epokegørende lys.

Analysen hos Trachtenberg viser også, at forslaget om den multilaterale atomslagstyrke, MLF, var stærkt omdiskuteret i den amerikanske ledelse. Det var især det amerikanske udenrigsministerium, som på denne måde ville imødekomme vesttyske ønsker om at få andel i atomvåben, der fremmede denne ide, medens præsident J. F. Kennedy ikke støttede den og gladeligt droppede den.

TBOs spændende fremstilling om Danmarks snoede vej til EF, gennem 1960'ernes for Danmark så uheldige markedsopdeling i Europa mellem EF og EFTA, og til 1970'ernes endelige forhandlinger om dansk indmeldelse i EF, viser også vedrørende dette emne en stærk dansk aktivisme. Den danske udenrigspolitiske elite var i 1950'erne og især i 1960'erne aktivister i det europæiske spil. Fremtrædende aktører som Per Federspiel (Venstre) og Jens Otto Krag forstod, at små stater havde en fordel ved at få reel medindflydelse i en international organisation med aftalte spilleregler frem for at pukke på en formel, men indholdstom suverænitet. (485, 722). Set i historiens bakspejl vurderer TBO da også med rette, at de unge socialdemokrater som Svend Auken og Ritt Bjerregard tog fejl.

Ingen værker og slet ikke af dette omfang er uden fejl. Det skal dog siges, at dette værk er meget gennearbejdet, veldokumenteret og omhyggeligt udarbejdet. Enkelte fejl findes dog. Såvel i kronologien i indbindingen som i fremstillingen siges det, at den europæiske sikkerheds- og samarbejdskonference

1973-75 omfattede 32 europæiske stater, men det rigtige antal er 33. Det var først i 1990, at det blev til 32, fordi Tyskland blev forenet og DDR derved forsvandt.

Det virker sært (s. 659) at skrive om en antisemitisk hetz i Polen og derpå flugt fra jøder, bl.a. til Danmark sent i 1969. Antisemitisme blev brugt i et internt partiopgør fra marts 1968, hvor også de polske studenter blev tævet af polsk militi og derpå begyndte udrensning og flugt fra mange ledende jødiske partifunktionærer og andre jøder.

Medens PV undertiden har karakteristisk af den amerikanske ledelse og dens politik, er det sparsomt med bemærkninger om den sovjetiske ledelse og dens politik. I forbindelse med Cuba-krisen 1962 henvises der til det vigtige værk fra 1997 skrevet af en russer og en amerikaner og med udstrakt brug af de sovjetiske arkiver. Hos PV står der intet om det hovedindtryk denne bog efterlader om Krustjovs politik i denne krise, nemlig at den sovjetiske placering af atomvåben på Cuba var et meget dristigt spil. Denne opfattelse af Krustjov bekræftes af en endnu nyere skildring, William Taubman: *Khrushchev. The Man and his Era*. The Free Press, 2003. Trykte polske referater af polsk-sovjetiske topforhandlinger 1956-70 viser også, at Gomulka og hans inderkreds var meget godt tilfredse med, at Khrustjov blev afsat i 1964, for han var grov, opfarende, uberegnelig og ubehagelig. I 1956 gjorde han meget for at forhindre, at Gomulka kom til magten. Møderne med Bresjnev var anderledes behagelige og beregnelige. Der var dog normalt stor enighed mellem sovjetiske og polske udenrigspolitiske anskuelser. Polen deltog da også i invasionen af Tjekkoslovakiet i august 1968. (Tajne Dokumenty Biura Politycznego. PRL-ZSSR, 1956-70. Aneks, Londyn, 1998.)

Stalins stærkt omdiskuterede note fra 1952 nævnes kun som tilsyneladende overraskende sovjetiske indrømmelser om Tysklandspørgsmålet, men der er ingen henvisning til forskningens omfattende debat om notens troværdighed, s. 174.

I forbindelse med formuleringerne side 236 og 238 ser det ud til, at der sker en uheldig glidning i formuleringen af FN-pagtens kapitel 11 om kolonier. Det er værd at fastslå, at pagten ikke nævnte ordet uafhængighed om kolonierne, men kun om mandatområderne behandlet i kapitel 12. Det skyldtes ikke mindst engelsk og fransk modstand mod at nævne uafhængighed for kolonierne som FN-mål i 1945. Formuleringer s. 321 kunne få læseren til at tro, at topmødet i Paris i maj 1960 slet ikke blev holdt. Det pinlige var jo, at alle var mødt op, men at Khrustjov straks meddelte, at han under de givne vilkår ikke ville deltage i det. Og den amerikanske mødedeltager var naturligvis ikke Kennedy (s. 351), men Eisenhower. Skildringen af Suez-krisen, 358-365, giver ikke læseren indtryk af, at der i vurde-

ringen af den arabiske nationalisme ved oberst Nasser i Egypten forelå dybe meningsforskelle mellem USA på den ene side og England-Frankrig på den anden side. Kortet, s. 473, har den fejl, at Tyrkiet, der blev associeret til EF i 1963, ikke angives som sådant, medens Grækenland er angivet korrekt.

Det virker sært, at statsminister Oluf Palme i januar 1969 anerkender Nordvietnam, medens det andetsteds skildres, at statsminister Erlander først går af i september 1969 (s. 536, 688).

Dette sidste bind i den store serie er således igen et væsentligt og grundigt bidrag til belysning af Danmarks stadigt mere tætte forbindelser til det internationale samfund. Det vil helt sikkert danne det solide udgangspunkt for nye studier over delemner. Tilgængeligheden af arkiverne bliver til stadighed bedre, og ikke mindst er flere østeuropæiske landes arkiver blevet mere åbne. Dette kan også give anledning til at foretage mere nuancerede vurderinger af dansk udenrigspolitik

Kay Lundgreen-Nielsen

NORDEN

Lars Hovbakke Sørensen: *Nordenforestillinger i Dansk Politik 1945-1968*, Forlaget HISTORIA, 2005

Bogen er identisk med forfatterens ph.d.-afhandling. Den analyserer forestillinger om Norden i den officielle danske politiske retorik i perioden 1945-68. Hensigten med bogen er at belyse både forestillinger om Norden og de motiver, der ligger bag de respektive forestillinger hos de såkaldt fire gamle partier i Danmark, Socialdemokratiet, de radikale, de konservative og Venstre.

Hermed sætter bogen fokus på et hidtil forholdsvist underbelyst emne indenfor dansk udenrigspolitik – hvilket den ikke undlader at understrege gentagne gange.

Bogen hævder også at behandle sit emne i en længere tidsperiode, end tilfældet har været i den eksisterende litteratur. Dette er dog lidt af en tilsnigelse. Bogen arkiv-behandler alene sit emne ved tre nedslag i årene 1948-49, 1956-58 og 1968. Nedslagene er for så vidt velvalgte: i 1948-49 forhandlede de tre skandinaviske lande om oprettelsen

af et skandinavisk forsvarsforbund, og de første drøftelser om et tættere nordisk økonomisk samarbejde fandt sted; i 1956-58 kom diskussionen om EF og et stort frihandelsområde ind i den igangværende diskussion om oprettelsen af en nordisk toldunion; og i 1968 indledte de nordiske lande drøftelserne om et ambitiøst økonomisk fællesskab NORDEK. Disse nedslag udgør dog samlet kun fem år og falder i øvrigt i det væsentligste sammen med de emner, som den eksisterende forskning, om end sparsomt som bogen hævder, rent faktisk har behandlet. Bogens analyser af perioderne imellem sine nedslag baseres på eksisterende forskning, som ifølge bogen selv er yderst begrænset enten i kvalitet (ikke arkivbaseret) eller kvantitet. En gennemgribende og arkivbaseret analyse af Nordenforestillinger i perioden 1945-68 er der altså ikke tale om.

Som metodisk-teoretisk analyseramme anvender bogen Reinhart Kosellecks tre modsætningspar 'indenfor-udenfor', 'oppe-nede' og 'tidligere-sener'. Det analyseres på grundlag heraf, hvordan opfattelserne hos de forskellige danske partier var af, hvilke lande der tilhørte 'Norden', hvordan de var placeret hierarkisk, og hvordan politikerne refererede tilbage i tid til en fælles nordisk arv i sikkerheds-, velfærds- og markedspolitiske debatter. Kildematerialet til perceptionsanalysen er folketingstidende; til motivanalysedelen referater fra møder i Udenrigspolitisk Nævn og partiernes folketingsgrupper.

Bogens, måske ikke voldsomt opsigtsvækkende, hovedtese er, at der er en sammenhæng mellem partitilhørsforhold og Nordenforestillinger, og at sidstnævnte, herunder hvad der udgør fælles nordiske værdier, blev anvendt i den indenrigspolitiske magtkamp på det sikkerheds-, velfærds- og markedspolitiske område.

I sin konklusion kan bogen bekræfte

denne hovedtese. For Socialdemokratiets vedkommende optrådte 'Norden' i 1948-49 især som en neutralitetsgaranti. I 1956-58 blev fokus flyttet til 'Norden' som garant for opbygningen af velfærdsstaten, og i 1968 blev 'Norden' koblet til diskussionerne om europæisk samarbejde. Det mest eklatante eksempel på de konservatives brug af 'Norden' i den indenrigspolitiske debat er henvisningen til hensyn til de andre skandinaviske lande i 1948-49 som begrundelse for dansk militær oprustning. Tilsvarende gjaldt i 1948-49 Venstre, men herefter var det sparsomt med henvisninger til 'Norden' fra Danmarks liberale parti. Venstres endemål fra midten af 1950'erne var EF-medlemskab og Venstre havde ikke som S af vælger- eller interne partitaktiske hensyn brug for at gå nogen nordisk omvej. De radikale var langt fra på samme måde som Socialdemokratiet varme fortalere for et skandinavisk forsvarsforbund, men langt mere positiv over for nordisk økonomisk samarbejde. Hvad angår de radikales forestilling om 'Norden' hæftede partiet sig dog allermest ved et åndeligt fællesskab, fælles åndsliv og kulturliv, frem for begreber fra velfærdsterminologien, som Socialdemokratiet benyttede, når de skulle betegne de fælles nordiske værdier. De konservative opererede også med eksistensen af en fælles nordisk kulturel arv. Partiet ofrede dog økonomiske argumenter for nordisk samarbejde mere plads, ikke mindst sammenlignet med de radikale, for hvem fælles åndsliv og kulturelle argumenter fyldte mere end tørre tal.

Bogen gennemfører sin analyse udpræget stringent. De tre nedslagsperioder analyseres systematisk først på perceptionsplanet ved brug af Kosellecks modstillingspar og herefter på motivplanet. Systematikken er gennemført, men gør også bogen lidt kedelig. Man savner åbenhed for temaer, der even-

tuelt ikke rummes indenfor den valgte metodisk-teoretiske ramme. Generelt savnes en højere grad af refleksion over fordele og ulemper ved teorivalget, og ikke mindst en diskussion af andre metodiske vanskeligheder og begrebsmæssige afklaringer. Eksempelvis kildeud-sagnetes repræsentativitet i perceptionsanalysen og en afklaring af, hvad det egentlig er der studeres. Bogen anvender om analysen af partiernes Norden-forestillinger i flæng ordene 'forestillinger', 'retorik', 'opfattelser', 'perception', 'holdninger', 'konstruktion' mv. uden at overveje, om der ikke er forskel på at analysere fx forestillinger og retorik. Det diskuteres heller ikke, hvad grundlaget er for at antage, at en given forestilling om 'Norden' er realpolitisk bestemt og tjener et politisk-taktisk hensyn. Kan en forestilling ikke eksistere selvstændigt uden at være formuleret ind i en national magtpolitisk kontekst? Hvad er grundlaget for at antage en sådan sammenhæng? Det forekommer også ureflekteret, når bogen på en gang i kraft af sit valg af Kosellecks diskurs-

analytiske tilgang taler om politikernes konstruktion af Norden og samtidig i den grad fokuserer på motivanalysen. Den valgte teori forekommer oplagt, hvis bogens hovedformål havde været spørgsmålet om konstruktionen af Norden. Dette er det imidlertid langt fra, hverken ifølge bogen selv eller hvis man bemærker sig, hvor megen plads bogen tildeler henholdsvis metodisk-teoretiske diskussioner og redegørelser for kildematerialet. I kraft af sin stringens og systematiske analyse inden for analyserammen anvender bogen sin teori, men teoretisk reflekteret bliver den aldrig. Samtidig sidder man tilbage med et indtryk af, at den forholdsvis ureflekterede teoribrug har en uheldig begrænsende indvirkning på de empiriske analyser og tolkninger. Ser man bort fra dette, redegør bogen på udmærket vis for danske politikeres forestillinger, eller i hvert fald udsagn, om 'Norden' i udvalgte dele af perioden 1945-68.

Kristine Midtgaard

Bidragydere til Historie 2006,2

- Elly Andersen, cand.mag., Kirkevej 26, Nr. Højrup, 5450 Otterup.
- Sofie Lene Bak, ph.d., direktionssekretær, Det kongelige Bibliotek.
- Steen Busck, lektor, cand.mag., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.
- Anders Bøgh, lektor, dr. phil., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.
- Barbara Crawford, professor, University of St. Andrews, St. Andrews, Scotland.
- Henrik Fode, administrator, Århus Byhistorisk Fond.
- Steen Bo Frandsen, dr. phil., Leo Sympher-Promenade 12, D-30655 Hannover.
- Jon A. P. Gissel, forskningsbibliotekar, dr. phil., Det Kongelige Bibliotek, København.
- Karsten Hermansen, organist, ph.d., tilknyttet Marstal Museum..
- Carsten Jahnke, adjunkt, dr. phil. habil., Saxo-Instituttet, Københavns Universitet.
- Søren Daugbjerg Jensen, stud.mag i Japanstudier, Katrinebjergvej 58, 2-42, 8200 Århus N.
- Nina Kofoed, adjunkt, ph.d., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.
- Jeppe Kristensen, ekstern lektor, ph.d., Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet, Odense.
- Kay Lundgreen-Nielsen, lektor, dr. phil., Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet, Odense.
- Birgit Løgstrup, adjungeret professor, dr. phil, Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.
- Kristine Midtgaard, adjunkt, ph.d., Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet, Odense.
- Janken Myrdal, doktor philos., Uppsala Universitet.
- Jette Møllerhøj, ph.d., Institut for Folkesundhedsvidenskab, Københavns Universitet.
- Jeppe Nevers, ph.d.-stipendiat, cand.mag., Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet, Odense.
- Torben Kjersgaard Nielsen, lektor, ph.d., Institut for Historie, Internationale Studier og Samfundsforhold, Aalborg Universitet.

Signe Nipper Nielsen, cand.mag & MA, ph.d.-stipendiat, Pembroke College, Cambridge University, UK.

Søren Nielsen-Man, cand.mag., Bakken 2, 8420 Knebel.

Karsten Ronit, lektor, ph.d., Institut for Statskundskab, Københavns Universitet. Pt. gæsteprofessor ved George Washington University, Washington DC, USA.

Mogens Rostgaard Nissen, adjunkt, ph.d., Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet, Esbjerg.

Christine Overgaard, ph.d.-stipendiat, Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet, Odense.

Birgitte Thomsen, cand.mag., Lokalthistorisk Arkiv for Tønder Kommune og arkivar ved Studiefdelingen og Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig i Flensborg.

Jeppe Tønsberg, stadsarkivar, ph.d., Byhistorisk Samling for Lyngby-Taarbæk Kommune.

Erik Ulsig, professor emer., dr. phil., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.

Thorsten Wagner, doktorand, Institut für Geschichtswissenschaft, Technische Universität, Berlin, BRD.

Vejledning for bidragydere

1. Artikler bedes ledsaget af et udkast til indledende manchete på ca. 10 linier og et dansksproget udkast til et engelsk summary på ca. 20 linier. Artikler skal være forsynet med en litteraturliste.

2. Alle tabeller, kort og illustrationer skal indleveres på særskilte ark, kort og tegninger i sort på hvidt papir, fotos i form af blanke kopier eller dias – eller som digitale illustrationer. Sidstnævnte skal have en opløsningsgrad på min. 300 DPI. Ledsagetekster til illustrationer skal medfølge som særskilt fil.

3. Henvisningsmåden i noter kan enten være en forkortelse af værkets titel eller forfatterens navn efterfulgt af værkets udgivelsesår, idet forfatterens navn, værkets titel, trykkestedet og udgivelsesåret dog skal angives fuldt første gang, der henvises dertil. Forfatternavne angives med almindelig skrift, bogtitler og navne på tidsskrifter med kursiv. Titler på artikler sættes i anførselstegn (fx: Bent Jensen: *Danmark og det russiske spørgsmål 1917-1924*, Århus 1979; Grethe Jacobsen: »Dansk købstadslovgivning i middelalderen«, *Historie*, nr. 19,3, 1992, s. 393-439).

4. Anmeldelser indledes med oplysninger om den anmeldte bog opstillet på følgende måde: Forfatterens navn efterfulgt af kolon. Titlen i kursiv efterfulgt af punktum. En eventuel serietitel med almindelig skrift efterfulgt af punktum. I parentes forlag og udgivelsesår, adskilt af et komma og med punktum efter parentesens. Sidetal og pris i udgivelseslandets valuta, adskilt af et komma og med punktum til slut. Fx: Torben Grøngaard Jepsen: *Dannebrog på den amerikanske prærie: Et dansk koloniprojekt i 1870'erne – landkøb, bygrundlæggelse og integration*. Fynske Studier 19. (Odense Bys Museer, 2000). 278 s., 280 kr.

NB! Den tospaltede typografi, der benyttes i anmeldelsessektionen i *Historie*, må ikke efterlignes i de filer, som anmeldelserne bliver indleveret i.

5. Deadline for majheftet er 15. december for artikler og 15. januar for anmeldelser. For novemberheftet er deadline 15. juni for artikler og 15. juli for anmeldelser.

Artikler

The Cult of Clement in Denmark 235
By Barbara E. Crawford

Helstatens første opinionsavis: Theodor
Olshausens *Kieler Correspondenz-Blatt*
som forum for en liberal holstensk
regionalisme (1830-1848) 283
Af Steen Bo Frandsen

Var befrielsesårenes danske kommunister
antidemokrater? – Udviklingen i DKP's
demokratisyn indtil 1948 318
Af Søren Nielsen-Man

En historieteologisk syntese:
Henrik Scharlings *Menneskehed og*
Christendom og dens betydning for kritik
af moderne Historieopfattelse 387
Af Jon A.P. Gissel

Review-artikler

Klassernes kulturkamp – Om
Jens Engberg: *Magten og kulturen:*
Dansk kulturpolitik, 1750-1900,
bd. I-III. København: Gads Forlag . . 420
Af Jeppe Nevers

Debat

Et forsvar for kildekritikken 427
Af Steen Busck

Anmeldelser 440

Bidragydere til Historie 2006,1 . . 503